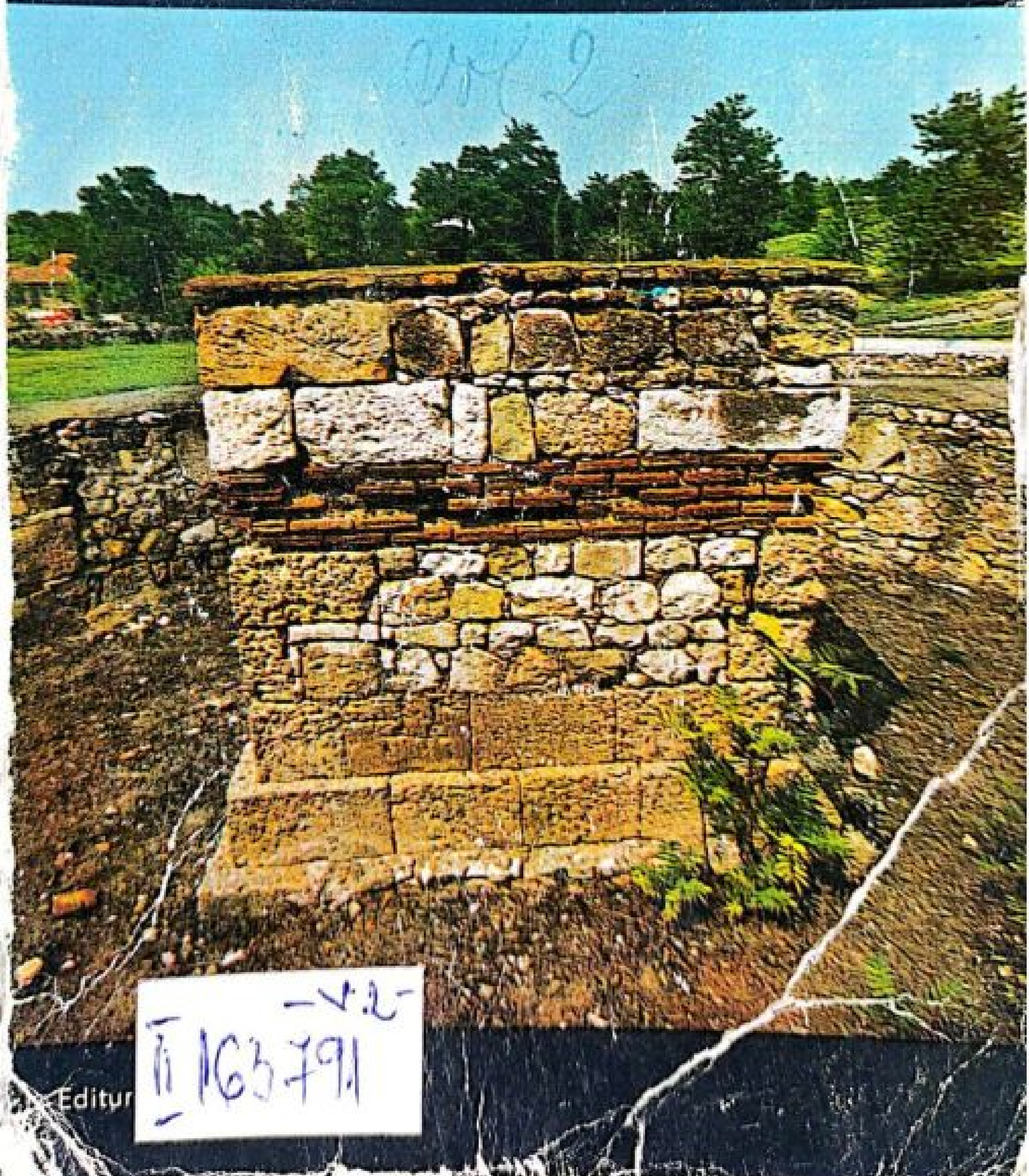
Guy Rachet

universul arheologiei

Editur

Scanned with CamScanner

Guy Rachet

universul arheologiei

TEHNICĂ/ISTORIE/BILANȚ

Vol. 2

Traducere de
RADU FLORESCU și
GLORIA CEACALOPOL

Prefață și note de
RADU FLORESCU

Scanned with CamScanner

Partea a treia

BILANŢUL ARHEOLOGIEI

Scanned with CamScanner

INTRODUCERE

După ce am diferenţiat arheologia de istoria artei şi am definit-o drept cercetarea şi studiul monumentelor artei şi activităţii omeneşti îngropate, în întregime sau în parte, ne găsim în faţa problemei delimitării domeniului arheologiei. În spaţiu, acesta se întinde pe toată suprafaţa planetei noastre; delimitarea în timp este mai greu de stabilit. În Europa şi în Orientul Apropiat, atunci cînd părăsim Antichitatea ale cărei limite sînt situate destul de arbitrar pe la sfîrşitul secolului V, întîlnim în Evul nostru Mediu o graniţă foarte mobilă, unde părăsim domeniul propriu al arheologiei pentru a intra în cel al istoriei artei. Emile Mâle, unul dintre cei mai buni cunoscători ai artei Evului Mediu timpuriu, nu a lucrat niciodată ca arheolog. Cu toate acestea, săpături cum sînt acelea de la Cluny, Saint-Denis sau Montségur sînt explorări arheologice. Fără a greşi cît de puţin, Eduard Salin a creat arheologia merovingiană şi tot unui tip asemănător de arheologie îi aparţin săpăturile vizigotice, cum sînt cele din cimitirul de la Estagel. Întorcîndu-ne spre alte ţărmuri ale Mediteranei, nu putem sustrage domeniului arheologiei bazilicile bizantine din Siria în care s-a dorit a se vedea unul dintre prototipurile artei romanice, iar lumea musulmană lasă arheologiei un mare număr de monumente ca moscheea din Harran sau chiar toate nivelele unui oraş ca Balh (antica Bactria) din Afganistan. Deci, este

în parte greşit de a atribui Evul Mediu european, precum şi perioada corespunzătoare musulmană din Orient, domeniului istoriei bazate pe textele şi pe monumentele existente: acestea din urmă sînt poate în număr suficient pentru a ne permite să ajungem la o cunoaştere aprofundată a artei acestor civilizaţii, dar ar fi o greşeală gravă să neglijăm monumentele ruinate pe care arheologia le poate reconstitui.

Trebuie să recunoaştem, totuşi, că aportul arheologiei pentru aceste perioade apare ca minor în faţa imensităţii materialului de care dispune istoricul, în timp ce pentru perioade mai vechi ajutorul arheologiei este indispensabil.

Deci, chestiuni de ordin material m-au constrîns să limitez această anchetă la culturile care sînt lăsate, destul de arbitrar, în totalitatea lor, domeniului arheologiei. Şi, admiţînd acest principiu, am stăruit în mod special asupra acelora pentru care săpătura arheologică este singurul mod de cunoaştere, adică culturile fără scriere sau cele ale căror texte sînt nedescifrate sau de un aport secundar. Am închis deci această trecere în revistă cu civilizaţia romană, în ceea ce priveşte lumea occidentală şi cu civilizaţia elenistică pentru Orientul Apropiat. Mărturisesc că am lăsat cu mult regret deoparte Egiptul copt, Grecia bizantină, Iranul part şi sasanid, dar subiectele tratate în acest volum sînt deja uriaşe şi am considerat necesar să neglijez culturi care, cu toată originalitatea lor, în realitate prelungesc elenismul sub forme puternic particularizate prin concepţii politice şi religioase diferite (Bizanţ), sau prin factori religioşi şi rasiali (Egiptul copt), sau iarăşi prin fapte de ordin „naţional" şi etnic (Parţii) atunci cînd nu asistăm la o întoarcere voluntară la un stat „naţional" anterior, aşa cum vedem că Persia sasanidă s-a legat, pe cît posibil, de Iranul ahemenid.

Cu toate particularităţile lor, culturile sînt legate în spaţiu şi se înlănţuie în timp. Aşa cum Lyell a remarcat, în geologie, împotriva lui Cuvier,

 nu există o revoluţie brutală, ci doar o evoluţie

lentă care, după circumstanțe, poate fi accelerată atunci cînd în anumite locuri atinge un punct critic. Desigur, în geologie asistăm la cataclisme, erupții vulcanice, cutremure de pămînt, alunecări de teren care pot, local, să schimbe suprafața pămîntului; asemenea cataclisme se observă și în societățile omenești: așa sînt revoluția ce a pus capăt Imperiului vechi din Egipt, invaziile ce au transformat fața Asiei occidentale la sfîrșitul epocii bronzului, sau, mai aproape de noi, distrugerea civilizațiilor amerindiene de către spanioli. Astfel, o cultură se poate suprapune brusc peste alta și o poate face să dispară în parte sau chiar total, dar această nouă cultură își are rădăcinile în alte locuri, în forme de civilizație mai vechi și se transformă, asimilînd popoarele dominate. În general, aceste zguduiri nu au decît un caracter local. Evoluția poate fi comparată cu o maree la țărm: ea înaintează cu mici valuri și dacă cercetările arheologice ne permit să observăm drumul parcurs de aceste valuri, foarte rar le descoperim punctul de plecare.

Așadar, am tratat paleoliticul într-un prim capitol, studiind această lungă perioadă pe toată întinderea globului, prin straturi în timp, orizontal, pe cînd perioadele următoare am preferat să le tratez pe arii de cultură, plecînd din mezolitic sau din neolitic sau chiar din paleolitic, dacă trebuise să neglijez aspectul său specific ariei în primul capitol, și practicînd secțiuni verticale în fiecare din aceste arii. Am ales această metodă din comoditate, căci nu există soluție de continuitate între sfîrșitul paleoliticului și neolitic: civilizațiile de vînători și culegători epipaleolitice pe de o parte și culturile mezolitice care descoperă, inventează și fără îndoială creează grădinăria, pregătind astfel dezvoltarea agriculturii și a creșterii vitelor, pe de altă parte, constituie etapele evolutive care vor conduce la neolitic.

După ce am adoptat soluția de a trata culturile pe arii, a trebuit să depășesc în general, cu mult, cadrele actuale ale națiunilor, iar în ceea ce privește culturile mediteraneene, am instituit ca

limite cele ale culturilor greacă și romană, pe care le-am tratat pe scurt, în capitole diferite de cele consacrate lumii egeene și Italiei preromane. Pe cînd celelalte culturi rămîn întotdeauna regionale — doar Persia ahemenidă iese cu mult din cadrul său natural, dar influența sa asupra dezvoltării culturilor pe care le-a înglobat în imperiul său rămîne destul de modestă, în final — culturile greacă și romană constituie două fenomene de universalism care vor modifica puternic destinul popoarelor pe care le-au asimilat: astfel se întîmplă în cazul culturilor celtizante din Galia sau cultura celtiberă a Spaniei, transformate de latinitate, așa cum vor fi modificate culturile Asiei Mici, sau a Egiptului, de către ocupația greacă.

Tot arbitrar mi-am limitat investigațiile în ceea ce privește culturile din Orientul Mijlociu sau Extremul Orient, căci și acolo găsim continuitate, încă de la origini. Vom vedea, totuși, că unele răsturnări cu caracter politic pot pune capăt domeniului ce revine arheologiei. Considerații analoage rămîn valabile și pentru culturile africane. Cît despre culturile precolumbiene din America, cucerirea europeană care a pus capăt marilor imperii amerindiene constituie un *terminus*, deși diverse populații, ca grupul Otomi-Pame, atît de remarcabil studiat de Jacques Soustelle, au păstrat unele tradiții culturale și lingvistice ale marilor culturi indiene.

Am crezut de asemenea util să plasez la sfîrșitul volumului cîteva tablouri sinoptice și cronologice ce se referă la principalele culturi studiate, cărora le-am alăturat o coloană ce marchează sincronismul cu una sau mai multe culturi învecinate. Apropiind diversele tablouri, cititorul poate astfel să-și dea seama de relațiile și sincronismele dintre diferitele culturi contemporane. În ceea ce privește cronologiile neolitice și ale bronzului din Europa și Asia am folosit din plin lucrarea fundamentală a lui Robert Ehrich și a eminenților săi colaboratori, *Cronologii în arheologia Lumii Vechi*[1], cronologii cărora le-am adus cîteodată modificări

de detaliu. În ceea ce privește culturile bronzului din Orientul Apropiat, în afară de Mesopotamia, continui să mă refer la cronologia stabilită de profesorul Schaeffer din monumentala sa *Stratigrafie comparată*[2], pentru lumea egeeană în neolitic și în epoca bronzului mențin cronologia ce am propus-o în lucrarea mea asupra Greciei preelenice, apărută în colecția Marabout Université.

I. CULTURILE PALEOLITICE

Cele mai îndepărtate origini

Pămîntul există de patru-cinci miliarde de ani, sferă moartă lansată în jurul soarelui. Se crede că viaţa a apărut în oceanele primitive acum aproape un miliard şi jumătate de ani, viaţă aproape insesizabilă sub forma unor fiinţe unicelulare. Paleontologii au numit Arheozoic jumătatea de miliard de ani în timpul cărora aceste fiinţe s-au diferenţiat şi şi-au complicat structura pentru a da naştere unor fiinţe mai organizate, protozoare, protofite, diatomee. . . În timpul celor patru sute de milioane de ani cît va dura această perioadă numită Proterozoic, viaţa se va dezvolta fantastic în mediile marine călduţe şi noi forme marchează începuturile marilor perioade geologice. Cambrianul, primul nivel al Primarului, începe cu mai mult de cinci sute de milioane de ani în urmă, iar Secundarul succede Primarului trei sute de milioane de ani mai tîrziu.

În aceste timpuri, încă uriaşe, plantele şi animalele s-au instalat pe pămînt, s-au născut vertebratele ce vor stăpîni în curînd lumea în locul insectelor uriaşe din Primar. Acest imperiu al vertebratelor începe printr-un gigantism, este epoca marilor saurieni care domină întregul Secundar. Dinozaurii se sting spre sfîrşitul acestei ere în cursul căreia şi-au făcut apariţia formele cele mai avansate ale fiinţelor, cele care, de acum încolo,

vor reprezenta ramurile evolutive ale arborelui vieţii, mamiferele. În timpul Terţiarului care începe cu subperioada numită Paleocen, în urmă cu aproape şaptezeci şi cinci milioane de ani, mamiferele îşi fixează morfologia şi iau în stăpînire lumea.

La începuturile Terţiarului apare ordinul primatelor, evoluate din nişte insectivore primitive. Din acestea se detaşează două grupuri: lemurienii din care au ieşit subgrupe existente încă, înrudite cu maimuţele şi tarsienii, specie arboricolă în care savanţii sînt de acord să vadă pe strămoşii maimuţelor. Maimuţele însele au dezvoltat caractere morfologice tipice, după cum s-au dezvoltat în Lumea Nouă sau în Lumea Veche, de unde împărţirea lor în Platirine (America) şi Catarine (Africa, Asia), nume dat după una dintre caracteristicile lor nazale.

În Oligocen, acum vreo patruzeci de milioane de ani, au apărut antropoizii primitivi, ale căror fosile, propliopitecus şi parapitecus sînt înrudite cu strămoşii antropomorfilor, adică gibonul, gorila, cimpanzeul şi urangutanul. Antropoidul adaptabil, cu caractere primitive şi amorfe care îi vor permite să evolueze, pentru a da naştere hominizilor, rămîne încă de găsit în terenurile terţiare, cu toate că şansele de a face această descoperire rămîn destul de slabe.[3]

Cuaternarul succedă Pliocenului, ultimul etaj al Terţiarului. Acum cîţiva ani încă se credea că începutul Cuaternarului este vechi de un milion de ani. Metoda datării prin potasiu-argon, aplicată osemintelor din nivelele inferioare de la Oldoway, se pare că a dublat acest termen, căci s-au obţinut 1 900 000 ani pentru datarea celor mai vechi urme de activitate umană care nu se găsesc totuşi în cel mai de jos nivel al Pleistocenului. Aceste date nu pot fi totuşi primite decît cu circumspecţie atîta timp cît nu vor fi din plin confirmate, iar data de 1 000 000 de ani, obţinută prin studiul sedimentelor, poate fi reţinută în continuare.

Cuaternarul, care ocupă deci a cinci suta parte din timpurile geologice, este împărțit de unii geologi în două perioade: Pleistocen și Holocen. Trăsăturile generale ale continentelor, așa cum acestea ne apar, sînt desenate încă din terțiar, dar în timpul Cuaternarului ele suportă modificări ce nu se pot neglija. Fluviile actuale ocupau paturi mult mai largi: terasele rîului Somme ne arată un fluviu tot atît de larg cît Nilul, în timp ce Nilul însuși se întindea între falezele platourilor libian și arabic. Lacuri imense apar și dispar. Insulele britanice erau legate de continent, așa cum de cealaltă parte a globului Indonezia era legată de Asia.

Mari cicluri climatice caracterizează Cuaternarul. Se pare că de la mijlocul Terțiarului, din Oligocen, temperaturile medii ale ansamblului suprafeței pămîntului au tendința de a scădea. Cuaternarul este marcat de ofensive succesive de frig, formînd așa-numitele perioade glaciare. Studiul morenelor, în special, a permis să se găsească urmele acestor înaintări ale ghețarilor în Europa, dar se pare că ciclul glaciațiunilor a început mult înainte de Cuaternar; este adevărat că indiciile abandonate de atît de îndelungată vreme sînt atît de subțiri, încît interpretarea lor prezintă mari greutăți.

Cuaternarul începe printr-o lungă perioadă atribuită mult timp Terțiarului, dar pe care geologii au situat-o în cele din urmă în Cuaternar, Villafranchianul. Se crede că au fost descoperite, în timpul acestei perioade, urmele a două mari glaciații cărora li s-au dat numele de Biber și Dunăre. Geologului german Penck i se datorează descoperirea a patru mari înaintări ale ghețarilor ce se situează între sfîrșitul Villafranchianului și sfîrșitul Pleistocenului; el a dat fiecăreia din aceste perioade numele unor afluenți ai Dunării, bazinul acestui fluviu fiind cîmpul său de investigații. Günz este prima din aceste epoci glaciare. Destul de puțin cunoscută, este urmată de o perioadă interglaciară,

Scanned with CamScanner

de încălzire, numită Günz-Mindel[4]. Mindel, a doua perioadă, începe acum vreo 500 000 ani și după o nouă perioadă de încălzire începe glaciațiunea Riss, cu mai mult de 200 000 de ani în urmă. Aceste perioade glaciare nu evoluează în mod continuu, în interiorul fiecăreia se observă oscilații care constituie subperioade calde și reci. Fenomenul este bine caracterizat pentru a patra perioadă Würm, care începe acum vreo 90 000 de ani; au fost situate în Europa trei faze, Würm vechi, mijlociu și recent, separate prin interstadii, iar în Franța, au fost determinate chiar patru (IV) faze ale Würmului, din care ultimele două corespund Paleoliticului Superior[5]. Spre 15 000 î.e.n. asistăm la începerea retragerii marilor ghețari. Acest proces se întinde pe o perioadă de șapte milenii, cu o întoarcere a frigului (Würm IV), corespunzînd la ceea ce putem numi „tardiglaciar". Spre 9000 î.e.n. începe Postglaciarul sau Holocenul.

Paleontologia și palinologia permit să se reconstituie parțial faunele și florele care s-au succedat în timpul acestor lungi perioade, ansamblul constituind cadrul natural în mijlocul căruia s-a dezvoltat omul.

Formarea morenelor, fauna și flora constituie mărturii ale variațiilor climatice. Alte indicii apar în studiul aluviunilor fluviale și mai ales al loessurilor. Acestea sînt formate din nămoluri calcaroase, pe care vînturile le acumulează în regiunile de stepă; formarea lor indică o perioadă rece și uscată, iar cînd clima se încălzește și se umezește, depozitele calcaroase sînt dizolvate în părțile superioare ale stratului de loess și formează concrețiuni în straturile inferioare, unde sînt antrenate de infiltrații.

Dacă această concepție a ciclurilor glaciare și interglaciare rămîne valabilă pentru America de Nord, situația Africii și Indiei le-a permis să nu cunoască aceste puternice friguri. Ciclurile sînt aici bazate pe perioade umede (Pluvial) alternînd cu perioade uscate sau aride. În Africa orientală (Kenia, Tanzania, Uganda), aceste perioade sînt puternic caracterizate. Iată secvența lor, după d-ra

H. Alimen, în acord cu E. J. Wayland și T. P. O'Brien. Cuaternarul începe cu o fază pluvială contemporană Villafranchianului, Kaguerianul. După o lungă eră de ariditate, al doilea pluvial — Kamasianul, prezentînd două faze maxime. L. S. B. Leakey, care observă o fază aridă între aceste două maxime, preferă să vadă două perioade pluviale pe care le numește Kamasian și Kanjerian. Urmează o epocă de uscăciune intensă căreia îi succede Gamblianul, perioadă mai puțin umedă decît celelalte pluviale, avînd trei maxime. Ciclurile se termină prin faze umede numite postgambliene, aproape sincrone cu tardiglaciarele și postglaciarele: sînt Makalianul și Nakurianul. Totuși, altfel decît ne-am aștepta, nu găsim paralelisme reale între pluviale și glaciare; ne găsim aici în fața unei probleme complexe și dificile, căreia doar numeroase observații noi ar putea să-i aducă o soluție mulțumitoare.

Alt fenomen tipic al Cuaternarului este ridicarea nivelului Mediteranei și înceata sa regresiune, pe toată durata Pleistocenului, la sfîrșitul căruia capătă aspectul actual. Mărturiile geologice ale acestei „transgresiuni" sînt plajele marine. Acestea au fost studiate, mai ales, de geologii italieni în Sicilia și în Italia de Sud și au fost alese ca paradigme ale marilor transgresiuni marine. Pentru memorie, amintesc că perioada Calabriană, în cadrul căreia mai multe plaje din Calabria sînt situate pînă la 600 metri înălțime, se datează la întîlnirea Pliocenului cu Pleistocenul. Villafranchianului îi corespund plajele din Sicilia, studiate în împrejurimile orașului Palermo. În această epocă marea se găsea la 70—100 m mai sus de nivelul său actual; la această înălțime a lăsat sedimente unde se găsesc moluște imigrate din regiunile nordice (*cyprina islandica* în special) care semnifică o răcire a mării, fără îndoială sincronă cu primele glaciațiuni cuaternare. Această transgresiune este urmată de o fază de regresiune, numită Romană, contemporană cu glaciația Günz. Transgresiunea următoare a fost studiată la Milazzo în nord-estul
 Siciliei de unde și numele de Milazzian. Terasele

Scanned with CamScanner

sînt situate la 55—60 de metri; moluştele fosile sînt identice cu cele din Sicilian şi, deşi realitatea Milazzianului este contestată, nu putem să nu admitem existenţa teraselor din acest nivel, indiferent ce nume le dăm. Se pare că interglaciaţia Günz-Mindel este contemporană, aşa încît regresiunea care a urmat este contemporană cu glaciaţia Mindel. În Italia meridională au fost identificate plajele Tirenianului, între 25 şi 35 metri. Ele corespund unei faze de reîncălzire sensibilă, caracterizată de moluşte şi de gasteropode de mare caldă, cum sînt *Strombus bubonius*, pe care îl găsim acum la latitudinea Senegalului. Regresiunea grimaldiană i-a urmat, cu faze de tranziţie, lăsînd terase de 15 metri, numite uneori Tirenian II; pe acestea se găseşte, de asemenea, o faună caldă, ansamblul Tirenianului situîndu-se în interglaciaţiunea Mindel-Riss.

Interpretarea documentelor

Reconstituirea stării materiale a unei societăţi preistorice pune problemele cele mai delicate. Singurele mărturii ale prezenţei umane care rezistă sînt cele de piatră sau scoicile care au folosit drept podoabe sau ca hrană, cîteodată vetrele; grotele au păstrat picturi, sculpturi în argilă (bizonii de la Tuc d'Audoubert), cîteodată urme de paşi sau fragmente de lemn. Dintr-o tabără a primitivilor actuali din Australia sau din America de Sud nu rămîn pentru un viitor arheolog decît cîteva pietre grosolan tăiate. Aşadar, după destinaţia sau după folosinţa pe care o atribuim instrumentelor din piatră şi din os, găsite într-o staţiune, putem încerca să aflăm dacă oamenii care au folosit aceste instrumente prelucrau lemnul sau pielea, sau vînau cu sagaia sau cu arcul, pescuiau cu harponul sau cu undiţa, sau dacă se apărau cu topoare sau cu măciuci. Dar chiar şi în acest domeniu vom avea lacune în cunoaşterea condiţiilor de viaţă; cum să ştim, de exemplu, dacă africanii primitivi cunoşteau ţigvele, ca actualii

negroizi? Și ce putem cunoaște din organizarea lor socială?

Pare deci firesc că, îndată ce s-a dorit să se stabilească o clasare a culturilor preistorice, am fost nevoiți să ne bazăm pe materialul care se găsea în cel mai mare număr: piatra, care a pierdut importanța sa deosebită doar odată cu descoperirea metalelor. S-a dorit să se întemeieze diviziunea cronologică a timpurilor preistorice pe fapte economice: astfel am avea un prim grup de prădători, folosind sau mai degrabă suportînd natura și trăind din vînătoare, din pescuit și din cules, și un al doilea grup de producători, dominînd energiile naturii, inventînd agricultura și creșterea vitelor. Aceste puncte de vedere par mai înguste încă decît acela întemeiat pe forma uneltelor. Într-adevăr nu se poate nega influența economiei asupra dezvoltării societății umane, dar formele ei nu pot servi ca să definească o societate. În rest, nu sîntem mai înaintați dacă substituim paleoliticului termenul de prădători, căci în interiorul imensei perioade implicate de acest cuvînt sîntem constrînși să întemeiem o clasificare pe tipurile de unelte.[7]

Astfel rămîn pe deplin justificate numirile de paleolitic (piatră veche), mezolitic (piatră intermediară) și neolitic (piatră nouă). Aici ne interesează doar paleoliticul care corespunde perioadei geologice a Pleistocenului. După cioplirea tipică a pietrei, s-a împărțit paleoliticul în trei perioade: inferior sau vechi, mijlociu și superior sau recent, caracterizat respectiv prin unelte bifaciale, un utilaj de așchii și un utilaj de lame. Dacă această împărțire pare mai mult sau mai puțin judicios să se aplice în Europa occidentală, ea nu se poate aplica deloc în Africa și Asia. Numeroși specialiști și în special cei anglo-saxoni preferă să adopte doar două mari diviziuni: paleoliticul inferior, primitiv și apoi evoluat, și un paleolitic superior.

Dibuirile sînt mai sensibile încă în subdiviziunile marilor perioade. Acum douăzeci de ani s-a situat un prechellean la începutul paleoliticului inferior, care a fost înlocuit apoi prin abbevillian,

dar anglo-saxonii au păstrat un chelleo-acheulean. Ritmul ternar armonios desfăşurat în mai multe lucrări datînd din perioada de imediat după război, abbevillian, acheulean, clactonian pentru paleoliticul inferior, levalloisian, micoquian, mousterian pentru paleoliticul mijlociu, aurignacian, solutreean, magdalenian pentru paleoliticul superior, s-a dovedit inacceptabil şi utilaje tipice din anumite staţiuni, despre care se credea că se suprapun unele peste altele, s-au dovedit adesea relativ contemporane.

Paleoliticul inferior: cultura de „prund"

În stadiul actual al cunoştinţelor noastre, se pare că în adîncimile calde ale continentului african s-a detaşat definitiv omul de ramura primitivă a primatelor. Australopitecii sînt cei mai vechi reprezentanţi ai acestui grup nou de hominizi. Descoperirile sînt relativ numeroase: în 1928 aceea a copilului din Taungs (Bechuanaland), descoperit de către A. R. Dart şi numit *Australopithecus Africanus;* în 1936 şi 1948 la Sterkfontein (Transvaal) R. Broom a dezgropat resturi uşor diferenţiate de cele ale australopitecului şi pe care l-a botezat *Plesianthropus transvaalensis.* În 1936 şi 1941, la Kromdraai (Transvaal) Broom a descoperit *Paranthropus Robustus;* în 1949 Broom şi Robinson au descoperit un alt parantrop (*Paranthropus Crassidus*) la Swartkrans (Transvaal) şi, în aceeaşi staţiune au dezgropat alte oseminte de aparenţă omenească, dar diferite de australopiteci, *Telanthropus Capensis.* În 1947, la Makapansgat, Dart a adus la lumina zilei resturile a 7 indivizi, botezaţi *Australopithecus prometheus.* În 1959, Leakey a descoperit zinjantropul; alte resturi ale acestei rase sînt aduse la lumina zilei în 1960, în stratul întîi de la Oldoway. Într-o staţiune vecină cu acelaşi Oldoway, Leakey a dezgropat, la un nivel încă şi mai jos, resturi ale unui copil pe care l-a numit prezinjantrop, asociat unei ustensile de os care putea să fie un polizor pentru netezit pieile. În 1964, Leakey, Tobias şi Napier au descoperit,

din nou, oseminte fosile în partea inferioară a stratului I, mai omenești decît zinjantropul, pe care le-au numit *Homo habilis,* iar în aceeași specie a fost clasat și prezinjantropul.

Am văzut că părerile diferă în ceea ce privește atît clasificarea zinjantropului, cît și umanitatea australopitecilor. Se pare că discuțiile relative la parantropieni și la australopiteci sînt bazate pe fapte prea inconsistente și că diferențele osteologice sînt diferențe individuale, sau trăsături rasiale, dar cu siguranță nu specifice, așa încît, atît parantropul cît și zinjantropul pot fi clasați în familia australopitecilor. Dealtminteri, atît timp cît nu putem demonstra inabilitatea australopitecilor, care prezintă, osteologic, caractere umane esențiale, trebuie să le lăsăm proprietatea obiectelor din piatră clasate în „cultura de prund" (pebble culture).

Nivelul zinjantropului la Oldoway se situează în Villafranchianul superior. Datarea cu potasiu-argon duce acest nivel în jurul anului 1 750 000. Putem fi ispitiți să dăm cîteva elemente ale modului de viață a acestor australopiteci. E verosimil că, la fel ca și maimuțele, ei trăiau în familii și în triburi; chiar dacă erau buni vînători de babuini n-ar fi putut proceda la această vînătoare decît în grup și probabil că, încă de pe atunci, foloseau capcane. În Africa de sud, descoperirile osemintelor lor în grote au îngăduit să ne gîndim că acestea le-au servit ca locuințe, dar australopitecii au fost, fără îndoială, foarte numeroși, ceea ce implică și locuirea în aer liber. La Oldoway o grămadă mare de pietre ne-a putut lăsa să presupunem că *Homo habilis* își construise, încă de pe atunci, un adăpost din materiale solide. Dacă pielea era bine lucrată, ea folosea poate la formarea de adăposturi; ne putem îndoi că purtau veșminte. Contrar maimuțelor, erau carnivori, așa cum reiese din osemintele animalelor găsite asociate cu resturile lor și aveau o predilecție pentru creier. Fără îndoială, nu cunoșteau încă focul, iar alimentele — între care vegetalele ocupau un loc important — le mîncau crude. Ustensilele lor erau tăiate

Scanned with CamScanner

grosolan în os; așa-numitele *choppers* și *chopping-tools*[8] foloseau ca arme și ca instrumente.

Unelte din bolovani[8 bis], înrudite cu *choppers* și *chopping-tools*, au mai fost culese din nivelele villafranchiene în Algeria, în Sahara (la Aïn-Anech, în 1947, de C. Arambourg) și aproape de Constantine (platoul de la Mansourah, de către G. Laplace). În Maroc, P. Biberson a recunoscut patru stadii de cultură de prund; *chopperele* primelor perioade (Tardiguet el Rahla) sînt situate în Viallafranchianul mijlociu; nivelul următor este o perioadă de tranziție (recunoscută aproape de Casablanca) care conduce la a treia perioadă, în care domină *chopping-tools*-urile (Souk el Arba din Rharb). Ultima perioadă reprezintă un stadiu de tranziție conducînd la uneltele bifaciale.

În Europa nu cunoaștem încă decît o singură stațiune contemporană culturii de prund de la Oldoway, grota de la Vallonet la Roquebrune-Cap Martin (Alpii Maritimi) în care s-a găsit, într-un nivel villafranchian superior, cîțiva bolovani ciopliți care sînt singurele mărturii ale prezenței hominizilor în Europa într-o perioadă atît de îndepărtată.

Acheuleanul african

Stratigrafia Oldowayului rămîne aici tipică. Uneltele din bolovani sumar ciopliți se situează în stratul II, dar în cel mai înalt orizont al stratului I se recunosc primele bifaciale cu muchii sinuoase, analoage utilajului abbevillian. După datarea cu potasiu-argon, începutul stratului doi urcă pînă la 1 230 000 de ani. Săpătorii au dat numele de chellean I acestui nivel, unde au fost găsiți dinți de hominizi. Utilajul din bolovani sumar ciopliți dispare, puțin cîte puțin, pentru a lăsa loc uneltelor bifaciale care evoluează de-a lungul perioadelor III și IV de la Oldoway, constituind, în cele din urmă, un utilaj acheulean tipic, cu unelte bifaciale în formă de migdală, lanceolate și cordiforme.

Fosilele de zinjantrop (parantropul după unii autori) se regăsesc pe toată durata stratului II, ceea ce ne permite să ne gîndim că avem aici o ramură, autoare a culturii de prund, care s-a fixat pentru a dispărea apoi imediat. În sfîrşit, încă de la baza stratului doi se întîlneşte un *Homo habilis* care ar putea foarte bine să fie o formă care să conducă spre pitecantrop, aşa cum susţin von Koenigswald, Clark Howell, Robinson şi Tobias. Un arhantropian de tip pitecantropus se găseşte în nivelele superioare ale stratului II şi am avea astfel un lanţ evolutiv, începînd de la un australopitec. Pare că acestui arhantropian îi datorăm noile forme de unelte bifaciale, poate adaptate plecînd de la formele primitive de *chopping-tools.*

Altă verigă a acestei linii evolutive poate să fie discernută în *Ciadanthropus* din care D-na Coppens a descoperit un fragment cranio-facial, în 1961, în nordul Ciadului. El nu este legat de un utilaj, dar fauna asociată îl face contemporan cu baza stratului doi de la Oldoway. Africa de nord a redat, de asemenea, resturi de arhantrop. La Palikao (numit şi Ternifine, aproape de Mascara), în 1952, C. Arambourg şi C. Hoffstetter au adus la lumina zilei mai multe mandibule de tip pitecantrop; acest hominian a fost botezat *Atlanthropus Mauritanicus.* I-au fost asociate unelte bifaciale sumar cioplite şi toporaşe de mînă primitive, din acheuleanul vechi. Cităm, de asemenea, „omul de la Rabat", reprezentat printr-un fragment de maxilar şi o mandibulă, găsite în 1933 de către J. Marçais şi studiate de Profesorul Vallois; aceste resturi prezintă analogii cu sinantropul şi pot să fie clasate între arhantropieni.

Uneltele bifaciale acheulene, cu numeroase variante, de aspecte deosebite şi larg răspîndite, au trecut în toată Africa, dar nu se pune aici problema de a intra în detalii, în care intervine o terminologie locală (Cafuen în Congo şi în Africa orientală, Stellenbosch în Africa de sud) şi unde apar tehnici şi tipuri de cioplire deosebite, levalloisian şi clactonian.

Un utilaj de bolovani sumar cioplițí se găsește, de asemenea, larg răspîndit în Asia, dar el este mult mai recent decît cultura de prund de la Oldoway. Singură stațiunea de la Ubeidiya, în valea Iordanului, prezintă bolovani unifaciali și bifaciali care ar putea fi contemporani cu sfîrșitul stratului I de la Oldoway. La cealaltă extremitate a Asiei, în Java, Megantropul și niște dinți culeși în China sînt probabil fosile de ale australopitecilor.

Nici un obiect nu a fost găsit în vecinătatea pitecantropului din Java, care este primul arhantropian descoperit. Mai interesantă este descoperirea sinantropului (*Sinanthropus pekinesis*) de la Cioukou-tien. Acesta nu cunoaște uneltele bifaciale, iar industria care-i este asociată este reprezentată prin bolovani similari culturii de prund; așchiile clactoniene sînt adeseori retușate în răcîitoare. Vetrele găsite la Cioukou-tien sînt dovada că el cunoștea focul, care folosea la bucătărie, pentru pregătirea hranei și la încălzire. Acesta este, fără nici o îndoială, un aport nou, adus de arhantropieni care, pentru rest, au cunoscut un mod de viață destul de asemănător cu acela al australopitecilor.

Altă mare regiune a paleoliticului inferior din China este complexul Fenho, situat în Șansi și Honan. Aici s-a găsit o continuare a tradițiilor tehnice a cioukoutienianului, împreună cu unelte bifaciale din nucleu și cu așchii retușate; este aici un stadiu intermediar între Cioukou-tien și mousterianul chinezesc (cultura Ordos). Acest complex este datat din vremea glaciației Riss-Würm, cu faza veche în Riss, în timp ce *locii* de la Cioukou-tien încep în Mindel și se dezvoltă pînă în Riss. Printre celelalte mari culturi asiatice semnalăm: anyathianul ocupînd, în Birmania, valea fluviului Irauadi și prezentînd o industrie de *choppers* cioplite în lemn silicifiat și soanianul, în Pendjab. Se distinge un anyathian inferior și unul superior care se întind din al doilea pînă în al patrulea

pluvial. Soanianul prezintă trei mari faze: presoanianul, datat în a doua perioadă glaciară himalaiană și caracterizat prin așchii masive; soanianul vechi, datat în perioada Mindel-Riss sau din a doua perioadă interglaciară himalaiană, în care apar *choppers* și *chopping-tools;* în Riss se desfășoară soanianul recent, în care alături de unelte de tipul cioplitoarelor evoluate, apar și așchii de tip levalloisian.

În Europa occidentală, exceptînd utilajul de galeți din grota din Roquebrune, cele mai vechi nivele cu utilaj nu urcă decît pînă în cea de a doua glaciație (Mindel). Sînt unelte bifaciale, încă grosolane, cioplite brutal cu percutorul de piatră, asociate unei faune arhaice reci specific mindeliană. Abbeville-ul a dat numele său acestui nivel arhaic. Nu a fost descoperit nici un om fosil, în asociere cu acest utilaj. Pare, totuși, că îl putem atribui unor ființe înrudite cu mauerantropul, fosilă de tip pitecantropian, cunoscută printr-o mandibulă, găsită în 1907, la Mauer, în Germania, într-un context de faună mindeliană.

Spre sfîrșitul abbevillianului, apare în Marea Britanie un tip de utilaj numit clactonian, după așezarea eponimă de la Clacton-on-sea (Essex). Este un utilaj de așchii, care trebuie apropiat de cultura de prund, dar aici bolovanul este înlocuit prin nuclee de silex, în general voluminoase, lucrate pe o față sau pe amîndouă fețele (*choppers* și *chopping-tools*). Aceste unelte cunosc un aspect caracteristic: crestătura clactoniană care constă dintr-un tăiș concav, obținut prin desprinderea unei așchii largi. Clactonianul evoluează pînă în perioada Riss, paralel cu dezvoltarea acheuleanului vechi și mijlociu.

Contemporan cu sfîrșitul abbevillianului, așezarea de la Vértesszöllős, în Ungaria occidentală, este singura locuire europeană din această epocă în care s-au găsit urme de vetre și oase calcinate; unelte de tip *choppers, chopping-tools* și așchii clactoniene o datează de la sfîrșitul perioadei Mindel.

Scanned with CamScanner

Acheuleanul în Europa şi Asia

Interglaciaţiunea Mindel-Riss, în timpul căreia se desfăşoară acheuleanul vechi, rămîne mai puţin cunoscută, ca urmare a tulburării locuirii datorită glaciaţiunii care a urmat şi din cauza fenomenelor de solifluxiune, noroaiele de la suprafaţă antrenînd şi urme ale activităţii productive. Acheuleanul este caracterizat prin unelte bifaciale, termen generic care înlocuieşte vechiul nume de toporaş de mînă. Se pare că bifacialul acheulean este o formă evoluată din bifacialul abbevillian. Am văzut că acesta din urmă era obţinut prin lovirea cu ajutorul unui percutor dur, de piatră, fie mînuit, fie pasiv (adică fix, de care obiectul care urmează să fie fasonat este izbit). Bifacialul acheulean cu faţetele sale îngrijit tăiate, cu ajutorul unui percutor uşor (din os sau lemn), este un obiect adesea elegant, lanceolat, alungit (acheulean I) oval — ca o limandă — (acheulean II), în formă de migdală, sau cordiform (acheulean III).

Acheuleanul se dezvoltă în Europa, ca şi în Africa şi în Asia, pe o durată de mai mult de trei sute de milenii, în timpul întregii perioade glaciare Riss şi în interglaciaţia Riss-Würm, evoluînd, în aceasta din urmă, pînă la acheuleanul final. Acheuleanul este răspîndit în cea mai mare parte a Europei şi este în special reprezentat în Franţa, Belgia, Spania şi Italia. Se reîntîlneşte în Orientul Apropiat şi Mijlociu, dar este întîlnit în mod excepţional în Extremul Orient.

Acheuleanului mijlociu îi aparţin dălţile de gravor în timp ce tehnica levalloisiană, din care se făcuse o perioadă autonomă, levalloisianul, apare în timpul acheuleanului superior. Levalloisianul este o tehnică a aşchiilor, ale căror tipuri principale sînt lamele alungite cu margini paralele, vîrfurile triunghiulare şi aşchiile rectangulare sau ovale. Această tehnică evoluează paralel cu acheuleanul superior şi de sfîrşit, şi cu mousterianul.

Singurele fosile asociate acheuleanului european sînt omul de la Swanscombe (periferie a Londrei) şi acela de la Steinheim (Germania). Acesta din

urmă este reprezentat printr-un craniu cu occipital rotunjit, cu aspect de om actual, şi cu un frontal mai primitiv, caracteristic perioadei Riss. Nu avem decît occipitalul rotunjit al omului de la Swanscombe care nu ne permite să-l situăm sigur pe scara evolutivă a hominizilor. Îi este asociat un utilaj de bifaciale acheuleene lanceolate şi de mici dimensiuni (acheulean final), precum şi unelte de tip micoquian, ceea ce l-ar situa la sfîrşitul interglaciarului Riss-Würm.

Paleoliticul mijlociu

Paleoliticul mijlociu este caracterizat printr-un utilaj de aşchii mousteriene şi prin apariţia unei noi specii, paleantropienii sau neanderthalienii. Originea acestui stadiu trebuie să se găsească în interglaciarul Riss-Würm şi comportă o sută de mii de ani de dezvoltare paralelă cu acheuleeanul superior, pentru a culmina în timpul celor două faze iniţiale ale glaciaţiei Würm. În sfîrşit sub numele de mousterian este clasat un complex de utilaje cu unelte bifaciale şi cu aşchii, diferenţiate tipologic şi de origini diverse.

Tendinţa de a diminua mărimea, care se constată la bifacialele din acheuleean (VI şi VII), se generalizează în producţia mousteriană, în care domină aşchiile cioplite, din fine retuşe, în rîcîitoare, răzuitoare (duble, carenate, transversale, convergente, convexe...), vîrfuri, străpungătoare, cuţite, dălţiţe. În timpul acestei perioade, se fac primele încercări de prelucrare a osului; această tehnică va înflori în paleoliticul recent.

Diversele tipuri de utilaj mousterian dezvăluie cele mai variate obîrşii. După F. Bordes, mousterianul tipic ar putea să coboare din tayacian, acesta trebuind să fie înţeles în primul sens — şi singurul acceptabil — adică cel care defineşte nivelele inferioare (straturile A—J) din grota de la Micoque; mousterianul de tip La Quina se pare că derivă din stratul III (paleomousterian) din aceeaşi grotă de la Micoque. Se observă, de
 asemenea, un mousterian de tradiţie acheuleeană,

în timp ce nu a fost încă stabilită ascendența mousterianului zis cu denticule, din pricina marelui număr de unelte cu retușe formînd denticuli. În Spania se întîlnește un mousterian, caracterizat de toporașe din așchii, care pătrunde în sudul Franței. Utilajul tipic pentru la Micoque (stratul I), din care s-a făcut micoquianul, nu este altceva decît un acheuleean final care se dezvoltă în timpul primei faze a glaciației Würm, paralel cu mousterianul. Influența așchiei levalloisiene rămîne unul dintre factorii fundamentali ai dezvoltării utilajului mousterian care, sub diverse aspecte, apare mai întîi ca un cuplu „levalloiso-mousterian".

În Africa, mousterianul îmbracă aspecte locale, dar regăsim unitatea oarecum lipsită de nuanțe a complexului mousterian. Cele două clase principale ale acestui utilaj sînt sangoeanul (specific mai ales Africii centrale și orientale) și fauresmithianul (Africa meridională); este posibil ca aceste două faciesuri să fie caracteristice primul unui mediu de pădure și al doilea unui mediu de stepă. Aceste utilaje se dezvoltă pe baza postcamasianului și gamblianului, ceea ce le plasează sensibil sincronic cu mousterianul din Europa.

Mousterianul din Orientul Apropiat, ca și acela din Africa de Nord este strîns înrudit aceluia din Europa. Totuși, chiar dacă se mai găsesc *choppers*, în anumite stațiuni din Asia, mousterianul este foarte răspîndit acolo, deși încă prea puțin studiat. Voi avea prilejul să vorbesc din nou despre aspectele sale și mai ales despre acelea din Orientul Apropiat.

Descoperirile de fosile ale paleantropului sînt în prezent foarte numeroase, atît în Asia, și mai ales în Palestina, cît și în Africa și în Europa. În ciuda unor diferențe rasiale, ele prezintă o mare unitate specifică, dar nu se pot raporta resturi umane la toate formele de utilaj și mai ales la mousterianul de tradiție acheuleeană, ceea ce ar putea permite presupunerea că este încă produs de un arhantropid întîrziat. Nu ne putem pro-

nunța asupra originii tipului neanderthalian, dar ar trebui să fie ieșit din vreun arhantropid, chiar dacă amploarea dezvoltării mousterianului ar putea permite sugerarea polifiletismului[9], adică nașterea diverselor rase de paleantropi din trunchiuri diferite de arhantropizi. Răcirea temperaturii în Würm i-a făcut pe neanderthalieni să părăsească pădurea primitivă, pentru a se adapta regimului de stepă. Mousterienii trăiau prin culegerea poamelor și a cochiliilor, prindeau vînatul mic (rozători, broaște), dar îl vînau, de asemenea, și pe cel mare care, odată cu frigul, este reprezentat prin urs, ren și mamut. Ariile de vînătoare au putut fi adesea determinate și se pare că trăiau în mici grupuri, într-un fel de nomadism, fără să-și părăsească deloc teritoriul care se întindea pe cîteva zeci sau sute de kilometri patrați.

Se pare că odată cu acești neanderthalieni au apărut primele embrioane de preocupări metafizice. Este atestată prezența înmormîntărilor intenționate, interpretată de majoritatea arheologilor ca dovada existenței credințelor funerare. Specialiștii s-au gîndit chiar la posibilitatea existenței unui cult al craniilor, stabilită pe baza unei descoperiri de la Monte Circeo, în Italia, precum și a unui cult al ursului, justificat prin descoperirea unui mormînt de urs, în grota de la Regourdou, în Dordogne. Prezența unor mojare de culori și a unor coloranți roșii și negri, folosiți la pictarea, fie a corpului, fie a unor materiale perisabile, poate să fi avut o destinație magico-religioasă.

În sfîrșit, mousterienii trăiau în grote pe care puteau să și le amenajeze (pavajul de lespezi de la Ferrassie) sau în locuințe din piei sau din ramuri, pentru care se păstrează mărturia podinelor (Molodova I).

Apăruți puțin înainte de 100.000 î.e.n., paleoantropizii au cunoscut o viață uimitor de scurtă căci dispăruseră la începutul paleoliticului superior, pentru a lăsa locul strămoșilor direcți ai hominizilor moderni, neantropizii.

Scanned with CamScanner

Stratigrafia paleoliticului superior

Diferitele faciesuri ale utilajului uman ajung la perioade de maturitate, în timpul cărora prezintă caractere afirmate, pe care putem temeinici o clasificare, aceasta din urmă apărînd doar ca un procedeu care uşurează expunerea faptelor. Totuşi, chiar dacă intrusiuni violente, datorite unor invazii sau adoptării unor mode străine, pot adesea modifica parţial sau total aspectul general al unei arte sau al unui utilaj, în majoritatea cazurilor acestea suferă o evoluţie internă în cursul căreia micile modificări de detaliu acumulate reuşesc să transforme profund morfologia produselor activităţii omeneşti. Acest fenomen este în special sensibil în evoluţia utilajului din paleoliticul superior, în Europa occidentală, unde fazele diferitelor culturi au ajuns să se înmulţească în urma observaţiilor stratigrafice minuţioase.

Între 40 000 şi 35 000 î.e.n. se face trecerea de la mousterian la paleoliticul superior, reprezentată în Europa occidentală, şi în special în Franţa, la vest de Rhon, prin ceea ce Peyrony a numit perigordian. Perigordianul vechi sau inferior, numit de asemenea, chatelperronian, după grota de la Châtelperron (în grota de la Ferrassie, chatelperronianul este reprezentat prin nivelul I şi II al perigordianului), este amestecat în proporţie de 50% (grotele de la Arcy-sur-Cure) cu trăsături mousteriene. Acestea, răzuitoare groase, vîrfuri, denticulate, aşchii levalloisiene sînt continuarea postmousterianului (nivelele XV—XI din grotele de la Arcy-sur-Cure). Este de asemenea de remarcat că utilajul complex de lame, caracteristic într-o mare măsură pentru paleoliticul superior, şi care este o formă evoluată a utilajului de aşchii, se manifestă în prelucrarea cuţitelor cu spate încă din mousterianul de tradiţie acheuleană. Perigordianul vechi, caracterizat prin cuţitele sale (de tip Châtelperron), de dălţiţele sale, de lamele sale cu dosul curbat şi de rîcîitoarele, adesea încă din aşchie, este înlocuit la mijlocul glaciarului Würm III, cu perigordianul mijlociu (IV după

Scanned with CamScanner

Peyrony), sau gravettian, pentru că este caracterizat[10] în grota de la Gravette. Se pare că, între perigordianul vechi și perigordianul mijlociu caracterizat prin vîrfuri de silex specifice, vîrfuri de tip la Gravette de mari și de mici dimensiuni, există un hiatus. În săpăturile de la Cottés (Vienne), doctorul Pradel a întîlnit, sub primul nivel aurignacian un perigordian vechi evoluat, care pare că poate să asigure legătura cu perigordianul mijlociu. Formele mousteriene au dispărut abia în gravettian.

Perigordianul V este o fază evoluată a perigordianului mijlociu, dar este marcat prin apariția vîrfurilor pedunculare legate în capătul unor sulițe. Perigordianul superior se dezvoltă încă în două faze de evoluție (VI și VII).

Am văzut că aurignacianul apare la Cottés deasupra unui nivel perigordian vechi evoluat. La Arcy-sur-Cure sau la Ferrassie, aurignacianul se interpune între chatelperronian și gravettian; în Spania, la Cueva Morin, el precede, de asemenea, gravettianul, succedînd direct unui mousterian cu toporașe. Utilajul aurignacian diferă de perigordian; el este mai ales reprezentat de rîcîitoare pe așchii, carenate sau lamelare, care înlocuiesc rîcîitoarele mousteriene, gîtuite, dălțițe cu detașări multiple; utilajul de os, mai dezvoltat decît în perigordian, unde rămîne elementar, este reprezentat prin lustruitoare, ponsoane, vîrfuri de sagaie plate sau cu bază despicată pentru înmănușare, acestea din urmă caracteristice pentru aurignacianul I. Aurignacianul se dezvoltă în cinci faze, paralel cu perigordianul.

Spre sfîrșitul stadialului Würm III, în timp ce temperatura merge spre încălzire, dezvoltarea perigordianului și a aurignacianului sînt adesea întrerupte prin intrusiunea unui utilaj nou, numit solutreean. Prima fază a acestei perioade protosolutreene este marcată printr-un vîrf cu fața plană, cu retușe fine, precum și prin prezența obiectelor de tip mousterian. În solutreeanul mijlociu spre sfîrșitul stadiului Würm III au apărut piesele foliacee, splendidele frunze de laur cu

retușe fine, care continuă să fie produse în solutreeanul superior, în timpul fazei Würm III/IV, alături de frunze de salcie și de vîrfurile cu crestătură, caracteristice acestei perioade. La sfîrșitul solutreeanului apar acele de cusut cu ureche, din os.

Solutreeanul care a adus la perfecțiune cioplirea pietrei, dispare brusc pentru a lăsa loc magdalenianului inferior, chiar la sfîrșitul fazei Würm III/IV. Acest magdalenian inițial reprezintă prin unele aspecte, o ciudată regresiune tehnică; uneltele sînt grosolane, lucrate pe așchii. În stadiile următoare formele se multiplică și tehnica devine mai fină; se întîlnesc percutoare în stea, rîcîitoare carenate, răzuitoare cu retușe abrupte, unelte pe lamele. Tipică pentru magdalenian este dezvoltarea utilajului de os: vîrfuri de sagaie, ace și andrele, posoane, propulsoare și mai ales harpoane cu sau fără dinți.

Magdalenianul se eșalonează pe toată perioada Würm IV; el începe de la 15 000—17 000 î.e.n. pentru a se termina în jurul lui 9 500 î.e.n. și a lăsa locul culturilor epipaleolitice și mezolitice.

Originea și răspîndirea paleoliticului recent

Stratigrafia paleoliticului recent începe să pună problemele nivelelor și originilor culturilor, ceea ce constituie unul dintre aspectele cele mai discutate și mai pasionante din studiul civilizațiilor preistorice.

În stadiul actual al cunoștințelor noastre, se pare că perigordianul s-a născut pe loc, adică a derivat în mod normal din mousterianul de tradiție acheuleeană. Perigordianul se întîlnește în Spania, în Italia, în Germania, în Europa centrală, dar cu cît mergem mai spre est, cu atîta se modifică, îndepărtîndu-se de leagănul său, care se pare că este sud-vestul Franței.

Aurignacianul a cunoscut o arie de răspîndire mai largă, de la Atlantic pînă în Rusia și în Orientul Apropiat. Paleoliticul superior rămîne

prea puţin cunoscut în restul Asiei, ca să putem judeca situaţia, dar sub aspecte particulare îl vedem dezvoltîndu-se în Extremul Orient, din Japonia pînă în Indonezia. Leagănul aurignacianului pare că trebuie căutat în Orientul Apropiat, în complexul Liban, Siria, Palestina (Yabrud, Ksar Akil, de exemplu). Dealtfel, în această regiune trebuie să se fi găsit un neanderthalian, din care s-a născut un *Homo Sapiens;* acest *Homo Sapiens* ar fi la originea utilajului aurignacian, căci utilajul perigordian se datorește unui neantrop diferit; omul de la Combe Chapelle trebuie legat de cultura perigordianului vechi și morfologia sa este aceea a unui om modern; așadar, acest philum[11] s-a născut pe loc, dintr-un paleoantropoid. După paleontologi, neanderthalienii din estul Franţei nu prezintă o linie evolutivă; aceasta este posibil și rămîne deci să se găsească neanderthalianul evolutiv, care a născut pe *Homo Sapiens* occidental.

Originea și dispariţia solutreeanului este tot atît de misterioasă. S-a încercat să fie adus din Spania și Africa de nord sau din Europa centrală; se pare că aceste ipoteze trebuie să fie părăsite, iar cercetările rămîn încă prea sporadice pentru a avea un tablou satisfăcător de unde să putem trage concluzii valabile asupra apariţiei culturilor asemănătoare. Același semn de întrebare se pune și cu privire la perioada de sfîrșit a solutreeanului și la apariţia magdalenianului, chiar dacă putem admite ipoteza unei invazii de populaţii mai primitive care au evoluat — sau au involuat — la est de Rhon, plecînd de la o cultură cu caracter „aurignacoid".

Un utilaj din paleoliticul recent se întinde, de asemenea, peste Africa, cu caractere care îl diferenţiază sensibil de acelea din Europa, dar în care găsim forme analoage (vîrfurile pedunculare sau în formă de frunză, din aterian, de exemplu).

În cursul paleoliticului superior omul reușește să ocupe cea mai mare parte a pămîntului ieșit din ape, penetraţia sa în „Lumea nouă" urcînd pînă la începutul acestei perioade.

Scanned with CamScanner

Mod de viaţă, artă şi credinţe

În paleoliticul superior, populaţia omenească nu a încetat să crească, iar contactele între membrii diferitelor triburi se înmulţesc, favorizînd progresele tehnice. Trăind tot din culegere, vînătoare şi pescuit, aurignacienii şi magdalenienii se deplasau continuu pe ariile de vînătoare, dar cunoşteau locuinţe fixe. Acestea sînt colibe din piele, sau adăposturi cărora le amenajau adeseori solul pe care se călca, colibe putînd fi ridicate şi în interiorul grotelor. În perioadele friguroase din timpul glaciaţiei Würm, aceste colibe închise, din piele cusută, erau uşor de încălzit. În acest sens, sînt instructive recentele săpături ale profesorului A. Leroi-Gourhan şi ale echipei sale, în staţiunea de la Pincevent, aproape de Montreaux; acolo se afla o mare tabără în care se întîlneau vînătorii magdalenieni, în anumite epoci ale anului, pentru a vîna turmele de reni atunci cînd acestea traversau vadurile învecinate ale Senei. Au fost regăsite, pe locurile lor, vetre, lîngă care meşterii se aşezau pentru a desprinde silexuri din nuclee. Se pare că vînătorii dormeau aici în timpul nopţilor friguroase, pe aşernuturi de piei întinse una lîngă alta, sub adăposturi, în timp ce potecile dintre aşternuturi erau presărate cu ocru roşu.

Pentru a ieşi din corturi îşi puneau veşminte de piele. Nu este imposibil ca aceşti oameni să fi cunoscut picturile corporale şi, spre deosebire de mousterieni, foloseau podoabe, coliere, centuri din scoici, fildeş, dinţi de animale, lignit, chihlimbar.

Înalta organizare a colectivităţilor omeneşti din Pleistocenul recent, care le dă calitatea de strămoaşe imediate ale noastre, se dovedeşte în arta acestora. Philippe Héléna crezuse că a întîlnit gravuri mousteriene în grotele din Aude, împotriva părerii abatelui Breuil, consultat cu privire la acest subiect. Pînă la proba contrarie, se pare că paleantropienii, care prin embrionul lor de credinţe cu caracter religios reprezintă un pas spre spiritualizare în evoluţia umană, nu erau capabili

de creaţie artistică. Dimpotrivă, încă din aurignacian şi perigordian, arta a apărut ca o inovaţie tipică a neantropienilor. Ea s-a manifestat sub formele gravurilor pe os sau fildeş, a sculpturilor în os, în fildeş, în piatră, a modelajelor în argilă, a picturilor pe bolţile şi, cîteodată, pe solul peşterilor.

Sculptura aurignaciană, a cărei arie se întinde peste Europa şi peste Orientul Apropiat, modelează statui feminine în care s-a crezut, şi nu lipsit de temei, că se pot vedea simboluri ale fecundităţii; acest caracter este subliniat şi de reprezentările falice, rare dar nu mai puţin semnificative; aceste figuraţii afirmă preocupările economice ale triburilor primitive, dorinţa de a vedea că se înmulţesc turmele ce serveau de vînat, în aceeaşi măsură ca şi membrii tribului care îşi găsea forţa în numărul acestora. Este sigur că aceste „Venus" aurignaciene sînt strămoaşele zeiţei-mame a cultivatorilor neolitici; este posibil ca materializarea lor prin sculptură să fi evoluat datorită unei destinaţii magice, dar este mult mai puţin sigur că se poate vedea în ele manifestarea unei credinţe într-o divinitate. Totuşi, se pare că credinţa în eficacitatea magiei implică sentimentul existenţei unei forţe tainice şi supraomeneşti, imanente naturii, căreia sociologii i-au dat numele de *mana* (Codrington). Dar, o asemenea concepţie admite prezenţa forţelor supranaturale, care se apropie de credinţele într-o divinitate. Sentimentul religios este tot atît de implicat şi într-un cult al morţilor oarecare, care pare că este atestat prin înmormîntările intenţionale, în cazul cărora morţii sînt înmormîntaţi cu veşmintele şi cu ornamentele lor, după ce au fost acoperiţi cu ocru roşu care, în societăţile primitive actuale, este considerat drept un suport al sufletului.

De asemenea, minunile picturii paleolitice se datoresc tot unei concepţii magice, după care vînatul poate fi stăpînit, sau înmulţit, prin reprezentarea imaginii sale. Trebuie mai întîi să remarcăm că, în paleoliticul superior, pictura pa-

rietală nu se găsește decît în Franța, Spania și în Italia. Aspectul magic și ritual al picturilor parietale apare mai întîi în faptul că ele sînt, în general, situate în părțile cele mai îndepărtate și, adesea, mai puțin accesibile ale peșterilor, precum și, în sfîrșit, în subiectele tratate. Acestea sînt vînaturile mari, greu de prins și omorît, mamuți, bizoni, reni, cai, cerbi ... Loviturile care trebuie să le străpungă, sînt adesea reprezentate, ca și cum s-ar urmări aducerea animalului astfel vînat la discreția vînătorului. Același sentiment a condus la modelarea în argilă a unui leu și a unui urs (grota de la Montespan, în Pirinei) și la străpungerea lor cu lovituri de lance.

Abatelui Breuil i se datorește studiul acestor picturi și încercarea de a le clasa. Au fost deosebite două mari cicluri, după suprapunerile picturilor; ciclul perigordian, în care subiectul este delimitat de o linie de culoare și care evoluează spre bicromie; ciclul solutreeo-magdalenian, unde conturul dintr-o singură trăsătură este umplut cu culori, ocru, roșu, brun, galben și care a dat capodoperele artei magdaleniene cunoscute, în special, prin Altamira, Niaux, Font-de-Gaume, Lascaux.

Este o artă magică, dar magdalenienii dezvăluie și un anumit gust pentru artă în sine și pentru ornamentație care apare în gravurile de pe obiectele în materiale moi și în ornamentele care se găsesc pe harpoane. Fără îndoială tot un sentiment estetic îi împinge pe artiștii din cuaternar să sculpteze forme animaliere la extremitățile propulsoarelor sau „bastoanelor de comandant" (dacă nu cumva nu trebuie să vedem în ele insigne gentilice)[12].

Reîncălzirea climei care a avut loc la sfîrșitul glaciației Würm IV pare să fi oprit brusc înflorirea civilizației magdaleniene care a continuat să trăiască în anumite culturi epipaleolitice. Timp de mai multe milenii, omul, orientat spre problemele economice care îl vor conduce la descope-

Scanned with CamScanner

rirea agriculturii, pare incapabil să creeze artă; totuşi, aşa cum vom vedea, în Africa şi în Asia Mică, neoliticul pare că a conservat oarecari tradiţii ale pictorilor magdalenieni.

Iată-ne, aşadar, ajunşi în pragul mileniului IX, într-o lume de tranziţie, gata să se angajeze pe drumul care o va conduce la marea revoluţie neolitică.

II. ANATOLIA

Paleoliticul din Asia Mică

Turcia este bogată în zăcăminte paleolitice și, chiar dacă nu pare să fi fost un centru de difuziune, în orice caz a fost un important loc de trecere. În 1894, Gautier a găsit primele obiecte paleolitice, pe terasele Eufratului, dar abia antropologul elvețian E. Pittard apare drept întemeietor al preistoriei turcești, prin săpăturile din 1928, în zăcămîntul de la Adiyaman, la sud de Malatya, datat în paleoliticul superior; începînd din această vreme, turcii au dat excelenți preistoricieni ca Enver Y. Bostanci, Shevket Kansu, Kiliç Kökten, Muzaffer Shenyürek.

Paleoliticul inferior este reprezentat prin unelte bifaciale acheuleene. S-au găsit, mai ales, pe țărmurile Bosforului și în Anatolia meridională, dar, pînă acum, nu s-a putut încă descoperi un zăcămînt tip care să dea stratigrafia acestei lungi perioade. Forma cea mai veche de utilaj acheuleean pare că trebuie să fie situată la Gaziantepe-Dülük, unde s-a cules un acheuleean mai arhaic decît acela din Palestina. La Erğazi, lîngă Ankara, E. Pittard a strîns un utilaj de tip levalloisian.

Stratigrafiile cele mai complete ale paleoliticului au fost stabilite de către K. Kökten, în peștera de la Karain, la nord de Antalya, în Sandağ unde a deosebit opt (VIII) nivele, și în peșterile de la Beldibi, la sud de Antalya, și de la Samandaği,

în Amanus. Uneltele mousteriene cu desprindere de tip levalloisian, se întîlnesc în straturile IV și III de la Karain, V și VI de la Samandaği și E—F de la Beldibi. În nivelul II de la Karain s-a cules un dinte de neanderthalian, dar prezența unui schelet de *Homo Sapiens* în același strat atestă că acesta aparține paleoliticului superior.

Straturile superioare ale acestor peșteri conțin resturi de tip aurignacian. Paleoliticul superior al Turciei este bogat în gravuri și desene rupestre. Gravurile din peșterile vecine, de la Karain și Öküzini, au dovedit că acestea erau folosite ca loc de cult în aurignacianul superior, între 15 000 și 10 000 î.e.n. La Öküzini au fost descoperite patru gravuri, dintre care una reprezintă un bovideu; printre descoperirile de la Karain, cea mai interesantă este un obiect curb din os a cărui extremitate reprezintă un cap omenesc schematizat. Se cunoaște un obiect asemănător provenind din nisipurile de la Nahal Oren, pe muntele Carmel, dezgropat dintr-un mediu natufian; vom vedea, în legătură cu preistoria palestiniană, că natufianul aparține mezoliticului, așa încît trebuie să admitem o influență din Anatolia asupra artei Palestinei.

Tot în regiunea Antalyei, lîngă satul Beldibi s-au descoperit gravuri în stațiunea Yatak Yeri, picturi aproape de lacul Hayatli și de izvoarele rîului Sariçinar, precum și picturi la Kumbucaği; acestea din urmă au fost studiate, în 1959, de către dr. Bostanci, care le-a grupat în 3 serii. Seriei 1 îi aparțin gravuri, între care cele reprezentînd un animal, datînd din paleoliticul superior; seria 2 prezintă patru tipuri diferite de motive, pictate cu figuri geometrice sau omenești stilizate excesiv și care sînt datate din protoneoliticul de tradiție epipaleolitică; seria 3, în care găsim o reprezentare de animal cu coarne, urcă pînă în neolitic.

În grota de la Palanli, la sud de Malatya, au fost descoperite patru serii de gravuri rupestre. Seria I aparține epipaleoliticului — între 9 000 și 7 000 î.e.n. — și oferă desene de animale cu

coarne, ibex și capre de munte. Seriile II și III, în care se întîlnesc, grupate, animale cu coarne lungi și figuri omenești schematizate, reprezintă neoliticul. A fost recunoscută o serie IV, asemănătoare picturilor rupestre de la Hakkâri-Sat la sud de lacul Van și acelora de la Kürtün Ini, la nord de munții Taurus; toate aceste reprezentări, care continuă tradiția paleolitică, sînt datate în calcolitic sau la începutul bronzului.

Mezoliticul anatolian

Atunci cînd retragerea marilor ghețari würmieni a încheiat paleoliticul, în jurul anului 9 000 î.e.n., o lungă perioadă de tranziție s-a instalat, în timpul căreia omul va trece de la stadiul de prădător la acela de cultivator. Această perioadă a primit numele de mezolitic. Se cuvine, totuși, să constatăm că nu toate culturile din această fază de tranziție posedă caractere mezolitice; specialiștii sînt de acord, în general, să dea numele de mezolitic culturilor deschise, în evoluție, care vor descoperi treptat agricultura și creșterea vitelor, în timp ce se rezervă numele de epipaleolitic culturilor întîrziate, care trăiesc încă pe datele unui paleolitic decadent și care, incapabile de inovații, au dispărut sau au adoptat descoperirile mezoliticilor.

Pentru ca omul să poată să descopere procesul de germinație și mijloacele de domesticire a unor specii animale, era necesar să se întîlnească toate condițiile favorabile unei asemenea descoperiri; ori, condițiile esențiale erau ca, pe teritoriul pe care ei îl ocupau, să vină în mod natural cerealele pe care tocmai învăța să le cultive și să trăiască, în stare de sălbăticie, speciile susceptibile de a fi domesticite. Două varietăți de grîu *Triticum aegilopoides* și *Triticum dicoccoides*, cresc în stare de sălbăticie și localizarea lor este foarte restrînsă: Asia Mică, Armenia, nordul Palestinei și Siria de sud; orzul sălbatec (*Hordeum spontaneum*) acoperă aceleași regiuni, dar se mai întîlnește la sud de Caucaz și în tot lungul lizierei nordice a Iranului. În ceea ce privește animalele domestice,

oaia este localizată în Siria, în nordul Irakului, în Iran, în stepele din Turkestan şi pe o bandă îngustă, ce merge din valea Indusului pînă la aceea a Gangelui; capra sălbatecă se întîlneşte în Siria, Iran, Irak, Turkestan şi, de asemenea, în Caucaz şi în Asia Mică; mai răspîndit este porcul, a cărui arie acoperă Asia meridională şi orientală, Europa occidentală, vechea Africă de nord franceză; în sfîrşit, bovinele, aparţinînd speciilor ce pot fi domesticite, sînt mai răspîndite în stare de sălbăticie, pentru că sînt dominante pe toate ţărmurile mediteraneene ale Africii şi peste aproape întreaga Europă şi toată Asia, cu excepţia stepelor din nordul Siberiei şi a regiunilor meridionale ale Asiei.

Vedem deci că locurile privilegiate se găseau în Asia anterioară şi că ele sînt, mai ales, Siria şi Palestina, Anatolia, Armenia şi nordul Irakului: nu ne putem mira deci, cînd constatăm că descoperirile arheologice corespund speranţelor pe care datele biogeografice le îngăduie.

Utilajul mezolitic este caracterizat printr-o micşorare a dimensiunilor uneltelor, micşorare care se pronunţă încă din paleoliticul superior şi care conduce la microlitism. Fenomenul se explică perfect: în tot paleoliticul s-a folosit, în general, silexul ca material de bază al utilajului; nevoia de a se îndepărta din ce în ce mai mult de sursele de aprovizionare în materii prime este unul din motivele modificării mărimii pieselor în tot timpul paleoliticului, perfecţionare care a permis obţinerea unei părţi active a uneltei din ce în ce mai mari, în raport cu masa pietrei folosite. Dezvoltarea populaţiei la sfîrşitul paleoliticului şi nevoia, crescînd neîncetat, de unelte, a condus natural la economisirea materiei prime, reducînd la maximum mărimea obiectelor, cu scopul de a fasona cît mai multe unelte din cît mai puţin material de bază; în acest domeniu, microlitele din mezolitic reprezintă maximum ce se poate obţine. Dimpotrivă, unele grupuri epipaleolitice păstrează tradiţiile utilajului pe lame sau aşchii, chiar pe aceea a bolovanilor amenajaţi, cu toate că alte numeroase grupuri adoptă microlitele; cred că aceste diferenţe

se pot adesea explica prin motive de ordin economic, abundența sau absența carierelor de silex, de obsidiană etc. ... în vecinătate, justificînd adoptarea unei anumite tehnici sau continuarea unei anumite tradiții, de grupurile epipaleolitice.

Mezoliticul anatolian rămîne încă mai puțin cunoscut; totuși nivele cu microlite au fost curat deosebite în peșterile din regiunea Antalya, la Karain, Beldibi, Belbași, precum și în apropiere de Samsun, în adăpostul sub stîncă A de la Tekeköy, unde au fost descoperite oseminte de cal fosil; alte locuiri mezolitice au fost localizate în împrejurimile localități Burdur.

Protoneoliticul și neoliticul

Se cuvine să precizăm aici în ce sens întrebuințez cuvîntul protoneolitic. Pentru unii autori, protoneoliticii ar fi prădători care au început să adopte sau să asimileze cuceririle neolitice, făcute de mezolitici; alți autori fac din protoneolitic un sinonim al neoliticului vechi, ceea ce este, etimologic, exact dar implică, logic, întrebuințarea unei terminologii complicate pentru neoliticul mijlociu și recent (am avea „mezoneolitic" și „neoneolitic"!). Iau deci cuvîntul de protoneolitic în sensul său cel mai comun cunoscut, pentru a desemna acea perioadă inițială a neoliticului, în care omul a domesticit, în adevăr, diferitele specii de animale și a practicat agricultura, în urma căror fapte, s-a fixat în așezări permanente, fără însă a inventa încă ceramica; astfel, protoneoliticul este altă denumire a ceea ce mai este numit și neolitic preceramic sau aceramic.

Mai multe stațiuni ce oferă o cultură protoneolitică au fost cercetate în Asia Mică. La est, în regiunea Urfa și Ergani, R. J. Braidwood și H. Çambel au studiat două zăcăminte preceramice, În aceea de la Çayönü Tepesi, lîngă Ergani, alături de unelte de obsidiană s-a cules un instrument de aramă ciocănită. În altă stațiune preceramică, săpată începînd din 1964—1965 de J. Bordaz, aproape de Suberde, la sud-est de Konya,

o bucată de fir de aramă a fost găsită asociată cu obiecte din obsidiană. Haçilar, aproape de Burdur, este cea mai celebră dintre așezările protoneolitice: șapte (VII) nivele preceramice au fost degajate de sub nouă (IX) nivele ceramice.

Distincția dintre mezolitic și protoneolitic nu este întotdeauna ușor de stabilit. În adevăr, în mezolitic se găsesc seceri pentru a tăia cerealele sălbatice și pietre care serveau la sfărîmarea grînelor, iar în timpul protoneoliticului se cioplesc încă microunelte, care diferă prea puțin de cele din perioada precedentă. Totuși, în Anatolia, urbanizarea, caracteristică neoliticului, este vizibilă. Zidurile sînt din cărămidă nearsă cu paie tocate în pastă și legate printr-un mortar de pămînt, iar podelele sînt acoperite de o lipitură de argilă roșie; casele pot avea mai multe încăperi și sînt prevăzute cu o curte.

Protoneoliticul se întinde pe o parte a mileniului VII: stratul III de la Suberde este datat cu radio-carbon la 6750±140 î.e.n. Nivelul IX de la Haçilar, în care apare ceramica dar care reprezintă o cultură aparținînd neoliticului recent, este datat la 5614±92.

Cea mai veche stațiune neolitică cunoscută încă este aceea de la Çatal Hüyük, la sud de Konya. J. Mellaart a dezvelit douăsprezece (XII) nivele care toate au dat ceramică. Nivelul IX a fost datat 6486±102 și săpătorul a propus ca nivelul XII să fie urcat în timp pînă la 6700. Cum pămîntul viu nu a fost atins, se poate spera să se găsească culturi preceramice în stratele inferioare. Stațiunea a fost părăsită în jurul anului 5600 î.e.n.

Se vede, așadar, că protoneoliticul din o stațiune anume nu este în mod necesar mai vechi decît neoliticul din altă stațiune, adesea nu foarte îndepărtată, și trebuie remarcat că locuitorii de la Çatal Hüyük foloseau recipiente de pămînt ars, în timp ce aceia de la Haçilar nu le cunoșteau. Iar acest fenomen este cu atît mai uimitor cu cît în nivelul Suberde III, chiar dacă nu era cunoscută olăria, se produceau statuete antropomorfe și conuri de teracotă. Çatal Hüyük se distinge nu

numai prin ceramică — ceramică deschisă la culoare, lustruită, din nivelele XII la VIII, ceramică închisă la culoare, lustruită, din nivelele superioare, şi iar ceramică deschisă la culoare, lustruită, de factură îngrijită care apare în nivelul II — dar şi prin urbanismul şi prin picturile sale. Oraşul se întindea pe şaisprezece hectare — dintre care a fost săpată numai o jumătate de hectar — ceea ce face din el cea mai vastă aglomeraţie neolitică cunoscută pînă acum, aşa după cum este, împreună cu Ganj-i-Dareh, din Iran, cea mai veche staţiune din care se cunoaşte ceramică. Locuinţele, înălţate una lîngă alta, constituie o incintă fără deschideri spre exterior; casele deschise în spre curte formau un ansamblu inextricabil, fără nici un fel de căi de acces. Iar în mijlocul acestor locuinţe se întîlneşte un număr de sanctuare, în care domină cultul taurului, reprezentat prin coarne, şi cel al zeiţei mame, ale cărei efigii s-au regăsit în mare număr. Zidurile sanctuarelor sînt adesea acoperite de picturi: tauri roşii sau negri, vulturi, leoparzi, animale cu coarne, scene de vînătoare şi de dans şi, poate, o hartă a cetăţii cu planul locuinţelor sale dominate de un vulcan, pe care săpătorul la identificat cu Hasan Dağ.

Neoliticul mai e larg reprezentat la Tars şi la Mersin. În această din urmă staţiune au fost identificate treizeci şi trei (XXXIII) de nivele, dintre care cel mai vechi, datat la 6000±250 î.e.n., aparţine neoliticului recent. Neoliticul se termină după nivelul XXV, fie contemporan cu Haçilar VI, adică în jurul anului 5500; în acest nivel apare ceramica pictată.

În cîmpia rîului Amuq, între Alep şi Oronte, R. J. Braidwood a săpat, în parte, un anumit număr de staţiuni care au dat toate o succesiune de la neolitic pînă în epoca bronzului recent. Neoliticul este reprezentat prin fazele A şi B, determinate în staţiunea Tell el-Cüdeyde. În această staţiune, vîrfurile de săgeată şi de suliţă, asemănătoare celor de la Mersin XXIX—XXVII, sînt de silex, în timp ce celelalte sate neolitice din Anatolia

foloseau obsidiana provenind din zona muntelui Hasan Dağ.

Calcoliticul

Calcoliticul este acea perioadă, mai lungă sau mai scurtă, în timpul căreia încep să fie utilizate, pe o scară destul de largă, primele metale, aramă, plumb și aur. Am văzut că arama este cunoscută încă din neolitic — la Çatal Hüyük, plumbul și arama apar din nivelul IX, către 6350 î.e.n. — dar metalul nu se întîlnește decît excepțional. În general, calcoliticul apare ca o fază de tranziție în care continuă să fie produs utilajul litic din perioada precedentă, dar în care prelucrarea metalului capătă din ce în ce mai multă importanță, pînă ce descoperirea și dezvoltarea producției bronzului termină revoluția începută odată cu descoperirea metalurgiei.

Calcoliticul este mai ales cunoscut în părțile meridionale ale Anatoliei; săpăturile stațiunilor din regiunile septentrionale n-au dat efectiv o stratigrafie evidentă a calcoliticului. În nord poate fi citat Fikirtepe, pe țărmul asiatic, în fața Istambului, și Kumtepe, la intrarea Dardanelelor; în Anatolia centrală nivelele cele mai adînci de la Büyük Güllücek, de la Alaca Hüyük și de la Alișar sînt contemporane ale calcoliticului recent; același lucru se poate spune despre stațiunile din regiunea Erzerum, către Armenia, Karaz, Pulur, și Güzelova.

În Anatolia occidentală, cele două mari așezări sînt Haçilar și Beycesultan, pe cursul superior al Meandrului. Nivelul VI de la Haçilar, aparținînd neoliticului recent, a fost distrus de incendiu și deasupra lui a fost construit orașul V, de cultură calcolitică, către 5500 î.e.n. Ruptura violentă între cele două perioade nu ne permite să știm dacă există continuitate între ambele culturi, adică dacă calcoliticul a înflorit printr-o evoluție normală de la neolitic, sau dacă noi locuitori s-au instalat în oraș, după distrugerea sa, aducînd cu ei cultura calcolitică, caracterizată de o ceramică nouă, pictată cu desene geometrice. Către 5000, orașul a

fost din nou incendiat și nu mai găsim apoi decît mărturii ale unei ocupări puțin importante. În timp ce Haçilar reprezintă un calcolitic vechi, ne găsim la Beycesultan, în straturile cele mai vechi (nivelele XL la XX), înaintea unui calcolitic recent care se întinde între 4600 și 3200. Olăria caracteristică a acestei stațiuni, cu motive geometrice pictate în alb pe fond întunecat, se regăsește la Mersin (XII a), într-una din extremitățile Asiei Mici și în straturile profunde de la Poliohni, în insula Lemnos, la cealaltă extremitate. Tipul de locuință cu megaron apare, în Anatolia, în nivelele calcolitice de la Beycesultan.

Între Konya și Tars, stațiunea cea mai importantă este Can Hasan, unde cercetătorul D. French a dezvelit patru nivele de calcolitic (vechi I, nivelul 3; vechi II, nivelul 2 B; mijlociu, nivelul 2 A; recent, nivelul 1). Locuințele, construite pe plan dreptunghiular, aveau unul sau două etaje și zidurile erau pictate cu motive geometrice. Influența culturii de la Mersin și a Mesopotamiei (pre-Halaf) se face încă simțită aici. Amintesc Çatal Hüyük vest, alături de Çatal Hüyük est, unde locuitorii orașului neolitic s-au instalat după părăsirea acestuia din urmă; stațiunea rămîne să fie săpată, dar cercetările superficiale dezvăluie prezența unui calcolitic asemănător celui de la Can Hasan. Mersin oferă una din cele mai remarcabile stratigrafii din calcolitic. Metalul își face apariția în nivelul XXIV, care este contemporan cu Haçilar V. Este un protocalcolitic, calcoliticul vechi cuprinzînd nivelele XXIII—XX. Calcoliticului mijlociu îi corespund nivelele XIX—XVII. În această epocă, Mersin a suferit clar influența olăriei de tip Tell Halaf, după care s-au făcut imitații locale. Aproape contemporane sînt fazele C și D de pe Amuq, reprezentate la Tell el-Cüdeyde și la Tell Kurdur; în această ultimă stațiune, în faza D, apar două serii de ceramică tipică, una închisă la culoare și lustruită, cealaltă roșiatică, paralelă cu olăria de tip Tell Halaf. Calcoliticului recent îi corespund nivelele XVI—XII de la Mersin care ajunge la apogeul său; cetatea este atunci înconjurată de fortificații

Scanned with CamScanner

și a fost regăsită o poartă monumentală. Uneltele și obiectele de aramă devin din ce în ce mai obișnuite. Influența mesopotamiană este ușor de sesizat în prezența olăriei de tip el-Obeid, imitată sau importată. În cîmpia rîului Amuq sînt contemporane acestor nivele de la Mersin, faza E, reprezentată la Tell Kurdur și faza P localizată la Tell el-Cüdeyde, Çatal Hüyük (să nu se confunde cu omonimul său din cîmpia Konyei, despre care a fost vorba în paginile precedente) și Tell ez-Zeheb. Legăturile cu Canaanul sînt vizibile.

În timpul întregului calcolitic, microasiaticii trăiesc pe datele neoliticului, în sate încă dispersate și în cîteva rare orașe. Uneltele sînt, de asemenea, în continuare, de piatră, și arama nu înlocuiește decît încetul cu încetul silexul și obsidiana. Dacă se observă legături, destul de slabe între anumite regiuni, și dacă o cultură cum este aceea de la Tell Halaf iradiază asupra unei părți a Anatoliei, pare totuși că satele trăiau în economie închisă, constituind clanuri independente unele de altele. Cazul așezării de la Mersin care, către 3500, devine o fortăreață și prezintă unul din cele mai vechi exemple de arhitectură militară, anunță timpuri noi, timpuri de urbanizare reală și de expansiune militară. Acestea se vor desăvîrși în mileniul următor, în epoca bronzului vechi.

Bronzul vechi [13]

Data inițială a epocii bronzului în Asia Mică este supusă controverselor și a putut fi coborîtă pînă în jurul anului 2500 î.e.n. Data de 3000, propusă pentru începutul bronzului, la Tars, de H. Goldmann, pare să reprezinte *terminus post quem* al acestei perioade în Asia Mică și o reținem ca punct de plecare a epocii bronzului vechi, care ocupă astăzi întreg mileniul III.

În timpul acestui mileniu, metalurgiștii anatolieni vor ajunge la o mare măiestrie în arta lor, mulțumită căreia utilajul neolitic dispare complet. O consecință este, de asemenea, dispariția vaselor de piatră, înlocuite de recipiente în metal: aur,

Scanned with CamScanner

argint, bronz. Orașele se fortifică și mai multe dintre ele devin capitalele unor principate. În această epocă hattiții sau protohitiții, popor denumit „asianic", adică vorbind o limbă aglutinantă care nu aparține nici grupului semitic, nici grupului indo-european, se instalează pe platoul central al Anatoliei, unde întemeiază mai multe mici state, pe care hitiții le vor unifica, în mileniul următor.

La sfîrșitul calcoliticului, este întemeiată Troia, la extremitatea peninsulei, pe Dardanele. Data admisă pentru întemeierea Troiei variază de la 3200 la 2600, dar cronologia lungă pare, în cele din urmă, cea mai satisfăcătoare. Troia era o mică așezare fortificată care apare ca un loc de tranzit, admirabil situat pentru a supraveghea drumurile maritime și terestre către Europa, mai degrabă decît ca un sat obișnuit de pescari și de țărani. Troia II urmează în mod firesc Troiei I, către 2600, deși unii autori gîndesc că Troia I a fost distrusă violent. Pot fi distinse, în perioada Troia II, șapte nivele notate de la „a" la „g", iar acestui din urmă nivel i se atribuie tezaurul de bijuterii și de obiecte de metal găsite în diverse puncte de Schliemann. Olăria tipică pentru Troia II este vasul antropomorf, dar se găsește de asemenea un mare număr de vase monocrome care, începînd din nivelul Troia II b, sînt făcute cu roata olarului, aceasta fiind importată dinspre est. Apariția unui pahar conic fără bază și cu două mari toarte, numit, după Schliemann, *depas amphykypelon* este situată la sfîrșitul nivelului Troia II; acest vas, a cărui origine rămîne încă discutată și pe care unii o situează către estul Anatoliei, se răspîndește în întreaga peninsulă și în Grecia, în timpul ultimelor două secole ale epocii bronzului. Ca urmare a unei minuțioase cercetări stratigrafice, profesorul Schaeffer a propus să se situeze apariția vasului *depas* în primele nivele ale stratului Troia III și să se atribuie acestei perioade „tezaurele" datate în nivelul Troia II g; deși contrarie teoriilor admise, această ipoteză pare să răspundă mai bine realității istorice.

Troia II a fost distrusă printr-un violent cutremur de pămînt; sărăcia materialului cules — dacă se face excepție pentru tezaure — ar dovedi că locuitorii au revenit după seism și și-au recuperat bunurile. S-ar părea, totuși, că în aceeași epocă, noi populații venite din Europa centrală, și poate vorbind un idiom indo-european, apar în regiunile occidentale ale Anatoliei. Troia III a fost o cetate importantă, înconjurată de ziduri puternice și unde se înmulțeau vastele locuințe cu megaron, al căror tip apare încă din Troia I. Orașul a mai fost distrus de încă un cutremur de pămînt, din nou întovărășit de o invazie distrugătoare. Troia IV și V, care aparțin încă epocii bronzului vechi, au fost puțin importante.

Stațiunea de la Beycesultan, care pare să facă punte între lumea egeeană și Troia pe de o parte și Anatolia centrală pe de altă parte, prezintă paisprezece nivele din epoca bronzului vechi: B.A. I, XIX—XVII; B.A. II, XVI—XIII; B.A. III, XII—VI. Centru al unui principat, se pare că, încă de la începutul epocii bronzului vechi, o incintă a protejat cetatea. Descoperirile cele mai importante sînt fără îndoială cele ale sanctuarelor, dezvăluind un cult al taurului care continuă tradiția neolitică afirmată la Çatal Hüyük.

Centrul cel mai important al epocii bronzului vechi este Alaca Hüyük. Epoca bronzului vechi este reprezentată în nivelele IV, III și fără îndoială la baza nivelului II, căci pare sigur, așa cum a demonstrat-o C. Schaeffer, că mormintele regale aparțin acestui nivel, ceea ce pare asigurat, în orice caz, pentru ultimele inhumații. Între nivelele III și II, se întîlnește un strat gros de incendiu, fără îndoială contemporan distrugerii violente de la Troia II; acest nivel de incendiu se mai regăsește și în stațiunile vecine Alișar și Tars, iar data sa se situează între 2400 și 2300 î.e.n. Astfel, după cercetătorii care au săpat acolo, strălucitoarea perioadă de civilizație reprezentată de morminte regale s-ar situa în nivelul Alaca III, adică în jurul anului 2500, și după C. Schaeffer, care mi se pare că a gîndit corect, ar apar-

ține nivelului doi, adică între 2300 și 2000. Dacă, împreună cu Troia, Alaca a fost stațiunea cea mai bogată în tezaure, trebuie semnalat că la Horoztepe au fost, de asemenea, găsite însemne rituale, vase de bronz, sistre și diferite obiecte de bronz sau de metal prețios.

Printre stațiunile cele mai remarcabile din epoca bronzului vechi, se cuvine încă să fie menționată Gedikli, în Anatolia de sud-est, unde a fost găsită o necropolă de incinerație care apare ca una dintre cele mai vechi necropole de acest tip, incinerația negeneralizîndu-se decît la sfîrșitul mileniului II, la începutul epocii fierului. Tipurile ceramice au permis să se dateze în bronzul vechi III necropola de la Gedikli.

Imperiul hitit

La începutul mileniului II, legăturile strînse între Anatolia și lumea mesopotamiană sînt atestate de stabilirea unor negustori asirieni la poala citadelei de la Kültepe, identificată cu orașul antic Kaneš. Așa-numitul *Kārum,* bazar în care erau stabiliți asirienii, a dezvăluit patru nivele de locuire, întinzîndu-se între secolele XX și XVIII î.e.n. În nivelul II stațiunea prezintă cea mai puternică locuire; numărul mare de tablete dovedește că la această epocă, între circa 1950 și 1850 î.e.n., Kaneš era un centru de comerț asirian care iradia peste întregul platou central al Anatoliei. Ceramica roșie, anatoliană, atinge un înalt grad de perfecțiune și se întîlnesc, pe cilindrii lucrați local, scene, personaje și tipuri ornamentale care vor fi caracteristice pentru arta hitită. De asemenea, în aceeași epocă, apar pentru prima dată, în textele contemporane, numele hitiților indo-europeni care se infiltrează în Anatolia prin Caucaz, aducînd carul ușor și calul; numele acestuia din urmă figurează pentru prima dată în lumea mesopotamiană, într-un imn al lui Șulgi care a domnit la Ur, către sfîrșitul mileniului III, ceea ce a dovedit că hitiții, menționați la Kaneš către 1900, au început să se stabilească la sud de Caucaz, încă cu

Scanned with CamScanner

două secole mai înainte. Nivelul doi din *Kārum* a fost distrus printr-un incendiu vast, către 1870, și abia după o părăsire de circa 30 de ani, *Kārum* (I b) a fost reocupat masiv, dar prezentînd caractere diferite de cele ale epocii precedente. Acest contuar a fost din nou distrus violent, între 1800 și 1790.

Textele asiriene ne fac să-l cunoaștem pe Anitta, rege la Kuššar, iar cel mai vechi text hitit este redactat de un Anitta, fiu al lui Pithana, care ar putea să fie întemeietorul imperiului vechi hitit; acești doi Anitta s-ar putea să fie același personaj care ar fi distrus *Kārum* I b și ar fi cucerit Alișar și Hattuša. Între acest Anitta și primul rege hitit menționat de textele ulterioare (un rescript a lui Telepinu, datînd de la circa 1500), subzistă un hiatus de un secol; acest rege este numit Labarna și pare să fi domnit înainte de 1650; Hattušili I i-a urmat și a întins imperiul hitit către Siria de nord unde a cucerit Alalah, și către Eufrat. Muršili I (circa 1620—1590) a întins imperiul și a făcut din hitiți o putere importantă, ca urmare a raidului de pradă pe care l-a condus împotriva Babilonului, către 1595. O lungă perioadă turburată, în timpul căreia nobilii se bat și se asasinează între ei pentru stăpînirea tronului, se deschide atunci, pentru a se termina cu domnia lui Telepinu (circa 1525—1500) care pune capăt certurilor dinastice, precum și acelei perioade de un secol și jumătate pe care o numim Imperiul vechi hitit.

Imperiul vechi acoperă sfîrșitul epocii bronzului mijlociu și începutul epocii bronzului recent din Asia Mică, în timp ce imperiul nou, care vede, către 1450, suindu-se pe tron o dinastie nouă, ocupă ultimele secole ale bronzului recent. Šuppiluliuma (circa 1380—1346) și Muršili II (1345—1315) sînt cei doi reprezentanți mai remarcabili ai acestei dinastii care duce la apogeul splendorii sale imperiul hitit.

Imperiul hitit constituie, prin excelență, un stat războinic, a cărui forță rezidă în „cavaleria de care“, hitiții fiind poate inventatorii acestei

arme, pe care au introdus-o, în orice caz, în Asia occidentală. Războinicii indo-europeni care au format structurile imperiului nu au adus decît puține noutăți în domeniul culturii și n-au făcut decît să adapteze mentalității lor vechile credințe, obiceiurile și arta vechilor hatiți. Aici se poate găsi o anumită asemănare cu turcii otomani care au constituit un vast imperiu militar, bazîndu-se pe o Anatolie islamizată de către turcii selgiucizi, și care conserva un întreg fond antic de populație purtătoare a unei culturi originale.

Capitala Hattuša devine o puternică cetate fortificată; un zid enorm — apărat de turnuri pătrate și ridicat dincolo de un taluz, fortificat și el, printr-o primă incintă flancată de turnuri — constituia o fortificație puternică, în spatele căreia se ridicau palatele, locuințele și templele cu numeroase încăperi, dintre care multe au fost explorate. Impozanta „poartă a leilor“, din blocuri ciclopeene, care permitea intrarea în orașul de sus, era suprapusă de două turnuri crenelate.

Dacă hitiții, ale căror patru centre rămîn Boğazköy, Alaca Hüyük, Alişar și Kültepe, își întind influența în Siria, în paguba dominației egiptene, ei nu ajung, totuși, să ocupe întreaga peninsulă anatoliană, și larga fereastră egeeană rămîne deschisă influențelor miceniene. Grecii, sub numele de ahiawa, își fac apariția în textele hitite și arheologia le atestă prezența încă din secolul XIV. Troia VI, care a fost distrusă de un cutremur de pămînt către 1370, este un oraș de influență aheeană și, într-o măsură încă și mai mare, Troia VII A este un asemenea oraș, deși a fost distrusă poate de un clan aheean, către 1250.

Situația Troiei îi conferea o anumită importanță, dar prestigiul de care se bucură în ochii noștri ține de legenda epică greacă și de popularitea săpăturilor lui Schliemann. Căci, în realitate, Troia n-a avut decît o importanță minoră în epoca sa și, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, cea mai prestigioasă cetate din Anatolia occidentală, în mileniul II, a fost Beycesultan. Nu cunoaștem numele său antic, dar

se pare că săpătorii sînt pe o cale bună, văzînd în ea capitala statului Arzawa, bine cunoscut din textele hitite, regat care a fost un duşman al imperiului de la Hattuša. Între 1900 şi 1750, regii Arzawei au înălţat la Beycesultan un palat de cărămidă, pe temelii de piatră, prevăzut cu curţi şi colonade şi care reaminteşte arhitectura palatelor cretane contemporane. Legăturile între Arzawa şi Creta minoică rămîn încă să fie clarificate, dar cel puţin pare că se poate admite ipoteza unei rădăcini comune a celor două culturi. Palatul de la Beycesultan a fost distrus de un incendiu şi se pare că acest dezastru este datorit unei cuceriri a oraşului de către hitiţi. Cetatea şi-a pierdut de atunci strălucirea, pentru a rămîne capitala unui mic principat, pînă la venirea furtunii care va pune capăt culturilor epocii bronzului în Asia Mică.

Anatolia în epoca fierului

Către 1200, bande de barbari venite din vest şi din nord-vest, şi cunoscute de textele egiptene sub denumirea de „popoare ale mării", par să fi pus capăt imperiului hitit, cel puţin dacă nu cumva responsabilii distrugerii marilor cetăţi din Anatolia centrală nu vor fi fiind aşa-numiţii gasgas, muntenii din regiunile septentrionale ale Asiei Mici, care au făcut tot timpul să apese ameninţarea lor asupra oraşelor din Imperiul nou hitit, sau eventual aceste populaţii venite din Tracia, din care o ramură ar fi fost cunoscută de greci sub numele de frigieni, iar alta va fi menţionată în textele asiriene sub numele de mushi, în care pot fi recunoscuţi aşa numiţii moshoi ai lui Herodot.

Hitiţii, goniţi din Anatolia, s-au refugiat în nordul Siriei unde îi putem regăsi la începutul mileniului I, întemeind acolo regatele neohitite. În timpul primelor secole ale acestui mileniu, frigienii ocupă Anatolia centrală, avînd Gordion drept capitală a regatului pe care l-au întemeiat acolo. Civilizaţia frigiană începe abia să fie cunoscută şi, dacă în arta sa se poate vedea unul

 dintre izvoarele artei arhaice a Greciei, nu se cu-

nosc din istoria sa decît legendele pe care le-au raportat grecii, aceea a regelui Midas rămînînd cea mai celebră[14]. Acestui rege i se atribuie o cetate din Frigia, săpată de arheologii francezi și despre care am și vorbit, și de asemenea lui i se atribuie un mormînt regal descoperit în 1957, de către americani, sub cel mai mare dintre tumulii care înconjura Gordion. Camera funerară era alcătuită din pereți și dintr-un acoperiș din bile de lemn și din bîrne, a căror arhitectură conservă fără îndoială o tradiție care urcă către epoca în care strămoșii frigienilor cutreierau nomazi[15] în Balcani și în Rusia meridională; un zid de piatră închidea o bina de lemn și suporta întreaga greutate a pămîntului și pietrișului care constituia tumulul. Scheletul regal era întins pe un pat gros de stofe, iar inventarul funerar consista mai ales din vase de bronz și din bazine de aramă așezate pe tripiede de fier; resturi de mobile de lemn au putut fi, de asemenea, identificate.

Năvălirea barbarilor cimerieni, veniți din stepele rusești, a pus capăt, în 680 î.e.n., regatului frigian, a cărui tradiție de bogăție nemaiîntîlnită a fost păstrată de greci.

Dacă, încă de la începutul primului mileniu, grecii ocupau coastele egeene ale Asiei Mici, în vecinătatea lor se constituise regatul Lidiei, cu Sardes drept capitală. Istoria legendară a Lidiei dă o dinastie a Atyazilor care i-ar fi precedat pe Heraclizi dintre care ultimul rege este celebrul Candaules. Odată cu Gyges, întemeietorul dinastiei Mermnazilor, în prima jumătate a secolului VII î.e.n., intră într-o perioadă istorică. Alyattes (588—560), a cărui istorie este cunoscută mulțumită lui Herodot, a dus imperiul lidian la apogeul său, fixîndu-i frontiera pe Halys, în fața mezilor lui Cyaxares care domină toată partea orientală a Asiei Mici. Cresus (560—546) a rămas celebru pentru măreția sa, dar n-a putut să reziste perșilor lui Cyrus care au cucerit Sardes și l-au luat prizonier. Pînă la cucerirea lui Alexandru, în 333 î.e.n., Asia Mică rămîne o satrapie a imperiului ahemenid.

Scanned with CamScanner

III. LEVANTUL: PALESTINA ŞI SIRIA

Paleoliticul

Ca şi Africa şi Irakul, Palestina şi Siria au cunoscut, în preistoria cea mai îndepărtată, perioade pluviale şi nu glaciaţii. În timpul fazelor pluviale, valea Iordanului şi Marea Moartă constituiau un mare lac şi chiar un golf mediteranean, lacul secînd în timpul fazelor interpluviale; terasele Iordanului au rămas martorii acestor variaţii geologice.

Am văzut, în legătură cu paleoliticul inferior în Asia, că staţiunea Ubeidiya, poate contemporană a sfîrşitului Oldowaianului I şi a interglaciarului Günz-Mindel, constituie cea mai veche mărturie a unei producţii omeneşti în această regiune. Acheuleeanul inferior şi mijlociu este slab reprezentat; s-au cules unelte bifaciale în valea rîului Beqaa, în apropierea Ierusalimului, şi la Banat Yaqub, unde le erau asociate toporaşe de mînă de tip african. Raritatea acestui utilaj îşi găseşte fără îndoială explicaţia în blîndeţea condiţiilor climaterice care permiteau omului să se stabilească în aer liber.

Cel mai vechi utilaj stratificat cules în peşteri este analog utilajului din nivelele inferioare de la Micoque, denumit tayacian.Acest tayacian, care prezintă un utilaj de rîcîitoare şi de aşchii amenajate şi nu cunoaşte uneltele bifaciale, se regăseşte la baza a trei dintre principalele grote din

Israel şi din Siria, a căror stratigrafie rămîne martorul evoluţiei preistorice din Levant.

Peştera Et-Tabun, în muntele Carmel, săpată de D. Garrod, prezintă un nivel (G) de tip tayacian (aşchii cu talon gros), aşezat pe pămîntul viu; deasupra este un nivel (F) de acheuleean superior, apoi un nivel de acheuleean superior de tip micoquian, împărţit în patru straturi, două orizonturi de levalloiso-mousterian (D, C) inferior, un nivel (B) de levalloiso-mousterian superior şi, în sfîrşit, un strat înglobînd vîrstele bronzului şi ale fierului.

În peştera Umm-Qatafa, în deşertul Iudeei, se numără trei straturi de tayacian şi două nivele acheuleene; R. Neuville, care a săpat peştera, vrea să vadă un acheuleean mijlociu într-un mic număr de rîcîitoare şi de unelte bifaciale lanceolate şi amigdaloide care se găsesc stratificate deasupra tayacianului; s-ar părea că acest nivel trebuie totuşi clasat în acheuleeanul superior; trebuie de altfel remarcat, după abatele Breuil, că tayacianul este totdeauna subiacent acheuleeanului superior, în toate peşterile în care se întîlneşte, în Europa occidentală, în Asia Mică şi în sfîrşit în Siria-Palestina.

Depunerile de la Yabrud, aproape de Nebek, în Siria, au fost săpate de A. Rust, în 1931—1933. În trei adăposturi, cercetătorul a localizat douăzeci şi cinci de nivele, începînd cu acheuleeanul superior. Săpăturile lui R. Solecki, în cel de al patrulea adăpost sub stîncă, au dezgropat un utilaj tayacian care dovedeşte că Siria a cunoscut o evoluţie identică celei a Palestinei. În Liban, P. A. Bergy şi H.F. Fleisch au dezgropat utilaje tayaciene şi acheuleene, la capul Beirut.

Mousterianul este mai larg reprezentat. Am văzut stratigrafia sa la Et-Tabun. La Yabrud urmează acheuleeanului un utilaj mousteroid de tip la Quina, căruia i s-a dat numele de yabrudian; mai multe straturi, prezentînd caractere deosebite, se succed pînă la mousterianul tipic din stratul 7 şi la micromousterianul din stratul 5; în straturile 13 şi 15, după yabrudian, s-a cules un utilaj de lame care prefigurează utilajele din paleoliticul

superior şi care este datat la circa 45.000 de ani; este cea mai veche mărturie de unelte pe lamă[16], căreia i s-a dat numele de amudian şi care se regăseşte în peştera Et-Tabun, într-un mediu mousterian. În Liban, mousterianul se găseşte la capul Beirut şi, mai ales, în nivelul inferior de la Ksar Akil.

Descoperirea cea mai remarcabilă din paleoliticul mijlociu este aceea de oameni fosili. La Mugharet ez-Zuttieh, în cîmpia Ghenezaretului, a fost găsită prima fosilă de Om de Galileia; D. Garrod şi T. Mac Cown au dezgropat apoi unsprezece schelete la Et-Tabun şi la Mugharet ez-Sukhul, iar R. Neuville şi M. Stekelis au găsit cinci cranii în apropiere de Nazaret. Aceste fosile prezintă caractere neanderthaliene, amestecate cu trăsături de Homo Sapiens: acest tip uman se deosebeşte astfel de paleantropii europeni cu caractere arhaice bine marcate. S-a explicat acest aspect neantropian al fosilelor din mousterianul palestinian printr-un amestec cu *Homo Sapiens*, venit din sud-est şi înaintînd către Europa, respingîndu-i pe neanderthalieni şi amestecîndu-se cu ei. Pentru a confirma această ipoteză, lipseşte încă descoperirea unui exemplar de *Homo Sapiens* asiatic, datînd din mousterian. Poate ar fi mai bine să admitem că avem aci o mutaţie naturală a paleantropului către neantrop, în ciuda argumentelor, discutabile totuşi, opuse acestei ipoteze de antropologi. În rest, fosilele descoperite de curînd de către misiunea Sorbonnei, cundusă de D. Vandermeersch, la Qafzeh, aproape de Nazaret, şi actualmente studiate de Facultatea de ştiinţe din Paris, par să posede aproape toate caracterele unui neantrop arhaic — cu trăsătura neanderthaliană a proeminenţei orbitale continui — şi sînt asociate unui utilaj tipic mousterian; s-ar părea că avem aici una dintre verigile lipsă dintre paleantropieni şi neantropieni.

Sfîrşitul levalloiso-mousterianului siro-palestinian cunoaşte o perioadă friguroasă şi ploioasă care este contemporană cu Würm II şi care, după F. Bordes, ar putea să se prelungească şi în timpul

interstadiului Würm II/III. Paleoliticul superior a fost împărțit în șase (VI) faze de R. Neuville și D. Garrod; le rezumăm foarte pe scurt, subliniind că această schemă este ipotetică și tranzitorie, de vreme ce neglijează anumite aspecte aberante dezvăluite, de atunci încoace, de săpături mai recente și mai ales de acelea de la Yabrud și de la Ksar Akil, unde se cuvine să semnalăm că în stratul XVI — în zorile paleoliticului superior — se întîlnesc vîrfuri cu fața plană, reamintind vîrfurile asemănătoare din solutreean, în timp ce utilajul din stratul VI păstrează aspecte magdaleniene. Faza întîi reprezintă un utilaj de tranziție, mousteroid, cu o unealtă particulară, vîrful Emireh, cu caractere de desprindere din nucleul levalloisiene, neretușat; stațiunea de la Mugharet el-Emireh, în Galileea, săpată de Dorothy Garrod, este stațiunea tip a acestui utilaj, pe care marea preistoriciană l-a numit emiran (Emiran industry). În cursul fazelor II și III, apar formele aurignaciene, în timp ce scad ca număr formele mousteriene; rîcîitoare carenate și lame mici, în formă de vîrf, se găsesc numeroase. În timpul fazei IV, vîrfurile dispar și caracterele aurignaciene devin dominante. Dorothy Garrod a propus să fie numite antelian (după grota libaneză Antelias) inferior și superior, fazele III și IV și athlitian (după stațiunea de la Athlit în Israel) faza V, slab reprezentată și caracterizată prin dăltițe de gravor prismatice. Faza VI a primit numele de kebarian, după Mugharet Kebara, în muntele Carmel, unde Dorothy Garrod a dezgropat diferite nivele de aurignacian, cu o fază finală unde caracterele aurignaciene se transformă, dezvăluind un utilaj de tranziție.

Mezoliticul

Kebarianul reprezintă o fază finală a paleoliticului, contemporană cu magdalenianul V și VI din Europa occidentală, care poate fi deci situată între 11000 și 9000 î.e.n. Utilajul kebarian în care

Scanned with CamScanner

domină lamelele ascuțite, cu spatele rabătut în formă de triunghi scalen, tinde către microlitism și Turville-Petre, care a inventat nomenclatura kebarianului, vede în aceasta o continuare a tradiției microlitice a capsianului african; dar propoziția poate foarte bine să fie inversată, așa cum vom vedea. Este motivul pentru care unii autori au clasat kebarianul în mezolitic. Totuși, primele așezări fixe, împreună cu primele manifestări ale unei culegeri raționalizate, care încep să transforme economia de vînători nomazi într-o economie de cultivatori sedentari, nu apar decît în faza următoare care a primit numele de natufian. Numele i-a fost dat de Dorothy Garrod, după utilajul tip cules în grota Shuqbah, în Uadi en-Natuf.

Natufianul este un utilaj microlitic — 80% — în care formele geometrice regulate ale uneltelor ajung la perfecțiune, ca și tehnica înmănușării lor. Problema originii acestei culturi rămîne discutată. Unii autori au legat-o de capsian, alții de magdalenian (!), sau chiar au făcut-o să vină din nord — Turcia sud-orientală sau Irakul septentrional. Alți autori, între care A. Laming-Emperaire, văd aici leagănul utilajelor microlitice occidentale: tardenosianul din Europa, sebilianul din Egipt, capsianul din Kenia și, din Africa de nord, libero-maurusianul; acest ultim punct de vedere pare să corespundă cel mai bine realității.

În stațiunea Eynan, pe cursul superior al Iordanului, săpată începînd de la 1956—1957, J. Perrot a găsit trei orizonturi de natufian deasupra unui strat din paleoliticul superior, dezvăluind o continuitate de locuire. Stațiunea de la Nahal Oren, săpată de Stekelis și I. Yisraeli, prezintă aceeași succesiune a unei culturi natufiene, așezată pe un nivel paleolitic.

Întemeindu-se pe stratigrafia săpăturilor pe care le-a condus la Erq el-Ahmar și el-Khiam, R. Neuville a împărțit natufianul în patru (IV) perioade I. Faza I este caracterizată de un utilaj de os, de tradiție paleolitică și de o mică lamă cu

 spatele curb și tăiat, în formă de semilună sau de

felie de portocală; în faza II apare dăltiţa microlitică de tip tardenosian — s-a dorit să se vadă o influenţă străină dar poate să fie la fel de bine o intervenţie locală, care s-a răspîndit către Europa — şi această fază este caracterizată mai ales în grota de la el-Wad, în muntele Carmel; faza III, tipică pentru el-Khiam, vede o accentuare a microlitismului şi o dezvoltare a formelor geometrice: străpungătoare, lamele lungi, semilune, triunghiuri, trapeze; în faza IV apare vîrful de săgeată cu crestături. S-a propus recent să se dea numele de khiamian (J. Gonzales-Etchegaray) natufianului de la el-Khiam.

Această evoluţie a natufianului nu s-a generalizat şi numeroase aşezări par să fi trecut din natufian la un stadiu protoneolitic, în timp ce cultura natufiană se prelungea în alte staţiuni. Natufienii se instalaseră fie în sate, fie în adăposturi sub stîncă, ale căror terase înaintate fuseseră amenajate. Construiau locuinţe rotunde sau ovale, cu temelii de piatră, ceea ce face să apară natufianul ca una dintre cele mai vechi culturi urbane. Natufienii trăiau din pescuit şi din vînat, dar mai ales din culegerea intensivă; pe rîşniţe plate de piatră, găsite în număr mare, zdrobeau grăunţele sălbatice. Prezenţa săpăligilor şi a secerilor a sugerat diferiţilor autori că tot ei ar fi inventat, încă de pe acum, agricultura, dar se pare că nu e aşa, deşi este posibil ca în ultimele faze ale natufianului să se fi practicat grădinăritul, poate sub influenţa protoneoliticilor. Începutul natufianului este datat de unii autori, ca J. Mellaart (1960), la 8000 î.e.n. întemeindu-se pe data de 7850± 240 dată de analiza C 14 pentru natufianul de la Jericho, în 1953; dar în 1963, datele au fost revizuite şi Zeuner a propus 8850, iar Stukenrath 9216: se poate reţine mileniul X, care pare să răspundă mai bine realităţii şi care dă o corespondenţă între sculptura cu figuri umane de la Karain, pe care am semnalat-o în legătură cu paleoliticul anatolian, şi aceea de la Nahal Oren.

Scanned with CamScanner

Protoneoliticul

Odată cu protoneoliticul, descoperirea agriculturii este, în Palestina, un fapt împlinit, încă de mult pregătit începînd cu perioada Kebara, iar domesticirea animalelor va fi și ea depășită la sfîrșitul acestei perioade.

Jericho pare să fie cea mai veche așezare agricolă. Sanctuarul din Jericho natufian a fost incendiat, ceea ce ar putea să fie dovada unei invazii și, peste el, a fost ridicată o așezare pe care săpătorii o califică drept protoneolitică și unde subzistă un utilaj de tradiție natufiană. Acestui sat îi succede un oraș adevărat, Jericho, numit de către K. Kenyon „neoliticul A preceramic" (Prépoterie néolithique A — P.P.N.A.). Orașul se întindea pe 4—5 ha și avea o populație de mai mult de două mii de indivizi. Locuințele erau circulare, cu acoperirea boltită, de cărămizi necoapte; o fortificație de piatră, înălțîndu-se pînă la cinci metri și încoronată de cărămizi rotunjite, precum și un turn circular puternic, ocroteau aglomerația împotriva unui dușman, cu siguranță foarte agresiv. Nu ne putem îndoi că agricultura era unul dintre izvoarele de bogăție ale orașului Jericho dar, așa cum a arătat-o E. Anati, agricultura și creșterea vitelor singure nu pot să explice puterea cetății; aceasta a fost, fără nici o îndoială, un loc de schimb între Egipt, Arabia, Anatolia și Mesopotamia, de unde se exportau bogățiile miniere ale Mării Moarte (sare, naftă). Se pare că nu trebuie să ținem socoteală de date foarte îndepărtate (pînă la 8350±200 î.e.n. pentru faza VI a fortificațiilor) rezultate din unele analize radiocarbon și că se poate accepta să se situeze neoliticul A de la Jericho între sfîrșitul mileniului VIII și mijlocul mileniului VII.

Orașul a fost distrus, poate, de către dușmanii împotriva cărora fuseseră înălțate fortificațiile și părăsit timp mai îndelungat înainte de a fi ocupat de o nouă populație, purtătoare a neoliticului preceramic B. Datări cu C 14 au dat data

 de 6660±75pentru primul nivel și se poate ad-

mite data mijlocie de 6250 î.e.n. pentru perioada de maturitate a acestei culturi căreia îi aparțin faimoasele cranii supramodelate și care este caracterizată de case dreptunghiulare de cărămidă crudă. Utilajul este de tip tahunian. Tahunianul, astfel numit după stațiunea de la Uadi-Tahuneh, la sud de Betleem, a fost împărțit în două faze de Neuville: tahunian I preceramic, caracterizat de lamele cu spatele rabătut și de vîrfuri de săgeată pedunculate; tahunian II cu dălți, securi și tîrnăcoape adesea șlefuite la extremități, cunoscînd ceramica. Este de remarcat că la Nahal-Oren, peste nivelul natufian, se observă un sat cu locuințe rotunde din piatră asociată cu un utilaj de tradiție natufiană, cu caractere tahuniene, peste care se așază un alt sat prezentînd case dreptunghiulare. Se poate crede că tahunienii, rămași seminomazi și descinzînd din natufieni, sînt poate distrugătorii lui Jericho A și cu siguranță locuitorii orașului Jericho B.

Săpăturile stațiunii neolitice de la Beidha, la nord de Petra, efectuate de D. Kirkbride, au dat o stratigrafie complementară. Deasupra așezării natufiene, cu locuințe de cărămidă crudă, satul neolitic prezintă șase (VI) orizonturi de locuințe, construite în piatră; cele din nivelele VI și V sînt circulare, iar cercetătorul le compară cu cele din orașul Jericho A; în nivelul IV, în care tehnica arhitecturală ajunge la perfecțiune, apar locuințe dreptunghiulare. În straturile superioare, casele sînt păstrate și prevăzute cu coridoare care unesc încăperile, dovedind sosirea unor populații noi; analiza radio-carbon a dat datele de 6990±160 î.e.n., pentru nivelul VI, 6750 pentru nivelul IV, 6600 pentru nivelul II.

La Munhata, în valea Iordanului, J. Perrot a dezgropat, de asemenea, o cultură preceramică, în cadrul căreia locuințele dreptunghiulare cu temelii de piatră succed unor case rotunde și boltite.

În Siria, cele două mari stațiuni neolitice preceramice sînt Mureybat și Ras Shamra. La Mureybat, Misiunea Americană a identificat, în cursul unui sondaj, șaptesprezece orizonturi. Importanța

stațiunii este marcată de „recolta“ campaniilor din 1964—1965; douăzeci de metri cubi de oase de animale și șaptezeci de mii de unelte de silex. În cele mai adînci nivele, au fost găsite locuințe cu zidurile curbate, de argilă roșie, în timp ce ele sînt dreptunghiulare în nivelele superioare; casa cea mai bine conservată nu are decît 3,50 m× 3,50 m și este despărțită în patru mici încăperi.

Nivelul V c de la Ras Shamra, datat între 7292 și 6526 î.e.n., cuprinde un neolitic vechi, preceramic, cu unelte de silex și de obsidiană, importat fără îndoială din Anatolia. Utilajul, cuprinzînd pietre de rîșniță și bazine de piatră, vîrfuri de lance și de săgeată, dălțițe și lame dințate, este destul de asemănător celui de la Çatal Hüyük est și de la Mersin și de la Amuq A, deși este mai vechi; absența microlitelor trebuie remarcată și dezvăluie o origine nordică a așezării. Se cuvine să mai cităm Tell Ramad, explorat în 1963 de Contenson și Van Liere, al cărui nivel inferior, datat la 6250, prezintă afinități cu Jericho B.

Neoliticul și calcoliticul

Ceramica apare în zona siro-palestiniană în jurul anului 6000 și este fără îndoială de origine străină, poate anatoliană.

Dacă acceptăm datele rezultate din analiza C 14, olăria apare mai întîi la Ras Shamra, în nivelul V b, reprezentînd un neolitic mijlociu, și anume o olărie lustruită, de culoare închisă, fie incizată, fie decorată cu impresiuni, precum și vase de var mulat. După M. Contenson, acest nivel ar fi contemporan cu Amuq A, și este datat la 6052 și 5736 î.e.n. Contemporan cu această perioadă este primul nivel de la Hama (M) care oferă de asemenea o olărie neagră și locuințe cu pereții spoiți cu vopsea roșie. Nivelul următor, V a, datat la 5528—5234, cuprinde un neolitic recent, contemporan cu Amuq D, și caracterizat de o olărie neagră lustruită și apariția unei olării pictată roșu. Ras Shamra IV oferă o cultură

de tip calcolitic vechi, care se întinde pe întregul mileniu V. Ras Shamra IV c, contemporană cu Amuq C, este caracterizată de o olărie pictată arhaică; la Ras-Shamra IV b predomină o ceramică pictată de stil halafian, în timp ce apare o nouă olărie pictată roșu care va domina în nivelul IV A, împreună cu o olărie pictată care pare să constituie un stil de tranziție către tipul de olărie el-Obeid, pe care-l vom găsi în perioada următoare. Ras Shamra III c și b participă la cultura calcolitică recentă, în care domină olăria obeidiană. O datare de 4582 pentru Ras Shamra III c pare mult prea înaltă, iar data de 4184±173 dată de Stuckenrath este mai apropiată de realitate, căci calcoliticul recent de la Ras-Shamra nu poate să se întindă decît pe cel de al patrulea mileniu.

Neoliticul vechi de la Tell Ramad, datat la 5950, este caracterizat de case rectangulare și, de asemenea, de vase din var mulat ca la Ras Shamra. Neoliticul mijlociu prezintă o ceramică lustruită cu decor incizat.

Culturile neolitice de la Byblos par mai tîrzii. Prima așezare a viitoarei metropole feniciene, constituită din locuințe dreptunghiulare cu podeaua acoperită de ipsos, este datată între 5043±80 și 4600±200; prima dată fiind propusă pentru un nivel mijlociu, se poate situa întemeierea Byblosului în jurul anului 5200 î.e.n. El prezenta pe atunci o cultură de tip neolitic vechi, caracterizată de o ceramică cu fundul rotunjit și decorul obținut prin impresiuni. Neoliticul mijlociu de la Byblos, contemporan cu Amuq B și cu Ras Shamra IV a, cunoaște apariția ceramicei cu fund plat. Neoliticul recent reprezintă o decadență a vechii culturi locale, cu olărie grosolană. Metalul, apărut în Siria de nord sub formă de obiecte de aramă ciocănită, începînd încă de la începutul mileniului V, nu se întîlnește la Byblos decît în ultima jumătate a mileniului IV; se găsesc atunci podoabe de aur și arme de aramă turnată. Această întîrziere în introducerea metalului la Byblos, în raport cu Ras-Shamra, de cul-

tură nordică, se regăsește în partea sudică a Levantului, dînd dovadă că în nord, și cu siguranță în Anatolia, trebuie căutată originea metalurgiei.

Neoliticul preceramic B de la Jericho se termină după 5850 — W. Albright coboară această dată pînă în a doua jumătate a mileniului VI și face să se termine neoliticul de la Jericho la sfîrșitul mileniului V. Își face atunci apariția o ceramică pictată, caracterizînd nivelul IX de la Jericho, după stratigrafia lui Garstang, ceea ce corespunde neoliticului ceramic A sau jerichoian al lui K. Kenyon. Nivelul VIII este clasat în neoliticul B, caracterizat de ceramica incizată. Această cultură este asemănătoare celei din valea Yarmukului, studiată de Stekelis, care face din ea așa numitul yarmukian, caracterizat de ceramica decorată cu motive în șira spinării de pește și de figurine grosolane de piatră. Jericho VIII și yarmukianul sînt datate în ultimele secole ale mileniului V și clasate în calcoliticul vechi (Albright coboară pînă la 4000—3600 data orașului Jericho VIII).

Calcoliticului vechi de la Jericho îi urmează un calcolitic mijlociu, numit și ghassulian, după stațiunea de la Teleilat-Ghassul în nordul Mării Moarte, săpată de părintele Mallon. Această cultură prezintă același utilaj litic în care subzistă încă lamelele microlitice. Ceramica, influențată de halafian, este pictată cu desene geometrice policrome. Casele sînt bine construite, din cărămizi uscate la soare, adesea înălțate pe temelii de piatră. Au fost regăsite la Teleilat-Ghassul fresce policrome, reprezentînd dragoni stilizați, o pasăre într-un frumos stil naturalist și personaje într-o scenă de recepție, cu caracter poate religios. Ghassulianul ocupă mijlocul mileniului IV, sfîrșitul aceluiași mileniu văzînd dezvoltarea calcoliticului recent, reprezentat de cultura de la Esdrelon a lui G. E. Wright, sau de nivelurile XVII—XVI de la Bet-Shan; această perioadă este caracterizată de o olărie lustruită cenușie și neagră și de locuințe cu abside, pe care le regăsim în nivelele VII și VI de la Jericho și de la Megiddo.

Construcţiile megalitice, dolmeni, menhiri, cercuri de piatră, monumente de piatră brută numite nauamis (morminte), datează tocmai din calcolitic. Acestea sînt repartizate pe tot teritoriul Palestinei, dar cele mai multe dintre ele se regăsesc în Transiordania; le găsim totdeauna pe platouri şi pe pantele colinelor. Ghassulienii par să fi fost constructorii celor mai multe dintre aceste monumente care au adesea o destinaţie funerară.

Epoca bronzului vechi

Data de 3000 î.e.n., propusă de H. Goldmann pentru începutul epocii bronzului la Tars, este admisă şi de cei mai mulţi dintre arheologi ca dată iniţială a bronzului în Siria-Palestina, bronzul vechi din Orientul Apropiat ocupînd astfel întreg mileniul III.

În Palestina, subdiviziunile au fost stabilite pe baza stratigrafiei de la Jericho, Bet-Shan, Megiddo, precum şi prin referire la cronologia egipteană, mulţumită obiectelor egiptene databile găsite în staţiunile palestiniene. W. Albright a împărţit bronzul vechi palestinian într-un mare număr de faze, ale căror datări par puţin prea înalte, deşi el se referă la coronolgia egipteană; dau aici, cu titlu de comparaţie, secvenţele pe care le propune: B.A.I, 3100—2850; B.A.II, 2900—2600; B.A.III A, 2650—2500; B.A.III B, 2550—2350; B.A.III C, 2400—2250; B.A. IV, 2300—2100. Dacă, în această cronologie, punctele de vedere ale lui Albright se apropie de acelea ale unui Wright, ele diferă de acelea ale lui K. Kenyon sau de acelea ale lui C. Schaeffer, ale cărui lucrări nu se opresc decît asupra ultimelor secole ale epocii bronzului vechi, dar a cărui cronologie, pe care o propune, de exemplu, pentru Hama, s-a găsit confirmată de măsurătorile cu radio-carbon. Păstrez aici deci diviziunea în trei faze: B.A.I: 3000—2700; B.A.II: 2700—2350; B.A.III: 2350—2100.

Bronzul vechi I, contemporan dinastiilor tinite, cunoaşte două culturi, una în nordul şi cea-

laltă în sudul Palestinei. În nord, se găsește o olărie decorată în benzi, constituite din motive carelate, aplicate ca o angobă, pe peretele netezit. Stațiunea tipică de la Bet Yerah II era înconjurată de fortificații puternice. La sud s-a cules o ceramică pictată cu motive geometrice roșii sau brune. Bronzul vechi II vede apogeul culturii bronzului vechi în Palestina. Olăria tipică de la începutul acestei perioade, cu angobă roșie lustruită, gravată cu pieptenele, se regăsește pe coastele siriene. Este epoca lui Jericho IV, Bet-Shan XV—XIII, Megiddo XIX și a fazei A de la Ay, unde a fost degajat un templu, constituit dintr-o construcție dreptunghiulară al cărei acces era amenajat pe una dintre laturile lungi și al cărei acoperiș era susținut de o colonadă de lemn. Această cultură a fost distrusă violent, poate de o năvălire venită din stepele din nord; Vechiul imperiu egiptean va cădea puțin după aceasta, sfîrșitul său fiind în parte datorat acestor turburări care au afectat întreg Orientul Apropiat. Aceste evenimente sînt poate, de asemenea, legate de o revărsare a nomazilor semiți: într-adevăr la această epocă, așa cum vom vedea mai departe, Sargon din Akkad a stabilit în Mesopotamia primul imperiu semit și și-a purtat armele pînă pe țărmurile libaneze ale Mediteranei, în timp ce apar amoriții (*martu* în textele akkadiene), ale căror tabere au fost regăsite pe ruinele cetăților siro-palestiniene.

Bronzul vechi III este caracterizat de apariția unei ceramici lustruite, roșie și neagră, cu decor geometric de spirale și de curbe, cu forme elegante, denumită olărie de la Khirbet-Kerak. Această ceramică răspîndită în toată Siria și în cîmpia rîului Amuq a fost găsită inițial în stațiunea Bet Yerah, actuala Khirbet Kerak. Este astăzi dovedit că originea sa este în Anatolia orientală și pare să se fi răspîndit atît de larg, favorizată fiind de năvălirile care au pus capăt bronzului vechi II. Numeroși autori datează la 2500 î.e.n. pătrunderea acestui tip de olărie în Levant și ar trebui, în acest caz, să admitem că

Scanned with CamScanner

distrugerea nivelelor din bronzul vechi II nu a împiedicat să se continue difuzarea ceramicei. Acestei perioade îi aparține Jericho III (Jericho vechi III), Bet-Shan XII—XI, Megiddo XVIII. Sînt întemeiate orașe, așa cum este Bet-Shemesh sau Beit-Mersin; în realitate, pare că începînd din această epocă, semiții cananeeni se instalează în Palestina, aducînd formele unor culturi noi.

Pe coastele siriene, Byblos ajunge la stadiul urban. Dacă în Palestina urmele comerțului cu Egiptul sînt ușor de sesizat, o veritabilă influență se exercită la Byblos începînd din vremea domniei lui Hasehemui, ultimul rege al dinastiei II. Din această epocă și pe durata întregului Imperiu vechi, egiptenii vor veni la Byblos să se aprovizioneze cu lemn de cedru, rășini (terebint), bitum; tot acolo se aprovizionau, fără îndoială, cu aramă și cu obsidiană, alte materii prime care le lipseau aproape cu desăvîrșire în valea Nilului. Influența egipteană este pe acea vreme neînsemnată la Ras Shamra, al cărei nivel III A ocupă întreaga perioadă a bronzului vechi. Nivelul de distrugere de la sfîrșitul bronzului vechi III din Palestina se regăsește la Byblos, la Hama K și la Ras Shamra III A 2. În epoca următoare (Hama I, Ras Shamra III A 3) găsim ceramică de tip Khirbet Kerak. Nivelul I de la Hama este împărțit în opt subperioade; o analiză cu C 14 a dat datele de 2310±140 pentru I 6 și 2210±120 î.e.n. pentru I 4, ceea ce confirmă durata medie de 2350—2100 pentru bronzul vechi III din Siria. La Ras Shamra, care participă la culturile din nord, se găsește, în bronzul vechi III, un lung vîrf de lance cu limbă de înmănușare[17], care se întîlnește mai ales în Asia Mică și care dovedește poate relații strînse cu Anatolia.

Bronzul mijlociu și recent

Civilizația bronzului vechi este distrusă în parte de urmările unor cutremure violente. Perioadele care se deschid apoi sînt astfel divizate de profesorul Schaeffer: bronz mijlociu I: 2100—1900; II: 1900—1750; III: 1750—1600; bronz recent I:

Scanned with CamScanner

1600—1450; II: 1450—1365; III: 1365—1200. Reamintesc că, pentru Palestina W. Albright propune suita următoare: B.M.I: 2000—1800; II A: 1800—1700; II B: 1700—1575; II C: 1575—1500; B.R. I A: 1500—1450; I B: 1450—1400; II A: 1400—1300; II B: 1300—1200.

Bronzul mijlociu în Palestina este o perioadă încă destul de obscură, deși săpăturile de la Beit-Mersin și de la Megiddo i-au clarificat stratigrafia. La începutul acestei epoci, țara este lăsată în voia nomazilor și asistăm la o depopulare sau la părăsirea cetăților. Textele de execrație egiptene ne dezvăluie teama oamenilor din Valea Nilului de acești barbari care amenințau fără încetare căile de comunicație și frontiera Egiptului, fortificată de regii din dinastia XII. În Siria, la Ras Shamra, asistăm la dezvoltarea metalurgiei datorită fără îndoială așezării făurarilor emigrați din Anatolia orientală, care, așa cum a arătat C. Schaeffer, s-au împrăștiat către Occident și Siria ca urmare a seismelor care au zguduit Anatolia la sfîrșitul bronzului vechi; acești metalurgiști sînt „purtătorii de torquesuri"[18] ale căror înmormîntări au fost găsite la Ras Shamra și care dispar în perioadele următoare.

Bronzul mijlociu II vede dezvoltarea influenței egiptene în Levant. Este o epocă de mare prosperitate pentru Byblos și Ras Shamra, în care se sesizează raporturi strînse cu Egiptul faraonilor cu numele de Amenemes și Sesostris, în timp ce se dezvoltă și comerțul cu Creta minoică. În interior, Hama H este un oraș bogat, alături de cele două state puternice vecine, cel de la Mari, intermediar între Siria și Mesopotamia, și cel de la Alep sub Iarim-Lim. Această perioadă se termină printr-o veritabilă revoluție, marcată de mutilarea, la Ras Shamra-Ugarit și la Byblos, a tuturor monumentelor egiptene; chiar dacă această reacțiune anti-egipteană are un caracter popular, ea este legată și de o mișcare de populații, a cărei consecință va fi invazia hixoșilor în Egipt și stabilirea lor în Siria-Palestina, unde bronzul mijlociu rămîne o perioadă foarte obscură. Bronzul

recent I vede o revenire a prosperității în orașele de pe litoral. Pe Eufratul de sus s-a stabilit un puternic stat cu caracter indo-european, Mitanni. Populația de bază a acestui regat este constituită din huriți pe care îi găsim răspîndiți în tot nordul Mesopotamiei și al Siriei. Mitanni va fi principalul adversar al Egiptului care, în bronzul recent II, a cuprins Palestina și Siria în imperiul său. Învins, Mitanni a devenit un aliat al faraonilor împotriva unui nou dușman venit de pe platourile Anatoliei, hitiții. Cînd, la sfîrșitul domniei faraonului Amenofis III (1405—1380), controlul egiptean slăbește, statele amorite din Siria, sub conducerea lui Abdi-Ashirta și a fiului său Aziru, uneltesc împotriva Egiptului, în timp ce hitiții ocupă Siria de nord.

Ugaritul este pe jumătate distrus, spre 1365, de un formidabil cutremur de pămînt care se pare că a afectat diferite orașe ale Palestinei și Siriei. Această catastrofă a putut servi la marcarea începutului bronzului recent. Siria a rămas încă sub controlul hitiților pînă la reacția egipteană care începe la sfîrșitul secolului XIV, sub Ramesizi.

Ca urmare a bătăliei de la Cadeș (1300, sau 1294, după autori) care opunea pe egiptenii lui Ramses II hitiților lui Muwattali, Siria a cunoscut un „statu quo", hitiții dominînd la nord precum și țara Amuru, iar egiptenii continuînd să-și exercite controlul asupra Palestinei; în timpul acestei perioade se dezvoltă comerțul cu Ciprul și cu lumea egeeană atît de mult încît Ras Shamra-Ugarit a devenit un veritabil antrepozit micenian; ceramica miceniană abundă în nivelele Ugaritului recent III (sau Ras Shamra I, 3) și influența miceniană domină în arta feniciană a bronzului recent III. Distrugerea neașteptată a tuturor stațiunilor levantine din bronzul recent se datorește unei invazii, în jurul anului 1200, a acestor popoare ale mării pe care le-am mai întîlnit în Anatolia și care tocmai sînt pe punctul să se reverse asupra Egiptului, unde vor fi înfrînți de Ramses III.

Scanned with CamScanner

Într-o epocă în care abundenţa textelor îngăduie să avem o privire relativ amănunţită a istoriei unei civilizaţii, subîmpărţirile cronologice întemeiate pe o tehnică sau un material fundamental par a fi de prisos. Doar pentru memorie, amintesc că unii arheologi au împărţit istoria Palestinei din primul mileniu în Fierul vechi, mijlociu sau recent sau I, II şi III, diviziuni, care corespund istoriei evreilor: fier I, sfîrşitul perioadei judecătorilor şi monarhia unificată sub Saul, David şi Solomon (sec. XII—X); fier II, perioada regatelor Israel şi Iuda (sec. IX — începutul sec. VI); fier III, exilul babilonian şi dominaţia persană (587—330 î.e.n.).

În timpul ultimelor două secole din al doilea mileniu, fierul a început să fie răspîndit în tot Levantul. În Palestina, evreii supun cetăţile Canaanului. Preistoria Beni-Israelilor[19], epoca lui Avraam şi a patriarhilor, urcă pînă în bronzul mijlociu şi triburile lor trebuie, fără îndoială, legate de acei Habiru care, încă de la începutul epocii bronzului, nomadizau între Eufrat şi Iordan. Veniţi în Egipt împreună cu hixoşii, ei vor pleca de acolo sub unul din ultimii regi din dinastia XVIII, sau sub unul dintre regii dinastiei XIX. La mijlocul secolului XI, Saul a reunit cele douăsprezece triburi într-un stat centralizat. Odată supuşi canaaneenii, duşmanii noului stat sînt filistenii, descendenţi din pilistu, „popoare ale mării", învinşi de către Ramses III şi stabiliţi în oraşele de coastă ale Palestinei; nici David, nici Solomon nu-i vor putea învinge definitiv şi cînd, după domnia lui Solomon, regatul se împarte în două state, cu Ierusalim şi Samaria drept capitale, aceştia au profitat şi de această dezbinare pentru a-şi lărgi teritoriile.

În Siria, un popor semit nomad, apărut în bronzul recent, arameenii, constituie regatele de la Damasc şi Hamath, precum şi de la Ţoba dincolo de Iordan. În nord, descendenţii hitiţilor, goniţi din Anatolia, au constituit principatele neo-

hitite, sau siro-hitite, la Karkemiş, Maraş, Arslantaş, Malatya, Zincirli. Au adaptat şi au răspîndit tipul de palat cu faţadă lungă, cu coloane, prevăzută cu un portic cu etaj, *bit hilani*, a cărui invenţie revine huriţilor de la sfîrşitul epocii bronzului; subliniez că termenul *bit hilani* după H. Weidhaas, nu ar desemna monumentul însuşi, ci elementul arhitectural de faţadă care-l caracterizează. În timp ce filistenii perpetuau tradiţia egeeană sesizabilă, în special, în ceramica lor, neohitiţii sînt purtătorii tradiţiilor hitite care apar, mai ales, în sculptura lor, aspră şi puternică, aşa cum o putem vedea, de exemplu, în leii de la Maraş, sau de la Zincirli.

Pe coasta siro-libaneză, Ugaritul a dispărut definitiv, dar marile cetăţi feniciene clasice, Tir şi Sidon, perpetuează tradiţia ilustrată în epoca bronzului, de Byblos şi Ugarit. Fenicienii vor şti să strălucească mereu în artele aplicate, cum este aceea a colorării şi a tratamentului ţesăturilor[20], dar rămîn maeştri şi în prelucrarea fildeşului, ştiind admirabil să sintetizeze diferitele influenţe — egiptene, babiloniene, hitite, egeene din epoca bronzului; greceşti, asiriene, egiptene în epoca fierului — pentru a recrea o artă delicată şi rafinată, dacă nu şi originală. În sfîrşit, vor rămîne negustori şi, în timp ce, pînă în epoca bronzului se pare că au lăsat să vină la ei mărfurile şi navele egiptene şi egeene, în epoca fierului ei sînt acei care se lansează pe mare şi îşi dispută dominaţia Mediteranei cu marinarii greci, stabilind contuare în Cipru, în Malta, în Sicilia, în Sardinia şi pe coastele Africii de nord şi ale Spaniei.

Nici dominaţia asiriană, care a pus capăt regatelor siro-hitite şi arameene, precum şi celui al Israelului, nici cucerirea babiloniană care va distruge satul lui Iuda, nici invazia persană n-a adus sfîrşitul activităţii debordante a fenicienilor. Vocaţia lor de marinari şi negustori n-a slăbit nici în faţa concurenţilor de temut care sînt grecii, şi care, după Alexandru, rămîn stăpîni în Levant pentru a ceda în sfîrşit locul romanilor, care au conti-

nuat să înfrumusețeze orașele feniciene. Acestea n-au dispărut, în final, ca cetăți feniciene, decît după invazia arabă, în sec. VII, în timp ce celelalte state independente din Levant se stinseseră de mai bine de un mileniu, cu excepția renașterii pe care a cunoscut-o Israelul, începînd din sec. III î.e.n., odată cu Asmoneii și Idumeii.

IV. EGIPTUL

Paleoliticul

La începutul Cuaternarului, marea ocupa valea Nilului, trasată încă din mijlocul terțiarului, ca urmare a creșterii nivelului Mediteranei de la sfîrșitul pliocenului. Se pare că marea a scobit un golf adînc, pînă la latitudinea orașului Esna, sau chiar poate pînă la prima cataractă, unde giganticul Nil terțiar se vărsa în mare. Doi geologi de la Oriental Institute al Universității din Chicago, K. S. Sandford și W. J. Arkell, au studiat, între 1929 și 1939, terasele fluviale și maritime ale văii Nilului și nivelele paleolitice care sînt legate de terasele inferioare; ei au strîns sedimente marine chiar și de pe terase situate la 200 m deasupra nivelului actual al Mediteranei. Retragerea apelor s-a făcut pe cicluri, fie rapide, fie lente, cu perioade de transgresiune și de regresiune, constituind terase corespunzînd aproximativ plajelor marine italiene. Astfel Sandford și Arkell au putut determina, între Uadi Halfa și Cairo, unde se găsea intrarea în marele golf pleistocen, o terasă de 90—100 m corespunzînd sicilianului. Terasa inferioară este situată paralel, între 60 și 70 m, iar a treia terasă trece pe la înălțimea de 45—50 m. Pe cea de a patra terasă, la 30 m, pusă în corelație cu tirenianul, apar primele unelte, în formă de bifaciale grosolan cioplite (numite, în vremea descoperirilor, „toporașe de mînă"),

de tip chelleean. Pe aceste terase se observă evoluţia tehnicei lovirii nucleului, care a condus la chelleo-acheuleean şi la acheuleean. Sînt asociate acestui utilaj şi aşchii de tip clactonian. Pe terasa inferioară de 15 m s-a găsit un utilaj de tip acheuleean inferior şi mijlociu, iar pe terasa de 9 m apare tehnica de desprindere levalloisiană, asociată cu un acheuleean superior; trebuie remarcat că acest utilaj este în acest mod caracterizat în Egiptul de mijloc, în timp ce în Nubia şi în Egiptul de sus, Sandford şi Arkell localizau un mousterian grosolan care nu corespunde, fără îndoială, cronologic — nici tehnic — mousterianului european. În sfîrşit pe terasa de la 3 m se situează un utilaj — mousterian în Egiptul de sus, de caracter levalloisian în Egiptul de jos şi mijlociu.

Aceste secvenţe sînt, în parte, confirmate prin săpăturile efectuate în nisipurile şi în pietrişurile din balastierele din cîmpia Abbasieh. Aceasta este situată la est de Cairo, între Nil şi colina Mucattan. Curenţii fluviului, care au luat locul mării pe măsură ce scădea nivelul său, au antrenat acolo nu nămoluri, ci nisipuri şi pietrişuri printre care se găsesc oseminte de animale şi instrumente de piatră smulse de ape, cu prilejurile creşterilor periodice, din terasele joase ale fluviului. Aceste instrumente sînt astfel dispuse în straturi stratigrafice, încît cele mai vechi utilaje se situează în cel mai de jos nivel. Interesul săpăturilor, practicate în aceste balastiere de către părintele Bouvier Lapierre, în 1928, consistă în faptul că, în nivelele cele mai adînci, s-a întîlnit, sub chellean, un prechellean ilustrat prin unelte cioplite pe trei feţe, constituind fiecare o piramidă cu trei planuri, cu un talon cu rezervă înfăşurătoare, ceea ce vrea să spună că partea de jos a nucleului n-a fost cioplită. Aceste unelte sînt de apropiat de bifacialele triedre din nivelul clacto-abbevillian din Maroc, mai degrabă decît, aşa cum se sugerează, de utilajul limitat doar la teritoriul Franţei şi mai recent numit chalossian.

Paleoliticul superior al Egiptului este caracterizat în trei stațiuni: stațiunea dela Sebil, cea de la Silsileh și oaza de la Harge. Sebil este situat în Egiptul de Sus, la sud de Com Ombo, pe malul drept al Nilului. E. Vignard a întreprins săpături aici între 1922 și 1923. A determinat trei nivele din paleolitic superior; în nivelul I a găsit un utilaj derivat din mousterian, un mousterian de talie mică, în care se întîlnesc așchiile levalloisiene și care este de apropiat de aterianul din Africa de nord. El a dispărut în nivelul II, unde ustensilele au devenit mai variate dar de o talie și mai redusă. Gunoaiele constituite din scoici de apă dulce și din fragmente de os, de mărgean și piatră, formează adevărate „kjökkenmöddings". În nivelul III, evoluția utilajului dă o serie de unelte de silex și de calcedoniu, de mici dimensiuni, cu forma geometrică, caracteristice utilajelor microlitice din perioada mezolitică. Vignard a crezut că poate desluși în ele strămoșul tardenosianului. Sebilian a mai fost găsit și în alte stațiuni din Egiptul de Sus și din Nubia.

Tot în regiunea Com Ombo, în Djebel Silsileh, P. Smith a explorat un depozit prezentînd două nivele paleolitice. În nivelul cel mai adînc s-a dat de un utilaj de dălțițe din silex, geometrice și de unelte microlitice, din care el a făcut silsilianul, datat între 14 000 și 13 000 î.e.n. Acest utilaj nu prezintă continuitate cu utilajul din nivelul superior, unde silexurile geometrice și microdălțile dispar, făcînd loc unui utilaj de talie normală, cu lame fin retușate, numit sebekian. Aceste două tipuri de utilaje au fost apropiate de iberomaurusian.

Oaza Harge a fost cercetată de G. Caton-Thompson și E. W. Gardiner care au dat în 1952 publicația lor de ansamblu. Săpăturile au deosebit un acheuleean-levalloisian care, printr-o evoluție de tip levalloisian, ajunge în paleoliticul superior cu un utilaj epilevalloisian, numit levalloisohargian. Acest nivel este caracterizat prin apariția unui utilaj din așchii de mici dimensiuni, paralelă cu așchiile levalloisiene. În stadiul următor,

denumit hargian, domină un utilaj de mici dimensiuni cu discuri și cu așchii grosolan retușate și întrebuințate ca rîcîitoare. În ultima perioadă, microliticul se instalează, dar tehnica levalloisiană se mai reîntîlnește pînă în neolitic. Se deosebește o influență a utilajelor din Maghreb în uneltele de tip aterian tîrziu, culese în Harge, și în tehnicile de influență capsiană, în special din stațiunea Heluan, lîngă Cairo, cunoscută încă din 1871. În această stațiune de caracter mezolitic, se dezvoltă un utilaj cu microlite care se continuă pînă în neolitic, cînd se găsește un vîrf de săgeată pedunculat, a cărui origine pare că se situează în Palestina.

Neoliticul: privire de ansamblu

Înainte să înceapă neoliticul, valea Nilului a atins, puțin cîte puțin, nivelul său actual. Delta, constituită din aluviunile fluviului era în formație, iar climatul corespunzînd Postgamblianului este pe cale de a deveni uscat; totuși, marea secetă care va cuprinde tot marele Erg, de la Atlantic la Marea Roșie, este încă departe de a domni peste această regiune. O vegetație deasă mărginește Nilul și ocupă toate vastele mlaștini din Deltă, care rămîne acoperită de stufării adînci de papirus pînă la sfîrșitul antichității; o faună africană — hipopotami, crocodili, elefanți, maimuțe, lei — se întîlnește cu tauri, capre, antilope, oi și măgari, care sînt încă în stadiu sălbatic, dar pe care vînătorii și prădătorii mezolitici îi vor domestici curînd.

Între neoliticul egiptean, așa cum îl cunoaștem din marile sale depuneri, și mezoliticul care succede normal paleoliticului apare un hiatus. Totuși, mezoliticul de la Heluan, din ale cărui aspecte unele amintesc natufianul din Palestina așa cum constată D. Garrod, ar putea apărea ca un utilaj care prin faciesul său microlitic trebuie să ducă la neoliticul preceramic; același lucru în ceea ce privește epilevalloisianul de la Harge. N-a fost totuși găsit nici un fel de protoneolitic în

Egipt, unde cel mai vechi neolitic, datat cu C 14 (Faium A), nu urcă decît pînă la 4441 ± 180 î.e.n. Cronologic ar trebui deci să fie un neolitic evoluat și s-a crezut că din Asia anume a venit cultura neolitică a Egiptului. Cronologia neoliticului, bazată pe analiza radiocarbon, pune, de asemenea, probleme dificile căci stațiunea de la El Omari este datată din 3306 ± 230, ceea ce, așa cum vom vedea, situează această cultură neolitică aproape la sfîrșitul epocii predinastice și în zorile epocii istorice; se pare că trebuie să vedem aici niște culturi locale întîrziate.

Neoliticul este reprezentat în patru stațiuni tipice din depresiunea Faium, la Merimde, la El Omari pentru nord și la Der Tasa pentru sud. Împotriva a tot ceea ce era îndeobște admis, anume că Delta era în neolitic și în predinastic, din punct de vedere cultural, mai avansată decît Egiptul de Sus, E. J. Baumgartel a susținut că sudul era mai avansat decît nordul; dacă această ipoteză rămîne verosimilă nu-i mai puțin adevărat că în nord a început stadiul de producători al societății.

Merimdianul și omarianul

Merimdianul își trage numele său de la stațiunea Merimde-Beni-Salame, situată la 50 km la est de Cairo; ea a fost săpată timp de șase campanii, între 1929—1939, de către H. Junker. S-a găsit aici un sat, format din colibe și hambare. Colibele sînt adăposturi de trestie, sprijinite pe pari, care serveau la viața cotidiană și în care s-au descoperit vetre și ustensile. Alte locuințe erau constituite din gropi de formă ovală sau rotundă, săpate în sol, reînălțate cu un zid de lut uscat; acoperișul era format din rogojini de trestie susținute de araci și stabilite pe două pante înclinate; se intra pășind peste zid, iar în interior era constituită o treaptă, dintr-un os de hipopotam fixat în sol. Hambarele consistau din mari chiupuri îngropate în pămînt sau din gropi cu pereții dublați cu împletituri de nuiele. Morții, culcați pe spate și ghemuiți, erau înmormîntați în sat, cîteodată întovărășiți de ofrande.

Era practicată o agricultură rudimentară, alături de vînătoare şi de pescuit. Măgarul era necunoscut, dar se creşteau porci, oi, capre, bovine, iar cîinele era domesticit. Armele, instrumentele şi uneltele sînt cioplite din piatră, os şi fildeş. Existenţa fusului dovedeşte că era cunoscut ţesutul. Ceramica, compusă din vase monocrome roşii sau negre, este deja evoluată, dar vasele de piatră sînt foarte rare, aşa încît putem considera că ne aflăm doar la începutul acestui meşteşug. Primele începuturi de sculptură în teracotă se dezvăluie în fragmentele unei statuete feminine şi ale unei corăbii cu prova ascuţită.

În ciuda diferenţelor profunde, Menghin a apropiat de merimdian neoliticul de la Faium, care trebuie totuşi să fie mai vechi: am văzut că el este datat cca 4441 în timp ce cele două analize efectuate de Libby au dat, pentru Merimde, datele de 4180±110 şi 3580±100 î.e.n. Este mai precis cunoscut prin săpăturile lui G. Caton-Thompson şi Gardiner care au fost efectuate în patru staţiuni: două comuri desemnate prin literele W şi K şi două aşezări pe terasă, N cea mai veche şi H, unde au fost recunoscute cel mai bine nivelele; s-au putut distinge astfel trei perioade, A, B vechi şi B recent.

În neoliticul A, aşezările stabile au lăsat vetre, dintre care cîteva păstrează oalele lor de bucătărie, numeroase instrumente de piatră, podoabe şi pandantive din cochilii şi de fildeş, olărie roşie sau neagră, lustruită sau netezită cu mîna. S-au găsit hambare care marchează dezvoltarea agriculturii; s-a cules de asemenea, grîu, orz, hrişcă şi in. Neoliticul B vechi nu e reprezentat decît de colibe temporare, în timp ce neoliticul B recent dezvăluie locuinţe mai stabile. Totuşi, în aceste perioade nu s-au găsit vase, iar utilajul capătă un caracter microlitic, de o tehnică mai sumară decît aceea din neoliticul A. Este de remarcat că nu s-au găsit morminte, ceea ce fără îndoială se datoreşte întîmplării săpăturilor.

Numele staţiunii de la El Omari, în apropiere
 de Cairo, vine de la descoperitorul său Amin el-

Omari, care a murit înainte de a putea încerca săpături. Acestea au fost începute de către părintele Bouvier-Lapierre și preluate, în 1943, de către F. Debono. Era un sat construit pe o suprafață nivelată artificial, cuprinzînd două tipuri de locuință: de suprafață, de formă grosolan ovală, sau ridicate peste gropi rotunde care amintesc locuințele merimdienilor. Au fost localizate două necropole, una la nord-est compusă din movile circulare și dezvăluind ofrande aduse mortului, alta mai aproape de oraș, unde tumulii acopereau un schelet uneori întovărășit de vase. S-au strîns de aici resturi de rogojini și de veșminte; ofrandele erau sărace: melci de deșert și scoici de apă dulce. Ca și în alte părți, unii morți erau înmormîntați în sat, cu corpul învelit într-o rogojină, o piele sau o țesătură. Unii primiseră ofrande de flori și unul dintre ei ținea un sceptru. S-au strîns unelte de silex și de iaspis, vîrfuri de lance și de săgeți, instrumente și cîrlige de os sau corn. Olăria, de pastă grosolană și prost arsă, monocromă este analoagă, ca tehnică, aceleia de la Merimde. Acești agricultori cunoșteau curmalele, grîul (*triticum monococum*), care apare aici pentru prima oară în Egipt, orzul, inul, smochina de sycomor. Locuitorii se hrăneau de asemenea cu pește, cu scoici, cu melci, cu struți, cu broaște țestoase, cu antilope. Bovinele erau rare și erau crescuți mai ales porcul și vaca.

Tasianul și badarianul

Această denumire a neoliticului din sudul Egiptului vine de la stațiunea Der Tasa, lîngă Mostagedda și de la Badari, în marginea deșertului arabic; a fost săpată de G. Brunton în 1928—1929. Stațiunea este cunoscută mai ales prin înmormîntările sale, locuirile nu au lăsat decît urme de pămînt negru, în care s-au regăsit, totuși, vetre și un inventar litic. Morții erau înmormîntați în afara satului, într-o necropolă; cadavrele, dispuse în gropi ovale sau dreptunghiulare erau culcate pe partea stîngă, în poziție ghemuită. Corpurile erau

învelite în piei, rogojini, stofe; în afară de un vas, ofrandă așezată lîngă fiecare corp, s-au regăsit scoici, silexuri, mărgele, pene. Olăria, modelată cu mîna, este brună, cenușie, neagră, cu decor alb sau roșu. Securile sînt șlefuite.

Tasienii foloseau podoabe sărace, ca și neoliticii din nord: coliere sau centuri din scoici, mărgele cilindrice de os sau de fildeș, brățări de fildeș, pene în păr. Descoperirea a numeroase palete de fard[21] din piatră lasă să presupunem că-și pictau ochii și obrazul. Pentru pescuit foloseau cîrlige din os sau din scoică; practicau creșterea bovideelor, iar prezența rîșnițelor în mare număr dovedește dezvoltarea agriculturii. Se îmbrăcau cu veșminte de in. Descoperirea de obiecte tasiene la Faium și în Nubia îngăduie să credem că tasienii aveau legături comerciale cu vecinii lor din valea Nilului.

Neoliticul de la Der Tasa este contemporan cu neoliticul A de la Faium și cu începuturile merimdianului. Îi urmează faza numită badarian și s-a putut spune că tasianul nu era decît un stadiu primitiv al badarianului. Odată cu această fază începe calcoliticul; anumiți autori clasează pentru acest motiv badarianul în predinastic, această lungă perioadă de gestație care va da naștere Egiptului tinit.

Numele de badarian vine de la satul Badari, în Egiptul de mijloc, lîngă care școala engleză (Brunton, Petrie, Gardiner, Caton-Thompson) a efectuat săpături care au dezvăluit această cultură, între 1922 și 1925.

Satele badariene n-au putut fi regăsite, dar trebuie să fi fost analoage celor din neolitic. Necropolele sînt situate în afara aglomerațiilor, așa cum era obiceiul și în Tasian, iar obiceiurile de inhumație nu diferă de acelea din epoca precedentă, decît în amănunte. Noutatea este apariția mormintelor în care bovidee, capre și oi au fost înmormîntate ca și oamenii, înfășurate în rogojini. Se poate vedea aici un motiv de ordin religios, precum și nașterea cultului animalelor, caracteristic civilizației egiptene.

Paralel cu utilajul de piatră, care continuă tradițiile neolitice, cu utilizarea osului, a scoicii, a cornului și a lemnului, apare și arama, timid încă, odată cu cîteva mărgele și un ac. Două alte noutăți ale badarienilor sînt invenția bumerangului și a smalțului, sub forma de mărgele de steatită, acoperite cu smalț albastru. Producția ceramică ajunge la un înalt grad de desăvîrșire, deși este făcută tot cu mîna. Ceramica funerară este fină, cu grijă coaptă și rămîne una dintre cele mai frumoase din predinastic. Proprii badarianului sînt vasele acoperite cu striuri diagonale. Vasele de piatră sînt rare, iar vasele de fildeș se înmulțesc. În sfîrșit, numeroase statuete de fildeș și de teracotă, reprezentînd animale și mai ales zeița nudă, originară din Asia, constituie mărturii ale adevăratei nașterii a artei plastice.

Nu cunoaștem originea acestei civilizații, în parte ieșită dintr-o evoluție internă, dar care a suferit și influențe asiatice; prelucrarea aramei vine din Asia și minele cele mai apropiate sînt situate în Sinai; faptul că apare mai tîrziu în nord, ne face să presupunem că arama a venit în Egiptul de sus prin deșertul arabic și Marea Roșie, prin care au ajuns în Egipt, de asemenea, și purtătorii culturii tasiano-badariene. Necropolele au dat interesante informații somatice[22]: badarienii aveau părul brun sau negru, în general ondulat, dar de asemenea plat sau creț, iar femeile purtau un breton care cobora pînă la ochi. Oamenii erau bărbieriți, de talie înaltă, destul de slabi.

Amratianul sau nagadianul vechi

Badarianul s-a dezvoltat chiar la sfîrșitul mileniului V și în primele secole ale mileniului IV. Este astfel contemporan al obeidianului și al începutului ghassulianului. A rămas mărginit la Egiptul mijlociu și de sus și tot așa se va întîmpla și cu amaratianul, care urmează badarianului, manifestînd noi influențe asiatice.

Amratianul constituie nivelul inferior al perioadei numite nagadian. Am văzut că stațiunea de

la Nagada a fost săpată de Petrie și Quibell în 1895. Bazîndu-se pe studiul materialelor dezgropate din nouă sute de morminte nagadiene, la Nagada, Hu și Abadiyeh, Petrie a propus în 1901, în publicația săpăturilor de la *Diosopolis Parva*, să eșaloneze etapele evoluției utilajului nagadian după așa numitele „sequences-dates"[23]; a constituit astfel un fel de stratigrafie istorică, etajată pe 80 de nivele. Așa-numita S.D. (sequence-date) 60 corespunde epocii istorice (tinite) și el situa începutul nagadianului la S.D. 30, rezervînd S.D. inferioare unor descoperiri ulterioare; astfel, 25 de ani mai tîrziu, badarianul a putut fi așezat între S.D. 29 și 20. Amratianul s-ar situa deci între S.D. 30 și 38—40. Numele de amratian vine de la stațiunea eponimă el-Amrah, în Egiptul mijlociu, săpată, împreună cu Abidos, în 1901, de Randall-Maciver și Mace.

Această cultură este specifică pentru sudul Egiptului și influența ei se întinde pînă în Nubia. Continuare a badarianului, practicile funerare din ambele perioade sînt identice; totuși formele gropilor sînt mai variate și asistăm la apariția sicrielor de lemn sau de teracotă. Mortul era adesea introdus într-un chiup așezat într-o groapă. Necropola a dat, de asemenea, morminte care sînt adevărate construcții de cărămidă, dar ele aparțin unei epoci mai tîrzii, poate tinită. Alte noutăți prin comparație cu badarienii sînt înmormîntarea mai multor morți împreună, sau a unui animal împreună cu stăpînul său, precum și desmembrarea cadavrului. Prelucrarea pietrei, a osului, a fildeșului și a aramei, împletituri și țesături, continuă tradiția badariană; obiectele de aramă se înmulțesc dar metalul nu este încă lucrat decît prin ciocănire; primele mărgele de aur și de argint își fac apariția. Se continuă confecționarea mărgelelor smălțuite și olăria se diversifică; ceramica roșie cu desene geometrice și reprezentări vegetale, animale și omenești este cea mai răspîndită.

Locuirea consistă din mici aglomerații de colibe din ramuri sau îngropate în pămînt. O caracteristică a acestei culturi este apariția așa-numitei kar-

nata sau teacă falică, pe care o regăsim în picturile rupestre contemporane din Libia și Sahara. Statuetele se înmulțesc, reprezentînd ființe omenești sau animale: porci, broaște țestoase, hipopotami și elefanții pe cale de dispariție. Deși practică agricultura și creșterea vitelor, amratienii rămîn încă un popor de vînători.

Gherzeanul și sfîrșitul predinasticului

În stațiunea nagadiană de la Hemamieh, lîngă Badari, G. Caton-Thompson a recunoscut suprapunerea unor nivele badarian, amratian, gherzean, peste o stratificare de 2 m grosime, demonstrînd secvența acestor trei culturi găsite izolate sau numai cuplate în alte stațiuni. Apare totuși că gherzeeanul este o cultură străină, care nu s-a născut direct din amratian. Gherzeeanul pare să se fi suprapus în Deltă merimdianului care continuase să se dezvolte paralel cu amratianul. Datări cu C 14 au dat o dată de 3580±100 pentru un nivel superior de la Merimde, în timp ce un nivel inferior al amratianului a dat data cea mai veche de 3794±300. Dealtfel, cum există stabilită o dată de 3669±280 pentru un nivel inferior al gherzeanului, trebuie să încheiem că această cultură s-a dezvoltat în deltă independent de merimdian, fără nici o îndoială sub influențe asiatice. Ținînd seama de importanța aspectului semitic în limba egipteană, care se formează tocmai în timpul acestor perioade întunecate, pare că avem aici un val de invadatori protosemiți veniți din Arabia, ceea ce nu ne oprește să vedem alt curent de influențe protosemitice în culturile amratiene. Astfel gherzeeanul trebuie să se fi dezvoltat în deltă de cel puțin un secol, perioadă în timpul căreia s-a suprapus merimdianului, înainte de a se răspîndi către sud și de a se substitui culturilor amratiene asimilîndu-le. Așadar, în această epocă, către S.D. 40, trebue să reportăm faptele istorico-mitice după care oamenii din Deltă sub conducerea lui Horus, fiu al lui Osiris, ar fi cucerit sudul unde era adorat Set. Unificarea culturală din

Deltă și pînă în Nubia, pe care o marchează gherzeeanul, ar putea foarte bine să subînțeleagă o unificare politică.

Gherzeeanul este înrudit cu amratianul, prin uneltele sale de silex, ca și prin obiectele de podoabă și de toaletă. Paletele de fard, întîlnite încă din perioada precedentă se înmulțesc, pentru a deveni adevărate opere de artă la sfîrșitul perioadei predinastice. Mărgelele sînt tăiate în materiale foarte diverse, pietre rare, lapis-lazuli, aur și chiar din fier, metal care-și face pentru prima oară apariția. Cioplirea pietrei ajunge, dealtfel, la o mare perfecțiune. Olăria, de culoare deschisă, este netezită și făcută dintr-o argilă fină, decorația, geometrică sau figurată, se îmbogățește cu scene de război și de vînătoare, iar barca devine un motiv curent, dovedind importanța pe care o luase navigația pe Nil.

Tehnica vaselor de piatră atinge perfecțiunea spre sfîrșitul gherzeeanului. În domeniul metalurgiei, tehnica mulajului apare alături de cea a ciocănitului. Arama este întrebuințată în fabricarea instrumentelor, aurul și argintul sînt mai larg întrebuințate și plumbul este de asemenea cunoscut. Agricultura și creșterea vitelor capătă importanță capitală. Se găsesc, de asemenea, colibele circulare din alte perioade, dar acum au început să fie construite locuințe dreptunghiulare de cărămidă crudă. Mormintele sînt mai îngrijite decît cele din perioada amratiană; mobilierul funerar devenit mai important, este depus într-un compartiment, separat de schelet care este, uneori, depus pe un pat de lemn.

Influențele reciproce între gherzeean, (și îndeosebi, gherzeeanul final), pe de o parte, și calcoliticul palestinian pe de altă parte și, în sfîrșit perioada Uruk, în Mesopotamia de Jos, pe de a treia parte, sînt sensibile dovedind legături între aceste trei regiuni ale Orientului Apropiat.

În gherzeean se situează cultura identificată în stațiunea Maadi, la sud de Cairo, care a fost săpată stratigrafic de către Menghin, care a vrut să facă din ea un tip de cultură, maadianul. În ciuda

aramei şi elementelor care situau nivelele superioare ale maadianului la sfîrşitul gherzeeanului, ne găsim în faţa unei culturi prezentînd aspecte arhaice care o leagă de neoliticul de la Merimde, în ciuda diferenţelor, explicabile printr-o evoluţie sub influenţe exterioare. S-a dorit să se facă din existenţa maadianului un argument împotriva ipotezei dezvoltării gherzeeanului în deltă, cu prioritate faţă de sud; argumentul nu a fost dovedit. Satele predinastice care reprezintă fixarea clanurilor de vînători cu obiceiurile lor, totemurile lor şi culturile lor materiale, constituiau cetăţi independente, misoneiste[24] ca toate comunităţile primitive. Nu este imposibil ca susmenţionata cultură gherzeeană să se fi impus în unele aşezări din Deltă fie prin forţă, fie prin acceptare mutuală, dar că diferite grupuri au rămas în afara acestei federaţii. Astfel se explică perzistenţa formelor vechi, alături de formele noi care, cu timpul, reuşesc întotdeauna să se impună grupurilor refractare.

Dealtfel, deşi au izbutit să nu se lase absorbiţi de civilizaţia gherzeeană, maadienii n-au rămas întotdeauna la periferia progresului şi abundenţa relativă de vase palestiniene ne îngăduie să credem că se stabilise la Maadi, un antrepozit comercial egipto-palestinian (Rizkhana şi Kantor).

Epoca protodinastică şi tinită

Iată-ne ajunşi la un prag al istoriei Egiptului. Probabil este util de a arunca aici o privire rapidă în urmă, ca să sesizăm mai bine heterogenitatea fundamentală a civilizaţiei egiptene care, în unitatea sa, apare ca un arbore puternic cu multiple rădăcini.

A. J. Arkell, vede în mezoliticul sudanez de la Khartum pe strămoşul neoliticului egiptean. În adevăr, apropierile pe care le remarcă între neoliticul de la Faium şi chiar merimdian şi culturile nubiene contemporane pot să se explice, mai de grabă, prin origini comune sau prin contacte de schimb, dacă admitem ipoteza lui Arkell, după care neoliticii din Nubia şi cei din Faium se duceau să se aprovizioneze cu amazonită în Tibesti.

Această ipoteză pare că se găsește confirmată prin concluziile lui Winckler, în urma studiilor pe care le-a făcut puțin înaintea celui de al doilea război mondial asupra stîncilor pictate din deșerturile Libiei și Arabiei și care pune în relație pe „locuitorii primitivi ai oazelor" de la Dahala cu neoliticii de la Harge, Faium și Merimde, de origine nordică (după dr. Derry), veniți, așadar, prin Libia.

Tasienii cu cranii late și cu fălcile dezvoltate, înrudiți cu negroizii, sînt diferiți de neoliticii din nord și poate sînt autohtoni. După Petrie, badarienii, a căror cultură este o formă evoluată a celei a tasienilor, ar fi venit de pe Indus sau dintr-o regiune vecină; analogiile cu locuitorii primitivi din India sînt turburătoare; ar trebui oare să căutăm acolo originea așa-numitului grup „hamitic", iar badarienii sînt ei oare primii hamiți localizați[25]? Faciesul hamitic al amratienilor este mai sigur. Ei sînt înrudiți cu „muntenii autohtoni" — ale căror desene Winckler le-a relevat în deșertul arabic, între valea Nilului și Marea Roșie — cu care ei au numeroase caractere comune, începînd cu teaca falică. Vedem în aceștia din urmă pe hamiți, strămoșii blemmyilor din epoca greacă.

Gherzeenii rămîn așadar purtătorii aspectului semitic al populației egiptene, deși fondul rasei din nagadeanul mijlociu și superior rămîne hamitic. În gherzeeanul superior, Egiptul de Sus este teatrul unei invazii venite din nord, pe Nil. Mînerul cuțitului de la Jebel el-Arac[26], expus la Louvre, este mărturia luptelor între invadatorii veniți cu bărcile cu proră și pupă ridicată și foarte arcuite, înarmați cu măciuci, și nagadeenii cu păr lung și veniți cu bărcile lor cu capetele ușor încovoiate.

Fără îndoială urmașii acestor invadatori sînt aceia care, dacă vin din Asia, au asimilat cultura egipteană, au adoptat obiceiurile și credințele nagadienilor și au devenit strămoșii acestor prinți ai Egiptului de Sus care vor pleca la război împotriva nordului, așa cum apare în cazul regelui

Scorpion, și se vor înstăpîni pe el, realizînd — sau realizînd din nou — unitatea politică a Egiptului, așa cum se vede pe această capodoperă a paletelor votive[27] care este paleta lui Narmer. Pe o față a acestui monument, îl vedem pe Narmer, purtînd coroana albă (*hedjet*) a Sudului, amenințînd cu măciuca sa un învins din Deltă, în timp ce pe cealaltă față își celebrează victoria, încununat cu coroana roșie (deșret) a Nordului.

După Narmer se deschide perioada istorică, odată cu dinastiile *tinite;* acest nume a fost dat, de istoricul antic Maneton, celor două dintîi dinastii, din pricina faptului că orașul lor capitală ar fi fost situat la Tis (sau Tinis), în fața Abidosului, în Egiptul de Mijloc. Faptele arheologice arată că prima dinastie este originară din Hieraconpolis, dar atunci cînd Valea a fost unită sub același sceptru, este posibil ca regii să-și fi stabilit capitala mai la nord; dealtfel, în necropola vecină de la Abidos se regăsesc înmormîntările — în general goale, și ar fi fost, în acest caz, cenotafuri — suveranilor din dinastia I, a familiei și curtenilor lor. Scrierea, care s-a născut la sfîrșitul epocii pretinite, apare în întregime formată în această perioadă și, deși puțin numeroase, documentele pe care le posedăm aruncă lumină asupra acestei perioade, în care figura Egiptului istoric este tocmai pe punctul să prindă formele sale definitive.

Studiul mormintelor de la Abidos și de la Saccara dezvăluie folosirea cărămizii și apoi a pietrei, în timp ce grămezile de pietriș, egalizate, care sînt așezate deasupra mormintelor, sînt formele primitive ale mastabalelor[28] din Imperiul Vechi. Suveranul, identificat cu zeul Horus, posedă, încă de pe acum, caracterul său divin și absolut și, dacă a conservat structurile administrative proprii fiecăruia dintre cele două „Egipturi", un corp de funcționari dezvoltat realizează o operă de unificare socială și politică. Civilizația materială apare dealtfel ca dezvoltarea tehnicilor din epocile precedente, iar cea mai veche statuie regală pe care o posedăm urcă pînă la dinastia II.

Vechiul Imperiu cuprinde dinastiile III, IV, V și VI. Dacă începuturile perioadei tinite sînt datate, după autori, între 3200 și 2900, găsim o distanțare mai mică în dezacordul cu privire la data inițială a Imperiului Vechi, pe care-o putem situa în jurul datei de 2780, dată coborîtă cu un secol de unii autori. Imperiul vechi este numit și Imperiul memfit, căci este epoca în care regii, stabilindu-și capitala în apropierea fortăreței Zidul Alb, viitorul Memfis, pun să li se construiască mormintele în necropolele învecinate, actualele Saccara, Ghize, Abusir, Meidum și Dașur. Nu există întrerupere între dinastia II tinită și dinastia III memfită, al cărui fondator, Djeser, este fiul — sau fratele — ultimului rege din dinastia II. Pentru Djeser, Imhotep, arhitectul și ministrul său, a construit somptuoasa piramidă cu trepte de la Saccara, cu încăperile ei subterane cu ziduri smălțuite în albastru, cu incintele ei, cu templul său, cu depozitele sale. Profesorului Lauer i se datorește faptul că știm astăzi cum, prin refaceri succesive, Imhotep a făcut din mastabaua originară, masă de cărămizi dreptunghiulară, această piramidă, care prezintă analogii cu zigguratele mesopotamiene, dar care în realitate nu are nici o legătură cu ele. Piramidele pe care Snefru, întemeietorul dinastiei IV, a pus să-i fie ridicate la Meidum și la Dașur, constituie fazele evolutive de unde s-a născut forma perfectă a acestor monumente, realizată în piramida lui Cheops la Ghize. Monument regal, piramida simbolizează scara spre cer pe care regele divin se urcă pînă la tatăl său Re, soarele care parcurge cerul în barca sa. Astfel fiecare suveran a pus să i se construiască piramida, iar ultimul rege din dinastia V, precum și suveranii din dinastia VI au pus să se graveze în apartamentele lor funerare întreg ritualul care trebuie să prezideze urcarea lor la cer. În jurul piramidelor regale, curtenii sînt înmormîntați în mastabale care, prin picturile lor, ne-au restituit toată viața acestei epoci de pace. Alături de aceste pic-

turi, artiştii egipteni au lăsat un mare număr de statui de lemn ca „Şeic el-Beled" sau scribul ghemuit, de piatră ca admirabilul cap al lui Salt (de la numele anticarului englez), în aramă ca bustul lui Pepi II.

Sub Imperiul Vechi, Egiptul apare ca un stat centralizat, în care regele este stăpînul pămîntului şi al oamenilor. Acest absolutism apăsa cumva asupra sufletului egiptenilor? Ne putem îndoi — egiptenii nu cunoscuseră nici revoluţia franceză, nici democraţia ateniană! — dar nu ne putem totuşi explica decît printr-o constrîngere greu suportată răscoala populară care a izbucnit la sfîrşitul lungii domnii a lui Pepi II, profitînd şi de tulburările provocate de invadatorii asiatici şi care au pus capăt Imperiului vechi.

Imperiul Vechi ia sfîrşit spre 2280. Timp de două secole, cît a durat ceea ce numim prima perioadă intermediară, unele dinastii locale s-au distins faţă de celelalte; sînt principii din dinastia IX şi X, de la Heracleopolis, aproape de Faium, cei de la Coptos, sau acei din dinastia XI tebană. În sfîrşit, ultimii, au ajuns, cu Mentuhotep I, să refacă unitatea Egiptului în folosul lor; de la această dată, spre 2080, începe Imperiul de mijloc. Spre 2000, Amenemes I a fondat dinastia XII care a urmat dinastiei XI a Antefilor şi Mentuhotepilor. Teba rămîne capitala oficială, dar Amenemeşii şi Sesostrişii care s-au succedat pe tronul dublei ţări, s-au instalat în nordul Deltei spre Faium, unde au pus să li se construiască piramidele. Regii din dinastia XII şi-au întins imperiul spre Nubia, unde au ridicat puternice fortăreţe din cărămidă, pentru a apăra strîmtorile Nilului şi accesul în Egipt. Influenţa şi dominaţia lor economică, probabil şi politică, s-a exercitat pe coastele Siriei şi în special la Byblos, de unde importau lemn de construcţii.

Arhitectura Imperiului de Mijloc, a suferit în special de pe urma dezvoltării arhitecturii din Imperiul Nou, în care monumentele epocii precedente au fost distruse, pentru a refolosi materialele şi pentru a construi monumente noi. În

Scanned with CamScanner

schimb, s-a dezvoltat o statuarie proprie, plecînd de la cuceririle realizate în timpul Imperiului Vechi, dar în timp ce școlile din nord, care au urmat direct tradiția inspirîndu-se din monumentele existente, au acuzat o anumită moleșeală a stilului care dezvăluie decadența, școlile tebane dovedesc o vigoare, uneori puțin aspră, în originalitatea lor. Pictura reia, de asemenea, tehnica folosită în Imperiul Vechi, dar natura ocupă din ce în ce mai mult loc, prefigurînd arta naturalistă din Imperiul Nou. Dimpotrivă, în orfevrărie, meșterii egipteni ajung la cea mai desăvîrșită stăpînire a artei lor și modelează o întreagă lume de statuete care continuă să trăiască în morminte, atunci cînd au fost dezgropate, după 4000 de ani.

Această primă perioadă a imperiului teban se termină în dezordine și decadență, începînd cu dinastia XIII, iar răul este agravat de invazia asiaticilor, hixoșii care, timp de un secol și jumătate, vor impune legea lor în Deltă. Eliberarea a venit de la prinții care s-au menținut la Teba și au constituit dinastia XVII. Un rege ieșit din această spiță de neam, Ahmes I, este cel care i-a aruncat pe hixoși în afara Egiptului și a întemeiat dinastia XVIII, cu care începe Imperiul Nou teban, în 1580. Timp de două secole, Amenofișii și Tutmeșii, ale căror glorioase figuri ocupă dinastia XVIII, vor da Egiptului preponderența asupra lumii contemporane, ducînd frontierele imperiului pînă la Eufrat și în sud pînă în Nubia.

Acestei supremații politice îi corespunde o perioadă de construcții febrile, care s-au continuat sub primii trei Ramses, întemeietori ai dinastiilor XIX și XX. Regilor din Imperiul nou le datorăm majoritatea acestor temple care rămîn pînă astăzi podoaba Egiptului. Poate cu mai puțină sobrietate clasică decît sub dinastia XII, arta, în toate domeniile, a ajuns la o desăvîrșire luxuriantă, în care opulența se unește cu simțul vieții și cu gustul pentru măsură, care se va corupe și se va îndrepta spre colosal sub Ramesizi. Cu toate că, sub unele aspecte, literatura din Imperiul de Mijloc ar putea să reprezinte perioada clasică a literaturii egip-

tene, Imperiul Nou este acela care ne-a lăsat textele cele mai marcante și mai ales mai încîntătoare, cu o poezie de dragoste care nu are egal în nici o civilizație antică, în afară de *Cîntarea cîntărilor* care s-a inspirat, vădit, din ea. Sfîrșitul dinastiei XVIII rămîne marcat de domnia ultimului Amenofis, care rupe legăturile cu un anumit trecut și instaurează un cult solar de caracter monolatric; acest episod al lui Ahnaton aparține, mai ales, istoriei religioase și precipită primul declin al Egiptului Imperiului Nou. Totuși această reformă efemeră dă naștere unei arte, tot atît de efemere, de un naturalism ciudat, în care se poate vedea influența lumii egeene. Horemheb și Ramesizii au redat Egiptului o parte din imperiul și din prestigiul său, dar incomparabila civilizație a dinastiei XVIII, unde domnea o armonie pe care doar Grecia o va regăsi, moare în excesele pacifismului atonian. După această perioadă, în ansamblu uluitoare, care durează pînă la sfîrșitul domniei lui Ramses III, spre 1160, Egiptul cade într-o decadență întreruptă de episoade, în care asistăm la încercări de renaștere fără de viitor, pînă ce Roma reduce Egiptul la starea de provincie.

V. MESOPOTAMIA

Paleolitic, mezolitic

În actualul stadiu al cercetărilor, exceptînd descoperirea unor securi de tip acheulean de la Barda-Balka, omul apare abia în mousterian în regiunile muntoase din nordul și nord-estul Irakului. În valea Shanidar, în munții Kurdistanului, R. Solecki a cercetat, în 1962, un zăcămînt care, în nivelele inferioare prezintă un strat gros de utilaj mousterian, asociat cu schelete de neaderthalieni clasici. În același zăcămînt este cel mai bine reprezentat și paleoliticul superior irakian. Deasupra mousterianului un strat (C), de mai mult de 3 m grosime, prezintă un utilaj litic pe lame, printre care au fost găsite lame gîtuite aurignaciene. Acest utilaj a primit numele de baradostian, iar stratul este datat între 33 000 și 27 000 î.e.n. Stratul B, suprapus, care atinge pe alocuri o grosime de 1,50 m a redat un utilaj similar aceluia din peștera de la Zarzi.

Satul Zarzi este situat în coasta masivului Zagros, la nord de Suleimaniya. La sud de acest sat se găsește peștera Hazer Merd, unde D. Garrod a săpat, începînd din 1930, un zăcămînt care a dat așchii mousteriene analoage cu cele de la Shanidar și din mousterianul palestinian (Abu Sif); în zăcămîntul de la Zarzi, D. Garrod a izolat un strat (B) prezentînd un utilaj de răzuitoare, dălțițe, lame cu spate, de caracter epipaleolitic și un utilaj mi-

crolitic geometric (triunghiuri, semilune, o microdăltiţă) anunţînd mezoliticul. Baza stratului este datată, cu radiocarbon, 10 000 î.e.n. Utilajul din stratul B 2 de la Shanidar poate fi clasat ca fiind zarzian; această cultură se pare că s-a întins peste nordul şi nord-estul Irakului şi nord-vestul Iranului, căci o găsim în zăcămintele de la „Belt Cave" de pe Marea Caspică. În peştera de la Palegawra, de asemenea în Irak, B. Howe a găsit zarzianul în cel mai adînc nivel.

Zarzianul reprezintă încă o civilizaţie de prădători. Totuşi, prezenţa rîşniţelor şi a frecătoarelor dovedeşte că, alături de vînătoare, culegerea vegetalelor şi cerealelor începea să ocupe un loc important, care anunţa naşterea agriculturii. Ca şi Anatolia şi Levantul, nordul Irakului se găsea în zona privilegiată unde trăiau, în stare sălbatică, animalele care formează baza creşterii vitelor, ca şi cerealele a căror cultură tocmai începea să fie deprinsă.

Palegawra formează veriga intermediară între epipaleolitic şi mezoliticul zarzian, pe de o parte, şi mezoliticul evolutiv din cultura numită Karim Shahir. Această staţiune se găseşte tot în regiunea Suleimaniya, la sud de Micul Zab, între Zarzi şi Jarmo. Celelalte două staţiuni fundamentale sînt Gird Chai pe Zabul Mare şi Zawi Chemi în valea Shanidarului; aceste trei depuneri sînt aşezări în aer liber. La Karim Shahir, substructurile locuinţelor rotunde sau ovale, de piatră, servind drept bază pentru suprastructuri din materiale uşoare, dovedesc o aşezare stabilă. În celelate două staţiuni, vetre şi hambare reprezintă poate instalaţii sezoniere, dar hambarele dovedesc că se făceau rezerve de hrană. Utilajul microlitic, reprezentat în special prin seceri şi săpăligi, prin frecătoare şi mojare[29], constituie indicii dezvoltării culegerii cerealelor şi ai transformării lor în făină; agricultura este pe punctul de a se naşte! Descoperirile de oase de bovine, de oi şi de capre par să asigure că animalele, încă nedomesticite, erau de pe acum selecţionate; asistăm astfel la primele încercări de domesticire, lucrul părînd să fie realizat

pentru cîine. La Gird Chai apare obsidiana, venită fără îndoială din împrejurimile lacului Van, iar la Karim Shahir asistăm la primele încercări de şlefuire a tăişului securilor; se vede astfel că şlefuirea n-a fost inventată pentru motive estetice, ci pentru motive practice, tăişurile devenind astfel mai ascuţite.

Perioada Zarzi se termină puţin înainte de sfîrşitul mileniului IX. Karimshahirianul care i-a urmat se întinde pe puţin mai mult de un mileniu. Cronologia pune dealtfel unele probleme; analize cu C 14 au dat 8920±300 î.e.n pentru Zawi Chemi-Shanidar, iar pentru Shanidar B 1 8650±300; culturile din aceste două aşezări contemporane s-ar fi dezvoltat, aşadar, paralele cu zarzianul, ceea ce este contrazis de documentele arheologice.

Protoneoliticul şi neoliticul

Aşezarea de la Muallafat (sau Melefaat) pe Hazir, la est de Mosul, constitue veriga între mezolitic şi neolitic. Se întîlnesc microlite înrudite cu cele de la Karim Shahir, dar şi rîşniţe, mojare, securi şi săpăligi mai evoluate decît cele din mezolitic. Figurinele din pămînt ars care îşi fac apariţia la Karim Shahir se găsesc în număr mai mare. Animalele sălbatice, puţin reprezentate, arată că vînătoarea a pierdut din importanţă, în timp ce bovinele, capridele şi ovinele sînt domesticite în timpul acestei perioade. Grosimea stratului arheologic dovedeşte o lungă ocupaţie: Muallafat care începe înainte de sfîrşitul lui Karim Shahir, cu care a avut, fără îndoială, legături, se termină cu preceramicul de la Jarmo, ceea ce precizează maturitatea acestei culturi, contemporane cu neoliticul A de la Jericho.

Calaat Jarmo este situat între Kerkuk şi Suleimaniya, la sud de Zarzi. Aici apare neoliticul preceramic în Irak. Printre diversele datări cu radiocarbon care merg de la 9250±200 la 4656±300 î.e.n., cercetătorul staţiunii, R. J. Braidwood, a reţinut ca dată de plecare 6500, contes-

tată de către K. Kenyon. Cealaltă stațiune irakiană prezentînd un neolitic preceramic, Tell Shemshara, pe Zabul Mic, la nord de Jarmo, participă la cultura Jarmo. Stațiunea Jarmo prezintă cincisprezece nivele etajate pe 7 m înălțime. Primele zece nivele sînt lipsite de ceramică și în cele cinci nivele superioare începe să apară o olărie de pămînt crud, care evoluează spre tipul de ceramică de la Hassuna arhaică.

Casele sînt dreptunghiulare și cuprind mai multe încăperi. Ele sînt făcute dintr-un amestec de ceamur și de pietriș, cu acoperișul de trestie lipită cu lut; unele au temelii de piatră. În podine sînt amenajate vetre și hambare consistînd din gropi cu pereții lipiți. Cuptoarele apar în ultimele nivele. Satul a comportat un număr mediu de 25 de locuințe. Utilajul oferă un mare număr de microlite (seceri, cuțite inserate pe un mîner) din silex. Obsidiana importată din regiunile vulcanice ale Armeniei apare din abundență, alături de silex. Paralel cu mojare, pisăloage, rîșnițe, meșterii de la Jarmo produceau securi, măciuci și mai ales vase îngrijit șlefuite. Figurinele grosolane animaliere din argilă crudă se înmulțesc, și tipul zeiței-mame își face apariția. La Jarmo, domesticirea nu mai este pusă în nici un fel la îndoială și trebuie să adăugăm porcul la speciile anterior cunoscute, în perioadele precedente. Plantele cultivate identificate sînt grîul, orzul, mazărea și fisticul.

Hassuna, la sud de Mosul, a dat cincisprezece nivele care s-au succedat din neolitic pînă în perioada asiriană. Nivelul I, împărțit în trei straturi, este stabilit pe solul virgin. Se găsește aici o ceramică grosolană, reprezentată mai ales de recipiente mari și un utilaj de piatră, alături de vetre care dovedesc o așezare încă precară. Acestor orizonturi de vetre (trei, pe 1 m de depuneri, constituind nivelul I A) le urmează o locuire permanentă, cu locuințe din pămînt bătut (nivelele I B, C și II), în care se găsește întotdeauna ceramică arhaică, grosolană, cîteodată lustruită. Începînd din nivelul I B apare o ceramică pictată cu decor roșu, geometric, foarte simplu, de tip arhaic, pre-

Scanned with CamScanner

cum şi o ceramică de tip „Hassuna standard", pictată, incizată, sau pictată şi incizată, cu desene geometrice complexe pe un fond negru sau brun roşu, care evoluează în epocile următoare, ceramica arhaică grosolană nedispărînd decît după Hassuna II.

Raporturile dintre Jarmo şi Hassuna sînt dovedite prin descoperirile de ceramică de tip Hassuna la Jarmo, în perioada finală a acestuia, dar, problema originii culturii Hassuna se pune încă. Analogiile cu Amuq A final şi Ugarit V ne fac să ne gîndim la o origine occidentală, mai degrabă decît la una iraniană. Dealtminteri, Hassuna I A, pe de o parte şi I B—III pe de altă parte, reprezintă fazele neoliticului vechi şi recent în Mesopotamia.

Incepînd din Hassuna III apare ceramica numită de tip Samarra care anunţă apropiatul început al calcoliticului. Această ceramică, fără îndoială importată, se dezvoltă în timpul perioadelor Hassuna IV, în care ceramica arhaică dispare, V şi VI în care locuinţele oferă o arhitectură care devine mai complexă. Stratul V a fost datat cu C 14 la 5090±200 î.e.n. Cu stratul VI apare ceramica halafiană care marchează începutul calcoliticului recent.

Inainte de a trata calcoliticul, trebuie să spun cîteva cuvinte despre aşezarea de la Tell Shemshara, citată în legătură cu Jarmo. Aici au fost izolate şasesprezece nivele; nivelele XIV—XVI sînt aceramice, iar uneltele prezintă pe de o parte un facies analog celui de la Jarmo, dar, pe de altă parte, se găseşte un utilaj Hassuna; cînd ceramica apare în nivelul XIII, este o ceramică de tip Hassuna IV (standard), cu cîteva exemplare de tip Samarra, care se înmulţesc în nivelul XII. Ne găsim, deci, aici într-o aşezare îndepărtată, unde s-a dezvoltat o cultură preceramică paralelă neoliticului ceramic de la Hassuna; pătrunderea neaşteptată a ceramicii de tip Hassuna-Samarra ar putea fi rezultatul unei colonizări, mai degrabă decît al unei dezvoltări a comerţului[30].

Scanned with CamScanner

După părerea mea, unii autori plasează pe nedrept toată perioada Hassuna în calcoliticul vechi. Nici o urmă de metal n-a fost găsită în nivelele inferioare şi abia cu Hassuna III, adică perioada Hassuna-Samarra, putem în adevăr logic să spunem că a început calcoliticul.

Numele de Samarra dat acestei culturi vine de la faptul că ea a fost mai întîi descoperită în staţiunea cu acest nume, de pe Tigrul mijlociu, dar explorarea de la Baghuz, pe Eufratul de mijloc, a lui du Mesnil du Buisson, a completat cunoştinţele noastre cu privire la această cultură reprezentată de o ceramică tipică. Aceasta din urmă este totdeauna făcută cu mîna, dar se pare că roata lentă începuse să fie folosită. Este o ceramică cu forme variate, pictată în roşu, brun roşu sau violaceu pe fond deschis, nelustruită. Alături de decorul geometric simplu, apar motivele figurative de animale şi de dansatoare ţinîndu-se de mînă, caracteristice samarrianului. Temele animaliere arată o tendinţă de schematizare şi evoluţia ceramicii permite să asistăm la transformarea unei hore de capre, în cruce de Malta. Svastica este un motiv larg folosit.

Prezenţa ţapului de munte, motiv tipic din repertoriul iranian, observaţia că această cultură se dezvoltă concomitent cu o extindere spre vest pînă în cîmpia Anatoliei, ar putea să ne lase să credem că samarrianul ar fi de origine iraniană, dar cronologia ne obligă să inversăm această propoziţie. Aspectul calcolitic al culturii Samarra este marcat mai precis la Tell es-Sawwan, aproape de Samarra. Cele cinci (V) nivele ale staţiunii aparţin complexului Hassuna-Samarra; s-a descoperit aramă încă din nivelul I, datat la începutul mileniului VI, iar Mesopotamia fiind lipsită de acest metal, putem presupune că el venea de la nord de Zagros, în timp ce cultura Hassuna fusese importată aici din nord-vest. Problema unei prime origini rămîne pusă, dar, fără îndoială, la Tell es-Sawwan ne aflăm în unul din centrele de difu-

Scanned with CamScanner

zare a calcoliticului mesopotamian, şi poate este chiar centrul creator al acestei ceramici originale numită mereu, fără temei, de tip Samarra.

Eridu şi cultura obeidiană

Dacă neoliticul vechi de la Hassuna începe spre 5700, se pare că putem accepta data de 5300 pentru nivelul Hassuna III şi începuturile perioadei Samarra. Cu unul sau două secole mai înainte, cultivatorii neolitici se instalaseră pe locul de la Ninive, iar odată cu dezvoltarea culturii Samarra omul s-a stabilit în Mesopotamia de jos. Pînă în mileniul VI, vărsarea Tigrului şi Eufratului constituie o regiune de lagune şi mlaştini pe care le umpleau, puţin cîte puţin, aluviunile celor două mari fluvii. În stadiul actual al cunoştinţelor noastre se pare că primii ocupanţi a ceea ce trebuia să fie Sumerul, s-au instalat în staţiunea de la Eridu. Nivelele XIX—XV de la Eridu au dat o ceramică monocromă cu motive geometrice brun închis, cu influenţe manifeste ale ceramicii de tip Samarra. Aceasta permite să datăm acest nivel între 5300 şi 5000 î.e.n. şi să-l legăm de calcolitic, cu toate că nu s-a găsit metal, poate din cauza umidităţii corosive a regiunii.

Ceramica caracteristică nivelelor XIV—XII este analoagă cu aceea din aşezarea de la Calaa Hadji Mohammed, la nord-est de Ur, în faţa Urukului. Cercetătorii de la Warka au explorat staţiunea înainte de război, iar în 1935, C. Ziegler a publicat ceramica monocromă cu decor geometric închis (roşu, violet, brun, verde uneori). Începînd din nivelul XI, apare la Eridu ceramica găsită pentru prima oară în nivelul I de la el-Obeid, de unde perioada care se deschide odată cu aceste nivele, a primit numele de el-Obeid sau obeidian. Vom da mai departe cîteva caracteristici ale acestei perioade, care s-a dezvoltat la Ur în două faze, Obeid I şi II, aşa cum am văzut cînd am vorbit chiar despre staţiunea de la el-Obeid.

De la început s-a văzut în culturile suprapuse de la Eridu, Hadji-Mohammed şi Obeid trei cu-

rente diferite care au primit așadar numele acestor trei stațiuni. Am notat influența culturii Samarra asupra perioadei Eridu; pentru Hadji Mohammed s-au făcut apropieri cu cultura halafiană, despre care va fi vorba, și s-au constatat analogii cu ceramica contemporană de la Susa; obeidianul ar reprezenta așadar o nouă cultură, venită de asemenea din nord-est. În 1949, Anne Perkins s-a opus la aceste apropieri și a vrut să vadă în culturile de la Eridu și Hadji Mohammed primele manifestări ale civilizației Obeid. În 1960, John Oates a sprijinit această teză și arheologi americani (Edith Porada cu deosebire) au preferat să vadă, împreună cu specialiștii menționați, nu perioade, ci faze evolutive, în ceea ce ei au numit în consecință Obeid 1 (Eridu), 2 (Hadji Mohammed), 3 (Obeid I) și 4 (Obeid II): mai logic această civilizație ar trebui, așadar, mai degrabă, să ia numele de Eridu, unde este reprezentată în ansamblul său; totuși, numai săpături noi vor putea să aducă elemente decisive într-o discuție întemeiată pe opinii sau interpretări adesea discutabile. Vom păstra deci vechea terminologie.

Calcoliticul recent: halafianul și obeidianul.

Prima perioadă a calcoliticului recent din nord este reprezentată de către civilizația halafiană, astfel numită după așezarea Tell-Halaf. Totuși, în stațiunea de la Arpacia cultura Halaf este cel mai bine reprezentată. Civilizația halafiană se dezvoltă în întreg mileniul V și se întinde peste toate regiunile Tigrului superior, Caburului, Eufratului superior, în timp ce, depășind aceste limite, zona sa de influență acoperă Siria de nord și Cilicia. S-a găsit ceramică de tip Halaf la Tilkitepe, pe lacul Van, aproape de zăcămintele de obsidiană din Armenia, și în nivelele XIX—XVII de la Mersin, la începutul drumului ce duce spre zăcămintele de obsidiană din nordul munților Taurus. Putem admite că în această vastă zonă a înflorit această cultură, una dintre cele mai strălucitoare din preistoria Asiei anterioare. S-a obținut data de

5620±37 î.e.n., pentru un nivel vechi („altmonochrome") de la Tell Halaf, datare care dă un fel de prioritate acestei stațiuni sau unei stațiuni oarecare din această regiune a Siriei de nord. După evoluția ceramicii se disting trei faze pentru halafian: vechi, mijlociu și recent sau final; în cursul acesteia din urmă anume apare policromia în care motivele roșii și negre sînt notate, pe un fond galben-portocaliu, cu tușe de alb. Totuși, încă din primele faze, motivul naturalist (oameni, păsări, patrupede, șerpi, scorpioni, plante) se amestecă cu motive geometrice complicate; temele bucraniului și a securii duble își fac apariția din belșug. Aceste teme care îmbracă, desigur, caractere de simboluri religioase, sînt asociate statuetelor de pămînt și uneori de piatră ale zeiței-mame. Aici apar, pentru prima oară în Mesopotamia, indiciile cultului taurului (bucraniu), al zeiței-mame și, poate, al unui zeu al cerului simbolizat prin trăsnet (secure dublă), prefigurare a lui Tešup hititul și huritul, precum și a lui Adad mesopotamianul. Poate ar fi potrivit să ne orientăm spre Asia mică și în special spre regiunea Çatal Hüyük pentru a căuta originea unuia dintre curentele componente ale civilizației halafiene. Altă inovație este prezența sigiliilor de argilă, gravate cu striuri și grătare care-i aparțin cu titlu de elemente proprii acestei culturi, căci se pare că sigiliile găsite la Hassuna erau importate.

Continuă să se construiască locuințe în pămînt bătut, de plan dreptunghiular, dar trebuie notată la Arpacia, în nivelele X—VII, prezența construcțiilor circulare cu bolți (*tholoi*) precedate de un culoar (*dromos*), a căror destinație este discutabilă. Nivelul XVII de la Tepe Gawra închide de asemenea un *tholos*, sub care s-au găsit morminte. Alături de unelte de piatră, s-au găsit din belșug obiecte de aramă.

Obeidianul reprezintă a doua perioadă a calcoliticului recent. Această cultură este marcată la Eridu printr-o ceramică pictată, cu ample desene geometrice, adesea curbilinii, începînd din nivelul XI. Aceasta este epoca în care s-au întemeiat

Scanned with CamScanner

Ur și el-Obeid, iar o apropiere între temele decorative ale ceramicii din Obeid I cu motive halafiene permit să presupunem, la început, o dezvoltare paralelă; apariția în nivelul XIII de la Eridu a ceramicii lenticulare, vase mari, plate, cu gît lung oblic, zise „tortoise jars", care se găsesc din belșug în nivelul XI, dovedesc relații cu nordul și, mai ales, cu Tepe Gawra (XIX—XVII), de unde acest tip de vase pare să fie originar.

Dezvoltarea civilizației obeidiene este născută fără îndoială dintr-un spor demografic în regiunea Eridu, conjugată cu o influență din Iranul de sud-est și poate cu sosirea unor noi imigranți. Această cultură Obeid, care folosește unelte de piatră, și care, fără îndoială, probabil n-a folosit, decît puțin, metalul la început, marchează prin unele aspecte un regres față de cultura Halaf: avem desigur aici exemplul curent al unui popor de războinici care domină o regiune cu cultură mai veche. Căci, în adevăr, civilizația de la el-Obeid se va extinde spre nordul Mesopotamiei, unde va bara civilizația halafiană în plină dezvoltare, iar această invazie a obeidienilor, fără îndoială, s-a realizat prin forță, după cum mărturisesc urmele distrugerilor violente din nivelul VI de la Arpacia.

Începutul fazei Obeid I se datează aproximativ la 4300. Civilizația Obeid, întărită de asimilarea achizițiilor halafiene, marchează apoi un progres rapid. Începe turnarea metalului, ceea ce permite ascuțirea uneltelor și armelor; cărămida este de asemenea confecționată în tipare și se asistă la o mare dezvoltare a arhitecturii.

Faza Obeid II, la începutul căreia Ur este reconstruit pe sedimentele *diluviului*, în urma inundației care a distrus Urul din faza obeidian I, este marcată de întemeierea Urukului. O datare cu radiocarbon a celui mai adînc nivel al săpăturirilor din peribolul templului lui Eanna (nivelul XVIII, pe pămîntul viu) a dat data de 4120±160 î.e.n., dată probabil puțin mai ridicată, așa încît o putem reține pe aceea de 4000, pentru începutul lui Obeid II. În ciuda unor deosebiri locale, asis-

tăm la o dezvoltare paralelă a obeidianului atît în nord cît şi în sud şi, la sfîrşitul fazei Obeid II, analogiile între arhitectura templelor de la Eridu VI şi de la Gawra XIII dovedesc contacte permanente.

Perioadele Uruk şi Djemdet Nasr: sumerienii

Spre 3500 unitatea culturii obeidiene este sfărîmată.

În sud, această ruptură este sensibilă la Uruk. Începînd din nivelul XIV, ceramica pictată de tip Obeid dispare aproape şi este înlocuită printr-o ceramică făcută în general pe roată[31], instalaţie care apare în această epocă: ceramică cu angobă roşie sau cenuşie lustruită; olărie de culoare deschisă, galbenă şi, mai rar, ceramică neagră lustruită. Studiul evoluţiei ceramice a permis împărţirea perioadei Uruk în trei subperioade: Uruk vechi (Uruk XIV—IX), Uruk mijlociu (VIII—VI), Uruk recent (V şi IV c, b, a). Această ceramică de tip Uruk se răspîndeşte pe o arie foarte largă pînă la Ninive, pe Tigru, şi Karkamiş, pe Eufrat.

Templele care, ca la Eridu, s-au succedat la Uruk în peribolul consacrat zeilor, urmează un plan primitiv, totuşi perfecţionîndu-se şi dezvoltîndu-se, pînă ce ajung să dea capodoperele din perioada Uruk recent, cînd apar coloanele şi semicoloanele şi în care se folosesc placaje de mozaic din conuri de argilă pictate în alb, roşu sau negru. Templul din nivelul V este înălţat pe fundaţii de piatră. În nivelul IV b se întîlnesc primele tablete de argilă gravate cu hieroglife: oameni, animale, părţi de corp omenesc sau de animale, vegetale, obiecte. Încă din nivelul V, apar sigiliile în formă de cilindru care, în nivelul IV, vor înlocui pe cele în formă de ştampilă[32].

În timpul acestei perioade de la Uruk, între 3500—3100, au apărut sumerienii care vor remodela întreaga cultură din sudul Mesopotamiei în zorile vremurilor istorice. Sosirea lor în Mesopotamia se pare că trebuie plasată fie la ruptura

din epoca Uruk IV, fie în Uruk V; este, de asemenea, posibil să se fi introdus în mici valuri, trecînd neobservate (din punct de vedere arheologic) în tot timpul lungii perioade Uruk. Se pare că acest oraș, cetate a eroului epic Ghilgameș, a fost centrul primordial al culturii ai cărei purtători au fost.

În timpul celor două secole următoare, care au dus spre epoca istorică (3100—2900), dezvoltarea civilizației Uruk s-a continuat cu modificări sau cu noutăți, cum ar fi un nou tip de ceramică pictată în care se întîlnesc motivele geometrice din perioada el-Obeid și elemente figurative, ceramică inițial localizată la Djemdet Nasr, de unde numele pe care-l dăm acestei perioade. Această denumire, foarte expusă criticii, a și fost criticată și înlocuită, cîteodată, prin „protoliterate"[33] în terminologia anglo-saxonă, termen care înglobează întreaga perioadă Uruk și Djemdet Nasr, sau, de asemenea, prin predinastic, care pare mai convenabilă.

Trei manifestări culturale marchează această perioadă de gestație. Mai întîi dezvoltarea glipticii[34]. Cilindrii, care în prezent domină hotărîtor sigiliile plate, prezintă scene de un mare interes, defilări de animale și mai ales scene de caracter religios; dificile de interpretat, acestea rămîn totuși bogate în informații: bărbații sînt rași sau cu barbă, goi sau îmbrăcați cu fuste lungi sau scurte, închise în față; maniera în care sînt redate nasul, ochii și urechile lor prezintă trăsături caracteristice pentru arta sumeriană; corăbiile au cabină și cele două extremități încovoiate, așa cum le vedem, în aceeași epocă, pe reprezentările din predinasticul egiptean. În sfîrșit, apare cu certitudine tema stăpînului animalelor[35] între doi berbeci înălțați pe picioarele din spate, temă a cărei origine se găsește fără îndoială în aceste regiuni ale Mesopotamiei și care pare că poate fi identificată încă din epoca el-Obeid. Altă manifestare se dezvăluie în dezvoltarea sculpturii: reliefuri pe vase de piatră, animale și personaje în rondbos, teme tratate cu o mare măiestrie și cu o

forţă cărora nu le lipseşte nici eleganţa şi, în sfîrşit, ceea ce este considerată nu fără dreptate drept capodopera acestei epoci, capul (sau mai degrabă masca) numit „doamna de la Warka", plină de un delicat realism. A treia manifestare se găseşte în dezvoltarea scrierii care, chiar dacă nu ne dă încă anale, ne permite să identificăm zeii cărora le sînt atribuite temple; astfel îl găsim pe Anu, zeul cerului, Enlil, atmosfera (sau, mai curînd, entitatea divină separînd cerul Anu de pămîntul Ki), Şara, divinitate mai puţin cunoscută, şi, mai ales, Innana, zeiţa-mamă, simbolizată printr-un snop de trestii legate, din vîrful căruia cade un nod, făcînd o graţioasă curbă. În sfîrşit, o ultimă caracteristică a acestei perioade este reprezentarea ochilor, pe care îi găsim pictaţi pe temple ca şi încrustaţi pe vasele de piatră.

Aşa cum am văzut-o şi pentru Egipt, Mesopotamia de nord şi de sud constituie, sub o unitate aparentă, două arii de cultură distincte; asistăm la perioade de unificare — în Mesopotamia obeidiană, sau în Egiptul gherzeean — urmate de perioade de separare. Totuşi, cu cît progresăm în timp, osmoza culturală devine mai sensibilă; cu toate acestea, în Mesopotamia, după perioada de unificare Obeid, abia în primele secole ale mileniului III se mai reîntîlneşte o unificare culturală şi apoi, în a doua jumătate a aceluiaşi mileniu, cînd semiţii din Akkad vor reconstitui — sau vor inaugura — un imperiu unificat în Mesopotamia.

Spre 3500, în timp ce în sud civilizaţia obeidiană este înlocuită prin noutăţile care marchează perioada Uruk, constatăm în nord o ruptură asemănătoare, marcată în special la Tepe Gawra care a dat numele său acestei epoci. Nu putem face aici o analiză amănunţită a caracterelor acestei perioade, dar cele trei fenomene fundamentale ale ei sînt următoarele: încă de la început se surprinde o ruptură între nord şi sud, deşi mai tîrziu legăturile se înnoadă din nou; în timp ce în sud observăm o unitate de cultură, adînci deosebiri locale dovedesc că cetăţile din nord evoluează

fiecare independent; în sfîrşit, ruptura cu epoca precedentă, Obeid, este mai puţin sensibilă în nord decît în sud.

Diferenţele între cele două regiuni, a căror limită se situează la nord de Bagdad, sînt marcate prin elemente demne de luat în seamă: nordul continuă să ignore folosirea scrierii şi decoraţia arhitecturală în mozaic — cu toate că aceasta din urmă a fost întîlnită la Tell Brak în nord, care poate a cunoscut o aşezare comercială (?) originară din sud — ceramica din sud nu depăşeşte domeniul său şi reciproca rămîne verificată, în sfîrşit, concepţiile arhitecturale care evoluaseră paralel se deosebesc acum sensibil.

Ruptura apare în nivelul Gawra XII. În timp ce în Gawra XIII avem mărturia unei mari perioade de construcţii, în care cele trei temple construite atunci pot fi apropiate de arhitectura de la Eridu VI, în nivelul următor templele dispar în profitul unui mare monument cu o destinaţie imprecisă. Gawra XII, în care s-a mai găsit încă ceramică pictată obeidiană, este distrusă de un incendiu, mărturie a unor transformări violente, iar nivelul XI este marcat de un mare edificiu circular, dificil de interpretat, dar care este, fără îndoială, un palat fortificat. În perioada precedentă apare şi o ceramică pictată cu negru, pe angobă brună sau roşu-cărămiziu şi o ceramică cenuşie-verzuie, incizată, ce se dezvoltă în faza Gawra mijlocie (nivelul XI A). Tradiţia obeidiană continuă totuşi vizibil în ceramica pictată şi, mai ales, în sigiliile plate, unde regăsim aceleaşi teme de decor geometric, de oameni şi animale. Influenţa unei regiuni muntoase şi ploioase — Kurdistan — este, de asemenea, sensibilă în arhitectura templelor, unde naosul este precedat de un portal adînc, flancat de două mari săli dreptunghiulare.

Dinasticul vechi

Perioada care se deschide se întinde pe aproape cinci secole (2900—2400) şi vede dezvoltarea civi-

lizației sumeriene, înaintea inserțiunii semiților în istorie, odată cu întemeierea imperiului akkadian de Sargon, de unde numele de presargonică dat acestei perioade în terminologia asirologilor francezi. Dinasticul vechi (sau arhaic) a fost împărțit în trei perioade: D V I, II, III, ultima fiind împărțită în două faze III a și III b.

În timpul acestei perioade care corespunde celei de a doua părți a dinastiilor tinite egiptene și începutului Imperiului vechi, civilizația sumeriană se va revărsa spre nord, datorită numai puternicului său prestigiu. Dinasticul vechi este epoca eroică din Sumer, epocă de fermentație, tulburată, violentă, sîngeroasă, dar plină de măreție, în care anumite personaje se situează la izvorul eposului summero-akkadian: astfel sînt Enmerkar, Mebaragesi și fiul său Agga și, mai ales, dușmanul lor, Ghilgameș. În listele dinastice ale regilor care au domnit după potop, Enmerkar și Ghilgameș sînt așezați în prima dinastie din Uruk, care urmează, la hegemonia Sumerului, dinastiei I de la Kiș, în care Mebaragesi și Agga sînt ultimii doi suverani. Acești regi erau considerați tot atît de mitici ca și tradiția potopului. Dar numele de Mebaragesi a fost citit pe un document istoric și săpăturile de la Uruk au arătat că, în timpul dinasticului vechi, Urukul a fost înconjurat de o dublă incintă de 9,700 km lungime, care este prima incintă construită în Mesopotamia, și care confirmă tradiția atribuind lui Ghilgameș construcția întăriturilor de la Uruk. Așadar la Kiș, după listele regale, „după potop, regalitatea a coborît din cer". Or, săpăturile de la Kiș, încă incomplete, au permis a determina un sediment de argilă, depunere de inundație — *diluvium* — cauzată ca și la Ur de o revărsare a Eufratului și datată la sfîrșitul dinasticului vechi I. Puțin după aceasta a fost construit palatul de la Kiș, primul palat mesopotamian pe care îl cunoaștem. Dacă nu s-au găsit palate anterioare dinasticului vechi II, aceasta se datorește faptului că regii erau în același timp preoți ai zeului protector al cetății — ar trebui,

 dealtfel, să inversăm propoziția și să zicem că

preoţii erau totodată şi regi — şi că trăiau chiar în incinta templului, în *Gig-Par;* se pare că avem un exemplu de asemenea edificiu la Nippur. Pentru palatul din tellul A de la Kiş, deoarece nu i-a fost dezvelit şi contextul, nu putem şti dacă el era situat în interiorul temenosului. Dar dacă „E-Harzag" de la Ur este în adevăr palatul regilor dinastiei a treia, avem, în acest caz, un palat situat în interiorul temenosului[36] şi care urmează tradiţia *Gig-Par*-ului, dar deosebindu-se hotărît de templu. În epoca Djemdet Nasr şeful cetăţii este numit *En,* stăpînul, titlu care îmbracă un caracter specific religios. Titlul de *Lugal* (rege) apare în dinasticul vechi, marcînd naşterea unei noi concepţii monarhice, şi este legat de apariţia palatului. Această separare a puterilor, a cărei cauză rezidă, probabil, şi în caracterul războinic pe care-l îmbracă monarhia sumeriană, este confirmată printr-un text datînd de la sfîrşitul D. A. III, în care sînt numiţi pe de o parte Entemena, *patesi* (principe) de la Lagaş, şi, pe de altă parte, Enentarzi, preotul lui Ningirsu (zeul Lagaşului). Nu mai este nici o îndoială că atunci şi-a întins dominaţia Kiş peste tot Sumerul şi prin urmare titlul de „rege din Kiş" rămînea sinonim cu „mare rege", sau „rege al regilor".

În timpul acestei perioade de lupte pentru hegemonie, dinastiile se vor urma, fiecare aducînd oraşul său în fruntea cetăţilor din Sumer. După apogeul Urukului, opera lui Ghilgameş, regii ale căror somptuoase morminte au fost găsite la Ur, vor înlesni cetăţii lor să capete preponderenţa. În timpul acestor secole ale dinasticului vechi, după listele regale, paisprezece dinastii, în parte contemporane, s-au succedat, ridicînd pe rînd Kişul, Urul, Awanul (în Elam), Hamazi, Adab, Mari, Akşak la primul rang între cetăţile din Sumer, la care trebuie adăugat Umma şi Lagaş care nu sînt menţionate în listele dinastice.

Inventarele mormintelor din Ur dezvăluie nivelul înalt al civilizaţiei materiale la care ajunseseră, încă de pe atunci, sumerienii. Vedem că metalurgii ajunseseră la o mare măiestrie în arta

lor şi că statuarul a produs lucrări frumoase în rondbos. Asistăm, paralel, la o dezvoltare a urbanismului şi a construcţiilor monumentale: templul oval de la Hafadje, templul pătrat de la Tell Asmar, templul lui Iştar (c) de la Mari, templul lui Inanna de la Nippur. Tot în această epocă apare *ziggurat*-ul (nume akkadian); acesta-şi găseşte prefigurarea în Templul Alb de la Uruk, construit pe o terasă înaltă, în epoca Djemdet Nasr; construcţiile subiacente urcă pînă în epoca Uruk VI şi chiar deasupra Templului Alb s-a înălţat zigguratul lui Anu; din ritualurile akkadiene, ştim că erau oferite jertfe lui Anu pe acoperişul templului său. Dealtfel, în epoca Djemdet Nasr, şi tot la Uruk, a fost înălţată în peribolul lui Eanna (de fapt abia în epoca Uruk I 5 locul sfînt a fost închis într-o incintă) o terasă rectangulară de cărămidă („Egiparimini") decorată cu semicoloane; datorită unor modificări succesive, această terasă a devenit ziggurat cu toate etajele sale şi cu sanctuarul său în vîrf, unde cobora zeul, abia în epoca lui Ur-Nammu (către 2100).

Perioada Akkad şi reînnoirea sumeriană

Numele perioadei Akkad vine de la oraşul Akkad — sau Agade — care încă nu a fost localizat. Această perioadă este cunoscută din texte şi din obiecte şi monumente risipite pe tot întinsul Mesopotamiei, ca şi din săpăturile mormintelor (de la Ur, de exemplu). Nivelele akkadiene sînt rar izolate; le cunoaştem în staţiunile din regiunea Dîyala. În 1959, T. A. Madhlum a determinat în cursul săpăturilor de la Tell el-Wilayah, aproape de Nippur, un nivel akkadian, între dinasticul vechi şi Ur III.

Întemeietorul dinastiei din Akkad, Sargon (2371—2316) a devenit un personaj de epopee, a cărui legendă s-a perpetuat pînă în epoca asiro-babiloniană, în povestirile „regelui luptător". Sargon este un semit şi dacă putem spune că odată cu domnia lui semiţii au intrat în istorie, aceasta cere cîteva rezerve. În adevăr, semiţii au marcat

cu geniul lor, Egiptul, încă din mileniul IV. Știm că ei erau nomazi în deșert și prin stepele dintre Iordan, Oronte și Eufrat, dar este posibil, dacă nu chiar sigur, ca ei să se fi stabilit adesea ca negustori pînă în Asia Mică. Putem dealtfel să credem că, încă de pe atunci, acești nomazi erau intermediarii de comerț între marile centre urbane, ceea ce explică faptul că unii dintre ei s-au fixat pe lîngă antrepozitele lor, atunci cînd comerțul acesta s-a dezvoltat. Sargon a intrat în luptă împotriva lui Lugalzaggisi, regele din Uruk, pe care l-a învins; el a întemeiat apoi un stat akkadian în nordul Sumerului, pe care l-a supus, pe urmă a devenit stăpîn al întregii Mesopotamii, pînă la „Munții limpezi" (Liban), și a condus o campanie în Asia Mică, după o povestire care se pare că este confirmată de o stelă găsită la Nasirya; astfel a fost creat primul imperiu istoric din Asia occidentală.

Odată cu dinastia akkadiană, din care, cel mai renumit suveran după Sargon este Naram-sin, o limbă semitică, akkadiana, strămoașa asiro-babilonienei, domină în Mesopotamia alături de sumeriană și primele tablete cuneiforme apar în nordul acestei regiuni.

Această perioadă akkadiană este de o importanță capitală nu numai prin aceste caractere de imperiu semitic, dar și prin arta și prin aporturile sale economice. Pînă la epoca dinastică se pare că templele erau principalii proprietari ai pămîntului, în numele zeului. Prin diviziunea puterii, sumerienii au mărit domeniul regal în detrimentul domeniului zeului; sub imperiul akkadian, templele își văd micșorîndu-li-se privilegiile în folosul domeniului regal și al unei anumite dezvoltări a proprietății particulare. Metalurgia continuă să se perfecționeze, odată cu arta bronzierilor, și mai ales gliptica, cu cilindrii săi, atinge desăvîrșirea în minuția prelucrării și finețea tăierii pietrei.

La început, Akkad trebuie că n-a fost decît o fortăreață și poate reușim să distingem un reflex al acesteia în palatul fortificat pe care Naram-sin a pus să i se construiască la Tell-Brak,

Scanned with CamScanner

pentru a păzi căile de comunicație dintre Siria și Asia mică.

După moartea lui Șar-kali-șari, fiul lui Naram-sin, spre 2230, imperiul akkadian s-a risipit, iar barbarii lulubiți și gutiți se revarsă peste Mesopotamia. După ce au jefuit Sumerul, gutiții au întemeiat o dinastie semitizată care a durat circa un secol, dar cu tot titlul akkadian de „regi ai celor patru regiuni" (Sumer, Akkad, Amurru și Subartu) cu care se împodobesc, slăbiciunea lor se trădează în prosperitatea Lagașului, sub *patesi*-i săi, dintre care Gudea, care a domnit în această epocă, rămîne cel mai remarcabil; probabil, din punct de vedere juridic, vasal al țării Gutium, Lagașul este autonom în fapt, ca și Urukul, care se ridică contra gutiților, pînă ce Utu-hegal îi gonește și-l ia prizonier pe Tiriqan, ultimul lor rege. Dar curînd Ur-Nammu (2113—2096) întemeiază dinastia III din Ur și își întinde imperiul peste Sumer. Fiul său Șulgi, în cursul unei domnii lungi de 47 de ani, desăvîrșește creațiile tatălui său și lasă o remarcabilă operă monumentală: zigguratele din Ur și Eridu, templele de la Nippur, de la Gawra V, de la Tell-Asmar (ridicat în fapt de către Șu-sin al cărui nume se citea odinioară Gimil-sin).

Cînd dinastia III din Ur declină, spre 2000, Isin și apoi Larsa și-au asigurat timp de două secole hegemonia în Sumer. Paralel, în nord, orașul Asur, pus sub supravegherea regilor din Ur, a devenit independent. Puzur-Asur a întemeiat apoi o dinastie; orașul s-a înconjurat de ziduri sub Ilușumma, care a construit templul zeiței Iștar și va ajunge chiar să intervină în Summer. Asur este protectorul cetății, iar Iștar este o zeiță semitică, încă demult protectoarea lui Sargon din Akkad; în afara influenței sumeriene, un stat semitic se dezvoltă în jurul Asurului, ai cărui negustori se duceau să facă comerț în Capadocia. Această perioadă, de aproape două secole, care s-a deschis la începutul mileniului al doilea, a

 primit numele de asiriană veche.

Scanned with CamScanner

Pe Eufratul mijlociu, Mari ajunge la apogeu în același timp. Este epoca în care a fost construit palatul de aici, monument unic al arhitecturii mesopotamiene, cu care nici un palat contemporan din Sumer nu putea rivaliza.

Babilonul și Asiria

Renașterea sumeriană, care a dat ultima sa strălucire la Mari, în vremea lui Iahdunlim (circa 1825—1810) și Zimrilim (1782—1759), a fost definitiv eclipsată prin ridicarea micii cetăți a Babilonului, rămasă mult timp obscură. La începutul secolului al XIX-lea, amoritul Sumuabum (1894—1881) întemeiase o dinastie semită, în Babilonul devenit independent. Cel de al cincilea descendent al său, Hammurabi (1792—1750), a unit cetățile Sumer și Akkad sub stăpînirea sa pe care a întins-o pe Eufratul mijlociu pînă dincolo de Mari, pe care l-a distrus și pînă în Subartu. Astfel a întemeiat al doilea stat centralizat semitic, după Sargon. Opera sa de legislator, bazată pe legislațiile anterioare care diriguiau orașele din Sumer, ne este cunoscută prin faimosul cod regăsit la Susa.

Strălucitoarea dinastie babiloniană se termină spre 1595, în urma unui raid rapid al regelui hitit Muršil I asupra Babilonului. Dar, încă mai înainte Babilonia intrase într-o perioadă de obscuritate marcată prin mișcări populare. Kasiții, munteni veniți din Zagros, au început să se infiltreze în Mesopotamia; încadrați de indoeuropeni sau amestecați cu aceștia, ca și huriții în nord, ei s-au făcut curînd stăpîni peste Babilonia, care a devenit țara Karduniaș.

De acum înainte Babilonia va constitui un stat centralizat în sudul Mesopotamiei, în rivalitate cu Asiria din nord. Dinastia kasită domină Babilonia mai mult de cinci secole, dar va aduce foarte puține lucruri noi la zestrea care a supraviețuit din cultura sumero-akkadiană, sintetizată începînd de acum sub numele de civilizația babiloniană. Cu Kurigalzu II (1345—1324), Babilo-

nul devine stăpînul Elamului, care se eliberează complet cu Utanaş-napirişa (circa 1275—1240), dar ridicarea puterii asiriene (asiriană mijlocie) cu Salmanazar I (1274—1245) şi Tukulti-Ninurta I (1244—1208), obligă Babilonul, încă mai dinainte aliat cu hitiţii, să-şi concentreze forţele împotriva asirienilor. În 1235, Kaştiliaş din Babilon merge împotriva lui Tukulti-Ninurta care-l bate, îl ia prizonier şi ocupă Babilonul. Pentru prima oară Babilonul este ocupat de invadatorii plecaţi din cetăţile din Mesopotamia de sus.

Timp de mai mult de şase secole, istoria Mesopotamiei nu va mai fi dominată decît de rivalitatea asirienilor şi babilonienilor. Kasiţii vor goni curînd pe asirieni; scurt răgaz, o jumătate de secol mai tîrziu, elamitul Şutruc Nahunte jefuieşte Babilonul iar dinastia kasită este eliminată[37].

După o perioadă de stagnare în expansiunea lor, datorită invaziilor care marchează sfîrşitul epocii bronzului, asirienii vor relua între 1200 şi 1000 politica lor de cuceriri; desăvîrşirea acesteia va fi stabilirea marelui imperiu asirian al sargonizilor: Sargon II (722—705), Sennaherib (705—681), Aşaraddon (681—669), Asurbanipal (668—626) întind imperiul asirian din Armenia şi din Taurus pînă la Nil şi pînă în deşerturile Arabiei. Este epoca în care Asiria adună bogăţiile lumii orientale şi se acoperă de monumente. Imperiul neo-babilonian care îi urmează, cu Nabopalasar (626—605) şi cu fiul său Nabucodonosor II (605—562), nu se arată mai puţin somptuos, şi din vremea domniei acestor suverani datează Babilonul descris de călătorii greci şi care a fost descoperit de săpăturile germane.

Ninive, capitala lui Şin-Şar-Işkun, a dispărut în flăcări în 612, antrenînd căderea imperiului asirian. Babilonul care, în sfîrşit, a înfrînt pe asirieni, nu a cunoscut o soartă asemănătoare. Cucerit în 539 de perşi, el şi-a păstrat vechiul prestigiu şi a rămas una din capitalele marelui imperiu ahemenid care aparţine istoriei persane.

VI. ARMENIA ŞI CAUCAZUL

Indoeuropenii în Caucaz

O lucrare care are ambiţia să dea un bilanţ al arheologiei trebuie să consacre un capitol cît de scurt acestei vaste regiuni în mare parte muntoasă, care se întinde între Marea Neagră şi Marea Caspică şi care a fost unul din marile locuri de trecere între stepele eurasiatice şi civilizaţiile urbane din Orientul apropiat. Această regiune, actualmente aparţinînd, în cea mai mare parte a sa, Statului sovietic, poate fi împărţită în patru zone arheologice: la nord Ciscaucazia, cu culturile de pe Kuban, şi de pe Terek; în centru Transcaucazia, constituită din văi uşor izolate, dominate de muntele Elbruz şi constituind actualmente Georgia; la sud între lacurile Van, Urmia şi Sevan, regiunea care va deveni Armenia în epoca greco-romană şi unde se întindea regatul Urartu, în prima jumătate a mileniului I î.e.n.; în sfîrşit la sud-est pe malurile Caspicii, în Daghestan la nord şi Azerbaidjan la sud, Talişul, împărţit între Iran — Talişul persan — şi U.R.S.S. — Talişul rusesc sau Lenkoran.

Prin cheile Caucazului, la sfîrşitul mileniului III, au pătruns primii indoeuropeni în Asia anterioară; aceştia sînt luwiţii (care poate au venit şi prin Bosfor) şi hitiţii, precum şi nobilimea războinică care a constituit cadrele acelei populaţii asianice cunoscută din textele asiro-babiloniene şi

Scanned with CamScanner

egiptene sub numele de huriți. Huriții au constituit statul Mitanni, în secolul XV și pare remarcabil faptul că numele regilor acestui stat găsesc etimologii în rădăcinile sanscritei vedice, în timp ce divinitățile lor se regăsesc în India Vedelor: Mitra, Uruwana (Varuna), Nasatiyanii (Nastia), cei doi frați asociați lui Indar (Indra); se regăsesc, de asemenea, Devasele, băutura sacră soma (haoma iraniană), iar nobilimea războinică are numele de *maryannu*, a cărui rădăcină se găsește în vedicul *marya* (tînăr, erou). Sîntem, cu siguranță, în prezența unui prim grup dintre acești indoeuropeni pe care putem, în acest caz, să-i numim aryas și ale căror cete întîrziate trebuie să fi continuat să ducă viață de nomazi în stepele din Caucaz; spre sfîrșitul mileniului II, au traversat și ei pasul Caucazului pentru a se stabili pe marginea occidentală a platoului iranian, în timp ce alt val a traversat același platou, pentru a se instala în ceea ce va deveni India.

În secolul VIII, cimerienii sînt cei care se infiltrează în Armenia. Ei erau instalați în Ciscaucazia, poate încă din secolul XII. Se pare că și-au întins dominația în jurul țărmurilor septentrionale ale Pontului Euxin (Marea Neagră). După numele șefilor cimerieni, păstrate de istoricii greci, se crede că erau indoiranieni. Ei se vor izbi de regii urarteeni și, în sfîrșit, de asirieni, care le-au păstrat în analele lor numele, sub forma de Gimirra sau Gamir. O parte din hoardele lor s-au îndreptat spre est și în primii ani ai sec. VII au distrus regatul frigian, în timp ce altă parte au mers să se stabilească în estul platoului iranian; mai degrabă decît kasiților, acestora le sînt datorate celebrele bronzuri din Luristan[38]. Chiar în acel secol VII, un nou val indoeuropean a coborît din Caucaz și s-a răspîndit în Orientul apropiat pînă în Palestina — Beisan a păstrat amintirea lor sub numele grec de Scythopolis — acești nomazi ne sînt cunoscuți, prin mijlocirea asirienilor sub numele de ashuza, prin a grecilor sub cel de sciți.

Scanned with CamScanner

Paralel cu aceste fapte istorice pe care ni le dezvăluie textele, să vedem pe scurt documentele arheologice.

Arheologia Caucazului

Caucazul a fost locuit încă din paleolitic. Cel mai vechi zăcămînt este acela de la Satani-Dar, în Armenia occidentală, la 1600 m înălțime. A fost săpat în 1934—1938 de către S. N. Zameatnin și în 1946—1948 de către S. N. Panicikina și S. Sardarian. S-a strîns aici un utilaj cioplit din obsidiană analog abbevillianului și acheuleeanului superior. Aproape contemporan este, de asemenea, utilajul descoperit lîngă Arzni, pe malul stîng al rîului Zanga. Acheuleean și mousterian s-au cules și în stațiunile Azîhskaia (acheuleean mijlociu), de la Kudaro, peșteră la 1700 m înălțime (acheuleean mijlociu și mousterian), de la Lașe-Balta (acheuleean cu așchii levalloisiene), Ilskaia care oferă o locuire de 10 000 m², Așirabad, Ocemciri (levalloiso-mousterian). În Abhazia, către țărmurile Mării Negre, săpăturile lui S. Zameatnin au descoperit un mare număr de depozite acheuleene.

În neolitic, regiunea lacului Van și, probabil, și aceea a lacului Sevan, mai la nord, au devenit furnizori de obsidiană pentru civilizațiile neolitice de pe Tigru și Eufrat, în timp ce în calcolitic influența halafiană este dovedită de descoperirile de vase de tip Halaf la Tilkitepe, pe malul lacului Van. În Transcaucazia, o stațiune învecinată, Odiși, săpată de către A. Kalandadze în 1937, a dat un utilaj de silex, aparținînd unui popor de vînători și agricultori (pisălogi, rîșnițe, tîrnăcoape) care nu cunoșteau, totuși, creșterea vitelor, datată în mileniul IV.

Interesul civilizației bronzului caucazian rezidă în faptul că pare legat de apariția indoeuropenilor. Această civilizație a bronzului, sau, mai precis, a calcoliticului, pentru că bronzul nu apare decît la sfîrșitul primului sfert al mileniului II, este caracterizată prin moda înmormîntării sub tu-

muli, numite local curgane. Vom vedea, în ceea ce privește stepele eurasiatice, că civilizația curganelor începe din mileniul IV în regiunile ce se întind între Volga inferioară și Donul inferior, la nord de Caucaz. În timpul perioadei numită Curgan III, în jur de 2300 î.e.n., această cultură se răspîndește în Ciscaucazia, în văile Kubanului și Terekului, unde se suprapune neoliticului indigen.

Una dintre stațiunile cele mai marcante ale acestei perioade vechi este aceea de la Nalcik, pe Terekul superior, care a dat numele său acestei culturi. Curganul cel mai important este o mare ridicătură care acoperea 130 schelete în poziție chircită și pudrate cu ocru roșu, ceea ce este o caracteristică a civilizației curganelor. Ritul funerar, descoperirea unei statuete feminine schematizate din marmoră, au permis să apropiem această cultură de aceea numită Cucuteni-Tripolie A-B, despre care va fi vorba în altă parte. Mărgele de cornalină și din pastă de sticlă, precum și o verigă din aramă marchează, pe de altă parte, relațiile cu Orientul apropiat. Contemporană este așezarea vecină, Agubekov; uneltele de piatră, dintre care unele sînt șlefuite, arată că ne găsim tot într-o societate cu caracter neolitic, în timp ce mormintele colective sînt mărturia unei stări agrare, în care nomazii se fixaseră. Datarea, în jur de 2400—2300, pentru cultura Nalcik este confirmată, pe de altă parte, de descoperirea la Kataragaș-Tapa, în regiunea Derbent și în cel mai vechi curgan de la Ul, aproape de Maikop, a unor statuete de personaje așezate, de alabastru, sau de argilă, de tipul idolilor egeeni, care pot fi situați spre sfîrșitul heladicului și cicladicului vechi II.

Cultura următoare, care începe spre 2200, este numită Maikop, după o stațiune de pe rîul Belaia, afluent al Kubanului. S-a găsit aici un mormînt regal, sub un tumul înalt de mai mult de 10 m, și care acoperea trei morminte cu puț, a căror cameră principală, de 5,33×3,75 m, era închisă de pereți de lemn. Doi bărbați și o femeie, acoperiți cu ocru roșu erau înmormîntați acolo,

împreună cu vase de aur și de argint, gravate sau încrustate cu metale prețioase, grăunțe de turcoază și de lapislazuli, care fără îndoială erau importate din Iran, verigi și discuri de aur și argint; corpul din cel mai mare mormînt — precum și cel mai bogat — era dispus sub un acoperămînt pe care fuseseră cusute plachete de aur reprezentînd tauri și lei. Stilul obiectelor a îngăduit să se noteze influențe sumeriene și să se facă apropieri cu mormintele regale de la Alaca Hüyük și de la Horoztepe, din Anatolia. Celelalte stațiuni mai importante în această perioadă sînt cele de la Kabardino Park și de la Dolinskoe, în regiunea Nalcik, unde s-au găsit vase inspirate din ceramica de la Troia III și IV.

Stațiunea Țarskaia — numită actualmente Proletarskaia sau Novosvobodnaia — este caracteristică pentru perioada III, datată circa 2100; mormintele cele mai remarcabile sînt ciste megalitice sub tumuli. Mult mai puțin bogate decît mormîntul de la Maikop, mormintele de la Țarskaia conțineau unelte și arme de piatră, printre care un vîrf de lance în formă de frunză de laur alungită, prevăzută cu o tijă de înmănușare, care a fost apropiată de armele din mormintele regale de la Ur. Această constatare i-a condus pe anumiți autori să situeze cultura de la Țarskaia înaintea celei de la Maikop; un studiu mai riguros al materialului și în special o apropiere de stațiunea iraniană de la Tepe Hisar III c, i-a făcut pe Gordon Childe și, în sfîrșit, pe profesorul Schaeffer să inverseze propoziția. În 1960, N. Ia. Merpert, în stațiunea Meken, a identificat două nivele clar stratificate în care cultura Maikop, cu olăria sa globulară, se găsește sub nivelul culturii Țarskaia, aceasta din urmă, prin tipologia obiectelor sale de metal, anunțînd formele perioadei următoare Curgan IV. Culturile Maikop și Țarskaia constituie perioada Kubanului vechi, după Schmidt, Iessen și Hančar, și a Caucazului (bronzului) vechi după C. Schaeffer.

Scanned with CamScanner

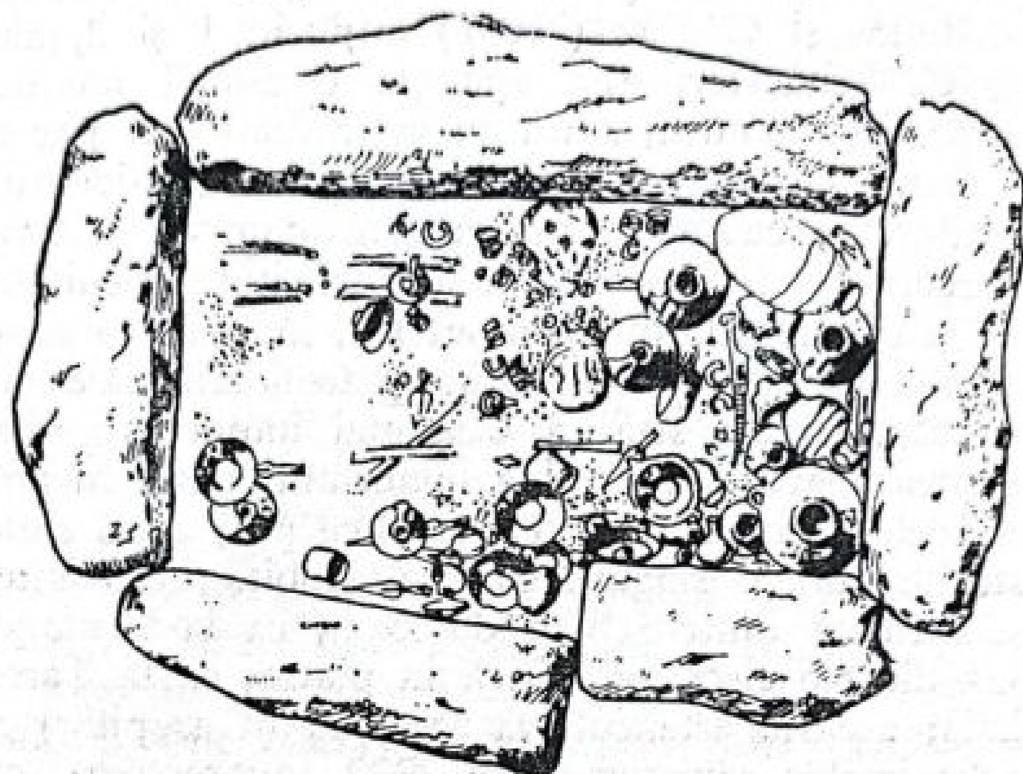
Bronzul în Caucaz și în Talîș

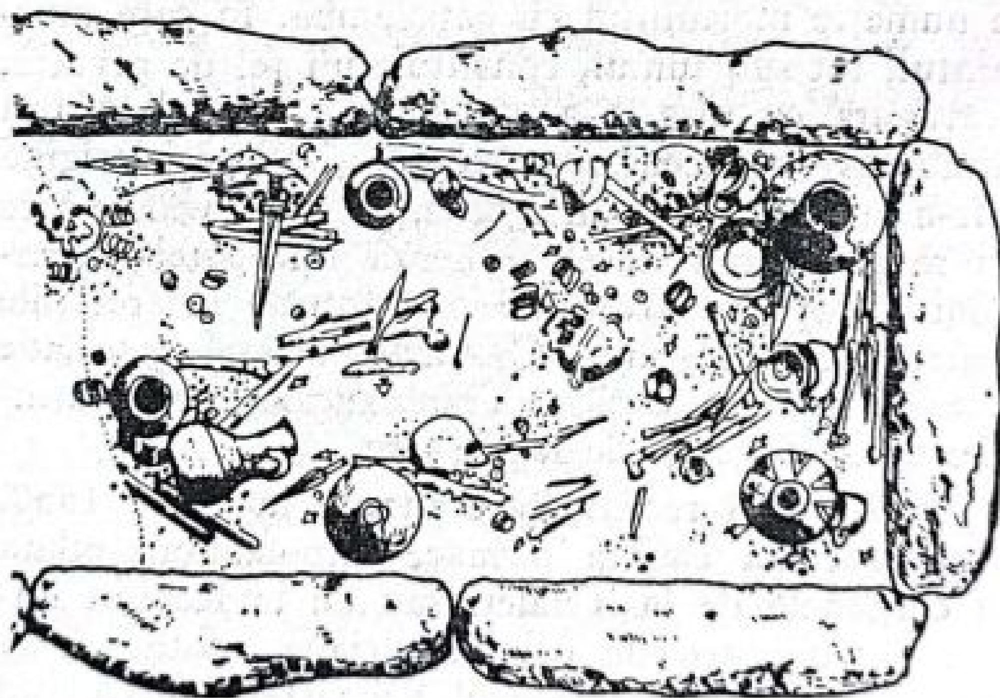
Una din caracteristicile perioadei următoare, Curgan IV a lui Merpert, Late Kurgan al Mariei Gimbutas și Caucaz (bronz) mijlociu 1 și 2, ale lui C. Schaeffer, este apariția ceramicii numite decorată cu șnurul, adică cu impresiuni care par a fi făcute cu șnurul, atribuită în general indoeuropenilor. Se cuvine totuși să constatăm că cultura Curgan IV începe înainte de sfîrșitul mileniului III și că provine din Curgan III, în timp ce anumite noutăți, în momentul pătrunderii sale în Caucaz, îi sînt străine. Cea mai importantă din acestea apare în concepția înmormîntărilor. În perioadele vechi, mormintele erau cu puț, adică construite dintr-o singură cameră, scobită în pămînt și formată dintr-o bina de lemn, ca la Maikop, sau dintr-o cistă megalitică în piatră, ca la Țarskaia; aceasta este cultura Iamnaia (a gropilor) a arheologilor sovietici. Spre 2000, apare ceea ce se numește mormîntul cu catacombă, în care mormîntul, tot sub tumul, constituie un fel de pivniță, prevăzută cu nișe. S-a crezut (în special Maria Gimbutas) că această concepție și-ar găsi origina într-o influență a lumii egeene, punct de vedere care mi se pare contestabil. Absența influenței Orientului apropiat dovedește o ruptură în relațiile dintre aceste regiuni. Culturile acestei perioade sînt Kuban-Terek și a Transcaucaziei cu stațiunile de la Zages și de la Sașhere.

În Bronzul recent, care începe la circa 1550, Transcaucazia capătă o mare importanță, odată cu curganele de la Trialeti sau de la Redkin Lager. Un cilindru de origină siriană, datat între 1500 și 1400 de profesorul Schaeffer, provenind din Kuban, descoperirea de la Șodsali, în Transcaucazia orientală, a unui „buton“, cu numele regelui asirian Adadnirari I (1307—1275), cilindri mitannieni culeși în curganele de la Artik și de la Lidjașen, în regiunea lacului Sevan, sînt cîteva mărturii, printre altele, a reluării relațiilor cu Orientul apropiat. În regiunea Trialeti, ca și în

 Armenia, la Lidjașen (sau Lsașen) s-au găsit în

morminte care cu patru roţi dintr-o singură bucată de lemn; vom vedea că aceste morminte au apărut în Europa încă de la sfîrşitul mileniului

I. **Morminte dolmenice de la Djönu (Talişul rusesc), din Bronzul recent.**

III. Cu o mare perspicacitate, profesorul Schaeffer a început să pună oarecare ordine în cronologia culturilor dolmenice din această regiune, a Caucazului sud-oriental — Talîşul-Lenkoran. Nu putem să intrăm aici în amănuntele acestei ana- 118

lize, dar reiese că în epoca bronzului mijlociu — Talîş mijlociu I şi II — Talîşul era în legături cu Orientul apropiat, în timp ce rămînea izolat de Ciscaucazia. Cea mai veche staţiune pare să fie aceea de la Vadjalîk (Talîş mijlociu I, 2000—1800) în timp ce Talîşul mijlociu II este reprezentat la Veri, Şagula-Derre, Taş Köprü, Agha Evlar. Începînd din bronzul recent, se surprind în inventare numeroase dovezi ale contactelor strînse între Ciscaucazia şi Transcaucazia, pe de o parte, şi între Transcaucazia şi Talîş, pe de alta.

Urartu şi Caucazul în epoca fierului

Armenia, la sfîrşitul epocii bronzului şi la începutul celei a fierului (între 1300 şi 1100), începe să fie cunoscută, mulţumită textelor asiriene. Analele lui Salmanazar I (1274—1245) ne dau, pentru prima dată, numele acestei regiuni, Uruatri; din inscripţii de la Tukulti-Ninurta (1244—1208), ştim că aceste ţări, numite aici Nairi, erau fărămiţate într-o sumedenie de state mici — textele vorbesc de o coaliţie de 43 de regi — care se reflectă în repartiţia curganelor princiare.

Către sfîrşitul mileniului II, apare în Caucaz o noutate în concepţia înmormîntărilor, noutate care se răspîndeşte, în acelaşi timp, de jur împrejurul Mării Negre, este mormîntul cu şarpantă — *Srubnaia Kultura* a arheologilor sovietici. În acest tip de mormînt, o şarpantă de lemn, în formă de acoperiş conic sau cu panouri înclinate, protejează camera mortuară şi suportă pămîntul din tumul. Acest tip de mormînt apare la începutul mileniului II pe Volga, unde această cultură cunoaşte perioada sa clasică între 1800 şi 1100 î.e.n. Apariţia sa în Caucaz se datoreşte poporului purtător al acestei culturi. Diverşi autori îl atribuie cimmerienilor, atribuire discutabilă, opusă ipotezei anumitor arheologi care văd o confederaţie cimmeriană în spatele culturii bronzului mijlociu şi recent din Caucaz. În tot cazul se pare că purtătorii culturii agricole din Caucaz, din mileniul II,

sînt tocmai indoeuropenii care, la sfîrşitul mileniului, vor emigra spre Iran, probabil sub presiunea cimmerienilor, cu care dealtfel erau îndeaproape înrudiţi.

În prima jumătate a mileniului I s-a dezvoltat în Ciscaucazia o cultură a fierului din Kuban, iar în Transcaucazia, culturile zise Gandja-Karabag; acestea din urmă prezintă analogii profunde cu civilizaţiile contemporane din Talîş şi din Luristan; ultima regiune este celebră prin bronzurile sale, în care R. Ghirshman vede ilustrarea aşa-numitelor *Yasht*, pe atunci în formare şi care ne-au fost păstrate în Avesta.

În acelaşi timp, în sec. IX, principatele armene sînt unificate sub numele de Urartu, sub principi ale căror nume au fost păstrate de asirieni pentru doi dintre ei, Arame şi Sardur, care au condus rezistenţa contra pătrunderii asiriene. În timpul celor două secole care au urmat, Urartu a constituit un regat puternic care a ţinut piept asirienilor şi a creat o artă originală, a cărei influenţă s-a făcut simţită pînă în lumea greacă, prin intermediul Anatoliei. Cele două mari cetăţi din prima epocă (sec. VIII) sînt Erebuni (Arin-Berd), pe cursul superior al fluviului Araxes, săpată de S. I. Hodjaş şi I. M. Loseva, şi Arghiştihinill („construită de — regele — Arghişti") în valea aceluiaşi fluviu. Epoca următoare este ilustrată prin staţiunile de la Altintepe şi de la Topprakkala, săpate de către turci şi englezi (N. Gökçe, B. Ögün, T. Özguç, A. Erzen şi R. D. Barnett) şi prin săpăturile sovietice conduse de B. B. Piotrovski şi K. L. Oganesian la Karmir-Blur, anticul Teişebaini, „Fortăreaţa zeului Teişeba", zeul furtunii, forma urateeană a lui Teşup huritul.

După ce a ţinut piept asirienilor, folosind în avantajul său pe cimmerieni şi pe sciţi, a rezistat babilonienilor şi mezilor, Urartu, în sfîrşit, a fost distrus de sciţi şi ocupat de către perşii ahemenizi în sec. VI. î.e.n. În această epocă apar armenii, care figurează în inscripţiile persane sub numele de armina şi poate trebuie să fie puşi în legătură

Scanned with CamScanner

cu țara Arme, la sud-vest de lacul Van, care este menționată în analele lui Sardur, fiul lui Arghiști și contemporan cu regele Asiriei, Asur-Nirari IV (754—745).

În același timp, un nou popor „scitic" s-a instalat în Caucaz, sarmații, care se vor răspîndi pînă în Europa centrală.

VII. LUMEA EGEEANĂ

Paleoliticul și protoeneoliticul

Cea mai veche mărturie a ocupării Greciei de către om este o unealtă bifacială acheuleeană culeasă în Macedonia. Această descoperire izolată va fi fără îndoială coroborată de săpăturile viitoare.

Paleoliticul mijlociu este reprezentat în mai mare măsură, mai întîi printr-un craniu de neandertalian descoperit aproape de Petralona în Calcidica. Un utilaj de tip mousterian a fost strîns din Tesalia, dar acesta se înrudește în general cu utilajul de tip levalloiso-mousterian, mai ales pe terasele Peneului în Tesalia. Mousterian a fost adunat și în Peloponez, în Argolida, în Elida.

Regiunea privilegiată pentru studiul paleoliticului grec rămîne totuși Epirul. În valea rîului Louros, E. S. Higgs și S. Dakaris au săpat, începînd din 1963, depunerile de la Kokkinopilas care prezintă un strat de locuire mousteriană, sub un nivel aurignacian, părînd a fi, după cercetătorii stațiunii, cea mai veche manifestare de utilaj pe lame din paleoliticul superior. Stațiunea cea mai importantă este totuși adăpostul sub stîncă de la Asproșaliko, săpată de aceiași arheologi în 1964; s-a găsit aici cea mai completă stratigrafie din paleoliticul grec: din nivelul cel mai adînc s-a strîns un utilaj de tip levalloiso-mousterian; deasupra se întindea un nivel de utilaj micro-mouste-

Scanned with CamScanner

rian, datat cu C 14 în jur de 40 000 î.e.n. Paleoliticul superior este reprezentat prin aurignacianul din al treilea nivel, a cărui dată de sfîrşit este 22 950 ± 1 100 î.e.n. În sfîrşit, al patrulea nivel, datat de acum 12 000 ani, prin comparaţie cu inventarul peşterii Romanelli din Puglia (Italia de sud), este caracterizat printr-un mare număr de micro-dăltiţe care anunţau utilajul microlitic din mezolitic.

Nici un utilaj mezolitic nu este încă atestat în Grecia şi între sfîrşitul paleoliticului şi protoneolitic se află un hiatus de mai multe milenii. Protoneoliticul, cu utilajul său microlitic de tradiţie mezolitică, se reîntîlneşte în Tesalia, la Argisa Magula, Sufli Magula, şi Sesklo. Utilaj microlitic a mai fost găsit la suprafaţă în Tesalia şi în Atica. Abia recent, în cursul sondajelor efectuate în 1967, M. Jameson şi Th. Jacobsen au descoperit un protoneolitic în Argolida, în adăpostul de la Franşthi. Două nivele preceramice au fost identificate aici, caracterizate printr-un utilaj microlitic de silex şi obsidiană. Totuşi, în nivelul inferior, domină oseminte de cerbi şi de bovidee, oile şi caprele nu apar decît în nivelul superior; se pare deci că nivelul inferior datat de la sfîrşitul mileniului VII î.e.n. (nivel numit din mezoliticul recent, datat 7 421 ± 143 şi 7 148 ± 139), reprezintă încă un mezolitic în care se surprind primele încercări de domesticire a animalelor, realizată în timpul perioadei următoare care se întinde pe tot mileniul VII (faza terminală este datată 6 078 ± 144); am avea aşadar, în acest depozit, prima atestare a unui mezolitic în Grecia şi a trecerii spre neoliticul preceramic.

Neoliticul

După cea mai mare parte dintre autori, apariţia neoliticului ceramic în Grecia s-ar datora unei migraţii neaşteptate de populaţii numeroase venite din Asia sau din Africa, pe calea mării. Această viziune, de migraţii masive pe bărci fragile, din mileniul VI, este încă de pe acum, în sine, contradictorie, şi pare la fel de eronată ca şi concep-

ția lui M. S. Hood a unei Grecii aproape goale de locuitori și pe neașteptate invadată de purtătorii olăriei. În 1966, S. Weinberg a numărat 28 de stațiuni din neoliticul vechi, în raport cu trei din protoneolitic, la care mai trebuie să adăugăm pe aceea de la Franșthi; dar se poate stabili o teorie pe caracterul întîmplător al descoperirilor arheologice? Și, chiar dacă așezările protoneolitice ar fi mai puțin numeroase decît cele din neolitic, acest fapt este cît se poate de normal, pentru că asistăm, în această vreme, la stabilirea grupurilor nomade care, ele, nu lasă decît urme atît de lipsite de consistență că nu le întîlnim decît cu totul excepțional; dar această evidență arheologică nu pune deloc în discuție densitatea populației nomade, chiar dacă fixarea prădătorilor și economia agricolă favoriza dezvoltarea celulelor sociale.

La Sesklo, D. R. Teoharis a putut să urmărească perfect apariția olăriei în nivelurile protoneolitice, în mijlocul mileniului VII, și evoluția ei într-un context de utilaj microlitic. Remarcabila stratigrafie de la Sesklo, pusă în lumină de D. R. Teoharis, i-a permis lui V. Milojčić să stabilească cronologia relativă a neoliticului tesalian. După protoneolitic, se situează un neolitic vechi I, în care apare o olărie monocromă care pare să se fi dezvoltat pe loc; neoliticul vechi II este numit și protosesklo și este caracterizat de ceramică monocromă închisă la culoare, lustruită precum și de o ceramică pictată cu motive geometrice; în presesklo sau neolitic vechi III găsim o ceramică policromă, utilizînd forme din perioada precedentă, precum și o frumoasă ceramică îngrijită monocromă, roșie, lustruită. În sfîrșit, faza IV, clasată drept neolitic mijlociu, este numită perioada Sesklo și reprezintă perioada clasică a neoliticului, caracterizată prin frumoase serii de vase cu decor geometric pictat și cu glazură. S-ar părea că, dacă nu se pot nega contactele între Anatolia și Grecia, putem cu și mai mare greutate să admitem ipoteza unei invazii și, atunci cînd profesorul Weinberg apropie ceramica pictată din nivelele

V—II de la Haçilar, datate între 5400 şi 5000, de acelea din cel mai adînc nivel de la Nea Nicomedia, în Macedonia, aş conclude împotriva lui S. Weinberg, că e vorba de o influenţă a culturii macedonene asupra aceleia de la Haçilar. În adevăr, G. Clark şi R. Rodden, cercetătorii de la Nea Nicomedia, au deosebit două nivele de neolitic vechi, clasate prin analogie drept protosesklo şi presesklo; cel mai vechi nivel fiind datat la 6220±150 — Godwin şi Willis dau chiar data de 6475±150! —, prioritatea pare să aparţină staţiunii Nea Nicomedia şi apropierile sale de Tesalia sînt marcate şi prin locuinţe, făcute din argilă întinsă peste împletituri de trestie, care continuă o tehnică constantă în protoneoliticul de la Sesklo.

În Grecia centrală staţiunea tip rămîne aceea de la Elateea, săpată de profesorul Weinberg, ale cărei nivele au fost datate prin analiza radiocarbon. Data iniţială este de 5530±70 (Vogel şi Waterbolk dau chiar data de 5754±70, pentru adîncimea de 3,10 m, care nu este cel mai adînc nivel). Analiza diferitelor nivele a îngăduit stabilirea unei cronologii aproximative foarte mulţumitoare şi care pare să poată fi generalizată pentru întreaga Grecie: 5530—5000 pentru neoliticul vechi, 5000—4000 pentru neoliticul mijlociu, 4000—3200 pentru neoliticul recent. Dealtfel, analiza cu C 14 pentru neoliticul mijlociu de la Franşthi a dat datele de 5460±165 şi 5244±112.

Deşi prezintă o olărie originală cu stilurile numite „bălţat" şi „curcubeu", neoliticul din Argolidia-Corintia, reprezentat la Lerna, Corint şi Nemeea, participă la acela din Beoţia, Focida şi din Tesalia-Macedonia, iar S. Weinberg a putut să vorbească de o „*koine*"[39] neolitică, unitatea fundamentală a acestei culturi apărînd pe deasupra nuanţelor locale. Această unitate este cel mai vizibilă în neoliticul mijlociu, atunci cînd cultura Sesklo iradiază peste toată Grecia. Ea apare în utilajul de silex şi obsidiană sau de os şi corn, în podoabele din mărgele de piatră sau din cochilii, în ceramică şi în arhitectură. Locuinţele sînt construite în cărămizi din lut uscat la soare, înălţate

pe fundații de piatră. La Sesklo tocmai, apare pentru prima dată o locuință de tip „cu megaron"[40], așadar, în această regiune trebuie să vedem originea acestei concepții arhitecturale care se va răspîndi mai tîrziu în Anatolia.

Neoliticul recent, pentru care este caracteristică apariția meandrului și spiralei pe decorul ceramicei pictate, este marcat în Tesalia de sosirea unor invadatori veniți pe mare care se stabilesc în regiunea Sesklo și fac din Dimini centrul statului lor, căci se pare într-adevăr că se poate vedea, în acropola de la Dimini, fortăreața unui șef, ceea ce implică o stare socială evoluată, cunoscînd un guvernămînt centralizat. Civilizația diminiană rămîne mărginită la țărmurile golfului Pagasetic. În acest timp, celelalte stațiuni din Grecia cunosc o evoluție paralelă către neoliticul recent, în timp ce în insulele mării Egee începem să întîlnim primele așezări neolitice la Chios, Samos, Lesbos, Poliohni (Lemnos) și la Saliagos (Ciclade). Dimpotrivă, Creta a fost ocupată încă din neoliticul vechi; la Cnossos, radiocarbonul a dat datele de început de 6341±180 și 6100±150 î.e.n., care ar face din această stațiune contemporana aceleia de la Nea Nicomedia și una din cele mai vechi așezări neolitice cunoscute.

Bronzul vechi

Lumea egeeană din mileniile III și II a fost divizată în trei arii naturale de civilizație care au evoluat, după timpuri, fie în vas închis, fie cu legături destul de laxe, fie în veritabilă osmoză: acestea sînt Creta, Cicladele și Grecia. După culturi s-a dat numele de minoic Cretei, de cicladic Cicladelor și de heladic Greciei continentale.

Perioada veche a acestor trei culturi, care se întinde aproximativ de la 2700 la 2000 (R. Hutchinson, în urma lucrărilor dr. P. Warren asupra vaselor de piatră minoice, a propus data inițială de 3000 pentru minoicul vechi, care ar fi în acest caz în concordanță cu începutul bronzului în Anatolia — Siria), nu este în realitate o

civilizație a bronzului; este mai degrabă un calcolitic în vremea căruia sînt folosite arama, aurul și argintul și în care obiectele de bronz nu apar decît timid, ca să nu domine într-adevăr decît la sfîrșitul mileniului III. În cele trei regiuni, aceste culturi se suprapun unui subneolitic și sînt aduse de populații brahicefale venite din Asia Mică, care se deosebesc somatic de neoliticii dolicocefali mediteraneeni, cunoscuți din mormintele neolitice din Grecia continentală. Fiecare din aceste culturi a fost, în plus, împărțită în faze, după evoluția civilizațiilor luate în discuție.

Primii imigranți anatolieni s-au stabilit în regiunea golfului Mirabello, în Creta orientală, și de acolo au făcut să iradieze noua cultură către Creta centrală și meridională, către Cnossos și Faistos, unde civilizația minoică s-a impus mai încet, în aceste cetăți care trăiau bazate pe o solidă tradiție neolitică. Minoicul vechi II vede maturitatea acestei culturi în orașele din golful Mirabello și cîmpia Mesara, în sudul insulei. Pe țărmul golfului Mirabello, stațiunea cea mai importantă este Vasiliki, care și-a dat numele unei olării monocrome și decorată cu pieptenele; pe o colină a fost dezgropată o mare locuință care pare să fie încă de pe acum un palat, poate rezidența unui principe care domnea peste Vasiliki și regiunea înconjurătoare. Cîmpia Mesara, orientată către Africa, pare să fi suferit influența Egiptului și poate a Ciprului. Cultura sa, în minoicul vechi, este caracterizată de morminte circulare numite cu „tholos"[41] care serveau drept morminte ginților stabilite în satele învecinate; în aceeași regiune și în aceea a orașului Vasiliki se dezvoltă producția de vase de piatră, ai cărei meșteri ajung să stăpînească desăvîrșit tehnica.

Minoicul vechi III este o epocă de tranziție care vede declinul Cretei orientale și ascensiunea orașelor Faistos și Cnossos care își termină perioada de asimilare a culturii minoice. Vaselor pictate în culori închise pe fond deschis, pe care le găsim în perioadele precedente, le urmează o modă

în care valorile sînt inversate, pregătind astfel impunerea tehnicilor din minoicul mijlociu.

Neoliticului Cicladelor îi succede o fază de tranziție, denumită protocicladică, în care se continuă tradițiile neolitice, dar în care se dezvăluie influențe orientale; acropola numită „Colina migdalilor" în insula Naxos și stațiunea Kefala în insula Ceos sînt caracteristice pentru această perioadă. Dacă judecăm după pietrele de praștie și urmele de incendiu relevate pe „Colina migdalilor", sosirea purtătorilor cicladicului a fost poate uneori marcată de violențe. Prima fază a civilizației cicladice este caracterizată de o ceramică monocromă incizată, numită de tip Pelos, după o necropolă din insula Melos. Puțin după instalarea lor în Ciclade, anatolienii au venit să-și stabilească contuare în Grecia. Expansiunea popoarelor venite din Asia Mică în lumea egeeană pare a fi un fel de colonizare, mai mult decît o emigrare în masă fără scop hotărît. Purtătorii metalului au venit în Ciclade și pentru bogăția minereurilor: plumbul și argintul din Naxos și Ceos, aurul din Sifnos, arama din Sifnos și Paros; după cum au venit în Grecia ca să exploateze argintul de la Laurion, în Atica, arama din Eubeea, staniul de la Cirrha, aproape de Delfi. Este caracteristic faptul că, în Atica, Palea Kokkina a dat o ceramică de caracter cicladic, înainte de a fi părăsită, în ultimile secole ale heladicului vechi.

În perioada următoare, civilizația cicladicului vechi ajunge la apogeul său, în special în Siros. Navele fără punte ale marinei cicladice sînt reprezentate pe funduri de vase numite „tigăi", despre care s-a crezut că sînt oglinzi — unde se punea apă pentru a servi de ecran reflector — dar care par a fi mai degrabă, obiecte cu caracter religios.

Heladicul vechi II vede instalarea definitivă a colonilor veniți din Asia Mică în cea mai mare parte a stațiunilor neolitice din Grecia centrală și din Peloponez, în timp ce Tesalia rămîne pe caracteristicile strălucitorului său neolitic expirat. Se vede cum, așadar, curentul venea de pe mare,

Scanned with CamScanner

din Ciclade și din Anatolia. Vasele ceramice caracteristice sînt „sosierele" — fără îndoială vase de băut — și o ceramică pictată cu glazură numită „urfyrniss" (verniu vechi) de cercetătorii germani de la Orhomenos, diferită de altă ceramică cu glazură cu același nume răspîndită în neoliticul mijlociu. Stațiunea cea mai marcantă din această perioadă este Lerna, în golful Argos, unde domină o locuință cu mai multe încăperi și cu etaj, cu acoperiș de țigle, de la care i-a venit și numele de „casa țiglelor". Nivele de incendiu în stațiunile din heladicul vechi II, din Argolida și din Atica, pot fi puse în legătură cu sosirea unor populații noi. Într-o lucrare a mea recent apărută, am emis ipoteza că acești invadatori erau un val anatolian, la început stabiliți în Beoția, la Orhomenos, de unde, apoi, și-au impus hegemonia în tot restul Greciei. Ei sînt caracterizați prin concepția locuințelor lor cu una sau două încăperi, cu absidă și cu gropi numite „bothros"[42] săpate în podeaua locuinței; vasul cu două toarte înalte numite „depas", pe care l-am întîlnit la Troia și în Anatolia, își face apariția odată cu acest tip de locuințe. Un nou nivel de distrugere la Orhomenos și la Eutresis reprezintă sfîrșitul acestui aspect heladic vechi și indică pătrunderea violentă a purtătorilor heladicului mijlociu.

Bronzul mijlociu

Minoicul mijlociu este epoca de expansiune a Cretei și de maturitate a civilizației sale. Trei fapte culturale domină cele patru secole din această perioadă: construcția de palate, apariția scrisului și producerea acelei admirabile ceramice modelate pe roata cu turație lentă numită de tip Camares. Minoicul mijlociu, care începe puțin înainte de 2000 și se termină cîțiva ani după 1600, a fost împărțit tot în trei faze, efectiv demarcate doar la Cnossos, care devine orașul dominant împreună cu Faistos, în timp ce Creta orientală își pierde hegemonia. Încă de la începutul acestei epoci, au fost construite palate la

Cnossos, Faistos, Mallia. Între 1750 şi 1700, la sfîrşitul minoicului mijlociu II, un imens cutremur a distrus palatele care au fost reconstruite mai mari şi mai somptuoase decît înainte.

Pînă acum săpăturile au dat ansamble palatiale la Cnossos şi Faistos, în staţiunea vecină de la Haghia Triada, unde o vilă regală, construită la sfîrşitul minoicului mijlociu III se adaugă palatului de la Faistos, la Mallia, la Gurnia, unde s-a găsit, mai degrabă, o reşedinţă provincială, şi, în sfîrşit, la Zakros, în capătul oriental al Cretei. Exceptînd palatul de la Haghia Triada, constituit din două lungi aripi, palatele cretane sînt axate pe o imensă curte pavată, şi se desfăşoară în terase, pe flancurile unor coline. Vastele săli, orientate cu grijă, deschise prin colonade pe mici curţi numite puţuri de lumină, scările cu amplă avîntare, intrările monumentale, picturile murale cu culori vii, în care se întîlneşte un naturalism delicat, fac din palatele cretane unele din ansamblurile arhitecturale cele mai remarcabile ale antichităţii. Se cuvine să semnalăm, aproape de intrările palatelor de la Cnossos şi Faistos, prezenţa unor vaste pieţe flancate de serii de gradene sau de trepte, numite teatre în aer liber şi unde se pare că aveau loc celebrele tauromahii[43], chiar dacă putem reţine şi ipotezele lui J. V. Graham şi A. Ward după care aceste jocuri sacre se desfăşurau în curţile centrale ale palatelor. Prezenţa acestor palate, care dovedesc un înalt nivel de civilizaţie şi o mare opulenţă, este mărturia constituirii unor mici state, conduse de suverani al căror caracter divin este atestat de emblemele sacre: dubla secure, capul de taur, găsite în număr mare mai ales în palatul de la Cnossos. Semnalăm că recent (R. F. Willetts, 1969) s-a emis ipoteza că „palatele" erau ansambluri religioase analoage templului lui Solomon.

Ceramica dominantă, de tip Camares, atinge perfecţiunea în minoicul mijlociu II; este o ceramică cu forme variate, amfore, ulcioare, de asemenea, ceşti cu toarte, sau ceainice cu cioc lung. Pe un fond închis, strălucesc culorile alb, porto-

Scanned with CamScanner

caliu, galben, verde care desenează motive geometrice sau naturaliste elegante. Această ceramică se regăsește în Egipt, în Siria, în Cipru, indicînd întinderea comerțului cretan în aceste regiuni. Turburările care au agitat Orientul Apropiat, începînd din secolul XVII, se pare că i-au îndepărtat pe cretani de aceste regiuni și în minoicul mijlociu III aceștia se îndreaptă spre Ciclade și spre Grecia care le ofereau o piață vastă. În Ciclade, Siros a pierdut hegemonia în folosul insulei Melos, unde s-a ridicat al doilea oraș de la Fillacopi, pe același loc pe care fusese edificat primul, în cicladicul vechi. Întăriturile masive ale orașului și poarta sa cu șicană[44], ca și întăriturile așezării de la Haghia Irini, la Ceos, sînt mărturia insecurității acestor timpuri, în aceste regiuni, în timp ce toate marile așezări din Creta sînt deschise, protejate fără îndoială de puterea flotei lor. Influențele cretane apar cu claritate în vasele de tip Camares găsite în Ciclade, dar și în ceramica indigenă de stil curbilin, unde artiștii au căutat să sfărîme rigiditatea decorului linear și geometric al ceramicei din perioada precedentă, pentru a-i da supleța decorului curbilin și naturalist de inspirație minoică.

Heladicul mijlociu din Grecia, care începe spre 2000, este marcat prin sosirea unui mare val de invadatori indo-europeni și, fără îndoială, chiar protogreci, strămoși ai aheenilor din epoca miceniană. Este sigur că au sosit prin Tesalia, dar se pare că, anterior, au fost nomazi prin Anatolia, ceea ce ar îngădui să se creadă că, veniți din stepele eurasiatice, au trecut mai degrabă, prin Caucaz, decît prin Balcani. Ipoteza șederii lor în Anatolia se sprijină pe faptul că tocmai purtătorii heladicului mijlociu sînt cei care au introdus în Grecia ceramica numită „miniană", olărie cenușie sau galbenă, cu forme simple, imitînd modele în metal, cu profile ascuțite și cu strălucire metalică: or, această ceramică este foarte răspîndită în Anatolia occidentală, în bronzul mijlociu și apare încă de la sfîrșitul bronzului vechi, stațiunea de la Beycesultan dînd o ceramică care ar

putea fi numită protominiană. Celălalt tip de ceramică din această perioadă, numită „mattmalerei" (cu pictură mată), este o ceramică cu desene geometrice închise pe fond deschis, a cărei origină nu o cunoaştem exact.

Ca şi în timpul heladicului vechi, locuinţele sînt construite din cărămidă crudă, pe fundaţii de piatră. Ele sînt de plan rectangular şi, ca la Orhomenos, morţii sînt înmormîntaţi în poziţie chircită, în ciste[45], în podeaua locuinţelor. Acropola de la Malthi-Dorion, în Mesenia, închisă de un zid gros, este staţiunea tipică pentru această perioadă lungă şi slab reprezentată. Influenţa minoică, care se manifestă spre 1700, rămîne totuşi foarte slabă şi, fără îndoială, se exercită prin intermediul insulelor (Citera, Ciclade). Armele de bronz sau de aramă, vîrfuri de lance cu dulie, pumnale lungi, topoare de luptă, caracteristice indo-europenilor, subliniază aspectul războinic al acestei civilizaţii.

De la sfîrşitul acestei perioade datează cercurile de morminte A şi B[46] de la Micene, cu mormintele lor cu puţ care evocă mormintele din curgane, tezaurele lor artistice care pot fi legate de arta minoică, cînd este vorba de bracteatele de aur, reprezentînd un altar cu coarne, sau o zeiţă cu porumbiţe, sau din Egipt, ceea ce priveşte vînătorile figurate pe pumnalele cu lame nielate[47], încrustate cu aur şi argint, dar nu ştim de ce am putea lega acele celebre măşti funerare cu figuri bărboase. Fără îndoială că ne găsim în faţa mormintelor principilor nomazi stabiliţi la Micena spre 1600, dar sîntem incapabili să spunem de unde veneau şi să explicăm prezenţa inventarului bogat din morminte.

Bronzul recent

Minoicul recent I este continuarea perioadei precedente, la sfîrşitul căreia palatele au fost dărîmate de cutremure de pămînt. Această epocă vede apogeul Cretei minoice care reînnoieşte relaţiile cu Egiptul şi exercită o adevărată hegemonie asupra

Cicladelor și Greciei. Dacă celebrele statuete de faianță de zeițe sau preotese cu șerpi, datează din perioada precedentă, statuarul mic de bronz ajunge la perfecțiune, ca și gravura sigiliilor. Stilul naturalist triumfă în decorul ceramicei, unde, pe fonduri deschise, sînt pictate plante și animale din lumea marină, scoici, alge și caracatițe. Noi picturi umplu de viață palatele refăcute, în timp ce regii de la Cnossos construiesc noi palate, mai modeste, și pun să li se construiască hipogee[48] monumentale, ca mormîntul regal de la Isopata, mormîntul-templu, sau mormîntul cu cupolă de la Kefala. Alături de olari, meșteșugarii din Cnossos, Zakros și Haghia Triada realizează în steatită, în marmoră, în diorit, în cristal de stîncă, vase sculptate cu personaje, ritoane[49] în formă de cap de taur sau alungite și fin canelate, cupe zvelte și elegant arcuite. Numai Egiptul contemporan poate susține comparația cu arta cretană din această epocă, artă a cărei frumusețe și grație nu-și găsesc perechea decît în ceea ce vor crea grecii în epoca elenică și elenistică.

În minoicul recent II, puțin înainte de 1450, așezarea la Cnossos a unei dinastii aheene venită din Peloponez este marcată de o tendință spre stilizarea artei libere a epocii precedente; din această perioadă datează celebra sală a tronului de la Cnossos și ceramica numită de „stilul palatului". După 1400, după părerea mea spre 1370, în minoicul recent III, civilizațiile palațiale din Creta vor fi distruse datorită unei suite de teribile cutremure de pămînt, în corelare cu explozia vulcanului din insula Thera. Creta cade atunci în mîinile aheenilor care au făcut din ea un singur stat unit a cărui capitală rămîne Cnossos. Minoicul recent III, care durează pînă în secolul XII, suferă influențele civilizației miceniene, față de care Creta nu mai este decît una dintre provincii. Invazia doriană pune capăt culturii minoice care, încă de la începutul secolului XIV, își supraviețuia.

În timpul fazei corespondente minoicului re-
 cent I și II, Cicladele au suferit o puternică in-

fluență minoică, se pare chiar că ar fi fost o colonie a Cretei unde abundă ceramica de stil marin, sau de stilul „palatului". Trebuie totuși să remarcăm că nu se găsește de loc astfel de ceramică la Thera, ceea ce a făcut ca numeroși arheologi să tragă concluzia, puțin pripită, că vulcanul care a distrus orașul din epoca bronzului, din Thera, a intrat în erupție în minoicul recent I, pe la 1500.

Pe continent, influența puternică a minoicului este marcată, începînd din heladicul recent I, în cupele de stil efireean, ornate cu motive florale, în care naturalismul cretan s-a unit cu tradiția continentală și mai ales în ceștile numite de tip Vafio, sau „keftiu", care amintesc de formele ceștii de tip Camares, și dintre care exemplarele cele mai cunoscute sînt paharele de aur de la Vafio, pe care sînt gravate scene de vînătoare de tauri și de domesticirea lor, de o factură curat cretană. În perioada următoare, vasele de stilul „palatului", cu decorul lor floral stilizat, se întîlnesc în diversele așezări din Peloponez, fie că erau importate din Cnossos, fie că erau produse pe loc.

Din heladicul recent I datează mormintele cu tholos care tocmai acoperă Grecia, din Tesalia pînă în Laconia. Aceste morminte sînt constituite dintr-un dromos, culoar de acces în sala cu cupolă în retrageri succesive, unde se găsește mormîntul. Acesta este plasat într-o cameră adiacentă, la tholoii evoluați, ca la tezaurul lui Atreu de la Micene, sau la tezaurul lui Mynias de la Orhomenos. Printre mormintele primelor două faze ale heladicului recent (numite, de asemenea, micenian vechi și mijlociu), cele mai remarcabile sînt cele de la Vafio, în Laconia, de la Mirsinohorion și de la Peristeria în Mesenia, de la Cacovatos în Trifilia și de la Dendra în Argolida. Ele au dat obiecte de aur, bijuterii, cupe, pumnale cu lame nielate, dar și chihlimbar de Baltica, vase de alabastru egiptene și siriene, verigi de fier anatoliene.

Scanned with CamScanner

Puţin înainte de 1400 începe heladicul recent III sau micenianul recent. Aceasta este marea perioadă de expansiune a aheenilor. Ceramica lor cu motive geometrice sau naturaliste foarte schematizate este frumoasă, cu forme variate şi, tehnic, foarte îngrijită. Este găsită în cea mai mare parte a bazinului mediteranean în Sicilia, în Italia de sud, pînă în Veneţia, în Balcani, pe coastele Anatoliei, în Siria, în Egipt, în Cirenaica, indicînd o arie de expansiune pe care doar fenicienii şi grecii din epoca de fier o vor mai depăşi. Micenienii trăiesc în mare măsură pe moştenirea formelor de cultură ale Cretei minoice, dobîndite mai ales în timpul secolului precedent. Reprezentările figurate nu ne mai arată pe principii cu barbă din mormintele de la Micene, ci bărbaţi raşi, ca şi cretanii, în timp ce femeile din procesiuni, pictate pe pereţii palatelor miceniene, poartă veşminte şi pieptănături minoice. Pictura murală miceniană nu este decît o expresie nouă a picturii minoice, în care aspectul mai aspru al culturii continentale este marcat prin scene de vînătoare sau de război. Artiştii micenieni gravează, ca şi minoicii, sigilii în piatră dură; ei lucrează de asemenea fildeşul şi fasonează în argilă statuete stilizate şi modele de care, poate jucării de copii. Dar mai ales bronzierii aheeni făuresc arme ofensive şi defensive, săbii lungi, pumnale, vîrfuri de lănci, armuri grele.

Acest aspect războinic al civilizaţiei miceniene apare mai ales în arhitectură. În Grecia nu mai găsim palat cretan cu ample perspective. Palatele miceniene sînt construcţii strîmte, axate în jurul *megaronului*, cu vatra centrală şi cu cele patru coloane ale sale care susţin acoperirea; ele sînt construite pe acropole, care, începînd de prin 1350, sînt înconjurate cu puternice întărituri construite din pietre mari, sumar cioplite, de stil ciclopeean. Influenţa hitită se face simţită în această arhitectură şi în concepţia porţilor ornate cu lei, aşa cum se vede la Micene, unde relieful leoaicelor arontate care suprapun un lintel constituie primul exemplar de sculptură mare în lumea gre-

Scanned with CamScanner

cească. Palatele cu *megaron* dezgropate la Pilos, la Micene, la Tirint, la Atena, la Gla, la Iolkos, cele pe care numai le bănuim de la Kakovatos, la Dendra, în Laconia, la Teba sau la Orhomenos, sînt mărturia unei ţări împărţite în mici state centralizate, în timp ce administraţia birocratică este dovedită prin tabletele arhivelor strînse la Cnossos, la Pilos şi la Micene.

Această organizare militară, aceste fortificaţii, n-au împiedicat ca acropolele să fie cucerite şi incendiate în cursul secolului XIII, fără îndoială în urma războaielor între principii locali; unele dintre ele s-au ridicat din ruinele lor, dar, în secolul următor, invazii venite din nord vor distruge civilizaţia heladică care se va continua în ceea ce numim perioada submiceniană. Se pare că această distrugere ar fi în legătură cu aşezarea în Grecia a unui nou val de invadatori indo-europeni, de limbă greacă şi ei, dorienii; odată cu ei, după cîteva secole obscure, va înflori marea civilizaţie greacă.

Insula Cipru

Insula Cipru, în Mediterana orientală, este situată la confluenţa civilizaţiei din Egipt, din Levant, din Anatolia şi din Egee şi abia în sec. XIII î.e.n. începe helenizarea progresivă, care va face din ea o insulă greacă în epoca elenistică; aşadar această insulă n-a intrat decît relativ tîrziu în domeniul grecesc.

Cea mai veche locuire în Cipru este Hirokitia, în sudul insulei, unde a fost dezgropată o civilizaţie preceramică datată din 5800 î.e.n. şi care a fost numită neoliticul I A. Acesta este un neolitic de tip protoneolitic, a cărui origină trebuie căutată în Orientul Apropiat. Ca şi în alte culturi protoneolitice se lucrează în piatră — aici, în andezit — frumoase vase şlefuite şi, ca la Jericho, morţii sînt îngropaţi în podeaua locuinţelor. Acestea sînt originale, de plan circular şi cu boltă, imitaţie a colibelor primitive, zidurile de

Scanned with CamScanner

ceamur uscat fiind ridicate pe fundații de bolovani cimentați: avem aici cei mai vechi „tholoi" cunoscuți și această tradiție va subzista mult timp în insulă, unde probabil cretanii din Mesara vor veni să caute inspirația mormintelor lor cu tholos.

Ceramica apare în neoliticul I B, care începe spre 5250 și care este, mai ales, reprezentat la Trulli, pe coasta de nord. Neoliticul II, caracterizat printr-o ceramică ornată cu pieptenele (combed ware), este reprezentat la Hirokitia, Sotira și Kalavasos; se pare că data de 3500, obținută pentru această perioadă prin analiza radiocarbon, trebuie să fie ridicată, căci altfel am avea un hiatus de neînțeles între neoliticul I B și neoliticul II care-i urmează, și care trebuie să se fi dezvoltat paralel cu neoliticul I B de la Trulli. Neoliticul II prezintă caractere indigene, cum ar fi construcția locuințelor cu tholos, precum și caractere noi, cum sînt ceramica, inhumația în cimitire în afara orașului și apariția caselor înălțate pe gropi[50], pe jumătate subterane, amintind arhitectura neolitică de la Beersheba în Palestina; fără îndoială aceste influențe au venit din Levant, ca și, poate, migrațiile din care s-a născut neoliticul II.

O a treia fază, care poate fi datată între 3200—2600, asigură trecerea de la neolitic la calcolitic; ea este caracterizată în cele treisprezece nivele de la Erimi, unde domină o ceramică cu decor geometric sau naturalist stilizat, roșu pe fond alb. Se întîlnesc încă locuințe cu tholos și zeița mamă apare sub formă de statuete de steatită care evocă, în schematismul lor, statuetele cicladice. Stațiunea de la Ambeliku, contemporană cu ultimele nivele de la Erimi, constituie un calcolitic II, care se întinde din 2800 la 2300; în ea se găsesc, în continuare, locuințele cu tholos, alături de locuințe de plan dreptunghiular și cu acoperișul în terasă, precum și o ceramică pictată cu roșu pe alb, căreia îi succede o ceramică lustruită roșie sau neagră.

Scanned with CamScanner

Bronzul — sau cipriotul — vechi I este reprezentat la Filia, la nord-est de Nicosia. Locuirea stațiunii urcă pînă în calcolitic și găsim aici arhitectură și inventar caracteristice, ca la Erimi și Ambeliku, dar nivelele superioare cu ceramică monocromă roșie lustruită sînt tipice pentru cipriotul vechi. Civilizația de la Filia care, în fapt, cuprinde tot cipriotul vechi, este răspîndită în nord, în jurul golfului Morfu: este o civilizație bogată, în care obiectele de bronz abundă, iar mormintele cu puț, ca acela de la Haghia Paraskevi, se întîlnesc alături de morminte cu cameră, ca la Vasilia. Dacă raporturile cu Egiptul sînt marcate prin prezența vaselor de alabastru, totuși raporturile cele mai strînse sînt, după descoperiri, cele cu Anatolia, așa încît sîntem îndreptățiți să atribuim unor anatolieni civilizația bronzului cipriot. Bogata necropolă de la Vunus A, cu mormintele sale cu cameră, este reprezentativă pentru cipriotul vechi II, cea de a treia fază fiind marcată la Vunus B și la Kurion. De remarcat că asistăm acum la o asimilare a aporturilor anatoliene; ceramica din aceste perioade, roșie lustruită și incizată cu motive geometrice, se dezvăluie în toată originalitatea sa, cu formele sale zvelte, cu pîntece globulare și cu gîturi foarte lungi, reunite pentru a forma o adevărată arhitectură plină de îndrăzneală. Relațiile Ciprului cu Creta, la sfîrșitul acestei perioade, sînt atestate prin descoperirea, la Lapithos, a unui scifos de la sfîrșitul minoicului vechi III și a unui pumnal la Vunus-Bellapais.

Cu toate că într-un mod oarecum arbitrar, putem împărți cipriotul mijlociu în trei perioade, după evoluția ceramicei cu decor liniar pe fond alb (white painted ware), caracteristică acestei perioade, cunoscută mai ales prin săpăturile din necropole. Centrul civilizației din Cipru se deplasează atunci din nord spre est, unde Kalopsida rămîne singura așezare explorată (de către suedezi în 1924 și 1960); în această stațiune a fost dezgropată o mare locuință unde încăperile sînt dispuse în jurul unei curți centrale. Din această

epocă, turburată de prezența hixoșilor în Levant, datează diferite fortificații, așa cum se văd la Krini sau Nitovikla; poate că, de asemenea, ca la Haghios Sozomenos, din care centrul insulei, aceste fortificații erau construite împotriva dușmanilor interiori. Prezența minoică este marcată și prin descoperirea unei cești de tip Camares în mormîntul numit „al navigatorului", de la Karni.

Cipriotul recent I cunoaște o reînnoire a civilizației cipriote. Raporturile cu Siria sînt marcate printr-o ceramică pictată cu motive animaliere stilizate. Producția indigenă este reprezentată de o ceramică cu bază inelară (base ring ware) și de o ceramică cu motive geometrice aplicate pe o angobă albă (white slip ware). Nici un element egeean nu a fost încă găsit în timpul acestei perioade care se întinde din 1600 la 1450, după cronologia profesorului Schaeffer. Totuși, spre 1500, apare scrierea cipriotă, ale cărei apropieri de linearul A minoic sînt incontestabile. Nu există nici un fel de îndoială că cipriotii au împrumutat principiul scrierii lor, precum și unele semne, de la cretani; absența obiectelor minoice trebuie explicată prin insuficientele săpături, cu toate că se poate admite că cipriotii au cunoscut scrierea cretană în porturile Siriei, dar atunci putem să ne întrebăm de ce n-au schimbat și mărfuri cu cretanii și, iarăși, de ce n-au adoptat scrierea Ugaritului.

Cretanii rămîn, de asemenea, absenți și în cipriotul recent II (1450—1350), dar în mijlocul acestei perioade apar primele obiecte miceniene care devin din ce în ce mai numeroase în mormintele din cipriotul recent III (1350—1200). Spre sfîrșitul acestei perioade, între 1230 și 1200, micenienii par să fi colonizat efectiv sudul și estul insulei, iar ceramica tipică pentru heladicul recent III c devine abundentă.

Așezările din bronzul recent sînt numeroase, dar două dintre ele strălucesc cu o lumină mai puternică, Kition și Enkomi. Kition din epoca bronzului, care zace sub actuala localitate Larnaka, a fost în parte explorat de către B. Ka-

rageorgis în 1955 şi din 1962; doar aşezarea din cipriotul recent a fost identificată, deşi originea oraşului urcă cel puţin pînă în bronzul vechi. Mormintele săpate în curţile caselor, ca la Enkomi, au dat un bogat inventar, giuvaeruri de aur, recipiente de faianţă, obiecte de fildeş cizelat, vase de alabastru, olărie cipriotă şi miceniană în mare cantitate. Se pare că Kition, orientat spre Siria mai mult decît Enkomi, a fost unul din marile porturi exportatoare de aramă spre Egipt. Enkomi este, la sfîrşitul epocii bronzului, un veritabil oraş micenian, unde locuinţele din piatră frumos cioplită indică influenţe amestecate, siriene şi heladice. Spre sfîrşitul sec. XIII, oraşul a fost înconjurat cu o puternică întăritură şi oferea pe atunci un plan regulat, unde străzile se taie în unghiuri drepte. De la începutul secolului următor datează celebra statuetă de bronz a unui zeu încornorat, fără îndoială prototipul lui Apolo Alasiotes, asemănător lui Apolo Kereatas din Arcadia Greciei clasice. Acestei epoci îi aparţin marile cratere cipro-miceniene, pe care sînt pictate personaje, animale şi care, ocupînd întreg pîntecele vasului şi a căror origină se găseşte probabil în Mesenia.

La începutul sec. XII, Enkomi va fi în parte distrus, poate de popoarele mării; acelaşi nivel de distrugere se regăseşte şi la Kition şi în numeroase staţiuni cipriote. Oraşul este apoi reocupat, fără îndoială, de către vechii săi locuitori şi de noi valuri de populaţii venite din Egeea. Această perioadă, în care s-a găsit o ceramică de caracter submicenian şi în care fierul începe să-şi facă pe larg apariţia, este numită cipriot I Fier de C. F. Schaeffer şi corespunde cipriotului recent III B—C a lui M. Karageorgis. Ea se termină printr-un seism întovărăşit de o inundaţie care pune capăt existenţei oraşului Enkomi, între 1075 şi 1050. Oraşul este apoi părăsit, în folosul aşezării vecine de la Salamina care a fost fondată de către colonişti aheeni, sub conducerea lui Teucer, după tradiţia greacă. Kition din epoca bronzului a trăit încă puţin, mai mult de o jumătate de secol, înainte

Scanned with CamScanner

de a fi la rîndul său părăsit, probabil din cauza înnisipării portului său.

În Cipru se deschide atunci, ca și în Grecia, o perioadă obscură, dar în timpul secolelor următoare, orașul grecesc al Salaminei va domina arheologia cipriotă și, în ciuda influențelor feniciene, insula se orientează, de acum înainte, spre Occident.

Scanned with CamScanner

VIII. ITALIA PRECLASICĂ

Paleolitic și mezolitic

Italia peninsulară este bogată în zăcăminte paleolitice. Cea mai veche industrie de caracter abbevillian se întîlnește la Quinzano, aproape de Verona, zăcămînt săpat de către F. Zorzi, între 1932 și 1958. În aceeași stațiune au fost identificate utilaje clacto-abbevilliene, acheuleene și mousteriene. Acheuleanul se reîntîlnește de asemenea la Rio Correchio, în provincia Reggio Emillia, la Tore in Pietra, aproape de Roma, la Valea Giumentina (provincia Pescara), unde găsim de asemenea clactonian și levalloisian.

Paleoliticul mijlociu și paleoliticul superior sînt tot atît de larg reprezentate, în general, în aceleași zăcăminte: în peșterile de la Grimaldi, aproape de Menton care se găsesc tocmai la frontieră, la Quinzano, citat mai sus, în peștera de la Broion (provincia Vicenza), unde mousterianului îi urmează două orizonturi din paleoliticul superior, unul de tip gravettian și altul numit romanellian, după stațiunea despre care se va mai vorbi mai departe și care prezintă în utilajul său o retușă de abataj caracteristică. Zăcămintele cele mai renumite sînt cele de pe muntele Circeo, la nord de Terracina: în peștera Guattari a fost descoperit craniul de Neanderthal, așezat pe pămînt, în care s-a crezut că se poate vedea dovada unui cult mousterian al craniilor; stratigrafia cea mai

Scanned with CamScanner

bine studiată este cea a peşterii del Fosselone: mousterianul din nivelul inferior (IV) prezintă un utilaj de tip la Quina, făcut pe mici bolovani şi numit pontinian; el se reîntîlneşte în zăcămintele descoperite şi în peşterile din toată regiunea. Pontinianul din nivelul superior III este un mousterian cu unelte denticulate, care apare ca un micromousterian, din pricina mărimii bolovanilor, dar care nu prezintă nici o uşurare voită a volumului (leptolitic). Aurignacianul din nivelul II este tipic, dar tăiat în aşchii de bolovani, ceea ce a făcut să primească numele de circean; în sfîrşit, în nivelul I se găseşte gravettian.

Peştera Romanelli este situată în Puglia, aproape de Otranto. Între cele patru (IV) nivele din stratigrafia sa, cel mai de jos (IV) reprezintă un paleolitic cu o faună caldă, în care caracterele mousteroide sînt amestecate cu un utilaj de tip paleolitic superior; cele trei nivele următoare, cu faună rece, prezintă un utilaj cu mici vîrfuri cu spate sau cu talon şi cu mici rîcîitoare unghiforme; caracterele microlitice ale acestui utilaj tocmai se afirmă. Nivelul superior a dat, prin analiza C 14, data de 10 000 î.e.n. Răspîndit în Italia, romanellianul a marcat, fără îndoială, utilajul contemporan din peştera grecească de la Asproşaliko, iar aria sa de influenţă se pare că se întinde peste Balcani, spre Bulgaria.

Omul nu s-a stabilit în Sicilia decît la o dată recentă a paleoliticului, la mijlocul paleoliticului superior. Staţiunile sînt numeroase, în special pe coasta de nord, care a fost cel mai bine explorată. Cel mai vechi zăcămînt este, actualmente, adăpostul sub stîncă de la Fontana Nuova, aproape de Marina di Ragusa, unde se găseşte un utilaj aurignacian. Utilajul altor staţiuni este caracterizat de lame şi vîrfuri cu spate de tip la Gravette, reprezentînd o etapă mai recentă din paleoliticul superior. Se întîlneşte, de asemenea, dălţiţa poliedrică de tip Romanelli. Acest utilaj reprezintă o tendinţă spre microlitism care anunţă mezoliticul. Peştera della Calla dei Genovezzi, în insula Levanzo şi peştera Niscemi din muntele

Pellegrino, aproape de Palermo, oferă desene incizate pe pereţi, figurări animaliere şi umane.

Mezoliticul este încă slab reprezentat în Italia şi el apare, mai degrabă, ca un epipaleolitic. Peninsula nu pare să fi aparţinut unei zone de invenţie. Stratigrafia peşterii de la Arene Candide, în Liguria, săpată de L. Bernabo Brea, este caracteristică în această privinţă; între un paleolitic superior de tip romanellian şi neoliticul vechi cu ceramică cardială se inserează un epipaleolitic, cu utilaj microlitic care reprezintă apogeul tendinţei de subţiere a uneltelor constatată încă din paleolitic. Totuşi se pare că există depozite propriu zis mezolitice, ca peştera Corruggi di Pachino sau adăpostul de la Sperlinga di San Basilio, în Sicilia.

Neoliticul.

Neoliticul apare în Italia gata constituit şi este născut fie din sosirea unor populaţii noi, fie datorită contactelor comerciale cu alte popoare, purtătoare ale culturii neolitice. În realitate, explicaţia trebuie să se găsească într-o medie justă, cunoştinţa prin osmoză trebuie să fi jucat un rol, în paralel cu mişcările de populaţii, cu atît mai mult cu cît migraţiile nu pot, în principiu, să fie atribuite, decît nomazilor vînători sau păstori, sau unor populaţii practicînd grădinăritul şi care se deplasau pe măsura epuizării unui sol foarte superficial lucrat, cu ajutorul instrumentelor de arat primitive.

Aşezările din neoliticul vechi pot fi recunoscute după ceramica decorată pe toată suprafaţa exterioară, sau pe o parte a acesteia, cu motive adîncite obţinute prin impresiunea unui vîrf de lemn, a unghiei sau a marginei unei scoici[51] (Pectunculus şi mai ales Cardium), amestecate cu ornamente formate prin ciupirea argilei înainte de ardere. Acest tip de vase imprimate este caracteristic ceramicei din cel mai vechi neolitic din Mediterana centrală şi occidentală. Actualmente cea mai mare parte a arheologilor cred că originea sa este în Orientul apropiat, unde ceramica cu impre-

siuni se găsește în diverse locuri: în Siria la Ugarit, Tell Cüdeyde, Byblos, Hama; spre Mesopotamia la Șagar Bazar, Arpacia, Ninive; în Anatolia, la Mersin și Sakçe Gözü. In nivelele acestor stațiuni, corespunzînd perioadei Halaf (mileniul V), se găsesc motive imprimate sau incizate care amintesc motivele ceramicei occidentale; dacă sursa este în această regiune, Grecia și Balcanii formează puntea între ele și Italia. Se pare totuși că din Apulia (Puglia), în sud-estul Italiei, cultura neolitică asociată ceramicei cu impresiuni a iradiat peste toată peninsula și peste Sicilia, ceea ce ar implica o migrație transmarină peste Adriatica. Două zăcăminte din Abruzzi au fost datate cu radiocarbon; în satul Leopardi s-a stabilit data de 4628±137 î.e.n., iar în peștera dei Piccioni cel mai adînc nivel săpat este datat 4297±130; aceste date sînt propuse de către A. M. Radmili, G. Ferrara dînd însă date mai ridicate 4825 și 4484 pentru fiecare din aceste două stațiuni. Data peșterii dei Piccioni dă un *terminus post quem*[52], căci ceramica cu impresiuni este amestecată cu cioburi de vase cu pictură roșie, care marchează sosirea unui nou curent cultural și începutul neoliticului mijlociu.

În Italia de sud, această primă civilizație neolitică se numește Molfeta, după o stațiune tip din Apulia, aspectul său sicilian primind numele de cultura Stentinello, după o așezare vecină cu Siracuza. Formele vaselor de tip Stentinello sînt mult mai simple decît cele de la Molfeta, iar la Stentinello, Matrensa și Megara Hyblea se găsește un motiv de romburi imbricate ,simbolizînd ochii. Italia de nord este reprezentată prin așezarea ligură de la Arene Candide, unde, deasupra nivelului epipaleolitic, s-a găsit nivelul neolitic (stratul 25—28) al cărui utilaj litic este continuatorul tradițiilor microlitice din tardenosianul local. Ceramica cu impresiuni este aici mai ales „cardială", cu alte cuvinte instrumentul de imprimat folosit este Cardium. Neoliticii acestor regiuni sînt mai degrabă crescători de vite decît agricultori.

Scanned with CamScanner

În a doua jumătate a mileniului V apare o ceramică pictată; pictura a fost întinsă în benzi late, roşii, a căror origină este de asemenea orientală, poate din Grecia. Tocmai am văzut că acest tip de ceramică se găseşte în nivelul cel mai adînc (VI) din peştera dei Piccioni şi iarăşi în Abruzzi, în peştera San Nicola şi la Ripoli. În Apulia această ceramică este asociată cu alta monocromă, neagră, lustruită, decorată cu fine incizii, numită de tip Matera. În insulele eoliene, se găseşte ceramica cu impresiuni a culturii Stentinello, asociată cu ceramica pictată cu benzi roşii, în cea mai veche locuire cunoscută pînă acum la Castellaro Vecchio, în Lipari. Această primă fază este urmată de a doua fază, în care motivele în benzi roşii sînt mărginite de negru şi în care se întîlnesc desene geometrice pictate în aceeaşi tehnică; cele două centre ale acestei producţii i-au dat numele lor, acestea sînt Ripoli pe Adriatica şi peştera dei Felci, la Capri, fiecare grupă oferind variante. În insulele eoliene ceramica de tip Felci caracterizează primul nivel de la Castellaro Vecchio, din Lipari. A treia fază a neoliticului mijlociu este dată prin nivelul II de la Castellaro şi stratele superioare nivelului VI din peştera dei Piccioni; formele vaselor sînt mai elaborate şi motivele geometrice, fin pictate, se complică prin aportul spiralei şi meandrului; acest stil a primit numele de Serra d'Alto după o aşezare vecină Materei (Puglia), unde această ceramică se găseşte din belşug. Prezenţa meandrelor şi a spiralelor lasă să se întrevadă o inspiraţie contemporană neoliticului de la Dimini, în Tesalia. În Sicilia, cultura Stentinello se continuă cu slabe inserţii de ceramică de tip Capri şi Serra d'Alto.

Neoliticii mai trăiau încă în peşteri dar şi în sate, înconjurate de şanţuri circulare; acestea sînt deosebit de numeroase în Apulia. Locuinţele erau colibe din care nu s-au găsit nici un fel de urme. Agricultori şi crescători de vite, locuitorii trăiau şi din pescuit şi din vînătoare; uneltele între care se găsesc securi şlefuite, erau făcute din bazalt, din cuarţ sau din obsidiană importată din insu-

lele eoliene (liparită). Abia în neoliticul mijlociu apar primele locuiri în centru, vest și în nordul Italiei. În Emilia, se găsesc sate de colibe (Albinea, Calerno, Rivaltella, Castel Nuovo—Sotto) a căror stațiune tipică este Fiorano Modenese. F. Malavolti a făcut din cultura Fiorano prima fază a acestui neolitic mijlociu, a doua fază este reprezentată prin așezarea tipică de la Chiozza di Scandiano; aici influențele Europei centrale (danubian II) sînt marcate de ceramica cu gura pătrată (a bocca quadrata), sigilii de argilă și idoli de teracotă. Acestor două faze le corespunde în Latium cultura numită Sasso, după peștera Patrizi de la Sasso Furbara unde s-a găsit o ceramică incizată analoagă cu aceea din cultura Emilia. La Arene Candide se reîntîlnesc, în orizonturile 21—24, vase tipice cu gura quadrilobată, la care apare, în forme și decor, influența meridională a stilului Matera, precum și influența occidentală a stilului Chassey (Franța); în straturile superioare (17—20) se găsește ceramică cu gura pătrată de origină danubiană.

Cultura Chiozza poate să fie datată, în stațiunea Isolino, la 3750±144 și 3535±180 î.e.n.

Neoliticul recent începe în ultimul secol al mileniului IV și este marcat de generalizarea unei ceramici lustruite fără decor care, în Italia, a fost apropiată, de B. Brea, de ceramica tesaliană de tip Larisa și de aceea din Beoția. În Italia de sud, neoliticul recent este caracterizat de ceramică monocromă roșie, studiată stratigrafic în stațiunea Diana, în Lipari. S-au distins trei faze, marcate de evoluția formelor, în care, în prima fază domină cele de tip Serra Alto, în timp ce roșul tinde spre brun sau violaceu. Această cultură de tip Diana s-a răspîndit în Italia de sud și în insulele eoliene, în Sicilia, pînă în Malta, la Mgar, Borg-in-Nadur, Skorba, Zebbug și Santa Verna.

În Italia septentrională, un curent venit din nord (Chassey-Cortaillod) este la origina culturii numită Lagozza, după un sat aproape de Varese, în Lombardia. Ceramica lustruită este neagră și așezările sînt în general de tip palafitic, colibe

înălțate pe stîlpi la marginile lacurilor. Influența sa se întinde în Toscana (peștera „all'Onda") și Abruzzi unde, în peștera dei Piccioni, cioburi lagozziene sînt amestecate cu elemente ale culturii Ripoli; baza acestui nivel (V) este datată 2820±100 sau 2963±110. La Ripoli chiar, într-un nivel datat 3139±120, s-a descoperit un recipient în formă de nai, caracteristic pentru ceramica de tip Lagozza, în timp ce prezența ceramicei de tip Diana este semnalată în Abruzzi, în peșterile Maritza, la Punta și San Nicola. La Norcia, în Umbria, ceramicele de tip Lagozza și Diana, se găsesc asociate. La Arene Candide cultura Lagozza-Chassey ocupă straturile 13—9.

Calcoliticul

Numeroși savanți folosesc încă termenii hibrizi, întemeiați pe o etimologie jumătate latină jumătate grecească, de eneolitic sau cuprolitic, pentru a desemna perioada aramei (l'età del rame, a lui B. Brea), căreia specialiștii sînt de acord să-i dea numele de calcolitic în arheologia egeeană și orientală; eu prefer, în această lucrare, să păstrez expresia de calcolitic, pentru a menține unitatea denumirilor. Se poate distinge un calcolitic vechi, care corespunde cronologic heladicului și minoicului vechi, și un calcolitic recent care se suprapune peste începutul heladicului și minoicului mijlociu.

Insulele eoliene cunosc o decadență, rezultată din micșorarea negoțului cu liparită în urma dezvoltării metalurgiei aramei. Prima cultură este aceea de la Piano Conte (Lipari), caracterizată printr-un vas inelar, fără toarte; sînt sensibile influențele continentale ale culturilor Lagozza și Rinaldone. A doua fază este aceea de la Piano Quartara (Panarea), unde găsim o sosieră care o amintește pe aceea din heladicul vechi și o olărie cu toarte arcuite de tip Polada (Lombardia).

Peștera Chiusazza, între Siracusa și Canicattini, dă o perfectă stratigrafie a culturilor siciliene. Deasupra nivelului de bază, din cultura Diana, se

situează un nivel calcolitic vechi, caracterizat printr-o ceramică brună cu decor incizat, amintind prin unele forme pe aceea de la Stentinello. Ea este numită de tip San Cono-Piano Notaro, după mormintele (cu groapă de tip neolitic, şi cu cuptor) din satul San Cono la nord de Ragusa şi mormintele cu gropi circulare de la Piano-Notaro, săpate de Orsi. Celelalte stiluri contemporane cuprind o ceramică cenuşie de tip bucchero[53], decorată cu striuri şi o ceramică policromă cu motive geometrice roşii şi negre, pe un fond galben, numită stilul Conzo. Nivelul 5 care reprezintă după Bernabo Brea „arama mijlocie" (la media età del rame), a dat o ceramică caracteristică staţiunii Serraferlicchio, lîngă Agrigento, săpată înainte de război de către P. E. Arias; este o ceramică pictată cu negru pe un fond deschis, roşcat sau violaceu. Nivelul 4 este cel al calcoliticului recent, care a dat o ceramică cenuşie cu o angobă deschisă, roşie sau galbenă şi ceramica roşie monocromă lustruită de stil Malpasso, staţiune vecină cu Calasscibetta. Nivelele superioare ale peşterii reprezintă culturile din bronzul de tip Cassstellucio şi Thapsos, şi perioada greacă.

În Sicilia centrală, staţiunea San Ippolito unde a subzistat un sat, începînd din neolitic pînă în epoca de fier ,a dat un nivel cu ceramică pictată cu vase semisferice cu cioc cilindric şi cu vase ovoide cu gîtul lung care par a reprezenta o fază puţin mai recentă a stilului Malpasso.

Un mare număr de forme şi decoruri ale acestei ceramice calcolitice şi-au găsit prototipul în Egipt şi chiar în insula Cipru. Această influenţă nu s-a făcut simţită în estul Siciliei, unde s-a dezvoltat cultura Conca d'Oro cu morminte în formă de cuptor cu puţ de acces şi cu ceramică cu linii incizate care coboară din aceea de tip San Cono-Piano Notaro. În această regiune, şi spre sfîrşitul acestei perioade apar vasele campaniforme[54], de origină spaniolă.

În Italia centrală şi meridională, cele două

 staţiuni tipice sînt cele de la Gaudo, lîngă Paes-

Scanned with CamScanner

tum, despre care am mai vorbit în partea istorică a acestei lucrări, și cea de la Rinaldone în Lazio. Cu variante locale, aceste culturi sînt caracterizate de cuțite de aramă și de silex, de vase ceramice în formă de butelie, de vîrfurile triunghiulare și de mormintele cu cuptor.

În nord, cultura de tradiție neolitică este continuată cu aporturile caracteristice calcoliticului, a căror origină se poate găsi în întinderea comerțului egeean. În ciuda bogăției în staniu a Toscanei, nu s-au găsit acolo obiecte de bronz. Cultura tip este cea de la Remedello, care s-a dezvoltat în valea rîului Po și prezintă analogii cu aceea de la Rinaldone; totuși cimitirele sînt diferite; în acestea morții sînt înhumați în poziția chircită, în gropi individuale. Cultura vaselor campaniforme este acum introdusă în Lombardia fără îndoială prin Toscana și Sardinia, unde s-a dezvoltat o cultură megalitică, suprapusă de sosirea campaniformelor care constituie și inventarul de bază al culturii mormintelor săpate în stîncă de la Anghelu Ruju. Civilizația palafitică a marilor lacuri italiene, în legătură cu cultura Remedello, se continuă cu cultura tipică Polada.

În timpul acestei epoci de tranziție a calcoliticului se asistă la o dezvoltare a agriculturii care ajunge la echilibru cu creșterea vitelor, dominantă în perioada precedentă. Așezările se măresc și necropolele dovedesc o populație foarte densă. Comerțul cu nordul, estul și vestul, la sfîrșitul acestei perioade, capătă importanță și aduce bogății. O cultură megalitică apare în special în Puglia, unde va evolua și își va păstra încă metodele, pînă în epoca grecească, cum se vede în Cisternale de Vitigliano sau la Centopietre de Patù.

Nivelul calcolitic (IV) din peștera dei Piccioni, în care apare influența culturii Remedello, a fost datat la 2485±105, în timp ce cultura Rinaldone a dat, în depozitul de la Asciano, data de 2425±115 î.e.n.

Scanned with CamScanner

Bronzul și fierul în Sicilia

Trecerea de la calcolitic la bronz se face lent și nu există întrerupere între aceste două epoci, așa încît unii autori plasează primele secole ale bronzului încă în calcolitic. În adevăr, între 1800 și 1400 î.e.n. se situează o perioadă de tranziție, în care apare net lipsa de sincronism: influența culturii vaselor campaniforme este încă sensibilă, iar în Italia de nord și centrală se continuă culturile calcolitice Remedello și Rinaldone, în timp ce sudul peninsulei, mai deschis influențelor orientale, cunoaște noi forme de cultură în cultura numită Andria care pregătește cultura apeninică; este totuși adevărat că unii autori susțin origina indigenă a acestei culturi despre care vom mai vorbi. În sfîrșit, în Sicilia și în insulele Lipari, transformările sînt însemnate.

Cultura bronzului în insulele Lipari este caracterizată la Capo Graziano, în insula Filicudi. În timp ce perioada precedentă marchează un fel de decadență, cultura Capo Graziano reprezintă o renaștere, datorită reînnoirii comerțului. Filicudi, Salina, Panarea și Lipari transformîndu-se în adevărate emporii ale traficului mediteranean. La Castello, o locuință de 12×7 m. este locuința unui șef sau un centru de cult. În utilaj, piatra este folosită din ce în ce mai puțin, fiind înlocuită cu metal, și bronzul își face apariția. Ceramica este incizată, cu decorul dominant de linii ondulate. Prin formele sale poate reaminti pe cea de la Gioia del Colle (Puglia), dar mai ales, prezintă asemănări cu cea din Malta (tarxian), inspirată din tipurile heladicului mijlociu. Au fost găsite fragmente de ceramică heladică: cîteva aparțin heladicului mijlociu, sînt numeroase cele din heladicul recent I, II și III A, ceea ce dă data de 1400 ca *terminus post quem* al culturii Capo Graziano.

P. Orsi a numit „sicul", bronzul și începutul fierului în Sicilia, determinînd astfel patru perioade siculice. Așa cum constată profesorul Brea, siculii din tradiția literară antică neajungînd în Italia și în Sicilia decît în secolele XIII și XII î.e.n.

nu putem numi „sicul" bronzul sicilian. Dimpotrivă, se pare că sicanii sînt purtătorii acestei culturi care a fost împărțită în trei faze: bronzul vechi, este reprezentat prin cultura Castelluccio, care caracterizează siculul I al lui Orsi. Mormintele de la Castelluccio sînt săpate în stîncă, după un plan oval, prezentînd una sau două camere, ele sînt închise prin dale sculptate cu volute caracteristice. Necropolele cu morminte cu cuptor rămîn totuși numeroase. Ca și în perioada precedentă, satele sînt încă constituite, ca în insulele eoliene, din colibe ovale cu temelii de piatră, dar se mai întîlnesc și ziduri de piatră fără mortar, formînd incinte defensive. Ceramica cu forme variate, este pictată cu motive geometrice mai mult sau mai puțin dese, cu brun sau negru pe fond galben sau roșiatic; ea reamintește ceramica cu pictură mată (mattmalerei) din heladicul mijlociu.

Cu aspecte locale, cultura de la Castelluccio este răspîndită în Sicilia orientală și meridională. Coasta de nord este în contact cu insulele eoliene, iar în regiunea Palermo se întîlnește o cultură caracterizată de o ceramică fină, bogat decorată cu linii incizate înainte de ardere, numită de tip Moarda și care, probabil, s-a născut sub influența vaselor campaniforme.

Bronzul mijlociu în insulele eoliene se pare că reflectă o perioadă de insecuritate, dacă judecăm după situația satelor, așezate pe creste de acces dificil, ca acela de la Milazzese, în insula Panarea, care a dat numele său acestei culturi. Sînt caracteristice pentru această epocă inhumațiile în pitos, în care se introduce corpul, precum și ceramica, flacoane globulare, oale cu toartă și decor incizat, vase cu picior înalt decorat cu nervuri. Relațiile cu lumea egeeană se continuă și raporturile cu Italia sînt marcate prin descoperiri de vase de stil apenin.

În Sicilia, cultura tipică a bronzului mijlociu este aceea de tip Thapsos, a cărei ceramică indică legături strînse cu insulele Lipari. Mormintele sînt fie săpate în stîncă, continuînd riturile perioadelor precedente, fie cu cameră subterană și puț de acces; se întîlnesc și cîteva morminte de tip *tholos,*

de influență miceniană, ceramica și săbiile micenie găsindu-se în număr mare. Cu toate că se bazează mereu, tot pe agricultură, civilizația bronzului sicilian își trage bogăția din comerț, acesta fiind marele izvor de venituri al locuitorilor din insulele eoliene, care dispun, fără îndoială, de o flotă maritimă importantă. În a doua jumătate a sec. XIII, această prosperitate, sensibilă în ciuda precauțiilor luate împotriva dușmanilor externi, decade brusc datorită încetării relațiilor cu lumea egeeană.

În timpul noii perioade care se deschide, bronzul își menține încă primatul ca metal de bază în producția de unelte și putem vedea în ea, împreună cu B. Brea, un bronz recent, căruia îi succede perioada fierului, cu toate că acest metal nu va predomina decît după sosirea grecilor în Italia.

În insulele eoliene noi elemente vin de pe continent sub aspectul unui apeninic tîrziu, arheologia părînd să confirme tradiția sosirii ausonilor și a siculilor, prin Italia meridională. Prima perioadă este numită ausonian I, caracterizată printr-o ceramică neagră cu toarte cilindrice. Această cultură nu se găsește decît pe acropola de la Lipari, unde se instalaseră invadatorii după ce distruseseră celelalte așezări. În ausonianul II, care coboară din faza precedentă, dar cu aporturi noi, prosperitatea revine pe insulă. Găsim acum o mare varietate de olării cu ornamente geometrice printre care un vas în formă de situlă[55], specific villanovianului continental. Morminte de incinerație apar, împreună cu înmormîntările prin inhumație, dar numai Lipari continuă să fie locuită. Ausonianul I poate fi datat între 1250 și 1150, și ausonianul II între 1150 și 850. La această dată așezarea de pe acropola insulei Lipari a fost violent distrusă prin foc și părăsită.

În Sicilia, Millazo este o așezare ausoniană, dar stațiunea Pantalica, în regiunea Siracusei este cea tipică pentru cultura siciliană. Această cultură este împărțită în patru (IV) faze. Faptul marcant este acela că locuitorii părăsesc satele de pe coastă, pentru a se refugia în centre mai vaste și mai bine protejate din interiorul țării. Faza I

Scanned with CamScanner

(1270—1000 î.e.n.) păstrează în inventarul său (oglinzi rotunde, cuţite dintr-o singură bucată, săbii) o tradiţie miceniană, iar ceramica roşu viu continuă tehnica perioadei Thapsos. Faza II (1000—850), mai puţin reprezentată la Pantalica, este caracterizată în necropola de la Cassibile. Apare o nouă ceramică pictată, de inspiraţie similară aceleia din ausonianul II, bronzul domină mereu, dar obiectele afectează forme noi şi mai cu osebire, alături de fibule în arc sau în arcuş, apare o fibulă numită „de tip Cassibile" a cărei parte superioară are forma unei labe de lăcustă, reamintind fibulele hallsttatiene cu arcul cotit şi serpentiforme. Faza III (850—730), prezintă cîteva modificări în formele şi decorul vaselor şi a obiectelor mici de bronz, în timp ce faza IV (730—650) e reprezentată în special la Finocchitto şi este contemporană cu instalarea primelor colonii greceşti în Sicilia; influenţa acestora se va face simţită în toate activităţile productive ale insulei. Se cuvine să semnalăm aici ipoteza lui F. Villard care propune să identificăm Pantalica cu Hybla, capitala regelui sicul Hyblon care a cedat megarienilor teritoriul unde ei au întemeiat Megara Hyblea.

Bronzul şi fierul în Italia.

Mult timp culturile bronzului Italiei meridionale au fost legate de civilizaţia terramare din nord. Originalitatea acestei culturi, numită apeninică, corespunzînd bronzului mijlociu şi recent, este din ce în ce mai tare confirmată de săpăturile noi. Am văzut că este precedată de cultura protoapeninică, după cum i se atribuie şi o fază subapeninică. Cele două staţiuni tipice sînt Pianello în Marche şi Timari în Puglia. În munţi nu se găsesc deloc agricultori; purtătorii acestei culturi sînt, înainte de toate, păstori care practică transhumanţa. Ea a produs o frumoasă ceramică cu forme elegante, decorată adesea cu motive geometrice curbilinii sau serpentiforme, cu benzi sau cu panglici umplute de puncte care amintesc ceramica cu decor în benzi (Bandkeramik) din

Europa centrală. Relațiile cu lumea egeeană sînt marcate prin descoperiri de ceramică miceniană, în special la Scoglio del Tonno și la Torre Castellucia, aproape de Tarento, importurile încetînd mai tîrziu decît în Sicilia, pentru că se găsesc vase din heladicul recent IIIc (close style), datate în jurul anului 1200 î.e.n.

Paralel și cu profunde interinfluențe, se dezvoltă în nordul Italiei civilizația terramare care urmează în jurul anului 1400 aceleia de tip Remedello. Această cultură se dezvăluie în două faze (TmI și TmII), care sînt împărțite la rîndul lor în subfaze, corespunzînd bronzului mijlociu și recent din Italia de sud și Sicilia. Datarea lui Söflund, care face să înceapă terramarele spre 2000, pare mult prea ridicată; pentru ultima fază a acestei culturi avem la Castione dei Marchesi data de 986±105 î.e.n. Terramarele constituiau sate ale căror colibe, dispuse regulat, sînt închise într-o incintă de pămînt, trapezoidală sau dreptunghiulară, dublată de un șanț. Dezvoltarea și bogăția lor provine din perfecționarea agriculturii, mulțumită uneltelor de bronz, între care trebuie semnalate numeroase seceri și apariția plugului, dar și datorită comerțului. Staniul lor provenea din minele din Toscana și, fără îndoială, deveniseră furnizorii cu acest metal pentru locuitorii din Balcani și Egeea; astfel se explică influența culturii dunărene și obiectele de tradiție egeeană (sau balcanică?), cum este acul de cap cu dublă spirală. Olăria tipică pentru terramare I este o ceramică brună cu caneluri și cu mari proeminențe, în timp ce în terramare II apar acele vase cu toarte simple sau duble, cilindrice, caracteristice pentru ausonianul I. Necropolele de incinerație sînt situate în afara satului. Obiceiurile războinice și tîlhărești ale păstorilor din Apenini, care trăiau în peșteri și colibe, deosebesc pe acești purtători ai culturii apeninice de agricultorii și negustorii din terramare.

Mișcările de popoare de-a lungul și de-a latul Europei, la sfîrșitul mileniului II au adus în Italia diferite transformări în cursul cărora vom

Scanned with CamScanner

asista la stabilirea popoarelor indoeuropene printre care va crește Roma. Precedată de perioada cîmpurilor de urne, despre care vom reaminti vorbind de Europa, această epocă care este numită a fierului, dar în timpul căreia, ca și în Sicilia, bronzul va domina, fierul nedevenind comun decît în sec. VI î.e.n., capătă aspecte locale după diversele regiuni din Italia; cele mai marcante sînt culturile atestină, Golasecca și Villanova, toate trei strîns înrudite.

Cultura atestină, ai cărei purtători sînt veneții, se întinde peste Veneția, Este fiind centrul său principal; după o fază de fixare, ea a înflorit începînd din sec. VIII. Ea reprezintă un aspect local al hallstattului, cu o metalurgie a bronzului dezvoltată, în cadrul căreia se remarcă cataramele de centură rombice și frumoase situle gravate. În sec. IV, invazia galilor modifică cultura atestină, aducîndu-i elemente noi de tip latène. Cultura Golasecca se dezvoltă la sud de lacurile italiene. Ea urmează aceeași evoluție și aceeași cronologie ca și grupa atestină, dar nu este atinsă de invazia galică și se continuă pînă la începutul sec. III; ca și oamenii din cultura atestină, erau metalurgiști, pricepuți care fasonau și ei situle cu decor punctat. Sînt de asemenea incineranți și, în prima perioadă, își închideau urnele în incinte circulare sau dreptunghiulare de piatră fără mortar, acoperite de lespezi.

Cea mai importantă din aceste culturi este aceea de tip Villanova, care acoperă Emilia și Toscana. În regiunea Bolognei și în Emilia, s-a putut împărți această perioadă în patru faze. Prima numită și Benacci I poate fi datată între 900—800 î.e.n. și corespunde perioadei Hallsttat B a lui Reinecke. Urnele de incinerație sînt numite bitronconice, adică au forma a două trunchiuri de con unite la baza mare, formă care se păstrează în tot villanovianul, și sînt acoperite cu un capac care evoluează spre vasele canope etrusce. Decorul geometric, încă simplu, este incizat. În faza următoare Benacci II (800—650), decorul geometric al olăriei se complică și vasele se alungesc în forme

Scanned with CamScanner

foarte elegante. În aceste două faze se găsesc fibule de bronz „a navicella"[56] și cotite. Acestea se complică continuu, dînd fibulele serpentiforme din faza a treia numită Arnoaldi (650—500), aceste nume de Benacci și Arnoaldi fiind cele ale proprietarilor terenurilor unde au fost efectuate săpăturile. În această perioadă figuri schematizate de animale și vegetale se amestecă cu decorul geometric al ceramicei, care pare să evolueze paralel cu ceramica geometrică din Grecia. Din această perioadă se găsesc frumoasele situle de bronz cu decor geometric gravat punctat. Vasele grecești încep să-și facă apariția, marcînd deschis legăturile cu lumea greacă, aceste schimburi comerciale putînd să ia tot atît de bine drumul Balcanilor sau al Adriaticei ca și cel al Italiei meridionale și Toscanei.

Spre 500, etruscii au ocupat Bologna care se numea pe atunci Felsina; din această fuziune se naște cultura numită la Certosa (500—350) după săpăturile de la Certosa[57] din Bologna. Incinerația a continuat, dar etruscii aduc mormîntul cu groapă și cufere de lemn. Inventarul are caracter etrusc și vasele atice cu figuri se reîntîlnesc frecvent, în timp ce balsamariile, elegante flacoane cu parfum din sticlă policromă, dovedesc legăturile cu Egiptul și Fenicia. Tipică pentru această cultură este o fibulă cu arc cintrat sau frînt și cu buton terminal vertical, care se găsește în Europa centrală. Fibula hallstattiană serpentiformă se găsește și ea. Luarea Bolognei de către gali în mijlocul sec. IV, aduce aici cultura latène.

Nu putem face aici un istoric al certei care a divizat specialiștii cu privire la origina etruscilor. Este un fapt considerat ca stabilit că ei au venit din lumea egeeană și, că poate au emigrat în momentul marilor mișcări ale popoarelor mării, în sec. XII și ecuația tursha (Trs) din inscripțiile egiptene egal tyrsennoi ai grecilor, adică etruscii, rămîne sprijinită și de alte apropieri ca Shardana și Sakalash, de sarzi și siculi. S-a dorit de asemenea să se vadă în etrusci descendenții terrmaricolilor sau, dimpotrivă, ne-au fost prezentați ca

Scanned with CamScanner

în întregime străini de aceştia, ca şi de villanovieni. Se uită prea adesea că un popor nou venit se amestecă în general cu predecesorii săi, iar civilizaţia care rezultă este fructul unei duble fuziuni, atît a oamenilor cît şi a gîndirii fiecărui grup[58].

Toscana este centrul de unde civilizaţia etruscă s-a difuzat spre nord şi sud şi s-a remarcat încă de multă vreme că şi culturile villanoviene nu descind din nord spre sud, ci să se difuzează din Toscana spre Alpi, unde suferă din ce în ce mai puternic influenţa hallstattiană. Sînt 30 de ani de cînd P. Ducati a respins ipoteza unei civilizaţii etrusce născute din villanovieni şi, ca el, numeroşi autori au admis posibilitatea unei sosiri în sec. VIII—VII a etruscilor, veniţi din lumea egeeană pe mare şi purtători ai mormintelor cu cameră, care se răspîndesc tocmai în această epocă, precum şi ai ritului inhumaţiei. După ultimul război, J. Berard a propus să se revină la tradiţia lui Herodot, care face ca etruscii să vină din Asia mică, la sfîrşitul mileniului II şi credea că poate vedea în villanovieni pe protoetrusci. Deşi este oprit să se stabilească hotărît egalitatea între tyrsennoi, villanovieni şi etrusci, dr. H. Hencken a propus, în lucrări recente, să se vadă în etrusci nişte villanovieni a căror origină trebuie să se găsească în lumea egeeană, influenţele greceşti şi orientale — influenţa bronzierilor din Urartu se face simţită pînă în Toscana — şi comerţul cu aceste regiuni şi cu Italia de sud elenizată, provocînd această mutaţie, care în sec. VII va avea drept rezultat înflorirea civilizaţiei etrusce şi apariţia acestor morminte bogate cu cameră, numite „degli ori", din cauza bogăţiei inventarului funerar. În rest se găseşte în Grecia un proces istoric identic în care, după perioada încă obscură a geometricului, influenţa Orientului face să se nască stilul orientalizant şi ceramica corintiniană care dă punctul de plecare al marii înfloriri clasice. Astfel s-a întîmplat şi cu cultura orientalizantă a etruscilor care va ilumina civilizaţiile Italiei de nord şi va pregăti Roma pentru incomparabilul său destin.

IX. EUROPA

Climat, faună și floră (ecologie)

Geologia, palinologia, paleontologia ne-au îngăduit să ne facem o idee aproximativă cu privire la transformările climatului, florei și faunei din Europa, în timpul perioadelor numite tardiglaciară și postglaciară, situate într-un cadru cronologic mergînd de la 14 000 pînă la începutul erei noastre, cadru stabilit prin studiul varvelor[59] (geocronologie). Începutul tardiglaciarului este marcat prin retragerea gheţarilor septentrionali, această retragere săvîrșindu-se spre 8300, dată de început a postglaciarului sau a holocenului. Climatul arctic și subarctic din tardiglaciar este împărțit în trei perioade — driasicul vechi, driasicul mijlociu și driasicul recent (Oldest, Older și Younger Dryas) — separate prin două oscilații relativ calde și recunoscute în Europa septentrională, numite Bölling și Alleröd; este epoca în care se formează turbăriile, în timp ce Marea Baltică constituia un lac central pe Golful Botnic. În timpul primelor patru milenii ale acestei perioade, în cursul cărora s-au dezvoltat fazele IV, V și VI ale magdalenianului, gravettianul spaniol și hamburgianul german, renul domină într-un peisaj de tundră. Oscilația caldă Alleröd, căreia îi corespunde faza (zona) II de floră, permite o dezvoltare a pădurilor de pini și de mesteacăn, în timp ce flora de taiga domină în nord;

Scanned with CamScanner

în același timp apar cerbul, elanul, ursul și castorul. Regimul de tundră, cu întoarcerea renului, a bizonului și cu sosirea iepurelui Alpilor și a calului, reapare la sfîrșitul fazei III a driasicului recent; în timpul acestei perioade de o jumătate de mileniu (8500—8000) se dezvoltă azilianul și sauveterrianul. Clima fazei IV (cca 8300—6800) este numită preboreală; temperatura se reîncălzește lent și mesteacănul, pinul și plopul acoperă din nou tundra; renul, bizonul urcă spre nord și sînt din ce în ce mai mult înlocuiți de zimbru și elan; în Baltica domină scoicile bivalve numite *Yoldia arctica* care vor da numele lor mării din această fază. În timpul celor două faze următoare, V și VI, datate între 6800 și 5500, micile scoici conice de apă dulce numite *Ancyllus* domină în lacurile contemporane; climatul încă continental este numit boreal și flora este formată din stejar, tei, mesteacăn, pin și alun; se regăsesc bourul și elanul, dar, de asemenea, se întîlnesc din nou cerbul, capra, ursul, mistrețul, cîinele și castorul. Aceeași faună continuă în timpul perioadei VII (cca 5500—3000), numită atlantică, cu climat umed și dulce, mult mai cald decît climatul actual; în Baltica, mai sărată decît astăzi, domină *littorina*, scoică conică spiralată; în păduri domnesc stejarul, alunul, ulmul, teiul și bradul. În timpul acestei faze sînt introduse în Europa occidentală septentrională tehnicile neolitice. Faza VIII (cca. 3000—500) este marcată printr-un climat mai umed și mai continental, numit subboreal, în timp ce în faza IX (500—0) climatul subatlantic este din nou ploios, dar mai friguros decît cel din faza VII. Esențele dominante sînt stejarul, fagul, mesteacănul și pinul care reapare, gramineele se dezvoltă și agricultorii neolitici aduc cerealele și animalele domestice: boi, oi, porci, cai, cîini; la începutul perioadei subatlantice, care corespunde sfîrșitului perioadei Hallstatt și începutului perioadei Latène, celții în general definitiv stabiliți, încep defrișarea pe larg a pădurilor.

Epipaleoliticul și mezoliticul

Dacă înțelegem prin mezolitic — așa cum avem din ce în ce tendința să admitem — această perioadă de tranziție, în timpul căreia descendenții populației paleolitice pregătesc, prin procedee empirice, noile cuceriri, anume agricultura și creșterea vitelor, prin care omul supune natura în loc să se adapteze exigențelor acesteia, se poate susține că Europa nu a cunoscut deloc mezolitic, exceptînd poate zonele Balcanice. Caracterele epipaleolitice sînt din contra marcate în zonele occidentale și septentrionale.

Cea mai veche dintre aceste culturi epipaleolitice occidentale este numită azilian, după peștera Mas d'Azil, în Ariège, săpată de E. Piette în 1887. Nouă (IX) nivele au fost izolate, notate de la A la I, pornind de la bază, în care vetrele magdaleniene se succed, separate prin straturi de mîl de origine fluvială, pînă la stratul F care este tipic azilian, cu harpoanele plate perforate la bază, din corn de cerb, silexurile sale de tradiție magdaleniană, și microlitele sale, care încă mai reprezintă aici o fază de subțiere a uneltelor, marcată începînd din paleoliticul superior. În acest strat s-au strîns celebrii bolovani pictați cu peroxid de fier, cu semne simple geometrice, despre care abatele Breuil a demonstrat clar că sînt motive schematice de origine antropomorfă, în timp ce Hugo Obermeier a stabilit tabloul evoluției lor cu ajutorul apropierilor cu semnele gravate figurative din arta rupestră contemporană din Spania. Azilianul este fără îndoială continuarea culturii magdaleniene franco-cantabrică și tehnica sa s-a răspîndit spre Elveția, Alsacia, Germania (Baden), Belgia și Marea Britanie.

Azilianul începe în driasicul recent și se continuă în preboreal; în același timp se dezvoltă în Spania un epigravettian care continuă gravettianul și, în regiunile septentrionale, o producție de pumnale pedunculare unifaciale: culturile Ahrensburg-Lavenstedt în Germania, care urmează hamburgianului din paleoliticul superior, și

Remouchamps în Belgia, Lingby în Danemarca, Fosna în Norvegia şi Swiderian II în Polonia.

Azilianul se pare că este urmat, în regiunea franco-cantabrică, de două culturi cu aspect particular: una care se dezvoltă în Spania, în regiunea de coastă Oviedo, a fost numită „asturian" de către abatele Breuil şi se distinge printr-un utilaj primitiv de bolovani cioplţi în vîrfuri unifaciale şi de tîrnăcoape folosite pentru recoltarea moluştelor, temei al economiei acestei populaţii; asturianul se prelungeşte pînă tîrziu căci o analiză cu C 14 într-un nivel asturian final, din staţiunea Muligna, în Pirineii inferiori, a dat data de 3201±130 î.e.n. Cealaltă cultură a fost localizată pentru prima oară la Sauveterre-la-Lémance (Lot et-Garonne), în zăcămintele de la Martinet, de către Coulange, începînd din 1923. Adăpostul a dat VI orizonturi, dintre care cel mai vechi (VI) este un magdalenian V, căruia îi urmează, după o perioadă de părăsire corespunzînd dezvoltării azilianului în aceste regiuni mediterane, un nivel (V) caracterizat printr-o accentuare a microlitismului (triunghiuri şi mici lamele cu spatele tăiat) şi prin apariţia microdălţiţelor şi lamelelor în formă de semilună şi de felie de portocală. Acest utilaj a primit numele de sauveterrian, şi se găsesc şi aci bolovani pictaţi, fără îndoială de tradiţie aziliană.

Tot în zăcămintele de la Sauveterre a fost găsit, stratigrafic, utilajul dominînd perioada următoare (boreală), cunoscut încă din săpăturile de la Fère-en-Tardennois, în 1879, sub numele de tardenosian. Tardenosianul este caracterizat prin predominarea utilajului microlitic geometric, a cărui origină se găseşte fără îndoială în natufian. Evoluţia tardenosianului poate fi deosebit de bine observată în zăcămintele de la Sauveterre: în tardenosianul I (nivel IV de la Sauveterre) s-au găsit, pe o podină de colibă cu diametrul de 6 m, numeroase microdălţiţe şi lame trunchiate. În nivelul III, tardenosianul II este caracterizat prin apariţia adevăratelor trapeze ca şi a triunghiului care rămîne încă foarte rar. Tardenosianul III, co-

respunzînd neoliticului, vede dispariția vîrfurilor tipice tardenosiene și părăsirea microlitismului, fără îndoială sub influența noilor tehnici.

În regiunile septentrionale, populațiile din regiunile de coastă trăiesc din pescuit, vînătoare și cules: sînt maglemosienii despre care am mai vorbit: animalele vînate sînt căprioarele, cerbii, elanii, bourii și porcii sălbatici. Vîrfurile de săgeți microlitice sînt fixate pe tije de lemn de pin cu ajutorul unui clei din rășină. Arcul, inventat spre sfîrșitul paleoliticului superior — apare în Germania spre 14000 — este, prin excelență, arma de vînătoare a mezoliticilor. Maglemosienii pescuiau cu ajutorul harpoanelor dar și cu undițe cu cîrlige de os, dințate și cu plase din fibre de scoarță de copac; era cunoscută barca și s-a găsit, din această epocă, o ramă de lemn, la Star Carr, în Anglia, și o canoe scobită într-un trunchi de arbore la Presse în Olanda, datată cu C 14 din 6250 î.e.n. Întrebuințau, de asemenea, securile și teslele care foloseau la doborîtul arborilor și la tăierea lemnului. Maglemosienii apar, așadar, ca primii defrișatori ai pădurii europene care se dezvoltase în urma topirii ghețurilor, defrișate parțială, lemnul nefiind folosit decît la construcții, pentru confecționarea canoelor și a mînerelor de unelte: doar agricultorii vor întreprinde o defrișare sistematică, în vederea folosirii solului pentru producție.

Neoliticul în Europa centrală și balcanică

Este încă imposibil să știm dacă populațiile din Balcani au inventat, în parte, agricultura și creșterea vitelor, paralel cu popoarele din Grecia și din Orientul Apropiat, sau dacă au primit această invenție din zonele care au creat-o; totuși aceasta este regiunea Europei — Grecia participînd pe atunci la culturile orientale — în care neoliticul a pătruns cu prioritate.

Am văzut, vorbind de cercetările arheologice în Europa, că nivelul III al așezării iugoslave de la Lepenski Vir este contemporan cu cel mai vechi

neolitic balcanic (complexul Starčevo-Körös-Criș, sfîrșitul mileniului VI); cele două nivele inferioare prezintă analogii în arhitectură, cu podelele tencuite, și în sculpturile în piatră, cu protoneoliticul oriental și în special cu așezările de la Jericho, Haçilar, Ras-Shamra, Tell Ramad, Calat Jarmo, Tepe Sarab, după cercetătorul lor, ceea ce ar data această cultură în mileniile VIII și VII și ar face-o să urmeze direct paleoliticului superior. Tot după cercetătorul stațiunii, populația din nivelele Lepenski Vir I și II a constituit o societate de caracter autarchic, bazată pe o economie de vînătoare și pescuit, aparținînd mezoliticului, sau poate chiar protoneolitică pentru că, printr-o evoluție naturală locuitorii din nivelul Lepenski Vir III să ajungă în stadiul de economie agricolă și într-un mediu social democratic. Se pare că, în ciuda originalității sale incontestabile, cultura de la Lepenski Vir a suferit influențe orientale.

Existența unui protoneolitic, în așezarea romînească de la Băile Herculane, a fost, de asemenea, susținută de D. Berciu dar ea rămîne discutată[60].

Cel mai vechi complex de cultură neolitică este cel numit Starčevo-Körös-Criș, Starčevo fiind un sat în Banat (Iugoslavia) și Körös-Criș un afluent, trecînd pe teritoriul României și Ungariei, al Tisei. Depunerile de la Gyalarét, în Ungaria, care aparțin culturii Körös au fost datate din 5332±100, dînd un *terminus post quem*[61] neoliticului vechi european; tot astfel stațiunea Porodin, care face parte din cultura Starčevo I, a fost datată la 5160±170 î.e.n. După unii autori, populațiile acestor culturi au pătruns spre Dunărea de mijloc, plecînd de pe malurile Egeei și înaintînd prin văile Vardarului și Moravei; erau agricultori nomazi care practicau grădinăritul, emigrînd atunci cînd pămîntul era epuizat; avînd seceri din lame de silex și rîșnițe de formă identică cu acelea care se foloseau în Orientul apropiat, acești țărani cultivau alacul și meiul care trăiau în stare de sălbăticie în sudul Balca-

nilor[62]. Rămîne greu de hotărît dacă neolitizarea a fost săvîrşită prin acumulare sau printr-o veritabilă emigrare, chiar dacă prima ipoteză pare să fie mai satisfăcătoare, afară numai dacă cele două soluţii nu reprezintă fiecare cîte un aspect al realităţii istorice; influenţa lumii egeene rămîne în acelaşi timp incontestabilă şi ea n-a fost, fără îndoială, exercitată decît prin mijlocul schimburilor comerciale, pe arii restrînse: folosirea moluştei tipice pentru Marea Egee *Spondylus Gaederopus*, întrebuinţat ca podoabă şi răspîndită în toată Europa centrală, rămîne o mărturie a acestui comerţ. Raporturile cu neoliticii tesalieni pot fi, totuşi, constatate şi în multe alte aspecte culturale; locuinţe pătrate sau dreptunghiulare, din materiale vegetale tencuite cu lut, lutul crud sau teracota folosite pentru confecţionarea pietrelor de praştie sau la modelarea statuetelor de zeiţe goale, prezenţa ceramicei. Aceasta, fie decorată cu impresiuni de unghie sau de degete pe barbotină, monocromă, fie, încă cu decor geometric pictat, acest din urmă tip rămînînd rar în regiunea Körös, este net sub influenţa greacă.

În Bulgaria neoliticul vechi este reprezentat prin cultura Karanovo, după staţiunea săpată de Georgiev în valea Mariţei. Ceramica pictată cu alb pe fond roşu din nivelul Karanovo I este contemporană aceleia din grupa Starčevo-Körös-Kremikovci. Vasele pictate dispar în nivelul Karanovo II, în care formele ceramicei pictate se regăsesc, dar în olărie monocromă; Karanovo II aparţine unui neolitic mijlociu, marcat de pătrunderi — invazii, imigraţii? — de elemente egeene, cum ar fi olăria cu toartă „cu amprentă de policar" care se găseşte la Samos. Aceste invazii vor marca şi mai mult Karanovo III care aparţine neoliticului recent, caracterizat de vase cu picior şi cu toarte cilindrice, cu suprafaţa lustruită negru sau brun, care se regăseşte în primul nivel de la Ezerovo.

Complexul cultural care se întinde peste regiunile situate la nord de Dunăre a primit numele de danubian, într-un mod abuziv, căci nume-

roase așezări tipice sînt situate departe de fluviu, dar aceasta este o denumire practică, a cărei folosire a fost consacrată de Gordon Childe. Danubianul I pare mai puțin vechi decît cultura Starčevo-Criș; agricultori, cultivă îndeosebi orzul și sînt înarmați cu arcuri și cu măciuci cu cap discoidal. Decorul ceramicii este folosit la desemnarea culturilor lor: decorul se desfășoară în lungi benzi pe flancurile vaselor, de unde numele generic de ceramică în benzi (rubanée, bandceramics, Bandkeramik). Într-o primă perioadă, și într-un complex care se întinde de la Adriatica la Marea Neagră, se găsesc motive incizate de volute și meandre (lineară — linéaire rubannée, Linear, Volutava, Spiralkeramik, Mäanderkeramik). Una din cele mai coborîte date obținute pentru o stațiune din această perioadă este 4585±100 î.e.n., la Mohelnice, în Cehoslovacia. În danubianul II, decorul ceramic este obținut prin puncte ce umplu benzile, de unde și numele de ceramică cu bandă punctată sau înțepată (Stroked, Stichbandkeramik, Vypichana, à bandes pointillées sau poinçonnées) pe care G. Childe a situat-o în danubianul I B, pentru că vedea în ea continuarea tradițiilor motivelor de benzi lineare.

Ultima mare civilizație a neoliticului vechi din Europa centrală este cea numită Bükk, după numele unui lanț de munți din Ungaria. Oamenii culturii Bükk erau agricultori, dar trăiau și din vînătoare și cules; se regăsesc în această cultură numeroase elemente danubiene: vase în formă de ploscă, topoare în formă de calapod. Pentru nivelul ungar al acestei culturi, la Korlát s-a obținut data de 4638±100 și în Cehoslovacia, la Kečovo, 4312±75 î.e.n. Exploatarea minelor de obsidiană de la Hegyalja, lîngă Tokaj, în Ungaria, a fost fără îndoială una din bazele economice ale civilizației Bükk. Neoliticul mijlociu de la sfîrșitul mileniului V și începutul mileniului IV și neoliticului recent de la sfîrșitul aceluiași mileniu provine din aceste mari culturi neolitice vechi, influențele meridionale rămînînd mereu prezente.

Aşa cum am văzut, Karanovo II şi III aparţin perioadei mijlocii şi recente a neoliticului, şi se observă în cadrul lor, aporturi meridionale care orientează diferit dezvoltarea culturilor din aceste regiuni. În Iugoslavia, cultura Vinča, cu statuetele sale plate, cu ceramica sa cu decor canelat pe fond negru lustruit, marchează o ruptură cu perioada Starčevo-Criş. Vinča este datată din 4426±60 la Vinča şi 4310±85 la Kankanj, marcînd începutul neoliticului mijlociu în aceste regiuni, chiar dacă cultura Vinča-Turdaş este cîteodată considerată ca aparţinînd neoliticului vechi. Faza recentă este datată la 3797±60 (faza Vinča C la Gornja Tuzla) şi la 3645±160 (faza Vinča D la Banjica). Alte complexe culturale pe care nu putem decît să le semnalăm sînt Boian pe Dunărea de jos, căruia îi succed culturile Gumelniţa şi Cucuteni în România; nivelul Gumelniţa A 2 este datat 3663±55, în timp ce nivelul Boian B, contemporan cu Gumelniţa la Vărăşti, este datat la 3570±70. Pentru Cucuteni A, la Hăbăşeşti avem data de 3539±80, şi pentru Cucuteni B, la Valea Lupului s-a obţinut data de 3148±60, date care par mult prea ridicate. Tot în România, în Oltenia, cultura Sălcuţa (3689±55 î.e.n.) urmează celei de tip Vinča, în timp ce în Dobrogea cultura Hamangia (Hamangia I, la Hamangia-Baia este datată la 4106±70) precede cultura Gumelniţa. În Transilvania (România), culturile Tisa succed culturii Starčevo,[64] iar în Serbia, cultura Bubanj continuă cultura Vinča. Civilizaţia Vučedol, în Bosnia şi Slavonia, este încă de pe acum calcolitică, ca şi Karanovo V şi VI, nivele datate cu C 14, în staţiunea Azmak, respectiv la 3800 şi 3600, date care sînt fără îndoială prea înalte, cultura din neoliticul recent Ezerovo I fiind datată într-o regiune vecină, la Cernavoda[65], la 2437±100 î.e.n.

Neoliticul în restul Europei

 Am văzut că în Italia neoliticul este un aport exterior, caracterizat prin prezenţa ceramicei cu

impresiuni, numită cardială care se dezvoltă într-un mediu mezolitic, la începutul mileniului V. Acest neolitic indică o întîrziere de mai multe secole față de acela din Balcani. Ceramica cardială, în general grosolană, apare în mileniul VI în Orientul apropiat, așa cum am remarcat cu privire la Italia, și, de aici, se răspîndește în Grecia, unde se găsește în Tesalia, în neoliticul vechi, și în Balcani. La începutul mileniului V se găsește în insulele Ionice (Leucade și Corfu) și în Dalmația, de unde trece în Italia orientală și se răspîndește în Italia meridională și în Sicilia; acest curent neolitic, care a folosit poate o cale maritimă, chiar dacă grădinarii nomazi, purtători ai ceramicei cardiale, ar fi putut foarte bine să urmeze coastele Mediteranei septentrionale, va da naștere culturilor Molfetta și Leopardi în Italia, Stentinello în Sicilia; se regăsește în Malta, în Sardinia, în insula Elba și de aici va trece pe coastele Liguriei, ale Franței meridionale, ale Spaniei și Portugaliei.

Materialul neoliticilor cu ceramică cardială a fost adunate, în general, în peșteri; topoare și tesle erau folosite pentru tăierea arborilor, dar se regăsesc microlitele din tardenosian (trapeze, semilune, vîrfuri de săgeți), acolo unde se inserează această cultură. În regiunea care merge din Liguria pînă în Iberia, a primit numele deosebit de „montserratiană" (Arnal și Burnez), sau de cultură Chateauneuf (Bailloud și Mieg de Boofzheim) după zăcămintele tipice din Catalonia și din Provence. Se discută dacă acest neolitic, este în aceste regiuni un fenomen de acculturație, ceea ce pare ipoteza cea mai valabilă, sau de colonizare.

Fără îndoială, influențelor acestei culturi neolitice li se datoresc primele încercări de agricultură și de producere a ceramicei primitive, într-un mediu de prădători tardenosieni așa cum se constată la Roucadour, în Lot, unde baza zăcămintelor este datată la 4157±150. Dimpotrivă, în zonele mai apropiate de coastă, dar cu relief dificil, ca în Ariège, pătrunderea este mai înceată, iar abatele Durand situează abia către 3500 neoliticul I

din Ariège, cu o ceramică decorată cu şnurul care s-a născut, după acest savant, din vasele decorate cu cardium. Totuşi fenomenul de neolitizare a Europei septentrionale şi occidentale se datoreşte ţăranilor dunăreni. Ceramica cu decor în benzi se răspîndeşte plecînd din Europa centrală, spre Polonia, Germania, Olanda, Elveţia, Belgia, Franţa şi Marea Britanie. În Germania centrală, staţiunea de la Westeregeln a dat data de 4436±200 şi 4276±100 î.e.n.; introducerea neoliticului cu ceramică cu benzi în Germania apare astfel contemporană cu sosirea sa în Ţările de Jos, unde depunerile de la Sittard au fost datate 4436±150 şi 4013±140. În nordul Germaniei, în Schleswig-Holstein, data de 4291±200 a fost stabilită pentru începutul neoliticului la Ellerbek; putem vedea aici data iniţială a erteböllianului, maturitatea acestei culturi fiind datată la Elinelund, în Skania la 3668±245. Populaţia ertebölliană urmează în parte o tradiţie maglemosiană adoptînd aporturi neolitice cum sînt creşterea vitelor şi ceramica; pescuitul continuă totuşi să fie cea mai importantă resursă şi gunoaiele lor de bucătărie, în care domină scoicile, încep să constituie aşa-numitele kjökkenmöddings.

Neoliticul de tradiţie danubiană apare mai tîrziu, în mileniul IV, în Belgia sub numele de omalian şi în Franţa sub numele de rubané tîrziu, şi sub forma unei ceramici cu benzi înţepate.

În acest ansamblu se inserează un curent a cărei origine rămîne necunoscută, trebuind să fie căutată în Europa de nord-est: campignianul, caracterizat de tîrnacoape şi satîre, prototipuri ale securii cioplite, instrumente grele, pentru extracţia silexului şi pentru prelucrarea lemnului, foarte diferite de microlitele tardenosiene. Precampignianul, care influenţează, fără îndoială, erteböllianul, este localizat în Germania septentrională şi este caracterizat de tîrnăcoapele, satîrele şi pietrele sale de azvîrlit. Campignianul clasic se dezvoltă în bazinul parizian, în bazinul londonez la sfîrşitul mileniului V şi în mileniul IV; ustensilele dominante sînt tîrnăcopul, satîrul, securea cioplită.

Postcampignianul cunoaşte lustruirea pietrei şi o ceramică incizată cu decor geometric, fără îndoială preluate dintr-o sursă neolitică; trece în centrul Franţei, în Valea Ronului, în Italia şi Irlanda.

A doua fază a neoliticului vechi în Europa septentrională este marcată de apariţia unei culturi numită a paharelor cu gît în formă de pîlnie (Funnel beaker, Trichterbecher, Tragthbaeger), după tipul ceramic dominant. Originea sa rămîne discutată; s-a crezut că poate fi găsită în evoluţia mezoliticului scandinav, poziţie în genere abandonată; Evžen Neustupny o face să derive din cultura Lengyel care se dezvoltă pe Dunărea mijlocie; totuşi, în staţiunea Stallegg, în Austria, cultura Lengyel este datată în 2695±200, în timp ce la Heidmoor, în Schleswig-Holstein, cel mai vechi orizont de pahare cu gura în formă de pîlnie este datat 3220±105; astfel, cultura Lengyel pare prea recentă pentru a putea fi reţinută; mai interesantă este ipoteza lui Becker care propune regiunile situate la nord de aria culturii Tripolje—Cucuteni, adică la nord de România şi Ucraina. Purtătorii civilizaţiei paharelor cu gura în formă de pîlnie sînt agricultori care cultivă grîul şi orezul; porcul este animalul domestic dominant, securile, dălţile şi teslele înlocuiesc tîrnăcoapele şi satîrele, în timp ce apar topoarele de luptă, din piatră. Această cultură se dezvoltă în trei faze A, B şi C, la sfîrşitul mileniului IV şi în mileniul III.

În Europa occidentală, neoliticului de influenţă dunăreană îi urmează un neolitic dominat de curentul mediteranean în care găsim o ceramică simplă, puţin decorată, cu fundul rotunjit; acest neolitic mijlociu capătă aspecte regionale şi a primit nume după regiuni: Almerian în Spania, Chassey în Franţa, Cortaillod în Elveţia, Windmill Hill în Anglia.

Civilizaţia Chassey se dezvoltă în două faze A şi B, dintre care prima, cu ceramica sa decorată şi cu gura patrată, este caracteristică la Madeleine în sud, în tabăra de la Chassey şi la Fort Harrouard, în nord; a doua fază, cu vasele sale

uni, şi cu oalele sale în formă de nai, fără toarte, se regăseşte în aceleaşi aşezări. La Roucadour, Chassey A este datat 3385±140, iar Chassey B 2448±128 î.e.n., datele mijlocii admise fiind între 3600 şi 3000 pentru Chassey A şi 3000—2400 pentru Chassey B. Din Chassey A şi din danubian derivă cultura germano-elveţiană Michelsberg care ar cuprinde, în Valea Rinului, şi cultura Rössen; la Ehrenstein, în Würtemberg, nivelul vechi al culturii Michelsberg-Schussenried a fost datat 3344±130 şi 3406±200 î.e.n. Paralel, Elveţia centrală este dominată de cultura numită Egozwill a cărei fază de maturitate este datată, în această staţiune, 3086±90 şi care precede, în Elveţia, pătrunderea culturii Michelsberg şi apariţia culturii Cortaillod. Aceasta din urmă, care se găseşte cumva în concurenţă cu cultura Chassey, este datată la Burgäschisse, în cantonul Berna, între 3035±110 şi 2674±90, iar la Escalon, în Jura, între 2777±80 şi 2355±130.

Cea mai veche manifestare a culturii britanice numită Windmill Hill este datată 3488±150, în tabăra de la Hemburry, lîngă Windmill Hill, această staţiune dînd o dată mai joasă de 3240±150. Se pare că, totuşi cel mai vechi neolitic britanic nu-l avem aici: în Hebride, în depunerile de la Northon, a fost recent săpată o aşezare de crescători-culegători, care se hrăneau cu boi şi oi, cu cerbi, păsări şi scoici şi care foloseau o olărie bine arsă, neagră sau gălbuie, decorată cu desene incizate în formă de şira spinării de peşte; analiza C 14 a dat data de 4100±140 î.e.n. pentru acest nivel; originea acestui neolitic trebuie fără îndoială căutată în grupa maritimă a neoliticului cu ceramică cu impresiuni (cardială).

Culturile neolitice de tip Chassey-Cortaillod-Windmill Hill sînt, printre altele, caracteristice pentru o epocă de nesiguranţă care obligă păstorii şi agricultorii să-şi înconjoare satele de colibe din materiale vegetale şi pămînt, cu vaste incinte de pămînt şi de palisade din lemn, unde şi vitele erau ocrotite împotriva jafului triburilor rivale.

Curentul megalitic.

În timpul neoliticului apar în Europa occidentală primele monumente megalitice, sub formă de morminte colective sub tumul, numite „morminte de trecere" (dolmeni cu culoar). Mormîntul din Ile-Carn, aproape de Ploudalmezeau, în Finisterre, a dat datele de 3436±75 și 3030±75, iar acela din arhipelagul Sept-Iles este datat 3105±150 (datare a vechiului laborator de la Gif-sur-Yvette), în timp ce așezarea de la Curnic, lîngă Guisseny, a dat data 3140±60 î.e.n.: avem aici cele mai vechi perioade ale manifestării, în Europa occidentală, a acestui curent de caracter religios care se va întinde pînă în Scandinavia, iar unul din punctele lui de plecare este, fără nici o îndoială, Spania. Origina primă rămîne, cu toate acestea, problematică; cele mai vechi megalite, sub formă de dolmeni și menhire, apar în Palestina și în Transiordania, în calcolitic, așa cum am văzut și par a fi o creație a ghasulienilor, la mijlocul mileniului IV; megalitele din Talîș și din Lenkoran fiind înălțate în epoca bronzului, este dificil să le apropiem de cele din Palestina și, *cu atît mai mult*, să reținem aceeași concluzie pentru cele mai vechi megalite africane care urcă abia pînă în mileniul I î.e.n. Se pare că trebuie să admitem că megalitismul este un fenomen local care s-a reprodus în epoci diferite, în diverse zone. Singure megalitele occidentale pot fi apropiate de cele din Palestina, cel puțin cronologic, dar ar mai rămînea să explicăm pe ce drum ideea megalitică a ajuns din Palestina în Iberia și pentru ce primii constructori de megalite au ignorat metalul cunoscut de ghasulieni.

Un al doilea curent, caracterizat în mormintele cu galerie, fără îndoială originar din regiunea Almeria, în Spania, pătrunde în Causses, în Franța, și ajunge în mileniul III, în bazinul parizian unde acest tip de mormînt va fi unul din elementele constitutive ale neoliticului tîrziu din această regiune, numit neoliticul din grupa Seine-Oise-Marne (S.O.M.).

Insulele Britanice cunosc mormintele de trecere și mormintele cu galerie în aceeași perioadă ca și Franța; mormîntul cu cameră de la Monamore, în insula Arran, a fost datat 3313±110 Olăria asociată este din perioada Windmill Hill. În vest, megalitele sînt asociate neoliticului local numit Beacharra și împărțit în trei perioade A, B, C, aceasta din urmă datată 2365±106 la Monamore; în Irlanda, stațiunea tipică este Lough Gur datată 2880±240 și 2592±240; Lough Gur I, a cărui ceramică caracteristică este numită de tip Limerick, este contemporană cu Beacharra B, iar Lough Gur II, cu ceramica sa numită de tip Knockadoon, este contemporan cu Beacharra C și datat 2262±140, într-o locuire din insula Geroid.

Sosirea curentului megalitic în Olanda și în Scandinavia se pare că a fost mai tîrzie; la Odoorn în Țările de Jos, data de 2777±80 este un *terminus post quem;* în Danemarca, mormintele de trecere apar în neoliticul mijlociu I B, datate, în stațiunea de la Tustrup, 2623±120 și, în stațiunea de la Ferslev, 2612±120 î.e.n.

Epoca de aramă

Data de 2500 poate fi reținută ca marcînd apogeul culturilor neolitice europene și drept aceea care vede, în același timp, apariția metalului. Am văzut, vorbind de cultura Karanovo V și VI la Azmak, că unii autori le situează în eneolitic (calcolitic) și acceptă datele foarte ridicate din prima jumătate a mileniului IV. Aceasta face din eneoliticul din nordul Traciei contemporanul calcoliticului recent din Anatolia; o penetrație anatoliană la nord de Bosfor, care să fi adus metalurgia în aceste regiuni, nu este imposibilă, dar ea rămîne un fenomen local. Abia un mileniu mai tîrziu metalul, sub formă de aramă, de argint și de aur, va fi cu mai puțină zgîrcenie răspîndit în Europa, fără îndoială, sub influența făurarilor anatolieni care trebuiau să-și procure staniul, fie din Boemia bogată în acest material, fie din

Italia, sau chiar din Spania, ceea ce ar explica similitudinea fortificațiilor cu turnuri semicilindrice care se întîlnesc la Lerna, în Argolida, la Halandriani, în insula Syros, din Marea Egee, datate în cicladicul vechi II (2500—2300), și la Vila Nova de San Pedro în Portugalia, ca și la Los Millares în Andaluzia, acestea din urmă datate cu C 14, 2340 î.e.n.; așadar, pe mare ar fi ajuns egeenii pe coastele Iberice, dar lipsesc prea multe elemente arheologice pentru a putea susține corect o ipoteză în acest sens; dealtfel, pare sigur că unele relații comerciale între popoare îndepărtate se făceau în această epocă mulțumită unei suite de intermediari și nu direct.

Două mișcări de populație marchează mijlocul mileniului III și sînt în parte asociate cu răspîndirea metalului în Europa; sînt populațiile cu ceramică decorată cu șnurul, sau cu topoare de luptă și cele cu vase campaniforme.

Populațiile cu vase campaniforme — sau caliciforme — (Bell Beaker sau Beaker Folk, din terminologia anglo-saxonă) sînt caracterizate printr-o ceramică în care domină paharele, vase de băut în formă de clopot răsturnat, cu decor imprimat și dezvoltat în benzi paralele, în jurul vasului. Era o populație de arcași și în mormintele lor individuale s-au găsit plachete care aveau, fără îndoială, funcția de brasarde de arcași, precum și pumnale cu limbă la mîner, numite pumnale occidentale; de tip somatic alpin, ei se disting prin brahicefalia lor (capul rotund), prin opoziție cu dolicocefalii din neoliticul mediteranean; mormintele lor sînt așezate sub tumuli rotunzi (Round Barrows), care se opun tumulilor alungiți ai neoliticilor (Long Barrows). Cea mai mare parte a arheologilor situează originea lor în Iberia, unde mormintele lor sînt numeroase în estuarul rîului Tago și în valea Guadalquivirului; mormintele megalitice și în special tholoii de la Los Millares, care ar fi putut să sufere influența mormintelor cu tholos cretane cu care sînt contemporane, au dat un inventar de tip „campaniform“; ne găsim totuși aici într-un mediu neolitic, almerian, care ar

dovedi că, chiar dacă au plecat din Iberia, aceasta n-ar fi fost decît o etapă de migrație a popoarelor cu vase campaniforme; caracterul fizic (alpin sau caucazian) și cunoștințele lor de metalurgie, situează originea lor spre Asia sau Europa orientală și probabil că este mai potrivit să vedem, împreună cu numeroși autori unul dintre leagănele lor spre Moravia, unde incinerația era uneori practicată.

Această populație semirăzboinică, semicomercială, semipastorală, semiagricolă se răspîndește cu o mare rapiditate, peste întreaga Europă occidentală, unde se găsesc variante locale ale produselor lor difuzînd pe larg metalurgia aramei; aria ei se suprapune, în parte, peste aria populației megalitice, și folosește acest tip de morminte. Se pare că purtătorii vaselor campaniforme au atins Marea Britanie prin Valea Rinului și Olanda. Aici, în Anglia, tipologia a permis să se distingă mai multe variante în forma vaselor reprezentative pentru diferite grupe, notate B1, B2, C și A, cea mai veche grupă emigrată fiind aceea distinsă prin B1. La Arminghall (Norfolk), în complexul cultural numit Rinyo-Clacton s-a obținut data de 2503±150 pentru una din cele mai vechi mărturii a prezenței vaselor campaniforme. Cele mai recente vestigii datate în Olanda sînt cele de la Anlo (provincia Drenthe), din 2314±70 și 2133±50. În Schleswig-Holstein, la Heidmoor, avem datele a două orizonturi, 2139±170 și 1881±130 î.e.n. Pătrunderea este mai lentă în Norvegia, unde, într-un mediu din neoliticul mijlociu III—V, un mormînt individual cu vase campaniforme, la Nesvikja II, este datat 1830±130 î.e.n. În Europa centrală, la Homolka, în Boemia, într-un context din faza finală a culturii Rivnač, s-a obținut data destul de ridicată de 2438±70 î.e.n.

Pătrunderea populației cu vase campaniforme se pare că s-a realizat fără violență peste întreaga Europă, căci găsim o fuziune culturală fără nivele de distrugere. În Europa centrală, cuceritorii pacifici s-au izbit — sau adesea s-au unit — cu populațiile numite ale ceramicei cu șnurul. Numele acestora vine de la vasele lor, pahare cu gî-

tul lung, drept, decorat cu impresiuni realizate cu ajutorul şnurului sau prin incizie (tehnică decadentă); vasul sau amfora sferică este de asemenea folosit de ei, iar alte caracteristici ale culturii lor sînt mormintele individuale sub tumul şi mai ales securea de luptă, topor greu de aramă, cîteodată imitat în piatră, cu forme diverse şi mai ales naviform în Scandinavia, la est de Baltica şi în cultura Fatianovo, despre care vom vorbi în legătură cu stepele eurasiatice. În regiunile pontice (ţărmurile Mării Negre, vechiul Pont Euxin) se poate localiza unul din punctele de plecare ale acestei populaţii războinice, în care cea mai mare parte dintre autori sînt de acord să vadă expansiunea primilor indoeuropeni, şi la care domneşte patriarhatul. Răcirea şi uscarea climei, care marchează perioada subboreală, şi care începe puţin după 3000, poate fi una dintre cauzele acestei părăsiri a stepelor continentale. Vom vedea, de altfel, că aceste populaţii sînt în strînse legături cu cea a curganelor.

După datările cu radiocarbon, expansiunea populaţiei cu ceramică cu şnurul este puţin anterioară aceleia cu pahare campaniforme. Se obţine astfel data de 2715±65, care pare puţin prea ridicată, şi de 2262±160, la Baia-Hamangia, în România şi de 2602±50 la Anlo care marchează prima din cele cinci (V) faze ale acestei culturi în Olanda; influenţa ceramicei cu şnurul asupra vaselor campaniforme este sensibilă în această zonă. În Suedia, la Fagervik III, populaţia cu ceramică cu şnurul intră în contact cu popoarele zise „cu vase cu puţ" (Pitted ware), care încă din neoliticul mijlociu, erau intermediare în comerţul de silex cu populaţiile arctice.

În Europa centrală, mileniul III prezintă complexe de cultură care se interpătrund şi rămîn încă supuse discuţiei. Pe Dunărea mijlocie, cultura Baden (numită astfel după o aşezare austriacă) a urmat culturii calcolitice numită de G. Childe Bodrogkeresztur, şi care corespunde danubianului III. Cultura Baden sau Ossarn, apare cu aspecte regionale sub numele de Pécel (Ungaria), sau de a

vaselor canelate (Channeled ware culture) în Slovacia, Moravia și Boemia carpatică și Baden-Kostolac în Iugoslavia. Calul este domesticit, stăpînit printr-o zăbală cioplită dintr-o ramură de corn de cerb, în timp ce populațiile se stabilesc pe coline fortificate. In Silezia se dezvoltă paralel cultura Jordansmühl. Aceste civilizații care cunosc securea de luptă și îmbracă un caracter războinic, pot să reprezinte grupe înrudite cu populația cu ceramică cu șnurul, iar influențele anatoliene și egeene îngăduie să le punem în legătură cu Troia II și heladicul vechi II și III.

Culturii Baden îi urmează cultura Vučedol în Transdanubia (vestul Ungariei), Dalmația, Slavonia, Bosnia (Iugoslavia); în acest complex anume pătrunde cultura cu vase campaniforme — precum și cultura Rivnač, în Boemia, în care se amestecă trăsăturile culturii vaselor decorate cu șnurul și aceleia a vaselor campaniforme.

Reamintesc că uneia dintre aceste populații indoeuropene, dar care nu cunoaște securea de luptă și ceramica cu șnurul, — sau care le-a abandonat pe drum, pentru a adopta în locul lor, vasul alungit numit „depas“ și locuința cu bothros — i s-ar datora distrugerea Troiei II — sau instalarea ei în cetate, în urma unui seism — și stabilirea în Grecia, pe calea Anatoliei și a Mării Egee a civilizației heladicului vechi II[66].

Bronzul și fierul. Expansiunea indoeuropenilor

Bronzul este introdus în Europa cu mai mult de o mie de ani mai tîrziu decît în Anatolia și, fără îndoială, de anatolieni, prin acei „purtători de torquesuri“ care apar la Ras Shamra, în zorile mileniului II și cărora profesorul Schaeffer, într-un studiu magistral le-a urmat drumul în Siria și în Europa centrală, pînă în Alsacia, în pădurile de la Hagueneau. Această pătrundere a bronzului anatolian spre minele de staniu din Boemia, pe care C. Schaeffer o situează între 2000 și 1800, corespunde începutului bronzului în cronologia propusă de J.-J. Hatt pentru bronzul european,

adică 1800—1400 pentru bronzul vechi, 1500—1100 pentru bronzul mijlociu, 1200—700 pentru bronzul recent sau final. Reamintesc că Déchelette, în al său *Manual*, care rămîne încă singura lucrare scrisă în franceză tratînd pe larg ansamblul perioadelor preistorice din Europa, reține cronologia următoare: bronz I: 2500—1900; II: 1900—1600; III: 1600—1300; IV: 1300—900, în care bronz I reprezintă doar un calcolitic.

În Europa centrală, civilizația bronzului de la Unětice (sau Aunjetitz), după numele unei necropole din Boemia, urmează aceleia a ceramicei cu șnurul, a cărei influență o suferă încă. Minele de staniu din regiune sînt fără îndoială izvorul de bogăție al acestei culturi; vasele care rămîn în cadrul campaniformelor, capătă forme evazate care devin ulterior carenate spre bază; locuințele rămîn construite din gard acoperit cu tencuială de lut; torquesurile de tip sirian se întîlnesc în număr mare; dintre acestea, unele serveau ca lingouri, un fel de monedă de schimb. Alte grupe din bronzul european central sînt: Saxonia-Thuringia, Straubing în Bavaria, Aldeberg (Hessen); în Bulgaria, Ezerovo prezintă nouă nivele din epoca bronzului.

Fără îndoială, tehnicile bronzului au ajuns în zonele atlantice, în Franța și în Marea Britanie, prin Germania, pe calea fluviilor și prin Marea Nordului; în aceste două țări, culturile Armorica și Essex formează un complex în cadrul căruia legăturile sînt sensibile. În Bretagne se dezvoltă civilizația „tumulilor armoricani", în care camerele funerare cu bina din lemn sau cu boltă falsă cu retrageri succesive, sau încă cu acoperiș din dale, reprezentînd o formă evoluată a culturilor megalitice, devin morminte princiare, folosite pentru un singur șef, spre deosebire de dolmeni care constituiau morminte colective. Inventarul consistă din securi, pumnale, vîrfuri de suliță din aramă în aliaj cu arsenic, sau de bronz, plachete de chihlimbar, dar încă și din elegante vîrfuri de săgeată de piatră fin cioplite, cu peduncul. Civilizația bronzului vechi din Wessex este caracterizată tot de mormintele sale sub tu-

muli rotunzi, înconjurate, în general, de şanţuri şi mai ales de incinte circulare, constituite din cercuri concentrice de pietre aşezate în picioare, numite *Henge'monuments* şi dintre care cele mai celebre sînt Stonehenge şi Woodhenge.

Relaţiile Marii Britanii şi mai ales cele ale Irlandei bogată în aur, cea care împrăştie prin toată lumea atlantică lunulele sale de aur, pe de o parte, cu Portugalia şi Spania, pe de altă parte, au fost demonstrate de multă vreme, mai ales de către profesorul Bosch Gimpera. În peninsulă, civilizaţia el Argar a urmat culturilor Alcalar şi Palmella, în Portugalia şi culturii Los Millares, în Andaluzia. Numele ei vine de la o staţiune de la Almeria, fortificată în epoca bronzului şi caracterizată prin mormintele sale cu groapă, în chiup şi cu cistă (sau cu cufăr), şi a cărei ceramică tipică este un vas cu picior în formă de caliciu; minele de aramă erau un izvor de bogăţie şi dacă influenţa egeeană rămîne discutabilă, comerţul cu Orientul, în epoca bronzului mijlociu, este atestat de prezenţa, la Fuente Alamo, a mărgelelor de faianţă, a căror origine este situată, de O. G. S. Crawford, în Egiptul amarnian, deci în sec. XIV.

Bronzul nu este folosit pe scară largă în Europa decît în epoca bronzului mijlociu şi recent (Reine Bronzezeit, „adevărata epocă a bronzului" a autorilor germani). Nu putem, în cadrul acestei lucrări, să studiem complexele acestor perioade ale bronzului în care apar culturi şi, fără îndoială, şi populaţii noi care sînt adesea diferite de cele ale bronzului vechi. Una dintre caracteristicele acestor perioade, pe care am întîlnit-o anterior în Grecia şi în Orientul apropiat, este apariţia incineraţiei pe lîngă inhumaţie. Ceramica este întotdeauna decorată cu motive geometrice, obţinute cîteodată prin excizare, ceea ce dă relief motivelor. Spadele încep să predomine şi asistăm la apariţia unor topoare cu aripioare (în zona orientală) şi cu călcîi (zona occidentală); ne găsim, dealtfel, în plină perioadă a civilizaţiei tumulilor sau movilelor funerare.

În epoca bronzului recent apar cîmpurile de urne, care reprezintă generalizarea ritului funerar al incinerației, în urma căreia cenușa defuncților, împreună cu inventarul funerar sînt închise în urne și îngropate în adevărate cimitire. Profesorul Kimmig situează între 1200 și 1000 prima perioadă a cîmpurilor de urne (C.U.I.), ceea ce corespunde bronzului recent (sau final I).

Încă de la sfîrșitul epocii bronzului mijlociu, mișcări de popoare, poate plecate din zona scandinavă, au traversat Europa centrală în lungi curente, ca să ajungă pe malurile Mediteranei, iar lungile spade de tipul Naue II, mai ales răspîndit în Danemarca, se regăsesc pînă în Grecia; aceste mișcări par a fi cauza migrațiilor, încă neexplicate, ale Popoarelor mării. În epoca bronzului recent III (1000—900), se răspîndesc puternic prin Europa cîmpurile de urne (C.U. II a Culturii cîmpurilor de urne — Urnenfelderkultur — a lui W. Kimmig, Hallstatt A a lui P. Reinecke). Mulți autori au crezut că pot să vadă originea culturii cîmpurilor de urne în Alsacia și Silezia, acolo unde domină urna cu pîntece bitronconic („ceramica mamelonată" a lui Déchelette) pe care am întîlnit-o în Italia villanoviană; întrebarea rămîne totuși fără răspuns, căci această ipoteză pare nesatisfăcătoare.

Perioada următoare, Hallstatt, este numită greșit a fierului, căci, chiar dacă începe să fie cunoscut și folosit, fierul nu se va răspîndi în adevăr decît în epoca latène. Cronologia hallstattianului rămîne nesigură, iar terminologia variază după autori. Hallstattului A al lui Reinecke îi corespunde bronzul final II și C.U. II așa cum tocmai am văzut, sau chiar protohallstatt I; avem apoi Hallstatt B, sau C.U. III, sau protohallstatt II: 900—750; Hallstatt C, sau C.U. IV, sau Hallstatt I: 750—600; Hallstatt D, sau Hallstatt II: 600—500 î.e.n.

Mai întîi folosind incinerația, după tradiția cîmpurilor de urne, hallstattienii revin apoi la înhumare. Ceramica, cu motive geometrice, este incizată; armele caracteristice sînt mai întîi o lungă

spadă din bronz și cîteodată din fier, apoi o spadă scurtă și pumnalul numit cu antene. La Heuneburg, despre care am vorbit în altă parte, avem modelul fortificațiilor din această perioadă, iar relațiile cu lumea grecească sînt dezvoltate, descoperirile de la Vix rămînînd cel mai important martor al acestor schimburi. Și în regiunea mediteraneană, popoarele cîmpurilor de urne și ale Hallstattului se retrag pe oppida, acest aspect regional fiind pus în valoare în mod admirabil de O. și J. Taffanel, la Cayla du Mailhac.

Se asociază dezvoltarea culturilor Hallstatt apariției celților în Europa, Germania fiind atunci unul din leagănele și dintre centrele lor cele mai active. Perioada următoare, a celei de a doua vîrste a fierului, numită latène, vede apogeul culturii celtice și expansiunea sa în Peninsula Iberică, în Italia, în Grecia și în Asia Mică (galații). Perioada latène se împarte, în general, în trei faze: veche 500—300; mijlocie 300—100; recentă 100—50 î.e.n., dar cronologia propusă de H. Hubert poate să fie menținută, căci este mai precisă: latène A: 500—400; I a: 400—375; I b: 375—325; I c 325—285; II: 285—100; III: 100—1.

Perioada latène, în timpul căreia metalurgia fierului ajunge la o adevărată desăvîrșire, mai ales în Galia, vede începutul unui adevărat urbanism (Bibracte, Alesia, etc.) și dezvoltarea unei arte originale și a unei civilizații influențate de Grecia și căreia cucerirea romană va veni să-i modifice profund soarta.

Scanned with CamScanner

X. AFRICA

Situarea

Pe plan arheologic Africa rămîne o lume puțin cunoscută și, exceptînd fîșia litoralului Mediteranean, harta arheologică a acestui continent este plină de pete albe. Epocile ce corespund preistoriei europene rămîn încă cele mai bine cunoscute, și chiar atunci cînd urcăm în timp spre perioadele contemporane cu evul nostru mediu, săpăturile din Africa folosesc metodele arheologiei preistorice, pentru faptul că în cea mai mare parte a ariilor sale de cultură, Africa a rămas în stadiul satului, iar arhitectura de piatră este excepțional de rară, materialele de construcție fundamentale au fost întotdeauna fie pămîntul, fie de origine vegetală. Denumirile folosite de obicei în preistorie riscă să ne inducă în eroare, iar preistoricienii Africii au luat obiceiul să folosească nomenclatura anglo-saxonă de „Early", „Middle" și „Late stone age" care se pot traduce prin epocă a pietrei vechi, mijlocii și recente, preferate celei de paleolitic, cu cele trei subdiviziuni ale sale, care nu corespunde evoluției industriilor litice africane; vom vedea că în Asia sudică ne vom găsi în fața acelorași probleme de denumiri. Dealtfel, paleoliticul inferior din Africa, cu a sa *pebble culture* din oldowayanul și din kafuianul vechi, începe cu mult înaintea celui din Asia și din Europa; această perioadă durează mai mult, iar mou-

Scanned with CamScanner

sterianul african (Middle Stone Age), mai recent decît cel al altor ţinuturi, nu se sfîrşeşte decît în mijlocul paleoliticului superior european, în timp ce *Late Stone Age* este contemporan cu mezoliticul; se întîmplă dealtfel acelaşi lucru în diferite regiuni ale Asiei. Pe de altă parte, dacă nordul Africii şi Nubia au cunoscut o epocă a bronzului şi o epocă a fierului, sensibil contemporane cu cele din Europa — cu toate că fierul nu a fost utilizat în Nubia decît tîrziu, în ultimele secole ale primului mileniu î.e.n. — Africa neagră nu a cunoscut epoca bronzului şi nu a primit fierul, de la regiune la regiune, decît între secolele V şi XV ale erei noastre. Cît despre cultura materială care se situează între epoca pietrei recente şi epoca fierului, aceasta este denumită neolitic, dar de multe ori greşit căci, dacă unele populaţii au cunoscut ceramica care nu este neapărat o caracteristică a neoliticului, ele nu au practicat niciodată agricultura, care este unul din temeiurile civilizaţiilor neolitice. Pigmeii, care folosesc adăposturi din frunze şi ramuri, migrează încă în cadrul unor teritorii limitate, trăind din vînătoare şi din cules, folosind în mică cantitate ceramica, instrumentele de fier şi ţesăturile, pe care le obţin prin schimburi de la populaţiile bantu. Necunoscînd decît prelucrarea osului, cornului, a lemnului şi a pieilor, trăind în grupuri fără organizare politică, singura autoritate fiind exercitată de presiunea grupului, pigmeii pot fi consideraţi ca un popor participînd la un ciclu paleolitic. La fel se întîmplă şi cu boşimanii din Kalahari şi cu popoarele Africii de est cu care sînt înrudiţi: kindinga, ndorabo, sandawe; ca şi pigmeii, ei trăiesc din vînătoare şi din cules, fără autoritate, doar cel mai iscusit vînător în cadrul cetelor de vînători, exercitînd o preeminenţă rituală, ceea ce este poate cazul şi la pigmei. Locuinţa lor este un adăpost din frunziş sau o peşteră naturală, îmbrăcămintea lor un acoperitor al sexului şi o mantie din piei, arma lor un arc cu săgeţi cu vîrful de os, podoabele lor sînt tăiate din

Scanned with CamScanner

coji de ouă de struţ, vasele lor sînt făcute dintr-o tigvă sau din coaja unui ou de struţ.

Hotentoţii din Africa de sud sînt, fără îndoială, mai evoluaţi, dar ei nu practică agricultura şi nu cunosc ţesutul; sînt păstori — ca şi peulii din Africa occidentală sau ca dinka şi massai din Africa orientală care multă vreme au trăit din jaf — trăiesc în mici clanuri, dar cunosc împletirea coşurilor, ceramica şi o metalurgie a fierului foarte primitivă; dacă n-ar fi această activitate, i-am putea clasa printre societăţile neolitice. Trebuie dealtfel să constatăm că acest stadiu elementar de cultură materială nu implică deloc o activitate mentală elementară; cultura lor spirituală şi intelectuală este tot atît de evoluată ca şi a altor grupuri mai avansate materialmente: acest fenomen a fost adesea constatat în etnologie, în special la australieni, şi acesta este motivul pentru care se refuză asimilarea lor cu oamenii din paleoliticul european: dar nu se poate răsturna problema? Desigur, începînd de la sfîrşitul paleoliticului, popoarele arhaice au putut să-şi îmbogăţească patrimoniul lor spiritual şi intelectual, dacă nu material, dar mai degrabă decît o evoluţie, îmbogăţirea nu este cumva o transformare simplă în cursul căreia unele teme noi se substituie temelor vechi, fără ca fondul gîndirii să fie reînnoit? Iar atunci cînd luăm cunoştinţă de inteligenţa pe care o implică unele dintre acele frumoase „frunze" solutreene (pietre atît de fin cioplite încît seamănă cu frunzele unui arbore), atunci cînd descoperim emoţia religioasă şi sensibilitatea care vibrează în pictura parietală a peşterilor franco-cantrabrice nu putem să credem că oamenii paleoliticului recent nu erau, mental, tot atît de evoluaţi ca şi noi şi că nu erau în posesia unei vaste zestre mitice, religioase şi intelectuale, probabil diferite, dar cert tot atît de vaste şi variate ca acelea de care dispun popoarele arhaice de astăzi.

Scanned with CamScanner

Sfîrşitul paleoliticului în Africa septentrională

În continuarea mousterianului, pe toată aria septentrională a Africii, se găseşte un utilaj cu siguranţă derivat din mousterian, aterianul, astfel numit după aşezarea de la Bir el-Ater, în Algeria. Se prezintă ca un mousterian evoluat cu desprindere de tip levalloisian; originalitatea sa rezidă în dublele scobituri amenajate la baza vîrfurilor pe aşchie, constituind un peduncul; este adevărat că aceste piese pedunculate apar încă din mousterian în Africa de nord, aşa încît cele din aterian nu ar fi decît o generalizare a acestei inteligente invenţii care prefigurează limba la mîner şi permit înmănuşarea pe o hampă de lemn; totuşi, Africa septentrională, dacă ar fi să judecăm după utilajul său de tradiţie mousteriană, nu pare a fi o zonă de invenţie şi trebuie să ne îndreptăm poate spre solutreeanul european care oferă frumoase vîrfuri de săgeţi pedunculate pentru a căuta originea uneltei cu peduncul din aterian. Evoluţia aterianului este diferit privită, după autori: M. Antoine distinge cinci (V) straturi în aterianul marocan; G. Caton Thompson a determinat trei aspecte succesive în aterianul din Algeria şi Tunisia, iar L. Balout a deosebit trei faze, veche, mijlocie şi finală ale aterianului, cea din urmă văzînd dezvoltarea vîrfurilor pedunculare şi apariţia vîrfurilor foliacee, şi acestea tipice pentru solutreean. Retuşa bifacială de tip solutreean este caracterizată în staţiunile de la Taforalt, Elkentzira şi lîngă bordjul Sbaika, la sud de Constantine; în această din urmă staţiune M. Reygasse a strîns bifaciale de tip acheuleean şi de tip solutreean, din care a vrut să facă un utilaj special care se numeşte sbaikian, dar care aparţine complexului aterian, acesta din urmă întinzîndu-se pînă în Egipt (hargian şi sebilian) şi peste Sahara, pînă în Ciad şi la nord de Niger.

Dacă aterianul poate fi legat de solutreean, a cărui influenţă ar fi suferit-o — şi nu al cărui izvor ar fi, aşa cum s-a susţinut — aceasta îngăduie să datăm între 25 000 şi 15 000 î.e.n. ex-

pansiunea aterianului, aceste două date fiind *terminus post quem* și *terminus ante quem*, date care pot fi confirmate prin datările cu C 14 ale culturilor posterioare. Vedem, așadar, cît de mult se prelungește în Africa tradiția mousteriană, căci abia în perioada următoare putem vorbi de un paleolitic superior (*Late Stone Age*).

Cel mai vechi utilaj de lamele cu spate se situează în Tunisia, în regiunea Gafsa, la Lala și la Sidi Mansur, deasupra nivelului aterian; s-au găsit aici și rîcîitoare, dar nici dălțițe și nici microlite; E. Passemard în adăpostul sub stîncă Clariond, și F. Lacorre la Ain Mehcerșem se pare că au găsit un caspian primitiv fără microlite, dar am avea aici un caz aberant. Capsianul a fost definit în 1910, de către J. de Morgan, în urma săpăturilor de la Mekta aproape de Gafsa (romanul Capsa, care a dat numele său acestei culturi). Capsianul s-a dezvoltat în Tunisia, stațiunea tipică fiind depozitul de melci sau cenușarul (*rammadiya,* în tunisiană), stabilit în aer liber, sau sub un adăpost, bogat în unelte și în cochilii de melci, cu vetre făcute din pietre mari și cu morminte sărace în oseminte de animale. Utilajul capsian cuprinde împunsătoare în os, un utilaj leptolitic de unelte mari: lame cu spate tipice, dălțițe laterale, lame cu scobituri (denticulate sau gîtuite), de apropiat de „planele" din campignian, rîcîitoare; acestor unelte le este asociat un microutilaj de lamele cu spate în mare număr, de microdălțițe și de microlite geometrice, a cărei origine se poate găsi în Palestina. Așa cum observăm la boșimanii actuali, se folosea oul de struț ca recipient de băut, făcîndu-i-se un orificiu, sau ca pandeloc, sau pentru diferite destinații, spărgîndu-i coaja. Capsienii trăiau din vînătoare ca și aterienii, dar mai ales din cules: melci, broaște țestoase, rozătoare, reptile.

Probabil, paleoliticul superior din Algeria, din Maroc și din Sahara își trage originea din utilajul precapsian din regiunea Gafsa. El a fost definit în peștera Mouillah, în zona Oran, descoperită de P. Pallary în 1899, și săpată de Barberi în 1907

Scanned with CamScanner

și 1910. Descoperitorii au numit această cultură ibero-maurusiană, crezînd că are înrudiri cu paleoliticul iberian; i s-a păstrat acest nume, cu toate că acela de oranian, propus de către R. Vaufrey, pare mai potrivit. Ea se împarte în trei (III) faze și este caracterizată prin lamele cu spate, care sînt foarte larg răspîndite, în timp ce microlitele geometrice sînt foarte rare; dăltițele rămîn excepționale iar utilajul mare este reprezentat de rîcîitoare și de cîteva lame simple sau cu scobituri. Resturi umane au fost descoperite în diferite zăcăminte din regiunea Constantine și, în special, în depozitele de melci de la Kudiat el-Herruba și Meșta el-Arbi; s-a găsit acolo un tip negroid prezentînd afinități cu nubienii, și tipul numit de la Meșta el-Arbi și de la Afalu, variante magrebiene ale omului de Cro-Magnon; spre deosebire de acesta din urmă ei practicau îndepărtarea incisivilor mediani încă din copilărie, rit inițiatic (?) care se reîntîlnește la mezoliticii din Palestina și în Africa orientală. Ibero-maurusianul și capsianul sînt contemporane. Data începutului lor rămîne variabilă, între 14 000 și 10 000 î.e.n., prin comparație cu silsilianul și cu sebekianul din Egipt, înrudite cu ibero-maurisianul și datate între 13 000 și 12 000. Totuși, la Taforalt, în Maroc, măsurătorile cu C 14 au dat pentru trei straturi de ibero-maurusian date eșalonîndu-se între 10 000 și 8 550; cît despre capsianul final, acesta este datat la 6650 ± 400 (sfîrșitul capsianului tipic de la el-Meha în Tunisia) și de 5050 ± 200 (capsianul superior de la Dra Mta el-Abiod din Algeria).

Săpăturile lui MacBurney în Cirenaica au permis degajarea originalei culturi paleolitice din această regiune. Îndeosebi, săpătura din peștera Haua Fteah a dat o stratigrafie în care, deasupra levalloiso-mousterianului, se întîlnesc urme de atelevalloiso-mousterianului, se întîlnesc urme de aterian — acesta este pe larg reprezentat la Wadi-fan —, două nivele de utilaj de tip Hagfet ed-Dabba și trei nivele ale culturii Hagfet et-Tera. Întemeindu-se pe faptul că cultura Dabba prezintă dăltițe transversale, de tipul acelora de la Emireh

în Palestina, săpătorul a stabilit o comparaţie şi a datat la 30 000 această cultură de lame cu spate, rîcîitoare şi dăltiţe. O dată atît de ridicată pare că nu poate fi reţinută, cu atît mai mult cu cît cultura care succede este clar înrudită cu capsianul şi cu ibero-maurisianul.

Sfîrşitul paleoliticului în Africa neagră

Complexitatea culturilor paleolitice ale Africii negre nu ne permit aici decît să dăm o imagine foarte schematică şi ne obligă să neglijăm numeroasele aspecte regionale.

Din sangoian (de la golful Sango, în Uganda), derivat din acheuleean şi, cronologic, contemporan cu mousterianul final, răspîndit în regiunile forestiere ale Africii meridionale (cu un aspect kalinian în Congo), s-a născut lupembianul, datat de la 27 000 la 25 000 î.e.n., în Tanzania (săpăturile lui D. Clark la Kalambo Falls). Uneltele forestiere ale sangoianului, tîrnăcoape, barde, bifaciale, subzistă, dar într-o tehnică mai îngrijită; numărul armelor creşte (pumnale alungite) şi apar vîrfurile foliacee[67] cîteodată dantelate, de aspect solutreean. În Congo se găseşte o varietate de lupembian numită djokocian. Lumpembianul final este datat în Angola 12 500 î.e.n., în timp ce djokocianul final din Congo este datat 10 000 î.e.n. Utilajul lupembian evoluează subţiindu-se şi constituie faza terminală a evoluţiei sangoiene în tshitolian, în care apare vîrful de săgeată pedunculat; tshitolianul este larg difuzat în aria congoleză.

În Rhodesia, *Middle Stone Age* este marcată printr-o cultură care se dezvoltă paralel cu lupembianul, stillbayanul după staţiunea Stillbay (regiunea Capului). Acesta este separat de sangoian sau de fauresmithian, în Rhodesia, printr-un protostillbay, utilaj de mici aşchii, răzuitoare, vîrfuri unifaciale sau bifaciale, în sudul şi estul Africii de sud, printr-o cultură numită Mossel Bay, caracterizată de unelte cu aşchii Levallois largi, pu-

Scanned with CamScanner

țin retușate. Stillbayanul, care prezintă diferite aspecte evolutive și regionale, are un caracter musteroid și vîrfuri foliacee bifaciale care îl înrudesc tipologic cu solutreeanul. Această retușă fină care tinde către o tehnică solutreeană, se găsește mai ales marcată în stillbayanul din Kenya, în timp ce în Transvaal și în Natal, sub numirea de aspect de Pietersburg, aspectul mousterian, cu desprindere levallois, este mai marcat. Utilaje de caracter stillbayan se regăsesc pînă în Somalia (Bur Eibi) și în Etiopia, în adăpostul sub stîncă de la Yavello, și la Melka Konture, de curînd săpată de J. Chavaillon, care a deosebit chiar, acolo, un utilaj analog protostillbayanului.

Evoluția stillbayanului a dat magosianul, astfel numit după o stațiune din nordul Ugandei. S-a găsit acolo un utilaj de aspect stillbayan, dar vîrfurile tipice Stillbay sînt absente. Într-o a doua fază a magosianului apar lamele cu spatele tăiat, microdăltițe, mici răzuitoare, triunghiuri, semilune de caracter microlitic. Magosianul, contemporan al tshitolianului, se situează între datele extreme de 10 000 și 5 000 î.e.n.; magosianul microlitic de la Kalambo Falls, în Tanzania, este datat 7550.

Kenya, care cunoaște faze stillbayene și magosiene, posedă, de asemenea, un capsian foarte asemănător celui din Africa de nord, prost situat cronologic. Stratigrafia sa a fost cu deosebire studiată în peștera numită Gamble (Gamble's Cave, după numele proprietarului său), lîngă Elmenteita, de profesorul Leakey. În nivelul cel mai adînc, pe plaja de bolovani a gamblianului mijlociu, se găsesc piese rulate din capsianul inferior din Kenya. Vine apoi capsianul superior din Kenya, cu gunoaie de bucătărie în care domină peștii, apoi capsianul final din Kenya, cu înmormîntări. Acesta este separat de un strat steril de stillbayanul din Kenya, deasupra căruia se întinde un nou strat steril, pe care sînt instalați purtătorii culturii neolitice Elmenteita (elmenteitian). Se cuvine să remarcăm că în stratul opt, care este cel al capsianului superior din Kenya, s-a găsit olărie prost

arsă, cu impresiuni de împletituri de coşuri, analoagă olăriei cu impresiuni din neoliticul magrebin.

Neoliticul african

Neoliticul a fost introdus în Africa, în mileniul V, din Orientul Apropiat, leagănul acestei culturi noi. Apariţia neoliticului în Africa de nord este aproape contemporană cu neoliticul egiptean. Acest neolitic este numit de tradiţie capsiană din pricina faptului că utilajul microlitic de tip capsian continuă aci, paralel cu apariţia securilor şlefuite plate sau cilindrice. Ceramica cu fund conic sau rotund este decorată cu impresiuni sau incizii, ca şi ceramica din neoliticul vechi din Mediterana, dar această tehnică se regăseşte în cele trei stadii ale neoliticului magrebin; în neoliticul vechi domină motivul benzilor ondulate; în neoliticul mijlociu găsim mai curent motivele punctelor în relief acoperind suprafaţa în rînduri strînse, cel al impresiunilor oblice obţinute cu ponsonul, al împletiturii de coş obţinută cu ajutorul unui paner, în care a fost introdus şi presat vasul ceramic; în sfîrşit, neoliticul recent este caracterizat prin impresiuni cu pieptenele şi şiruri de pastile în relief.

Data mijlocie a acestui neolitic este stabilită cu ajutorul unei analize radiocarbon, din adăpostul sub stîncă de la Jatcha, în Tunisia, studiat de L. Balout, care a dat 3050±150 î.e.n.

Neoliticul saharian este şi el de tradiţie capsiană, dar în Sahara occidentală sînt numeroase vîrfurile de săgeată denticulate sau cu aripioare, dovedind importanţa vînătorilor, în timp ce în Sahara orientală găsim înrudiri cu neoliticul egiptean; obsidiana din Tibesti este utilizată ca materie primă împreună cu silexul; vîrfurile de săgeată sînt, în general, cu baza dreaptă sau arcuită, securile şlefuite sînt în număr mai mare decît în Sahara occidentală.

În Sudan (fostul Sudan anglo-egiptean), săpăturile lui A. J. Arkell, în 1947, lîngă Khartum,

au scos la iveală un utilaj microlitic de cuarț și un utilaj de os, compus din ponsoane și harpoane, pe care cercetătorul îl caracterizează drept mezolitic, dar care se leagă cu neoliticul saharian prin săgețile sale cu tăiș transversal și olăria sa cu fund conic și cu decor din bande ondulate; absența creșterii vitelor și agriculturii dezvăluie într-adevăr o formă mezolitică care trebuie să fi făcut împrumuturi din neoliticul saharian. Neoliticul este reprezentat la Esch Schaheinab, la nord de Khartum, săpat de Arkell în 1949, caracterizat de bardele sale de silex de influență egipteană, dar care continuă utilajul din mezolitic. Domesticirea animalelor apare odată cu domesticirea cîinelui, și pescuitul deține încă o importanță primordială. Analiza C 14 a dat datele de 3490$\pm$380 și 3110$\pm$450; măciuci piriforme marchează legăturile cu predinasticul egiptean cu care pare contemporan.

În Africa de sud cel mai vechi neolitic este smithfieldianul, numit astfel după stațiunea de la Smithfield (Orange). Această cultură, proprie Africii de sud, a fost împărțită în trei faze, A, B, C, (de A. Goodwin, în 1929), microlitismul apărînd în faza C. Deși rară, ceramica apare încă de la început, grosolană și fără toarte, cu decor de impresiuni, vasele conice apărînd în fazele B și C. Găsim aici cîteva rare securi șlefuite, iar rîșnițele și frecătoarele dovedesc folosirea cerealelor. Obiectul cel mai remarcabil este așa numitul *kwe*, bilă sau placă perforată, răspîndită în Africa ecuatorială și de-a lungul coastelor Africii orientale pînă în Abisinia; boșimanii o foloseau încă la începutul secolului nostru; înfipt într-o coadă, servea femeilor la săpat, iar bărbaților drept măciucă; picturi rupestre permit să credem că era folosit și în cursul unor dansuri rituale.

Smithfieldianul este urmat de wiltonian, după ferma Wilton (provincia Cap). Microlitele devin caracteristice, securile șlefuite rămîn rare; olăria se înmulțește și găsim vase cu fund rotund, decorate cu impresiuni de panere împletite.

Kenya prezintă mai mult aspecte de caracter neolitic. Găsim acolo un utilaj wiltonian, acesta întîlnindu-se, de asemenea, în Uganda. Elmenteitianul este definit în nivelul superior din peștera Gamble. Găsim acolo vase de piatră și o ceramică constituită din chiupuri și din vase cu fundul rotund sau conic și cu găuri de suspendare. Unealta caracteristică este o mare lamă cu retușe marginale, numită de tip Elmenteita. Mormintele, dintre care cele mai multe sînt de incinerație, au dat schelete care nu sînt negroide. Această cultură este limitată la împrejurimile lacului Nakuru, la răsărit de lacul Victoria. În această regiune, njoroianul, numit astfel după zăcămîntul de la Njoro, este o variantă a Elementeitianului, cu apariția securilor șlefuite, în timp ce gambianul este de tradiție capsiană. Materialul litic de bază al tuturor acestor utilaje este obsidiana.

Instrumente de caracter neolitic au fost culese, în general, la suprafață, pe toate teritoriile Africii occidentale și ecuatoriale; sînt totuși prost situate cronologic și par adesea foarte recente.

Arta rupestră și popularea Africii

Gravuri și picturi parietale sînt larg răspîndite peste întreg continentul african. Am și vorbit despre acelea din Egipt, iar în restul Africii cele două mari arii sînt Sahara și Africa de sud.

Știm că în neolitic, către mileniul V, Sahara a cunoscut o perioadă ploioasă (faza umedă II a lui H. Alimen), cu o faună astăzi coborîtă către zonele de savană sau de pădure: elefanți, girafe, struți, facoșere[68], boi, hipopotami, broaște țestoase și cerbi, emigrați în această vreme din zona eurasiatică. Cea mai mare parte a acestor animale se regăsesc, gravate sau pictate, pe pereții stîncoși, aceste reprezentări concordînd așadar cu descoperirile oaselor lor.

Toată lumea cunoaște, cel puțin din reputație, lucrările lui Henri Lhote în Tassili, în 1956. Încă din 1847, dr. Jacquot semnala gravurile din sudul Oranului și, în 1850, marele călător german H.

Barth nota prezența unor gravuri în Fezzan. În 1903, E. F. Gauthier publica, în *Anthropologie*, prima lucrare științifică asupra gravurilor rupestre de la sud de Oran și din Sahara. Prima încercare de clasare sistematică a fost făcută în 1921, de G. Flamand.

Cronologia acestor picturi rămîne foarte discutată. Unii autori le fac să plece din neolitic, alții, între care și Lhote, le fac să urce, pe cele mai vechi, pînă la sfîrșitul paleoliticului, în mileniul VII. În ansamblu, găsim totuși un oarecare acord în ceea ce privește fazele mari implicate de aceste reprezentări: cele mai vechi sînt cele de vînători, animalul vînat fiind bivolul sau bizonul, iar personajele prezentînd adesea caracterele rasiale ale boșimanilor și hotentoților. Acești vînători puteau foarte bine să fi utilizat numeroasele vîrfuri de săgeată care acoperă Sahara, în neolitic. Faza următoare este o epocă de păstori, în care regăsim animale domestice: boi, oi, măgari. Fie și numai prezența măgarului ar milita în favoarea originii egiptene a acestor păstori, dar și alte elemente fac sigură această origine nilotică. Figurarea unor bărci și unor tauri purtînd un disc solar între coarne îngăduie datarea în gherzeen a începutului acestei migrări. Reprezentările de berbeci cu disc solar, situate în neolitic de către unii autori, îmi par mai îndoielnice. Cea de a treia fază vede apariția carelor și cailor în galop zburător[69]; nu pot fi atribuite decît popoarelor mării, lebu (Libieni) și mașauaș din textele egiptene, ceea ce situează începutul acestei perioade în secolul XIII î.e.n. Garamanții din epoca lui Herodot (secolul VI) sînt coborîtorii lor direcți, ei înșiși fiind fără îndoială strămoșii tuaregilor. Ultima fază, care începe cu puțin înaintea erei noastre, dovedește introducerea cămilei în Africa, sau mai precis a dromaderului, de unde numele său de epocă camelină.

Nici reprezentările figurate nici resturile fosile nu militează pentru prezența melano-africanilor în epocile foarte timpurii. Dar, trebuie remarcat că diferitele mituri au păstrat tradiția so-

sirii negroizilor actuali, acum șase sau șapte mii de ani, în Africa centrală, unde au găsit oameni mici cu ten roșcat: aceștia nu pot să fie decît strămoșii pigmeilor (negrillos), a căror arie de extensiune era mult mai vastă, acum 3500 de ani, atunci cînd egiptenii și-i procurau din Nubia, pentru ca să facă din ei acrobați sau măscărici. Astfel, după tradiție și după mărturiile istorice, pigmeii apar ca una dintre cele mai vechi populații ale Africii.

Omul de Neanderthal este reprezentat de maxilarul de la Tanger, de craniul de la Singa (Sudan), de mandibula de la Dire-Daua (Etiopia), de craniile de la Eyassi (Africantrop) în Tanzania, de la Hopefield (sau Saldanha) în Africa de sud, de la Broken Hill în Rhodesia (Zambia). Dacă aceste fosile sînt contemporane cu paleantropii din Eurasia, par să se fi stins mai tîrziu; omul de la Broken Hill este cu siguranță contemporan cu protostillbayanul. Brusca apariție a lui *Homo Sapiens* ar putea să ne facă să credem că a venit din Europa sau din Asia, unde exista de mai multe milenii, luînd locul paleantropului, cu care a putut să se amestece. Trebuie să mai semnalăm maxilarul de la Broken Hill, pe care unii îl atribuie craniului neanderthalian, dar care prezintă aspecte moderne (fosă canină) care îl apropie de omul de la Florisbad. Craniul acestuia din urmă, găsit în 1932 la Florisbad (Orange), era asociat unui utilaj din *Middle Stone Age*, ceea ce îl face abia mai recent decît omul de la Broken Hill. El nu mai este neanderthalian, ci prezintă caractere australoide (populații din Australia), și înrudirea sa cu rasa de la Boskop a fost subliniată; această din urmă rasă din Transvaal aparține, de asemenea, unui mediu *Middle Stone Age*, dar înrudirile sale cu rasa de la Cro-Magnon și cu boșimanii i-au permis lui Keith și Pycraft să vadă în el un „protoboșiman de origine cromagnoidă". Poate că putem vedea în aceste rase strămoșii grupului zis hoisan (hotentoți, hoi și boșimani, san). Chiar dacă s-a petrecut o evoluție pe loc, care a putut să ducă la boșimani prin tipurile din *Late Stone Age*, tipul ancestral al hoi-

Scanned with CamScanner

sanilor se regăsește în alte locuri îndepărtate de aria de locuire actuală a acestui grup. În Kenya-Tanzania, cele mai vechi fosile de neantropi, care urcă pînă la începutul vîrstei pietrei recente (capsian din Kenya), sînt omul de la Oldoway care ar putea să fie un strămoș al populației massai, popor semihamitic, trăind actualmente în regiunea Marilor lacuri; omul de la „Gamble's cave" care dezvăluie înrudiri, pe de o parte, cu rasa europoidă de la Combe-Capelle, varietate mai gracilă și ușor prognată[70] a omului de la Cro-Magnon și, pe de altă parte, cu hamiții și semihamiții din estul african; în sfîrșit, omul de la lacul Naivașa, înrudit și el cu omul de la Combe-Capelle. Astfel am putea să vedem în acest stoc pe strămoșii actualilor hamiți, a căror origine ar trebui căutată în Europa. În neolitic, în aceeași regiune, găsim, în împrejurimile lacurilor Nakuru și Tanganyika, tipurile pe care tocmai le-am citat, împreună cu tipuri mai negroide înrudite cu cele ale populațiilor bantu și cu boșimanii (omul de la Kanjera). Acest tip de boșiman arhaic se regăsește în calota dezgropată de Bond, în 1924, cu prilejul săpăturilor sale de la Singa și de la Abu Hugar, pe Nilul Alb. În sfîrșit, în sudul Saharei, în nordul statului Mali, în zăcămîntul de la Asselar, a fost găsit un schelet datat din post-gamblian (începutul neoliticului). El prezintă caractere negroide, înrudite cu cele ale populațiilor hoisan și ale populațiilor bantu, dar i se găsesc apropieri și cu rasa Grimaldi care ar putea foarte bine să fie strămoșul îndepărtat al acestor grupe.

Am văzut că omul de la Meșta el-Arbi, care este fără îndoială purtătorul ibero-maurusianului, este un cromagnoid care ar putea foarte bine să fie un strămoș al berberilor actuali; dar am mai văzut că s-au găsit, în capsian, fosile cu afinități negroide: sînt fără îndoială cele mai vechi mărturii ale prezenței negre în Africa, acum 6—7000 de ani î.e.n. Picturile rupestre din Sahara dezvăluie extensia lor în această zonă și-i regăsim pe malurile Nilului, unde ei ar fi reprezentat, după Falkenburger, mai mult de o treime

din populație în epoca predinastică, adică în mileniul IV; s-au răspîndit către sud ceva mai devreme, de neolitic, cum par să o dovedească cele cîteva schelete de la Khartum, pe care cercetătorii le situează chiar în mezolitic.

Asistăm astfel la primele migrații ale raselor tipic negroide, venind din regiunile septentrionale, și este remarcabil că găsim aici o confirmare a tradiției. Uscarea progresivă a Saharei, presiunile exercitate dinspre nord și est de către strămoșii berberilor și, cu siguranță, creșterea populațiilor melano-africane au fost cîțiva din factorii migrației lor către sud, pădurea ecuatorială reprezentînd, pentru această expansiune, o primă barieră care a permis populațiilor mai vechi din sudul Africii (hoisan) să se mențină încă în toată această arie. Picturile din aceste regiuni nu pot fi de mare ajutor, atîta vreme cît nu vor fi datate cu siguranță. Abatele Breuil situa pe cele mai vechi dintre ele la sfîrșitul lui *Middle Stone Age*, adică spre mileniul VIII: această datare este fără îndoială mult prea ridicată, cu cîteva milenii. În picturile din epoca următoare, Breuil vede o influență sumeriană, ceea ce ne duce la mileniul III. Nu se poate nega existența curenților civilizatori destul de întinși în Africa: apariția capsianului în Tunisia și în Kenya, măciuca *kwe* răspîndită din Africa de sud pînă în Etiopia, sînt dovezi în acest sens; de altfel, în *Late Stone Age*, găsim în Rhodesia oameni de tip caucazian infiltrați din Asia; totuși, o influență sumeriană pare îndoielnică. Aceeași îndoială apare în interpretarea celebrei „doamne albe" de la Brandberg, în care Breuil vroia să deosebească o influență egipteană și cretană, ceea ce ar data ansamblul în secolul XV î.e.n.; aceste raporturi sînt atît de discutabile, încît Schofield a propus să se dateze aceste picturi în jurul secolului XV, dar din era noastră! Totuși, au putut fi datate cu C 14 picturi de un tip identic, în peștera Philipp: data obținută, de 1300±200 î.e.n., ar părea să dovedească infiltrații septentrionale într-o epocă corespunzînd celei luată în considerare de abatele Breuil.

În realitate, singura propoziție pe care o putem avansa cu certitudine este că un mare număr dintre aceste lucrări este datorit boșimanilor care pictau încă astfel de lucruri la sfîrșitul secolului trecut, și că reprezentările de lupte între oameni mici, înarmați cu arcuri și negrii înalți, prevăzuți cu lăncii reamintesc luptele pe care boșimanii le-au susținut, împotriva populației bantu care, plecată în sec. X, din Africa centrală, a ajuns în sudul continentului în mai multe valuri migratoare.

Epoca fierului în Africa

După cum ne îndreptăm atenția către nord sau către sud, fierul a fost introdus în Africa la începutul mileniului I î.e.n. sau la sfîrșitul mileniului I e.n.

Voi spune cîteva cuvinte despre megalitele africane: sub formă de menhiri, de dolmeni, de cromlehuri sau încă de șușeți, monumente circulare de piatră fără mortar din Africa de nord și din Sahara, le găsim răspîndite în numeroase regiuni ale Africii. În Africa de nord, obiectele romane care pot fi culese la fața locului le situează cel mai devreme în sec. II î.e.n., iar în Sahara s-au mai construit încă pînă în epoca islamică (sec. X—XI). În Etiopia, unde găsim mai ales menhiri, ei datează din mileniul I e.n., iar cei din sudul Africii sînt și mai recenți. Din mileniul I pot de asemenea să fie datați cei din Africa occidentală. Fierul este prezent în aproape toți dolmenii care au dat descoperiri mobile. Astfel, deși de o tehnică asemănătoare, cultura megalitică a Africii nu are nimic de a face cu aceea a Europei și a Palestinei.

În Africa de nord, fierul a fost introdus de fenicieni, încă de la începutul mileniului I î.e.n.; este tocmai epoca în care marinarii din Tir și din Sidon se avîntă să cucerească Mediterana occidentală; se datează în sec. XI întemeierea Uticei în Tunisia, a Gadesului în Spania și a Lixusului în Maroc. Aceste date sînt fără îndoială prea ridicate și săpăturile recente de la Lixus au dovedit

că cele mai vechi nivele urcă pînă în sec. VIII—VII; este adevărat că numai săpături întinse și adînci pot să aducă date incontestabile, căci trebuie să ținem seama de fenomenul, adesea constatat, al deplasării vetrei orașului în diferitele epoci. Cartagina a fost, se pare, întemeiată către sfîrșitul sec. IX, așa cum raportează tradiția; săpăturile, efectuate de D. B. Harden, în 1937, la Tofet, sanctuarul zeiței Tanit și al lui Baal, unde au fost păstrate resturile incinerate ale copiilor sacrificați, au dat, în cele mai adînci nivele, o ceramică policromă cu motive geometrice și naturaliste, datată de cercetători în sec. VIII, dar care comparată cu ceramica analoagă din Cipru și din Fenicia, poate fi foarte bine situată în sec. IX. Mulțumită cartaginezilor, care colonizaseră o parte a Africii de nord, unde au instalat numeroase contuare și mulțumită, de asemenea, istoricilor greci, această parte a Africii intră în istorie încă din sec. V. î.e.n. și, sub dominația romană, se va acoperi de cetăți luxoase.

Sudanul a intrat în istorie încă din al II-lea mileniu, mulțumită egiptenilor și mai ales atunci cînd faraonii din Imperiul nou au dus cultul lui Ammon pînă la Napata, la piciorul muntelui Jebel Barkal. În secolul VIII, printr-o mișcare inversă, prinții nubieni egiptianizați sînt cei care vin de la Napata ca să domnească peste Egipt. Goniți din valea de jos a Nilului de către asirieni, regii nubieni se vor întoarce dinspre nord și vor readuce capitala lor mai la sud, la Meroe, unde înflorește un regat puternic, situat între Egipt și Etiopia, ai cărui suverani puneau să fie îngropați în piramide. Căzut în decadență în sec. III e.n., regatul de la Meroe a fost definitiv distrus la începutul sec. IV de abisinienii de la Axum.

Abisinia, ocupată de hamiți în cursul epocii neolitice, a rămas doar sporadic în legături cu Egiptul faraonic. În mileniul I î.e.n., statele din sudul Arabiei s-au găsit în contact strîns cu Abisinia și, în ultimele secole î.e.n., raporturile cu Egiptul ptolemaic au avut drept rezultat introducerea fierului. Abia în sec. I e.n. apare primul

mare stat abisinian atestat istoric, în jurul oraşului Axum, în provincia Tigre. Acest stat, în care creştinismul a fost introdus în sec. IV, se dezvoltă pînă în sec. VIII şi cade în decadenţă, în timp ce Axum este aproape părăsit în sec. X. Imperiul Amara îi va urma în sec. XIII.

Cea de a treia mare arie de cultură din Africa — Egiptul avînd un loc aparte — este aceea constituită de Nigeria şi de regiunea Ciadului (Republica Centrală Africană). Acolo se găsesc cele mai vechi culturi negre într-adevăr evoluate. În cursul primilor zece ani ai secolului nostru, germanul Leo Frobenius, în cursul misiunii sale celebre în Africa, a dezgropat la Ife admirabile exemplare ale acestei arte atît de evoluate, cunoscută prin ceramică, sculptură în piatră şi acele măşti de aramă sau de bronz cu procent slab de cositor, obţinute prin tehnica cerii pierdute. Arta de la Ife, oraş sfînt şi fără îndoială capitală a populaţiei Ioruba, s-a dezvoltat între sec. X şi XIII, şi la Ife anume au învăţat tehnica lor bronzierii şi meşteşugarii din Benin, regat constituit în secolul XIV. Civilizaţia Nok este anterioară cu mai bine de un mileniu; ea este cunoscută prin ceramica sa de un naturalism stilizat, adusă la lumina zilei de B. Fagg, în 1943, în minele de cositor din nordul Nigeriei. Această cultură este datată între 500 î.e.n. şi 200 e.n.; nu cunoştea bronzul şi prezintă totuşi apropieri cu civilizaţia Ife: ipoteza curenţilor veniţi între timp din Nubia şi care s-ar găsi la originea civilizaţiei Ife merită să fie reţinută.

La mică distanţă spre nord-est, către ţărmurile rîului Şari, s-a dezvoltat civilizaţia populaţiei Sao, fără îndoială strămoşii actualilor Kotoko. Primele cercetări au fost întreprinse în 1928, de misiunea Universităţii Harvard, condusă de F. R. Wulsin; în 1936, J.-P, Lebeuf a reluat săpăturile în regiunea Kuseri şi în acelaşi timp, Dr. Pales şi Seliquier explorau regiunea oraşului Fort-Lamy. Civilizaţia Sao se întinde între sec. VII şi XVI, epocă în care este distrusă de musulmanii negri din Bornu. Arta Sao, în care formele sînt

adesea doar schițate și tind către caricatură prin îngroșarea anumitor trăsături, este reprezentată de statuete de argilă prost arse și de bronzuri, giuvaere ale căror pandantive capătă formă de animal. Studiul tumulilor lăsați de așezările lor a permis să se deosebească două epoci: Sao I, căreia îi aparțin cei mai mici tumuli, rămîne o civilizație de vînători; Sao II reprezintă marea epocă a acestei culturi. Se pare că a existat un aport nou de populație și pescuitul a devenit activitatea esențială, în timp ce satele erau înconjurate de ziduri de incintă; prin aceștia a fost introdusă tehnica cerii pierdute[71].

Ultima arie se regăsește în Rhodesia, stațiunea cea mai cunoscută fiind aceea de la Zimbabwe, descoperită în 1868, de A. Renders, și săpată în 1905, de D. Randall Maciver, și în 1929, de G. Caton-Thompson; în 1958, săpături noi au fost efectuate și, din 1947, s-a început explorarea stațiunilor de același tip, fiind catalogate o sută. S-a divagat mult despre Zimbabwe și chiar unii au văzut în el Ofirul regelui Solomon, printre multe alte ipoteze hazardate. Săpăturile au dovedit că incintele de acest tip, de piatră fără mortar și fără fundații, sînt africane și posedau o destinație religioasă, deși unele dintre ele vor fi servit fără îndoială de locuință. Erau centre tribale ale strămoșilor actualilor șona, ocupate între sec. IV și XV, cum dovedesc obiectele mobile de import, confirmate de datarea cu C 14. Din sec. IV pînă în sec. XII se întinde perioada numită pre-Monomotapa, epoca imperiului Monomotapa (cuvînt însemnînd „stăpînul minelor") începînd în sec. XII, ca urmare a unei invazii venite din nord; prima perioadă Monomotapa este numită Șona I și durează pînă către 1450; în perioada Șona II, sau perioada Mambo, au fost ridicate zidurile de la Zimbabwe, stațiunea fiind părăsită către sec. XVII.

XI. CIVILIZAȚIILE NUMITE CLASICE

„Evul mediu" grecesc

În ciuda diferențelor fundamentale existînd între Grecia doriană și lumea miceniană, nu se trece de la o epocă la alta printr-o ruptură brutală, consecutivă distrugerii palatelor aheene. La sfîrșitul heladicului recent III B, adică spre 1230, cetățile și palatele aheene de la Micene, Tirint, Mideia în Argolida, Menelaion în Laconia, Pilos în Mesenia, Orhomenos, Gla și Drahmani în Beoția, Crisa și Delfi în Focida, Iolcos în Tesalia, sînt distruse. Palatele de la Micene și Tirint sînt reconstruite, cele de la Teba, Iolcos, Orhomenos sînt reocupate în timpul secolului, în care durează încă heladicul recent III C. Tocmai în timpul acestei perioade, între 1230 și 1100, va dispărea civilizația miceniană, iar înalta cultură moștenită de la Creta minoică va lăsa locul său unei barbarii care reamintește secolele obscure ale primului ev mediu european. Ceramica continuă să se dezvolte, sau mai degrabă să se transforme logic către o schematizare din ce în ce mai săracă care, prin motivele geometrice ale lui „Granary style", din heladicul recent III C și din submicenianul care coboară din acesta din urmă, va ajunge la schemele grosolane ale protogeometricului, cu cercurile și semicercurile concentrice și cu triunghiurile hașurate, care constituie esența ornamentației aplicate pe vase ceramice făcute cu mîna.

Tabletele scrise și micii idoli micenieni, barați cu largi bande roșii, dispar în H.R. III C. Noutățile care vor domina în protogeometric, adică între 1100 și 900 î.e.n., apar încă din submicenian și chiar mai înainte, cum de exemplu spada lungă de bronz de tip Naue II, originară din Europa septentrională, care este introdusă către 1250 în lumea egeeană. Fibula se difuzează atunci, împreună cu lungile ace de cap din bronz, iar mormintele individuale cu cistă încep să înlocuiască mormintele cu cameră ale înmormîntărilor colective.

Obiectele de fier încep să se răspîndească, dar bronzul continuă să fie larg utilizat ca și în Europa contemporană a cîmpurilor de urne și a perioadei Hallstatt.Ritul funerar al incinerației a înlocuit înhumările, în protogeometric, și Grecia se acoperă, ca și Europa, de cimitire în care urnele cinerare sînt îngropate direct în pămînt.

Dacă n-au introdus, cu siguranță, toate aceste noutăți, dorienii care ne sînt cunoscuți din textele grecești ulterioare, se dovedesc drept popularizatorii acestor elemente arheologice, care vor rămîne totuși tot atît de caracteristice și pentru alte populații nedoriene ale Greciei: în adevăr, aceste inventare, care-și găsesc paralele în Europa de la sfîrșitul mileniului II și de la începutul mileniului următor, sînt caracteristice pentru o epocă și nu pentru o rasă, sau pentru o etnie.

Totuși, se datorește sosirii dorienilor, poate în masă, după un timp de infiltrare lentă, pentru care penetrația germanicilor în Imperiul roman în decadență ar putea să servească ca termen de comparație, fuga numeroaselor populații miceniene „către zona izolată a Aticei" care n-a cunoscut invazia doriană, și de unde a plecat, către sfîrșitul sec. XI, emigrația numită ionică, spre insule și către coastele Asiei Mioi. Pare totuși că această migrație n-ar fi avut amploarea pe care ar lăsa-o să se înțeleagă textele inspirate de intențiile imperialiste ale Atenei clasice pe coastele anatoliene. Milet, cel mai strălucitor dintre orașele ioniene, exista încă din epoca miceniană și, mai degrabă

decît o întemeiere, este vorba de o extensie a orașului care a fost realizată cu prilejul sosirii noilor contingente grecești de pe țărmurile europene ale Egeei; pare că astfel este situația pentru majoritatea orașelor Ioniei și Eolidei: caracterele „aheene", care par să se fi păstrat în aceste regiuni ferite de invaziile nordice, par să provină dintr-o evoluție pe loc mai degrabă decît dintr-un aport al migrațiilor de origine aheeană, venite din Atica.

Între 900 și 700, va înflori ceramica numită geometrică, între care celebrele vase de la Dipylon[72], poarta Atenei pe Calea sacră, sînt cele mai vestite: cele două motive dominante ale acestor ceramici pictate sînt zvastica și meandrul cu forme unghiulare. La acest decor ornamental va veni să se adauge, foarte curînd, un decor figurat animalier (cai, cerbi, țapi de munte) și de scene rituale de înmormîntări în care se văd bocitoare, mortul pe rug, carul funerar etc. Vasele mari de la Dipylon, cu pîntece ovoid, constituiau un fel de stele: lipsite de funduri, erau așezate pe morminte ca să permită ofrandelor care erau depuse înăuntrul lor să coboare pînă la defunct.

Această perioadă de gestație rămîne foarte obscură, deși obiceiurile ei pot să fie în mare măsură clarificate datorită celor două texte homerice care se referă la ea și mai ales prin poemul lui Hesiod, *Munci și zile*.

Manifestările artistice ale acestei perioade rămîn mediocre, deși s-ar putea cita cîteva frumoase lucrări cum sînt scuturile votive în bronz de la Ida, în Creta, sau statuetele și tabletele de fildeș cizelat, adunate la Sparta sau la Efes. Primul templu al zeiței Artemis Orthia la Sparta, construit din ceamur uscat, datează din sec. IX și anumiți arheologi situează în sec. XI primul Heraion[73] de la Olimpia.

În ultimul secol al acestei perioade, la mijlocul sec. VIII, începe avîntul colonial care va permite, între 750 și 550 î.e.n., stabilirea de contuare pe coastele Traciei și ale Mării Negre, în Orient, și, către Occident, pînă la țărmurile Iliriei,

ale Italiei meridionale, ale Siciliei, ale Corsicei și ale Galiei pînă la Ampurias; în Africa, în ciuda concurenței aspre a fenicienilor, vor fi întemeiate Cirene și Apolonia și, în Egipt, grecii vor obține, de la faraonii saiți, concesiunea unor străzi din Naucratis. Această deschidere către Orient care, prin Ionia, se face fără îndoială destul de curînd, apare din ce în ce mai sensibilă în epoca subgeometrică, adică circa între 700 și 650 î.e.n., obiectele străine și mai ales egiptene, cum este această statuetă de faianță a zeiței Mehit, descoperită în 1967 la Atena, dezvăluie legăturile strînse cu țările Orientului mediteranean. În această epocă, sub aceste influențe, se nasc noile concepții ale ceramicei numită orientalizantă, care apare pe de o parte sub aspectul grupului ionian (ceramică de Clazomenai, rodiană, de Naucratis, de Caere, calcidiană, laconiană) și, pe de altă parte, sub forma ceramicei protocorintiene și corintiene. Către 650 sfîrșește epoca geometrică și începe epoca arhaică care pregătește înflorirea civilizației grecești clasice.

Expansiunea civilizației grecești

În domeniul ceramicei, olăria corintiană, în care domină motivele animaliere și în care formele rămîn puțin variate, va ajunge la desăvîrșire, pînă ce olăria atică născută din geometric, cu personaje pictate în negru pe fond roșu, apărînd la începutul sec. VI, devine în toată lumea grecească modelul pe care toți îl vor imita, fără ca vreodată să-l ajungă. Tot în sec. VI, statuarul arhaic, reprezentat în general prin celebrele kore[74] și kouroi[75], sau Apoloni, născut în secolul precedent, ajunge de asemenea la desăvîrșirea eleganței sale în școlile atică și insulare, pregătind înflorirea sculpturii clasice.

Alte inovații ale perioadei arhaice sînt numeroase și importante, începînd cu invenția monedei, care apare în sec. VIII, în Ionia, sub formă de lentile metalice și se răspîndește pe larg, în secolul următor, în toată lumea grecească. Fierul este de

Scanned with CamScanner

asemenea folosit pe scară mare şi, dacă se mai practică încă incinerația, se revine din ce în ce mai mult la îngroparea cadavrelor. Totuşi arhitectura religioasă rămîne unul dintre martorii cei mai prestigioşi ai artei greceşti din epocile arhaică şi clasică. Acropolele, pe care regii aheeni îşi stabiliseră palatele lor cu megaron, devin locuințele zeilor şi se pare că tocmai aceste megara sînt cele care au servit de model îndepărtat pentru templul grecesc: Erehteionul primitiv din Atena, care este unul dintre cele mai vechi temple *in antis*, adică cu zidurile laterale continuînd pînă în fațadă, înlocuind coloanele de colț, arată clar această origine, templul fiind ridicat pe un soclu sau crepidomă şi compus dintr-un *pronaos* care corespunde intrării *megaronului* şi dintr-un *naos* care este vechiul *megaron; opistodomonul* era o sală de tezaur situată în spatele templului, simetric *pronaosului*. Originalitatea templului grec consistă în colonadele sale, acestea putînd să se înmulțească în fațadă, pe laturi şi în spatele naosului. Templul doric, caracterizat de coloana sa canelată cu capitel simplu şi fără bază, şi de friza sa în care triglifele alternează cu metope cu motive sculptate, apare fără îndoială în sec. VIII, odată cu Heraionul de la Olympia, construit pe atunci în lemn şi ale cărui coloane de lemn au fost, încetul cu încetul, înlocuite de coloane de piatră. În sec. VI, lumea greacă, din Sicilia pînă în Asia Mică, se acoperă cu temple dorice, deşi cele mai celebre şi cele mai armonioase, Partenonul, Afaia de la Egina[76], templul lui Poseidon de la Paestum, al Concordiei la Agrigento, cel de la Segeste în Sicilia, pentru a nu cita decît cîteva, datează din sec. V. Ordinul ionic, mai gracil şi despre care unii gîndesc că ar fi originar din Creta minoică, cu friza sa mai simplă şi coloana mai zveltă, cu capitel în volută, a fost folosit pentru prima dată în 580, cu prilejul construcției Artemisionului din Efes, de Hersifron din Cnossos şi de fiul său Metagene. Cît despre ordinul corintian, a cărui noutate se reduce la un capitel imitînd frunzele
 de acant ieşind dintr-un vas, acesta ar fi fost

inventat, la sfîrşitul sec. V, de sculptorul Calimahos şi folosit puţin după aceea de un alt sculptor celebru, Scopas, atunci cînd a reconstruit templul Atenei Aleia la Tegeea, incendiat în 395—394 şi unde a folosit simultan cele trei ordine.

La sfîrşitul sec. IV, campaniile lui Alexandru cel Mare vor întinde domeniul elenismului peste Orientul Apropiat şi vor purta germenii geniului grecesc pînă pe ţărmurile Indusului, unde uniunea fecundă a Greciei şi a budismului va face să se nască, cîteva secole mai tîrziu, arta greco-budistă de la Gandhara, prin care Extremul Orient va cunoaşte imaginea lui Buda. În Asia Mică, în Siria, în Egipt, sincretismul greco-oriental va crea culturi originale, care vor continua să se dezvolte, transformîndu-se, pînă la invazia arabă, în sec. VII e.n., în timp ce în Asia Mică, pînă în sec. XI, adică pînă la sosirea turcilor Selgiukizi, va trăi mai departe cultura elenică creştinată, sub forma sa bizantină. Către Occident, Roma va fi aceea care va moşteni vastul aport elenic şi-l va transmite lumii occidentale latinizate.

Originile Romei

Examinarea pămîntului de umplutură, adus din colinele vecine — fără îndoială Palatinul sau Capitoliul — şi acumulat deasupra templelor Fortunei şi celui al lui Mater Matuta, după incendiul lor din 213, lîngă biserica San Omobono la Roma, i-a permis lui E. Gjerstad, în 1959, să demonstreze, mulţumită unor descoperiri de cioburi amestecate în aceste pămînturi mişcate din loc, că unele coline ale Romei au fost ocupate încă din sec. XIV î.e.n., de păstori aparţinînd complexului culturii apeninice şi subapeninice. Deşi nu s-au cules cioburi egeene, această descoperire ar tinde să dovedească că legenda care făcea să fie locuită una din peşterile Palatinului de către tîlharul Cacus, cel care l-a atacat pe Heracles pe cînd acesta aducea din Iberia turmele lui Geryon, trecînd prin Forum Boarium, nu este lipsită de orice fundament istoric. Dacă starea actuală a săpăturilor foarte sporadice

Scanned with CamScanner

într-o stațiune ca Roma, a cărei densitate de ocupare și bogăție de monumente istorice împiedică orice săpătură preistorică extensivă, nu permite să se stabilească realitatea arheologică a unei influențe egeene care ar corobora legenda sosirii în Italia a troienilor lui Aeneas, fondator al primei monarhii romane, se poate totuși constata existența unei locuiri, mult înainte de data tradițională a întemeierii Romei Quadrata de Romulus (753 î.e.n.).

Pentru așezarea din epoca bronzului nu putem deci decît să-i constatăm existența, fără a putea s-o localizăm exact. Epoca următoare, care este aceea a primei vîrste a fierului, ne este mai bine cunoscută. Valea dintre colina cu două vîrfuri, Capitoliul și Arx, și ansamblul înălțimilor numite Palatin (compuse din Germal, Palatium și Velia), vale unde va fi situat, în epoca următoare, Forul, era pe atunci, în parte, o mlaștină traversată de Velabru care ceva mai încolo se varsă în Tibru. Așadar, în general, tocmai pe colinele vecine se instalaseră primii ocupanți ai Romei, chiar dacă podele de locuințe preistorice și numeroase morminte au fost găsite și în regiunea Forului, dovedind un efort de asanare, întrerupt de mai multe ori. Două motive au făcut ca zona Romei să fie ocupată încă dintr-o epocă foarte îndepărtată: mai întîi colinele domină cîmpia romană și prezintă comodități de locuire; apoi, ele apără trecerea vadului Insulei Tiberine, care permitea transhumanților și negustorilor să traverseze Tibrul. Geografic și economic, era încă de pe atunci un loc predestinat.

Primele sate romane aparțin complexului culturilor din Latium — sau lațiale (Cultura Laziale) — care continuă în parte tradiția subapeninicilor (în particular, în ceramică) și pe care o împărțim în trei grupe: cea a Campaniei romane, Albano și Boschetto. Aceasta din urmă ar părea a fi cea mai veche și a suferit clar influența villanoviană, în timp ce, în celelalte două grupe, domină elementele culturii denumite a mormintelor cu groapă (Fossakultur a lui G. Säflund). Aceasta continuă, la sfîrșitul epocii bronzului, o cultură

Scanned with CamScanner

de aspect conservator dintre ale cărei caracteristici una este înhumaţia în gropi dreptunghiulare suprapuse de un tumul de pietriş, în timp ce incineraţia domina în cea mai mare parte a regiunilor Italiei; fibula cu arc şi serpentiformă situează, dealtfel, această cultură în complexul protohallstattian, şi hallstattian, ca şi urna bitronconică, pe care o găsim, de asemenea, în inventarul funerar dar care nu este, în acest caz, o urnă funerară. Această cultură posedă centrul său în Campania, dar ea depăşeşte această regiune, intrînd în Calabria şi Latium, unde influenţează grupul Alban şi pe cel al cîmpiei romane.

Ca şi pentru Hallstatt, cronologia culturii laţiale este discutată; dăm aci cronologia lungă a lui H. Müller-Karpe şi R. Peroni, de preferinţă faţă de cronologia scurtă, ale cărei date sînt coborîte cu 50 pînă la 75 de ani: perioada I: cca. 1000—850; II: 850—750; III: 750—675; IV: 675—600/575; această dată finală este aceea a începutului monarhiei etrusce la Roma, odată cu Tarquinii, dată coborîtă pînă la 540/525 de E. Gjerstad.

În timpul primelor două faze, cultura laţială este în întregime incinerantă şi marchează, fără îndoială, sosirea emigranţilor incineranţi printre păstorii culturii subapeninice. Cenuşa este păstrată într-o urnă care adesea afectează forma colibelor în care a trăit defunctul, colibe de plan circular sau eliptic, cu acoperiş cu dublă pantă[77], din care au fost regăsite podele pe Palatin; osuarele erau plasate în cîte un mare chiup, împreună cu inventarul funerar, bijuterii, vase de ceramică, statuete grosolane în argilă reprezentînd pe Penaţi, sau poate pe cei defuncţi în atitudine de rugăciune (oranţi). Astfel s-au constituit, pe atunci, cîmpuri de urne, către Forum, a căror amintire ne-a păstrat-o Varro, în sec. I î.e.n. (*De lingua latina* V, 157), care spune, în legătură cu locul vecin cu Cloaca Maxima numit Dololia, că era interzis să se scuipe din pricina urnelor pline cu oseminte care fuseseră găsite acolo. Trebuie remarcat că, din absenţa armelor în inventarul funerar, se poate crede că ne găsim în faza unei

societăţi de păstori paşnici. Nu acelaşi lucru se întîmplă în perioadele III şi IV cînd, pe Esquilin, E. Gjerstad a dezgropat, caracteristice pentru aceste faze, 86 de morminte de înhumaţie (doar patru morminte sînt de incineraţie), reprezentînd o societate războinică, aşa cum o mărturiseşte inventarul compus din pumnale, lănci, căşti, scuturi, pectorale şi un car de luptă. Cu toate că, prin numeroase aspecte, aceşti noi veniţi — fără îndoială originari din sud — pot să se lege de cultura mormintelor cu groapă (Fossakultur), se pare că putem vedea în ei confirmarea tradiţiei istorice a sosirii sabinilor, a căror prezenţă pare să fi fost de asemenea surprinsă în mormintele cu cerc (a circolo) de la Tivoli, al căror inventar este analog celui al mormintelor de pe Esquilin. Este evident foarte greu să legăm descoperiri arheologice, încă prea fragmentare, de tradiţia legendară; ceea ce apare totuşi este că Alba Longa, situată la Castel Gandolfo şi care, ca şi satele de pe Palatin şi aşezările din munţii Albano, participă la cultura laţială, poate să se prevaleze de o prioritate cronologică, aşa cum o vrea tradiţia, chiar dacă s-ar fi putut să fi existat o anumită dominaţie spirituală care să justifice această tradiţie; nu putem şti în ce măsură aşezarea de pe Palatin — de fapt existau trei aşezări repartizate pe înălţimile Palatium, Germal şi Velia — a exercitat o hegemonie asupra satelor instalate pe celelalte coline. Pare că întemeierea Romei să fi constituit un adevărat sinoecism al tuturor acestor aşezări de origini diverse, prima încercare de fuziune apărînd în liga Septimontiumului care s-ar fi format către sfîrşitul secolului VIII î.e.n.: această ligă ar fi reunit, nu şapte munţi cum ar părea s-o indice numele său, ci pe cei opt munţi locuiţi la origine: Palatium, Germal, Velia (constituind Palatinul), Cispius, Fagutal, Oppius (care sînt cele trei vîrfuri ale Esquilinului), Caelius şi Suburra, adevăratul nume al ligii, trebuind, după L. A. Holand, să fie scris Saeptimontium, format din *septi* (*saepti*) *montes*, „munţii închişi". În
 sfîrşit, nici o descoperire arheologică n-a putut

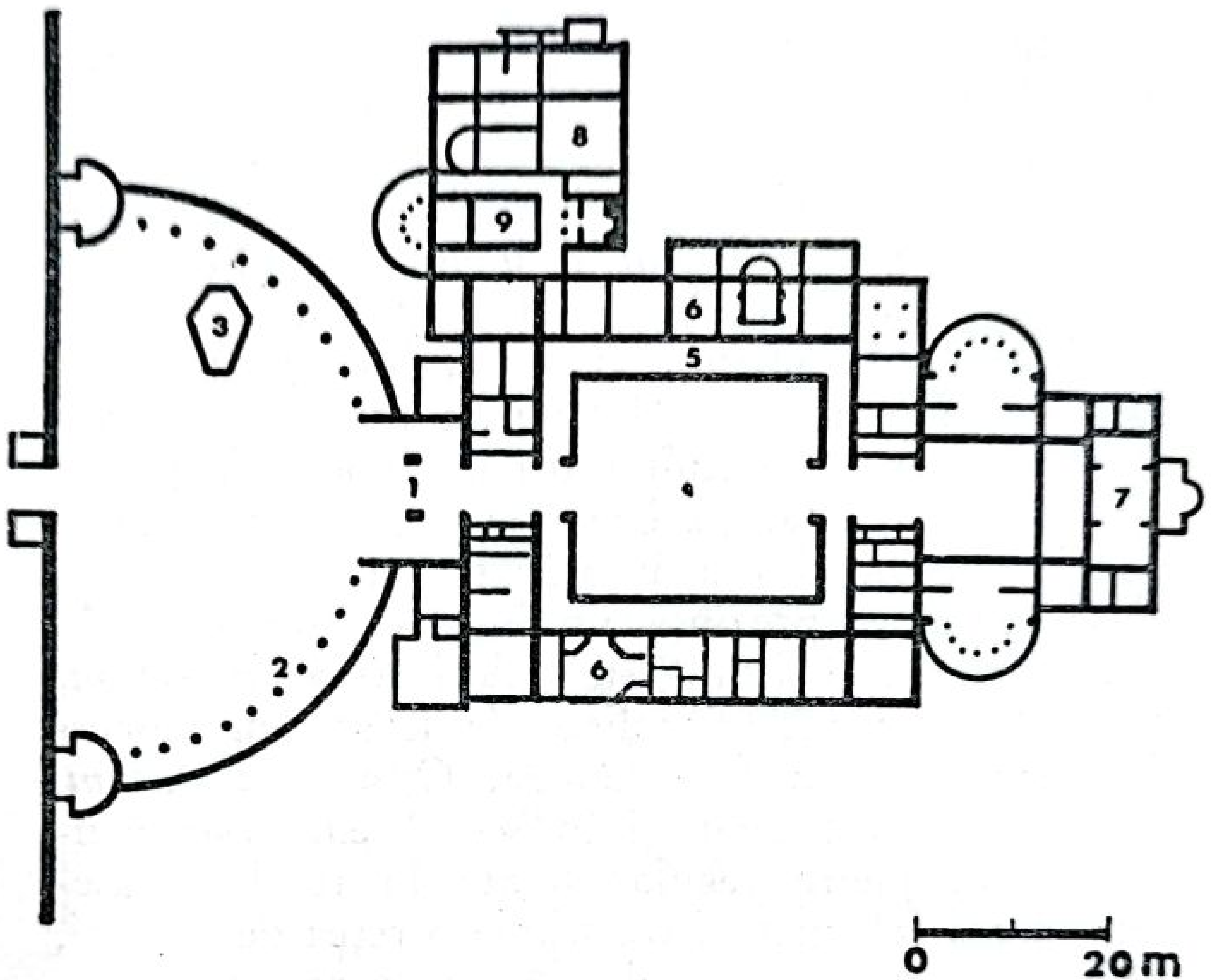
să confirme, încă, tradiția stabilirii sabinilor pe Capitoliu și pe Quirinal, care nu sînt incluși în Liga latină a Septimontiumului. În orice caz, veritabila întemeiere a Romei, nu incinta de pe Germal, stabilită după legendă de Romulus, în 753, cu ajutorul unui plug, dar a Romei urbane care a adunat așezările latine și sabine, pare să se datorească etruscilor; etrusc este numele Romei, etrusci sînt cei trei din urmă regi (Tarquinius cel Bătrîn, Servius Tullius și Tarquinius Superbul), etrusc este ritul de întemeiere al Romei Quadrata, al cărei nume ar părea să implice, nu incinta pătrată de pe Germal sau cea de la Mundus pe Palatin, ci un oraș cu planul în formă de grilă, adică de tip ortogonal, unde străzi paralele (*decumani și cardines*) sînt centrate pe cele două mari căi axiale, *cardo maximus* și *decumanus maximus* pe care le vom regăsi în continuare în planul orașelor și al castrelor romane.

Lumea romană

Un întreg ansamblu complex de calități individuale și colective, de împrejurări istorice, a făcut, în cîteva secole, din păstorii de pe Palatin stăpînii lumii mediteraneene. La începutul sec. II e.n., sub Traian, la apogeul extensiunii sale teritoriale, Imperiul roman înglobează toate țările riverane ale Mediteranei, frontierele sale nordice rămînînd fixate aproximativ pe Rin și pe Dunăre, iar Traian prelungind temporar limesul sirian dincolo de Eufrat, după cucerirea Babilonului de la parți.

Dincolo de tradițiile de artă indigene, elementele romane constituie o vastă unitate de cultură din Britania (Anglia) pînă în Egipt, de la Atlantic la Eufrat. Aceste elemente arheologice sînt cu mult prea numeroase și variate ca să putem schița aici o trecere a lor în revistă. Putem totuși nota cîteva elemente fundamentale. Acestea se exprimă mai ales în arhitectura, cu exclusivitate aproape, funcțională și în urbanism, așa cum este mai ales vizibil în orașele Africii de nord și ale Libiei, totdeauna bazat pe *cardo* și *decumanus;* în dome-

niul arhitectural, teatrul în semicerc cu zidul său de scenă, diferit de teatrul grec, amfiteatrul[78] de plan oval sau circular, apeductul cu desfășurarea sa de arcuri suprapuse, termele[79] cu sălile lor cu deschideri la partea superioară a zidurilor, bazilica[80] cu nave largi, porțile și arcurile de triumf, piața, forul[81] situat la încrucișarea lui *cardo* și

II. Villa gallo-romană de la Montmaurin, Haute-Garonne. Precedînd intrarea (*1*), un portic în formă de hemiciclu (*2*) limitează un spațiu vast în care se află un mic sanctuar (*3*). În centru, o mare curte dreptunghiulară, de 26×22 m (*4*), este înconjurată de un peristil acoperit (*5*), pe care se deschid apartamentele principale (*6*), după o dispoziție de plan obișnuită la casele de tip mediteraneean. La dreapta, a doua curte, mai mică, în jurul căreia se ordonează alte apartamente (*7*). Villa posedă și terme (=băi — *8*) și un nimfeu (=fîntînă cu bazin — *9*).

decumanus maximus și dominat de un Capitoliu, toate aceste elemente sînt caracteristice ale geniului constructor al romanilor.

Arhitecții romani — care erau adesea greci — utilizau elementele grecești ale doricului și ionicului, dar gustul roman pentru ornamentele în-

cărcate şi abundenţa efectului decorativ i-a pus în situaţia să folosească de preferinţă coloana corintică şi mai ales coloana compozită (începînd de la sfîrşitul sec. I, în Arcul lui Titus), în care voluta ionică se uneşte cu coşul de acant corintian; ordinul toscan, de origine etruscă, care este analog cu un doric necanelat, a fost de asemenea adoptat de romani care, pe aceste date fundamentale, au brodat liber, utilizînd caneluri torsadate, sau unind un fus toscan şi un capitel compozit. Tehnica zidăriei reprezintă, de asemenea, un mijloc de datare, dealtfel destul de mobil; cele mai vechi tipuri sînt *opus siliceum şi quadratum*, în pietre de talie, neregulat, sau regulat tăiate, *opus* pe care-l găsim în incinta atribuită lui Servius Tullius. Începînd din sec. II î.e.n., a fost folosit *opus caementicium*, constituit dintr-un blocaj de pietriş legat cu un mortar pe bază de pozzolana; această zidărie grosolană era îmbrăcată cu paramente a căror varietate prezintă un interes cronologic: în sec. II şi sec. I î.e.n. este folosit *opus incertum*, constituit din pietre poligonale legate cu mortar şi oferind o suprafaţă netedă. *Opus reticulatum*, folosit în sec. I î.e.n. şi în sec. I e.n., este constituit din pietre regulat tăiate în romb şi aşezate în aşa fel încît să constituie o reţea de ochiuri, acoperind întreg peretele. Arhitectura imperială, mai ales în sec. I şi II, foloseşte de preferinţă o îmbrăcăminte de cărămizi crude sau arse, destul de plate, aşezate în asize, tehnică de zidărie care a primit numele de *opus testacceum* sau *latericium*. În sfîrşit, amestecul de piatră şi de cărămidă, pe asize, numit *opus mixtum*, caracterizează în Italia placajele[82] contemporane cu Imperiul tîrziu, începînd din sec. III.

Este desigur evident că monedele rămîn unul dintre cele mai sigure indicii cronologice; totuşi, piese de inventar mobil curent servesc de asemenea drept punct de reper. Astfel lămpile de teracotă, la început rotunde, cu mînere inelare şi cu ornamente simple sub Republică, primesc mai tîrziu un mîner plin şi ascuţit, care se alungeşte şi se încarcă de ornamente cînd ajungem în Im-

periul tîrziu. Olăria rămîne, de asemenea, unul dintre elementele esenţiale de datare, deşi olăria curentă este greu de folosit. Olăria romană tipică este aceea denumită sigillata, vase cu verniu roşu, pe care le numim impropriu, după Draggendorf (în 1895), *Terra sigillata* din pricina imprimării sigiliilor atelierelor sau a unui decor cu figurine. Aceste vase, care căutau să imite modelele metalice, erau fie mulate în întregime împreună cu decorul lor, fie cu reliefuri aplicate, adică corpul vasului era mulat şi, odată pîntecele uscat, i se aplicau reliefuri mulate, fixate cu barbotină, constituită dintr-o pastă de argilă, obţinută dizolvînd pulberea de argilă în apă. Aceste vase sînt roşii, acoperite cu un verniu care face suprafaţa strălucitoare, Déchelette clasînd dealtfel printre ele şi vasele obţinute în aceeaşi tehnică, dar de culori diferite. În sec. I î.e.n. s-au produs aceste vase în diferite ateliere din Asia Mică, Egipt, Sardinia şi mai ales în Italia, unde domină atelierele de la Arezzo, anticul Aretium. În prima jumătate a sec. I e.n., această tradiţie se implîntă în Galia, în atelierele de la Graufesenque (Aveyron) şi, apoi, în Occidentul roman, unde, în secolul următor, oficinele de la Lezoux (Puy-de-Dôme) şi de la Banassac (Lozère) pretindeau la un adevărat monopol în Galia, în timp ce în Anglia, încă din sec. I, s-au deschis atelierele de la Castor (Northamptonshire), în Germania, în sec. II, lucrează ateliere influenţate de meşterii de la Lezoux; cele mai importante rămîn cele de la Trier, Heddernheim (lîngă Frankfurt), Rheinzabern (lîngă Speyer) şi Westerndorf (Bavaria).

XII. IRAN

Mezolitic şi neolitic

În timpul misiunii sale ştiinţifice în Persia, în 1889—1891, Jacques de Morgan a crezut că a găsit un atelier de cioplit piatra din „cuaternar" în rîpa de la Ab-e-Pardoma, în Mazenderan; în publicaţia sa, dă trei desene neconcludente ale acestor pietre cioplite, care ar putea să fie cioplitoare, dar ale căror retuşe pot să se datorească, tot atît de bine, aşchierii naturale; dimpotrivă, silexurile cioplite pe care le-a strîns în Luristan şi lustruitorul de la Halis-Dehlil (Kurdistanul de Mukri) apar ca primele mărturii descoperite ale unui utilaj neolitic în Iran. În lucrarea sa postumă, *Preistoria Orientală,* scrisă între 1912 şi 1923, el pune din nou problema descoperirilor sale şi conclude că nu există prelucrarea pietrei în Iran şi în Transcaucazia, uneltele pe care le crezuse neolitice, aparţinînd epocii metalelor: palinodia[83] sa a fost nefericită, dar datorită ei cititorul poate să-şi dea seama că preistoria iraniană este o achiziţie relativ recentă.

Paleoliticul platoului iranian rămîne, dealtfel, încă, mai puţin cunoscut şi nu aduce deloc elemente noi pentru o mai bună cunoaştere a acestui îndepărtat trecut al omului. Se cuvine totuşi să semnalăm explorarea peşterii de la Ghar-i-Khar, pe versantul de sud al muntelui Behistun de către P. E. L. Smith, începînd din 1965. Într-un nivel

Scanned with CamScanner

care nu este cel mai adînc (—5 m), a fost descoperit un utilaj mousterian tipic, de rîcîitoare cu margini asimetrice și de lame groase retușate; stratele superioare atestă ocuparea în paleoliticul superior și în neolitic.

Regiunile septentrională (caspică) și occidentală (Zagros) ale Iranului sînt situate în marile zone de invenție ale Asiei anterioare, unde se observă o evoluție naturală care trece de la paleoliticul cu utilaj miniaturizat la neolitic, prin mezolitic și protoneoliticul cu microlite.

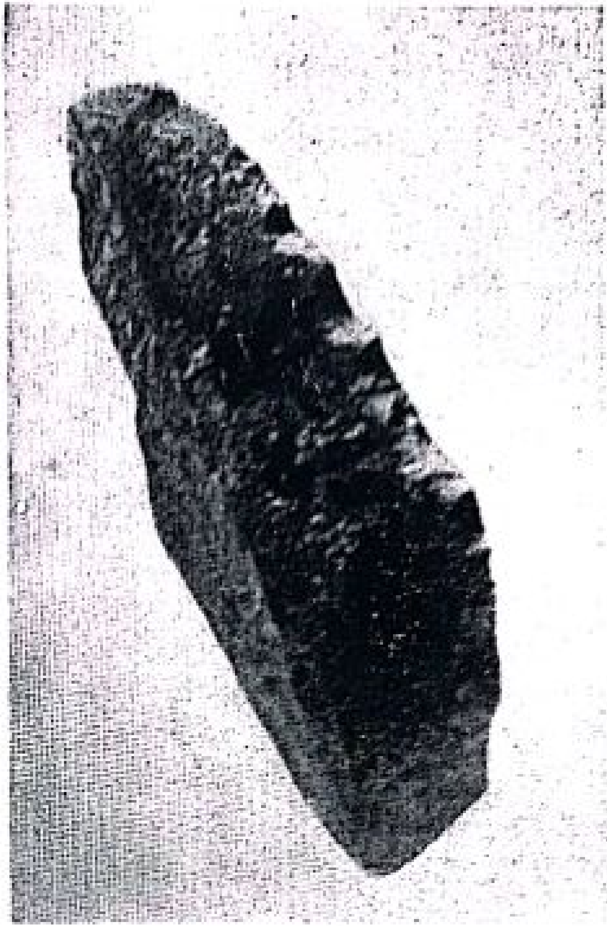
Pe țărmurile Caspicei, mezoliticul este reprezentat la Ghar-i-Kamarband, unde depunerile au primit de la săpătorii anglo-saxoni numele de Belt Cave (Peștera centurii). În nivelele inferioare s-au găsit din abundență oseminte de gazelă, vînarea acestui animal fiind principala ocupație a acestei societăți de vînători, de unde și numele „gazelle mesolithic" (mezolitic gazelian) dat de anglo-saxoni acestei perioade. Osemintele de bovine care devin din ce în ce mai abundente, o falcă de cîine în nivelul de la începutul mileniului VII, permit să se întrevadă primele încercări de domesticire a animalelor. În nivelele superioare ale mezoliticului, caprele din munții Elbruz și oile din stepe apar din ce în ce mai numeroase, fie că perioada de secetă declanșată la începutul mezoliticului a fost cauza migrației lor într-o regiune mai umedă, unde au fost vînate, fie că fuseseră domesticite.

În Kurdistan, în regiunea Kermanshah, cele două stațiuni martor sînt Tepe Asiab și Ganj-i-Dareh. La Tepe Asiab a fost adus la lumina zilei un sat de colibe circulare sau eliptice de 8 pînă la 9 metri diametru; porcul sălbatic era baza hranei împreună cu culesul de scoici, utilajul microlitic și figurinele din pămînt ars prezintă trăsături comune cu Jarmo, dar și cu Zawi Chemi, Shanidar; Ghanj-i-Dareh este o „tepe"[84] de 40 m diametru și de 7 m înălțime. Zona de vetre din nivelul cel mai adînc a fost datată din 8450± 150 î.e.n. Utilajul de silex, lamele cu spate, rîcîitoare, piese denticulate, sînt caracteristice mezo-

liticului; fragmente de vase și de rîșnițe de piatră, precum și cîteva boabe de grîu au făcut ca această stațiune să fie clasată în protoneolitic, dar grîul putea fi și produsul culesului, așa cum se întîmplă în culturile mezolitice contemporane din Irak. Într-un nivel mai recent, datat la limita mileniului VIII, săpătorii au descoperit ceramică, păstrată datorită faptului că satul a fost în întregime incendiat. Piesa cea mai remarcabilă este un vas de 80 cm înălțime, cu pereții de 4 cm, făcut dintr-o argilă amestecată cu pleavă ca degresant; printre alte obiecte din pămînt ars s-au strîns un vas în formă de ploscă și figurine umane și animale, ca la Tepe Asiab. Locuințele erau făcute din cărămizi lungi de lut uscat la soare, legate printr-un mortar, și aveau acoperiș de bîrne și de ramuri. Dacă data acestui nivel, pe care-l putem clasa astfel în neoliticul vechi, poate fi confirmată, găsim aici, deci, cel mai vechi atelier de ceramică cunoscut pînă acum, cu toate că este posibil ca primele nivele cu ceramică de la Catal Hüyük, încă neexplorate, să urce pînă în aceeași epocă. S-ar părea, totuși, că și alte stațiuni, contemporane și clasate în protoneolitic, au cunoscut, în realitate, o ceramică asemănătoare, a cărei raritate precum și arderea proastă nu au permis păstrarea, doar unele din aceste catastrofe agreabile arheologului, cum este un incendiu, putînd să păstreze aceste fragile mărturii ale geniului uman.

În etapa actuală de observare științifică, celelalte stațiuni din neoliticul iranian sînt mult mai recente. Protoneoliticul de la Ghanj-i-Dareh ar fi, așadar, contemporan cu jumătatea natufianului și a zarzianului, iar neoliticul vechi ar începe cu karimshahirianul din Irak și ar fi contemporan cu Muallafat și cu Tepe Asiab; alte stațiuni din Irak sînt în general puse în relație cu Calat Jarmo, a cărei perioadă preceramică începe spre 6500, neoliticul vechi începînd aici în prima jumătate a mileniului VI.

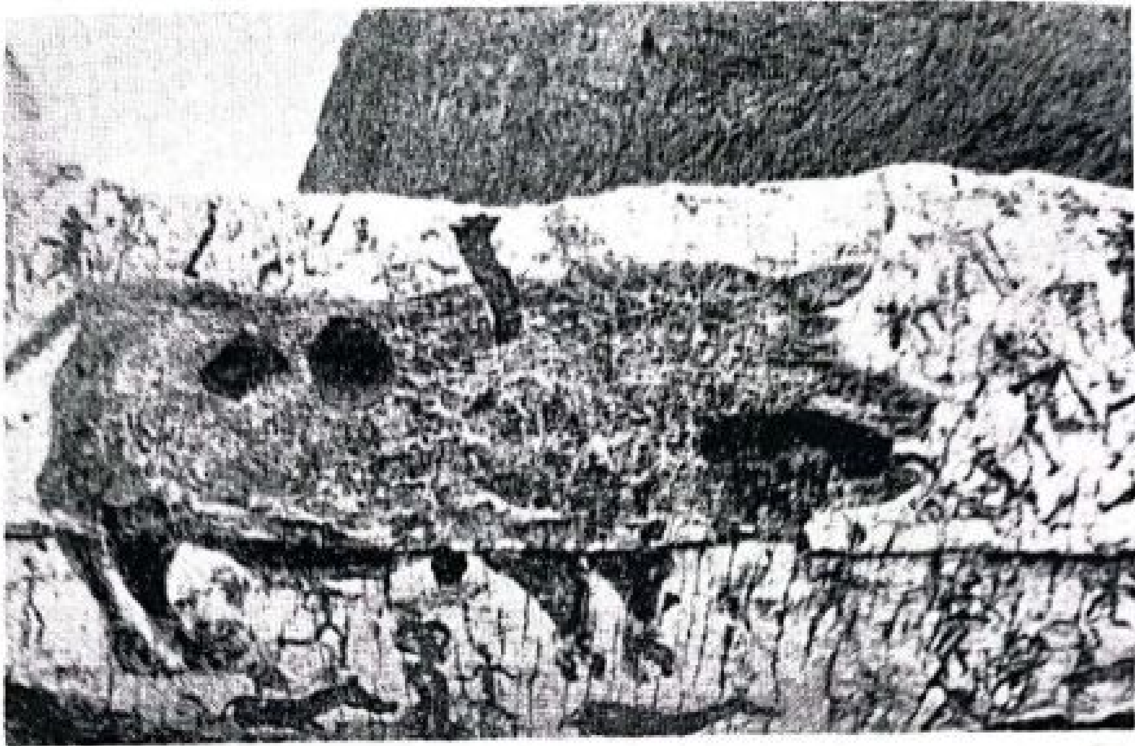
Cele mai vechi stațiuni neolitice oferă o ceramică lustruită, monocromă, cărămizie, din argilă amestecată cu pleavă ca la Ghanj-i-Dareh, coaptă

1. Așchie de silex de la Ciou-kou-tien, Paleolitic inferior.

2. Bifacial de silex de la Tingțuen, Șan-si, paléolitic mijlociu.

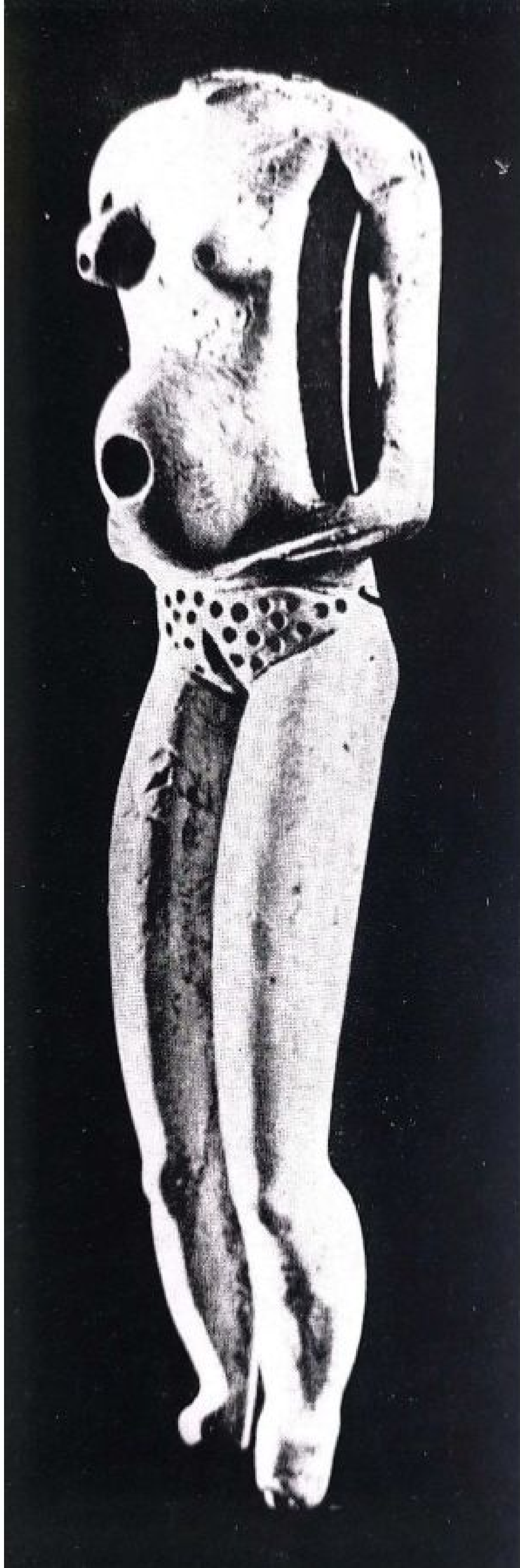

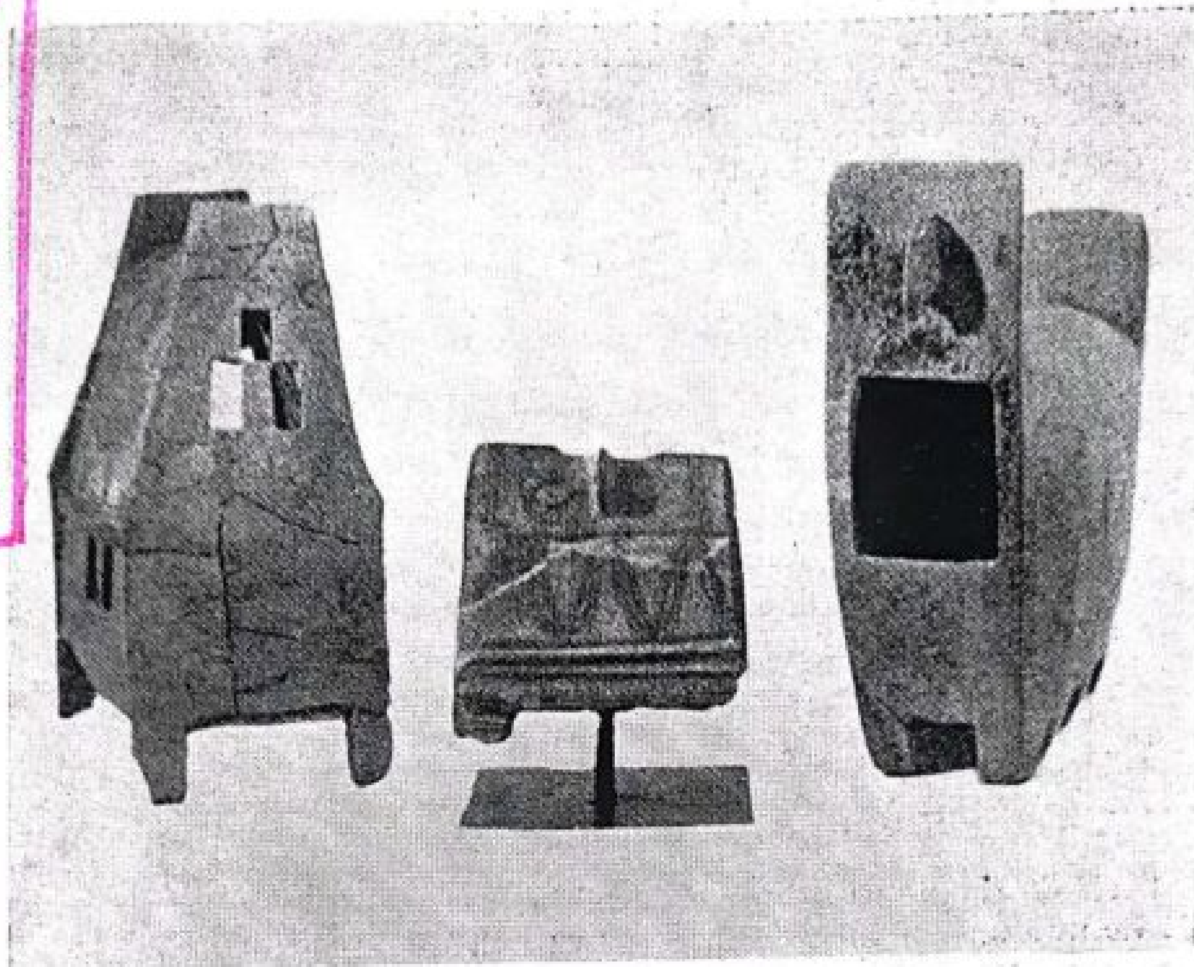
3. Çatal Hüyük, frescă cu o scenă rituală de vînătoare, neolitic, mil. VI î.e.n. Muzeul arheologic Ankara.

4. Zidurile Troiei VI.

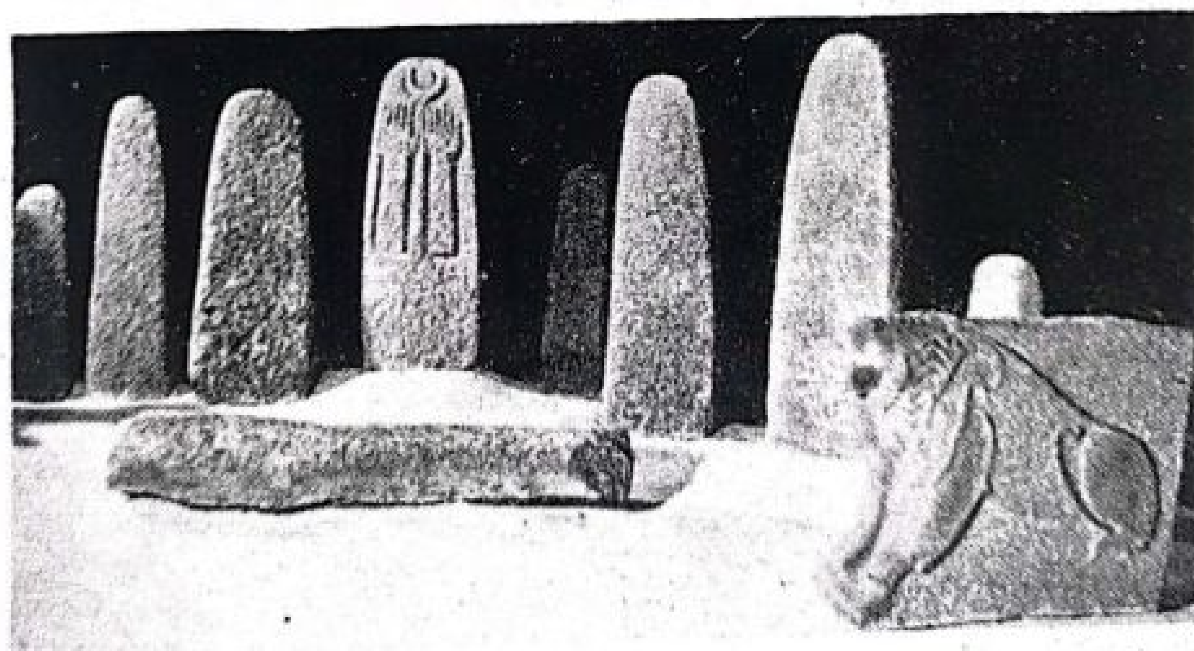
5. Relief cu procesiune de divinităţi, sanctuarul rupestru de la Yazilikaya, sec. XIII î.e.n.

7. Două osuare în formă de locuinţă şi un fragment de osuar cu elementele unei figuri umane, teracotă, calcolitic ghassulian (3500 3100 î.e.n.) Muzeul Israelului, Ierusalim.

8. Stele, statue, masă de ofrande şi ortostat cu imaginea unui leu din sanctuarul cananeean de la Hazor, sec. XVIII î.e.n. Muzeul Israelului, Ierusalim.

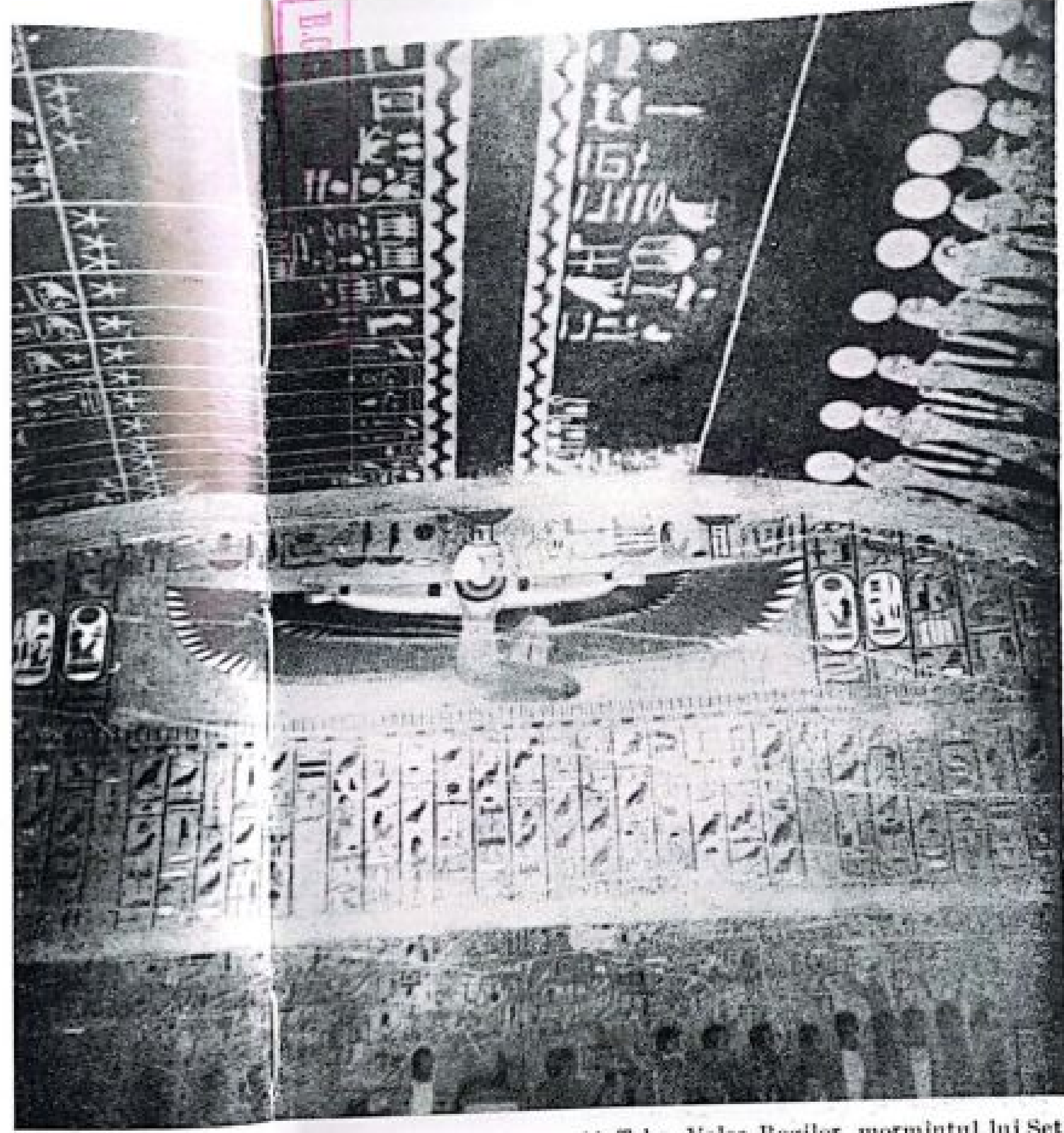

9. Stelă de alabastru sabeeană, Arabia, sec. III î.e.n. Muzeul Cinquantenaire, Bruxelles.

10. Măcelar, statuetă funerară de calcar pictat, Saccara, dinastia V. Muzeul Egiptean Cairo.

11. Teba, Valea Regilor, mormintul lui Seti I, pictura plafonului cu reprezentări astronomice. Dinastia XIX.

Scanned with CamScanner

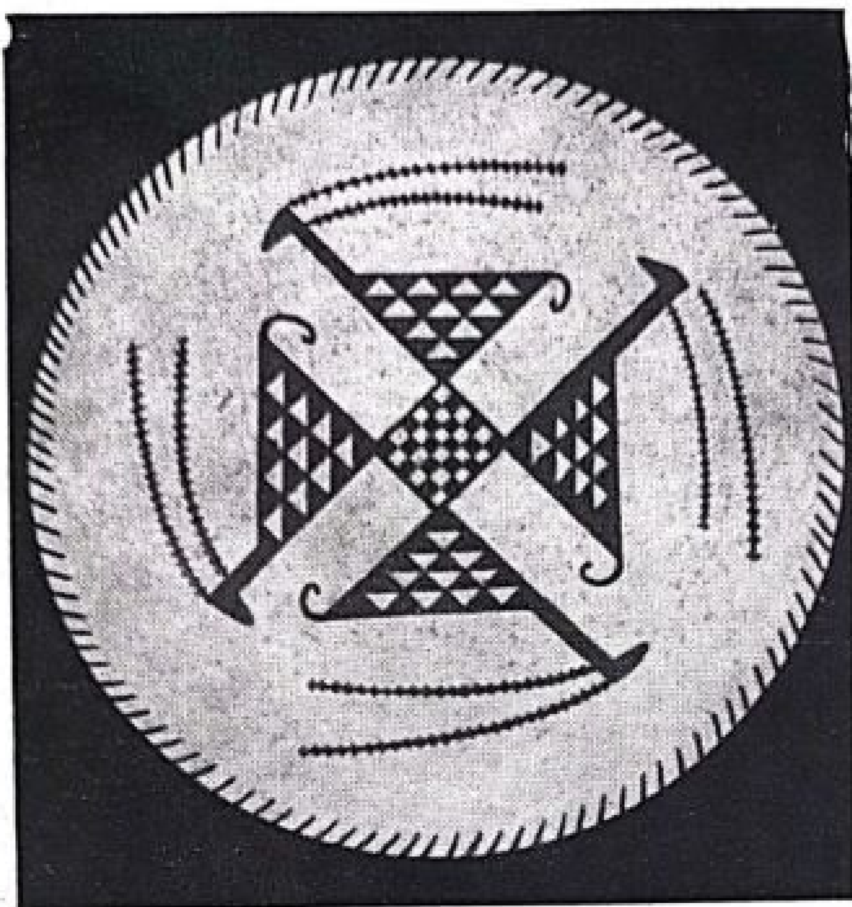

12. **Karnak, Templul cel mare al zeului Amon, intrarea în prima sală a analelor faraonului Tutmes III (dinastia XVIII) flancată de statuile faraonului Ramses II şi a soţiei sale regina Nefertari.**

Scanned with CamScanner

13. Karnak, templul lui Amon, dinastia XVIII. Relief reprezentînd pe Tutmes III învingător, lovind prizonierii.

14. **Ceramică de tip Samarra, cu decor geometric în care se mai cunoaște vag tema țapilor, mil. V. î.e.n.**

15. Ceramică de tip Samarra — stilul naturalist geometrizat — mil. V î.e.n.

ică de tip
cu decor
în care se
•aşte vag
ilor, mil.

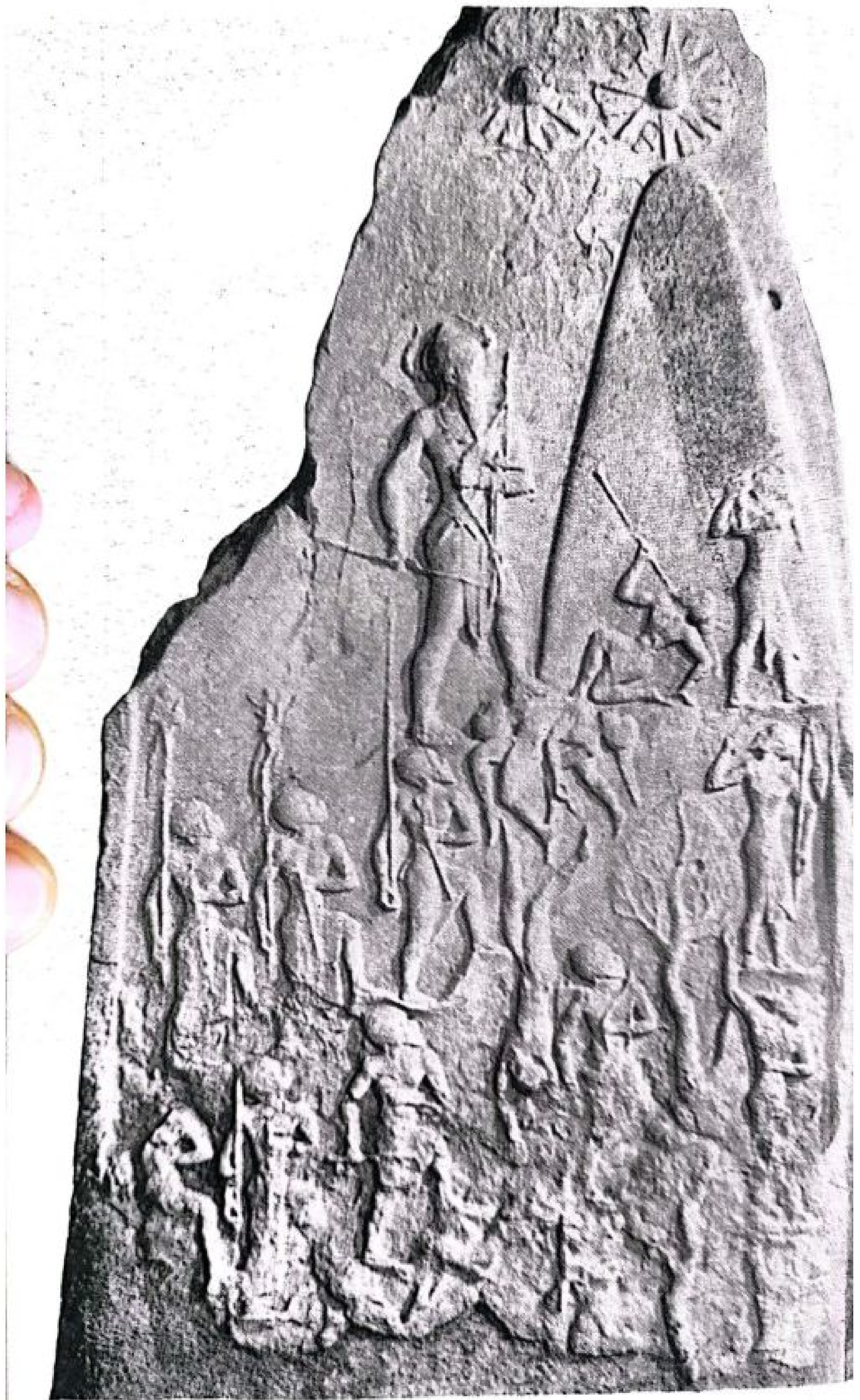

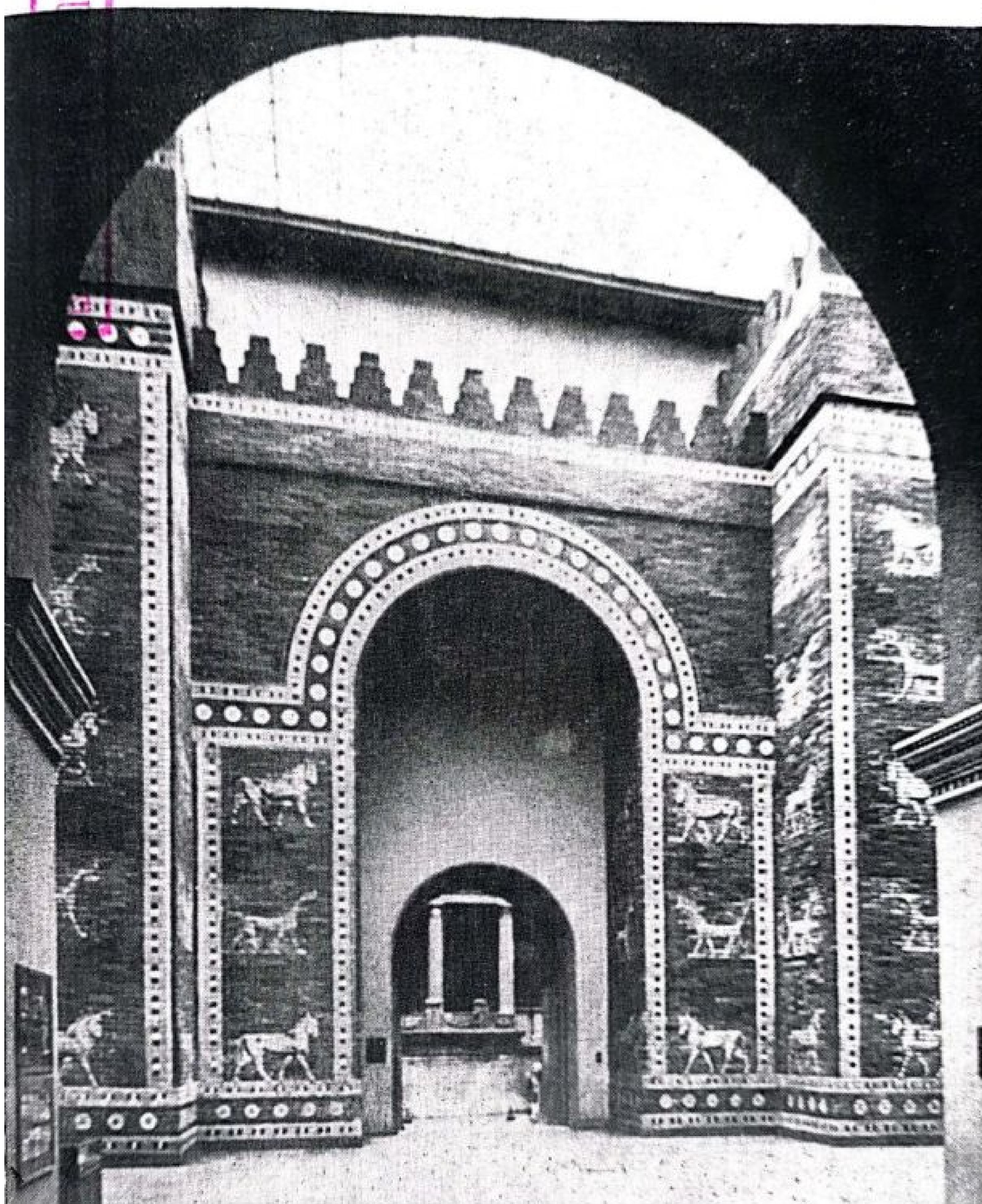

de tip
stilul
metri-
i.e.n.

16. Zigguratul din Ur, restaurat, dinastia III, sec. XXII–XXI, î.e.n.).

17. Zigguratul de la Cioga Zanbil, sec. XII i.e.n.

20. Podeaua unei locuinţe din aşezarea protoneolitică de la Lepenski Vir, Iugoslavia.

21. Figură umană sculptată în piatră din aşezarea protoneolitică de la Lepenski Vir, Iugoslavia. Muzeul Naţional Belgrad.

22. Fereastră din templul megalitic de la Hal Tarxien, Malta, mileniul III î.e.n.

23. Aliniamentul megalitic de la Carnac, Bretagne, inceputul mil. II î.e.n.

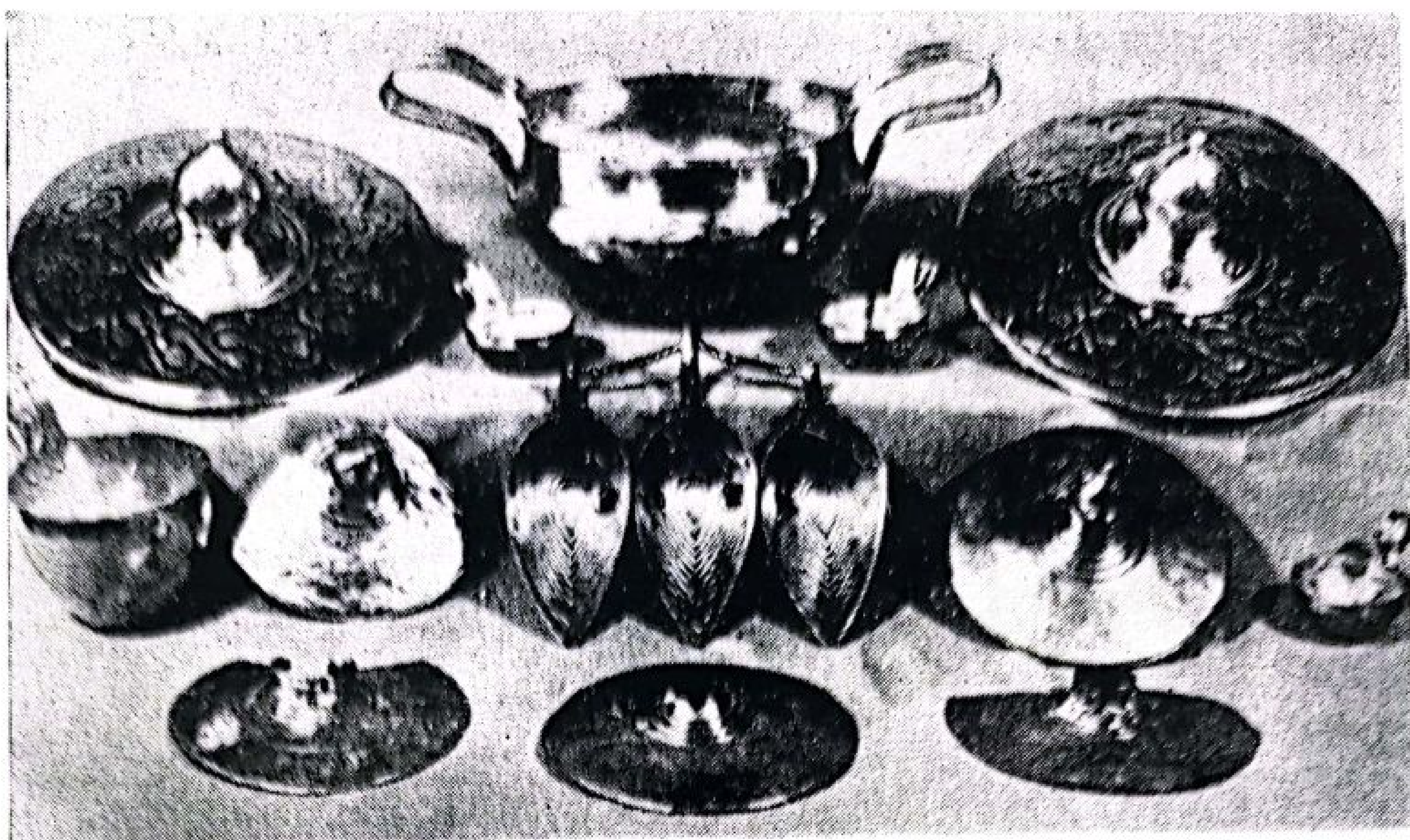
24. Vas ceramic de tip Cucuteni AB, cu reprezentare antropomorfă geometrizată, de la Traian-Neamţ, Muzeul de Istorie al R.S.R.

25. Pumnal neolitic din silex cioplit prin presiune, Hindsgavl, Danemarca, 1800–1500.

→

27. Vestigiile aşezării fortificate, cu construcţii de lemn, din prima epocă a fierului, cultura luzaciană, de la Biskupin, Luzacia, R.P. Polonă.

26. Tezaurul de la Vîlcitrn, elemente de decor arhitectural și vase de ceremonie din aur, aduse în Tracia după jaful unui palat asirian, sec. VII î.e.n. Muzeul Național Sofia.

29. Șarpele Glykon din tezaurul de sculpturi romane — sfîrșitul sec. II e.n. — de la Tomis (Constanța). Muzeul de arheologie Constanța.

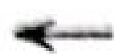

Scanned with CamScanner

30. Soldat portughez, statuetă de bronz din Benin, Nigeria, sec. XVI, British Museum Londra.

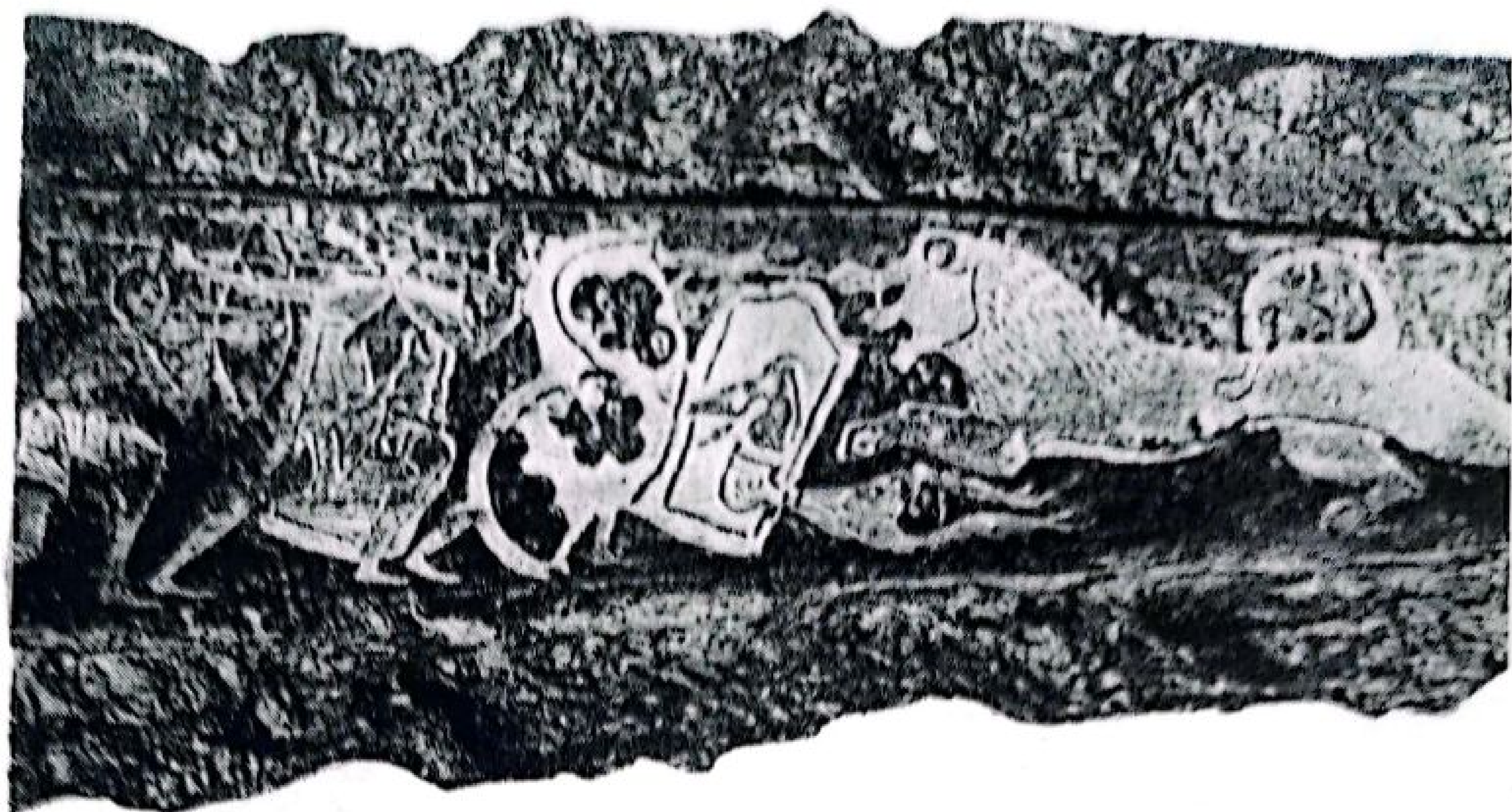
31. Arcaşi luptîndu-se pentru un bou, pictură rupestră, muntele Uvera, deşertul Libiei.

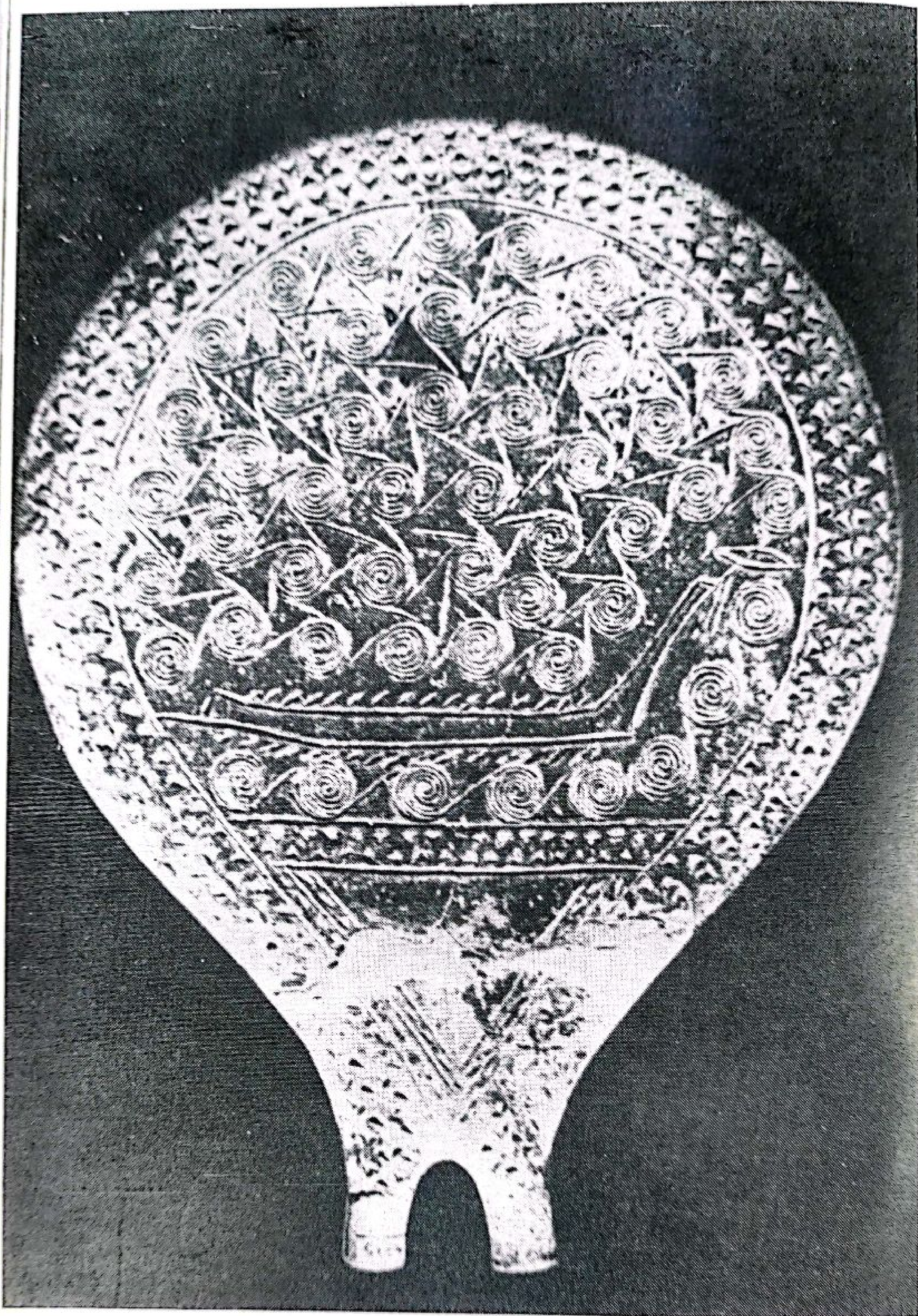

32. Mască de aur din mormîntul unui prinţ acheean, din mormîntul V din cercul mormintelor de la Micene, sec XVI î.e.n., Muzeul Naţional Atena.

33. Vînătoare de lei, incrustaţii de aur şi argint pe lama unui pumnal micenian de bronz, mijlocul sec. XVI î.e.n., din mormîntul IV din cercul mormintelor de la Micene. Muzeul Naţional Atena.

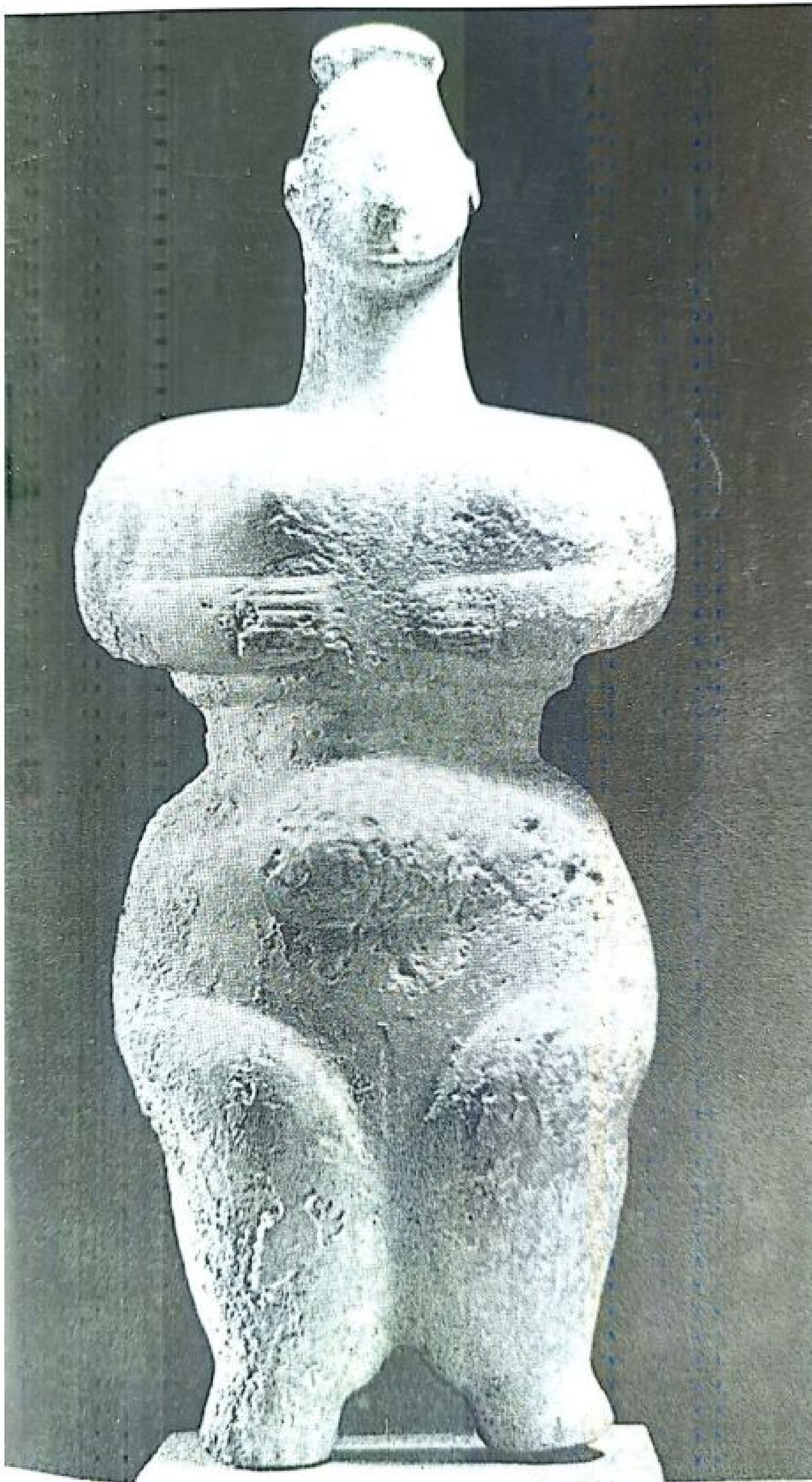
34. Cîntăreţul din harfă din insula Keros, figurină de marmoră cicladică, a doua jumătate a mil. III î.e.n. Muzeul Naţional Atena.

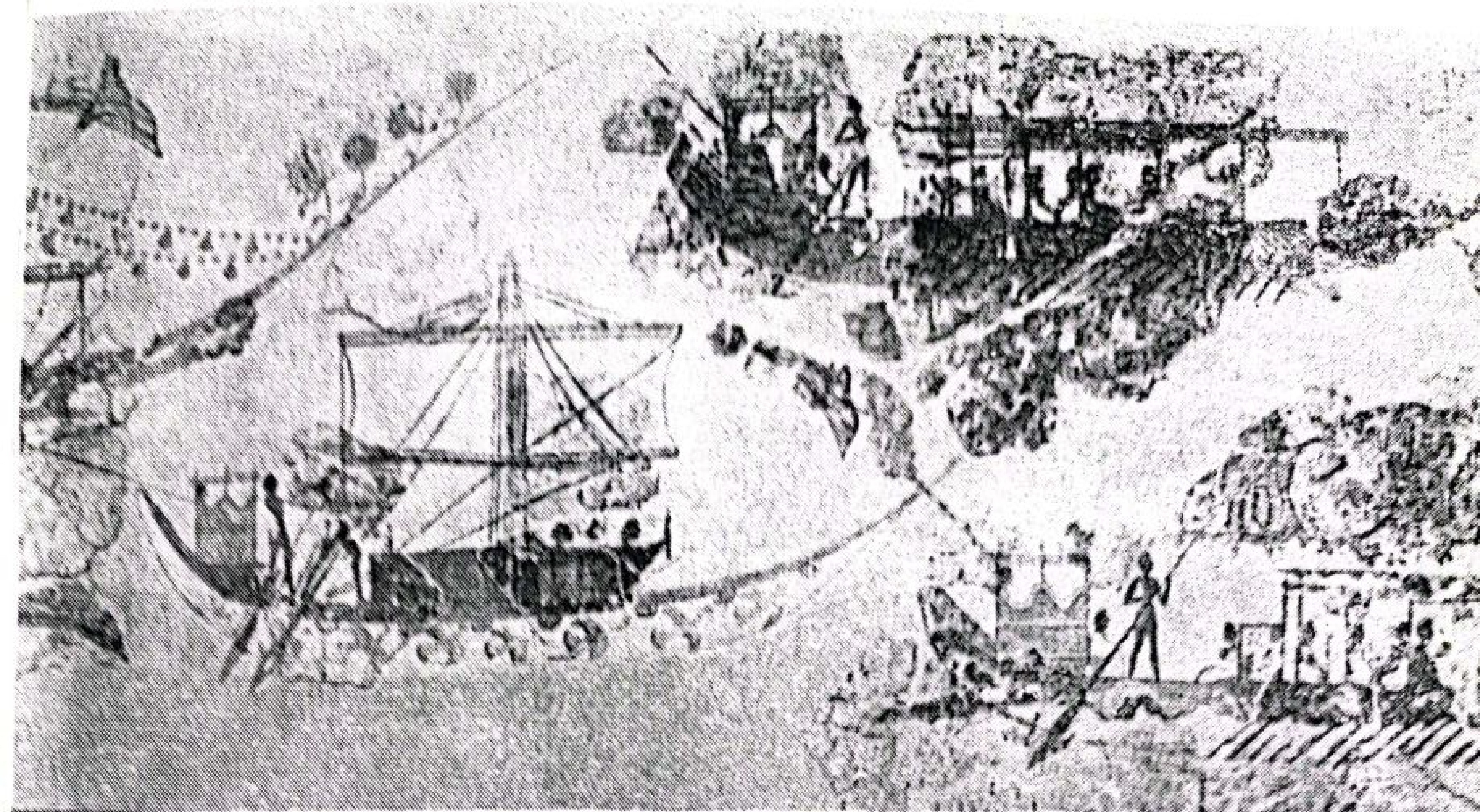
35. „Tigaie" din Syros, cu decor geometric, de destinaţie necunoscută, 2800–2000 î.e.n. Muzeul Naţional Atena.

36. Figurină feminină din piatră, Sparta, 6000–5000 î.e.n., Muzeul Naţional Atena.

Scanned with CamScanner

38. Fresca expediţiei navale din casa de vest, insula Thera, minoic (circa 1500), Muzeul Naţional Atena.

39. Nurraghiul de la Barumini, Cagliari, Sardinia, circa 1500–800 î.e.n.

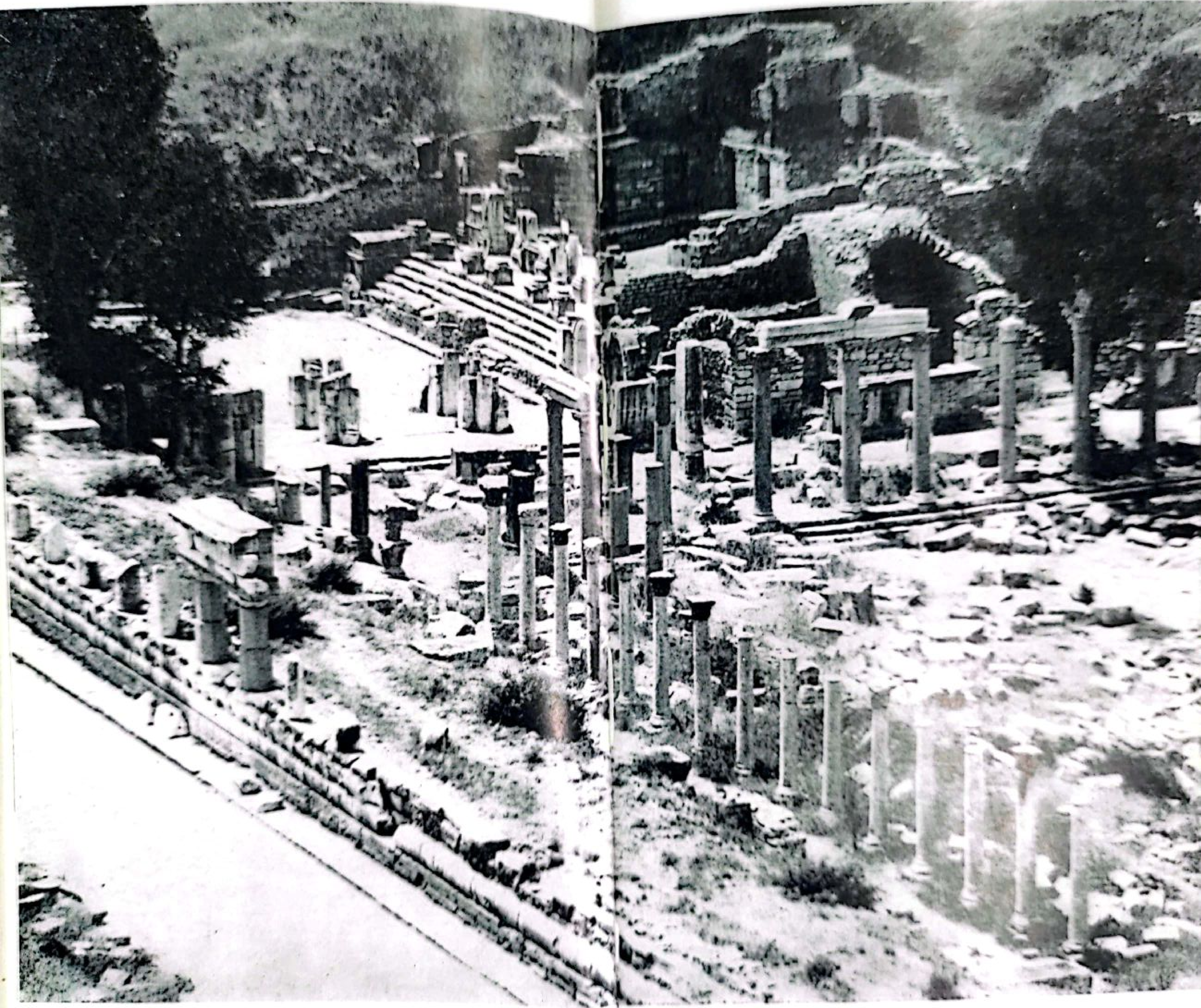
40. Urnă bitronconică cu capac, din bronz, cultura Villanova, de la Vulci, Etruria, Muzeul de la Villa Giulia, Roma.

41. Crater de stil subgeometric de la Dipylon, 740 î.e.n., Muzeul Național din Atena.

→

42. Efes, biblioteca lui Celsus, sec. I e.n.

43. Amorfă die stil orientalizant din insula Milos, 625–620 î.e.n., Muzeul Naţional din Atena.

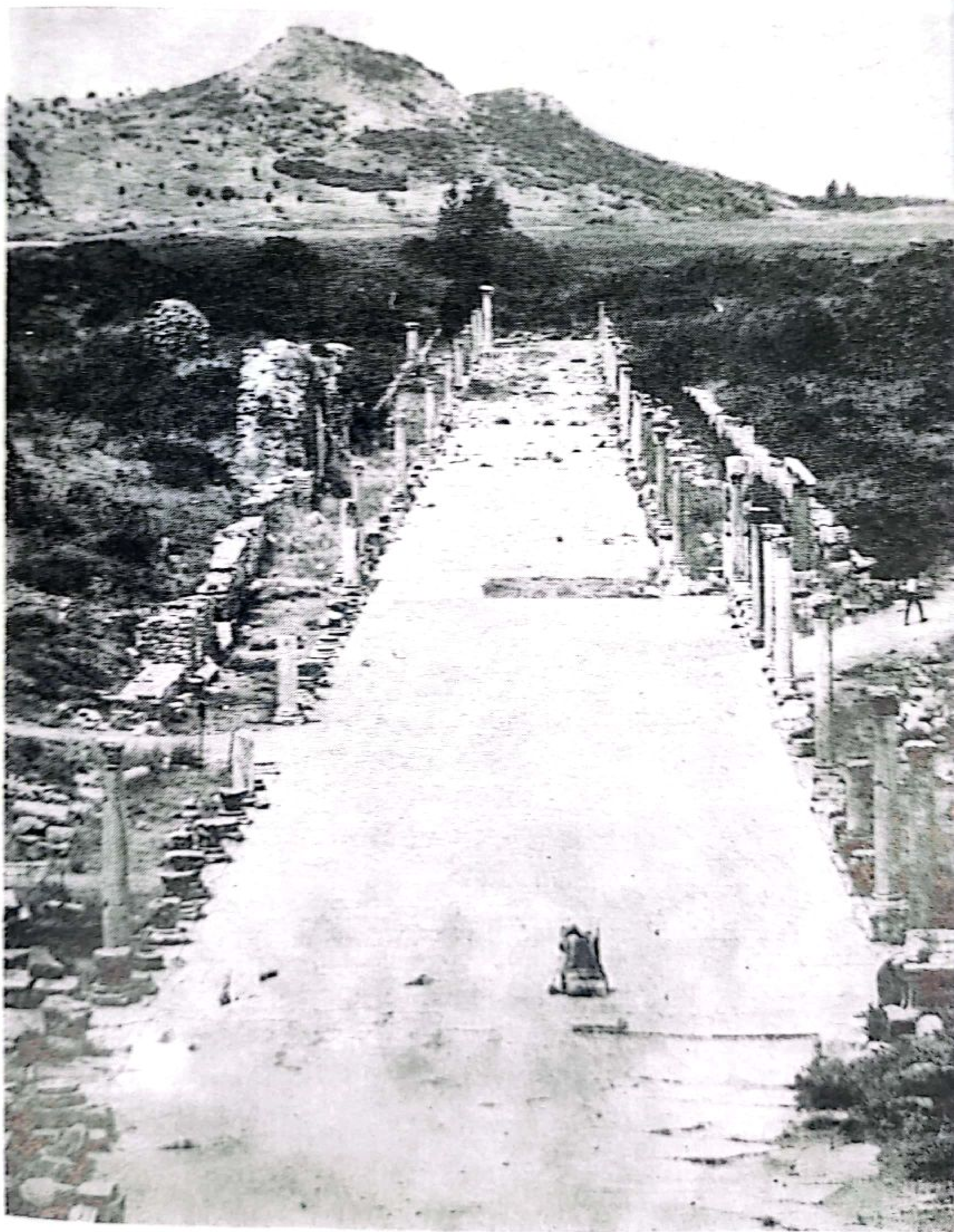

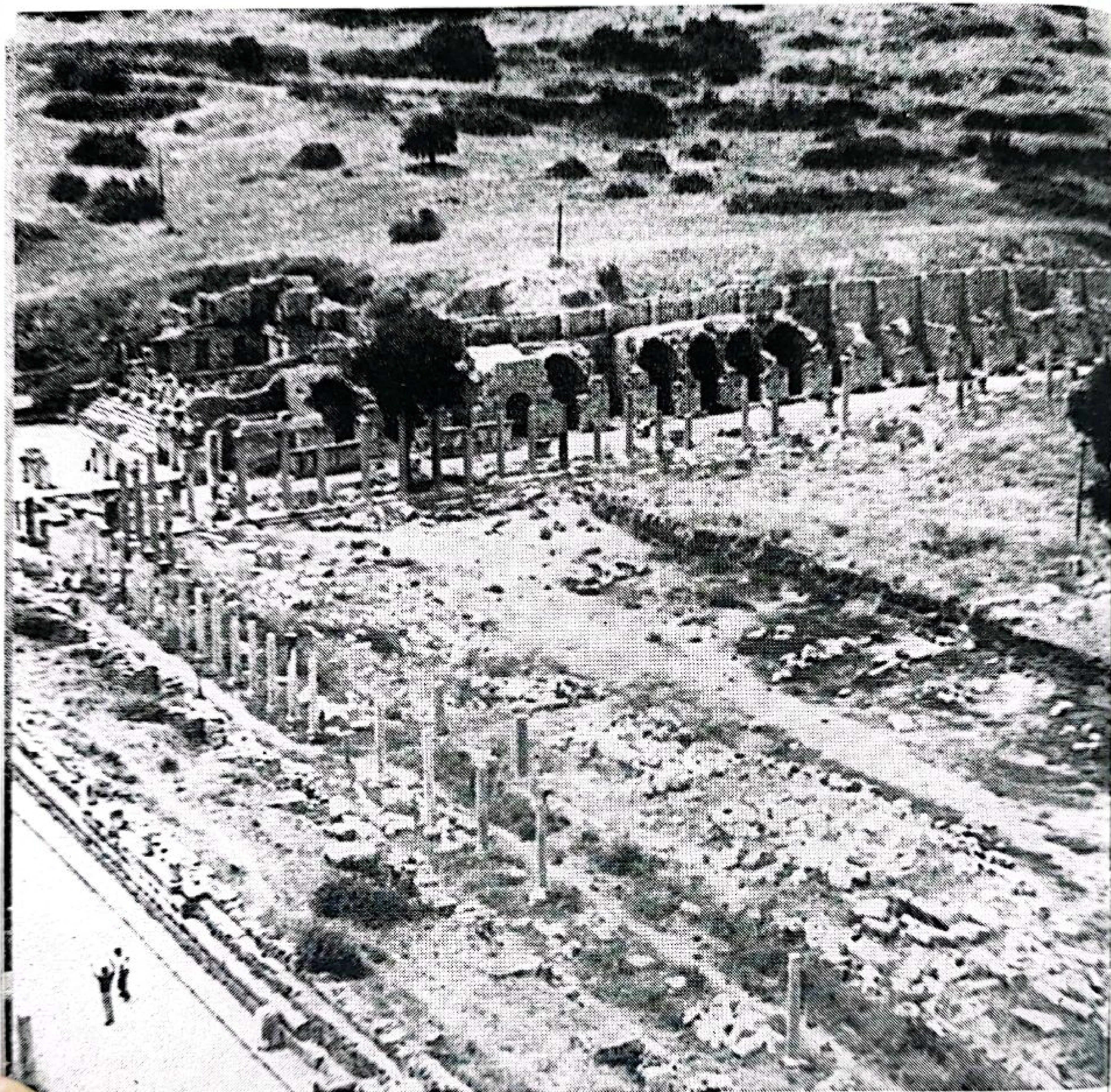
44. Delfi, Marmaria, Sanctuarul Atenei, Tholosul — primul sfert al sec. IV î.e.n.

45. Delfi, sanctuarul lui Apollo, Tezaurul atenienilor, 490–485 î.e.n.

46. Efes, drumul arcadian, epoca romană – stradă tipică pentru urbanistica romană, mărginită de portice.

47. Efes — străzi desemnînd o rețea ortogonală în preajma agoralei, epoca romană.

48. Bazilica – local de întîlniri şi afaceri publice – din forul oraşului Pompei (înainte de anul 79 e.n.).

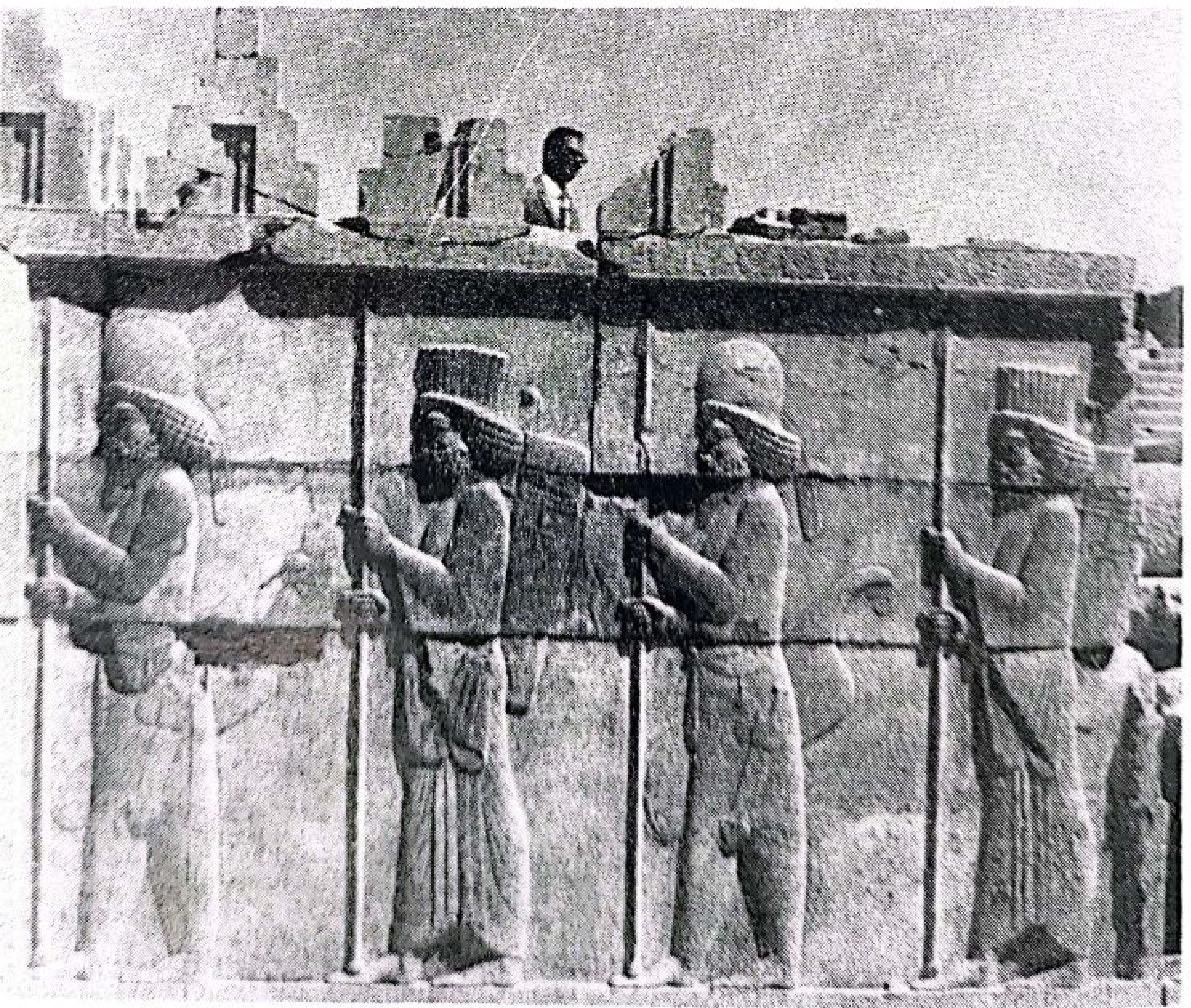
49. Intrarea monumentală în forul orașului Pompei, pe lîngă templul lui Jupiter — în stînga.

51. Stradă tipică, mărginită de colonade la Palmira, Arabia romană, sec. II e.n.

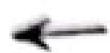
←

50. Thamugadi (Timgad), Algeria – vedere a ruinelor romane, în primul plan teatrul, apoi *insulae* de locuințe, delimitate de străzile care se dispun după o rețea ortogonală, sec. II e.n.

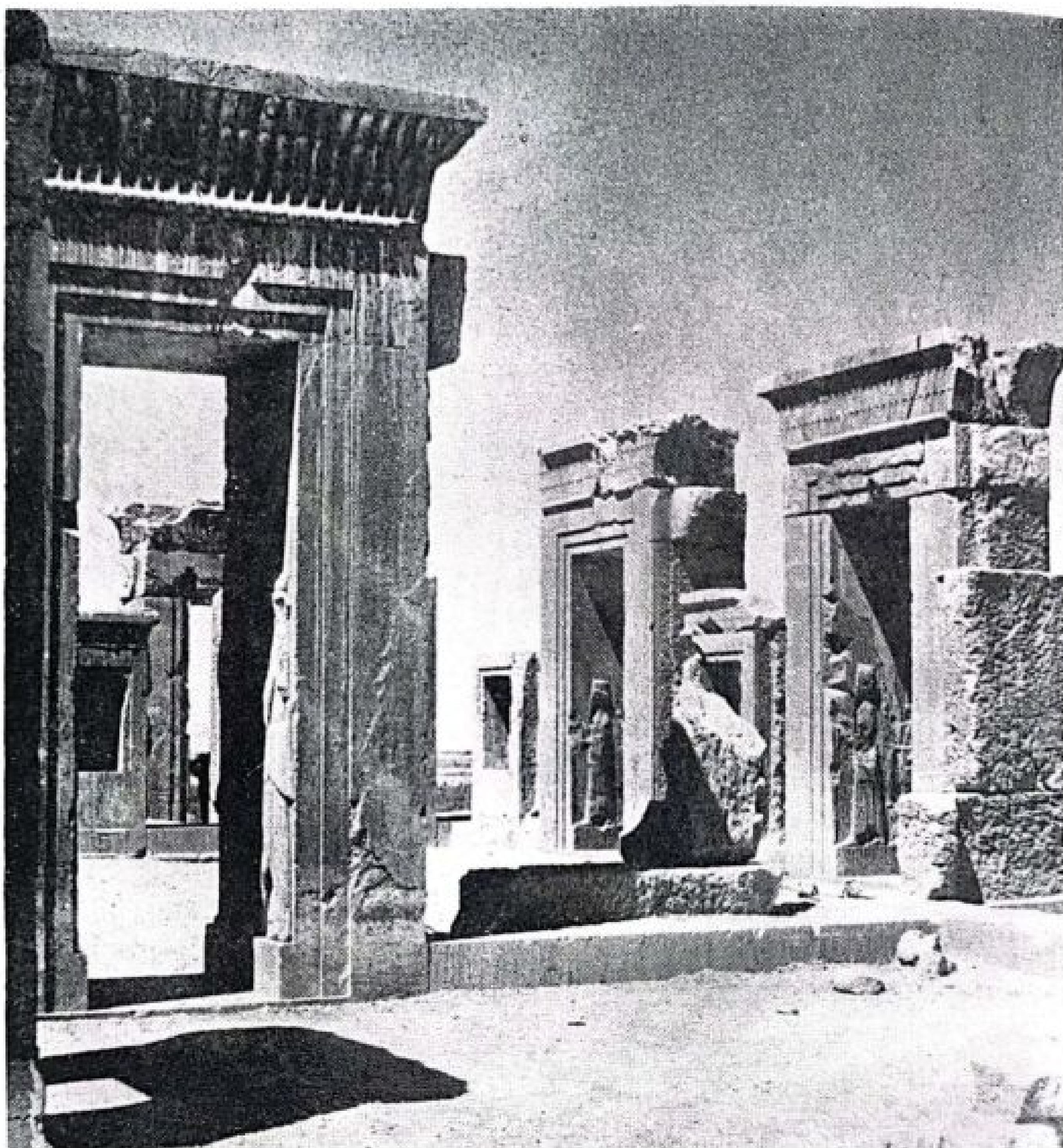

52. Arcul de triumf al lui Constantin cel Mare, sec. IV e.n., cu reliefuri din sec. II și IV e.n., Roma.

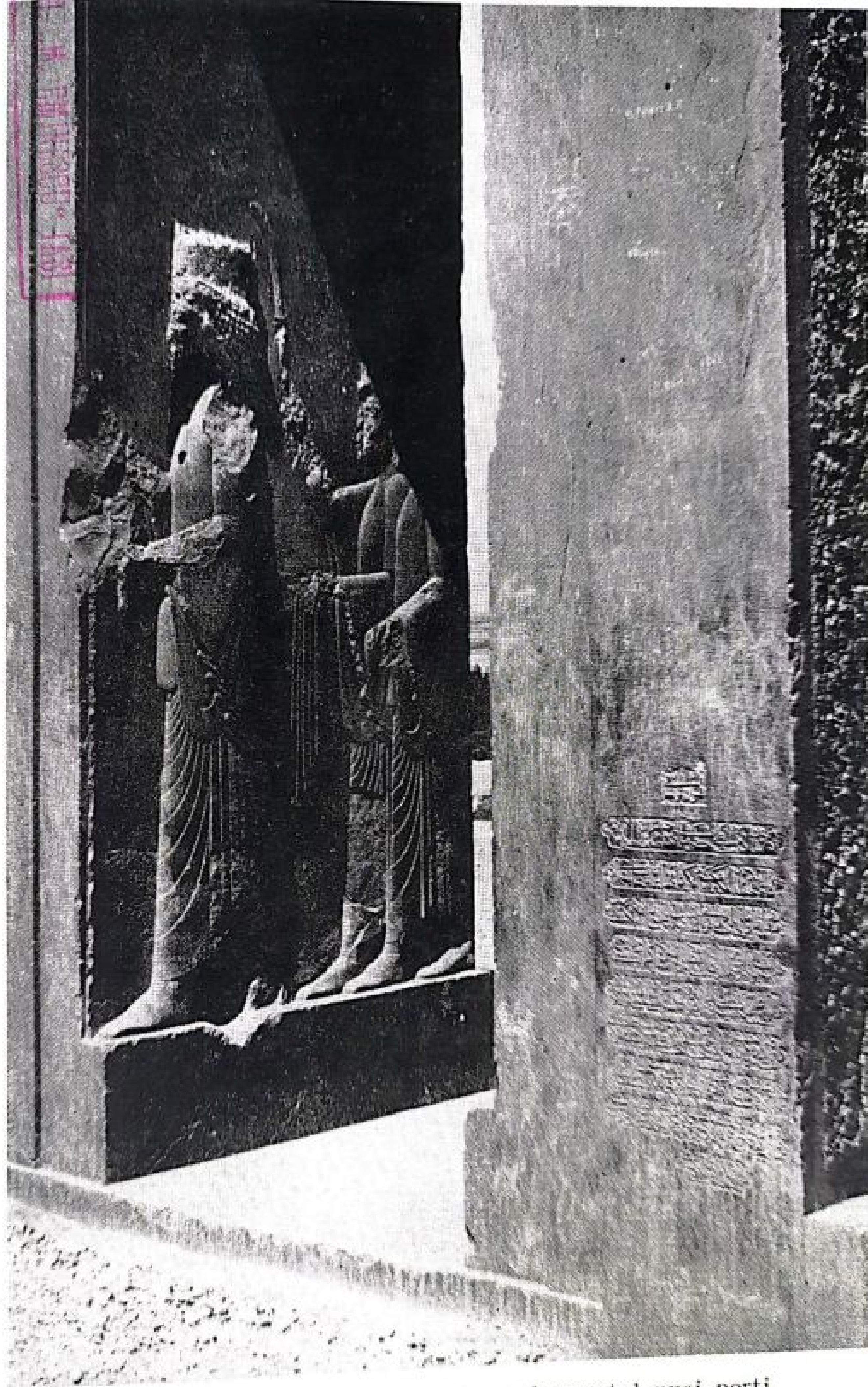
53. Persepolis, Apadana, balustrada scării de est cu gărzi persane și mede (începutul sec. V î.e.n.).

54. Persepolis, Apadana, în planul de fund palatul lui Darius — sec. V î.e.n.

55. Persepolis, palatul lui Darius, porţi monumentale cu reprezentări ale regelui (începutul sec. V î.e.n.)

56. Persepolis, palatul lui Darius, pe ancadramentul unei porți monumentale, Marele rege, urmat de un slujitor purtînd un evantai, pătrunde în sala ospețelor.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

58. Hocio, oaza Turfan, Templul creştin, frescă nestoriană — Floriile, sec. IX e.n., Museum für Völkerkunde, Berlin.

59. Sarcofag dintr-un mormînt megalitic, Souttoukeny, sec. II î.e.n. Muzeul Guimet, Paris.

...escă — Frumosul

Scanned with CamScanner

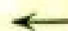

Scanned with CamScanner

60. Cuplu divin începutul erei noastre, National Museum of India New Delhi.

61. Fragment de barieră budică, din gresie roșie, de la Bhárhut (Madhya Pradesh). Indian Museum Calcutta.

62. Torsul unei yakshini, de la un portic. Sanchi, începutul erei noastre. Archaeological Museum, Sanchi.

63. Templul munte de la Angkor Vat, galeria apuseană de pe fațada sudică — relief reprezentînd pe cavalerii din armata regală defilînd prin fața regelui Paramavishnuloka, sec. XIII e.n. — Estampaj

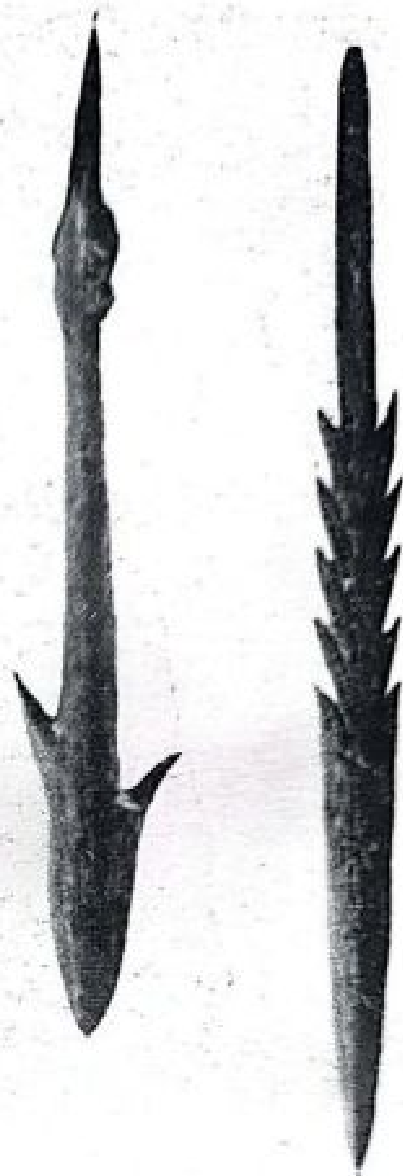

64. Statue feminină din șist albăstrui de la Mathurā, Archaeological Museum Mathurā.

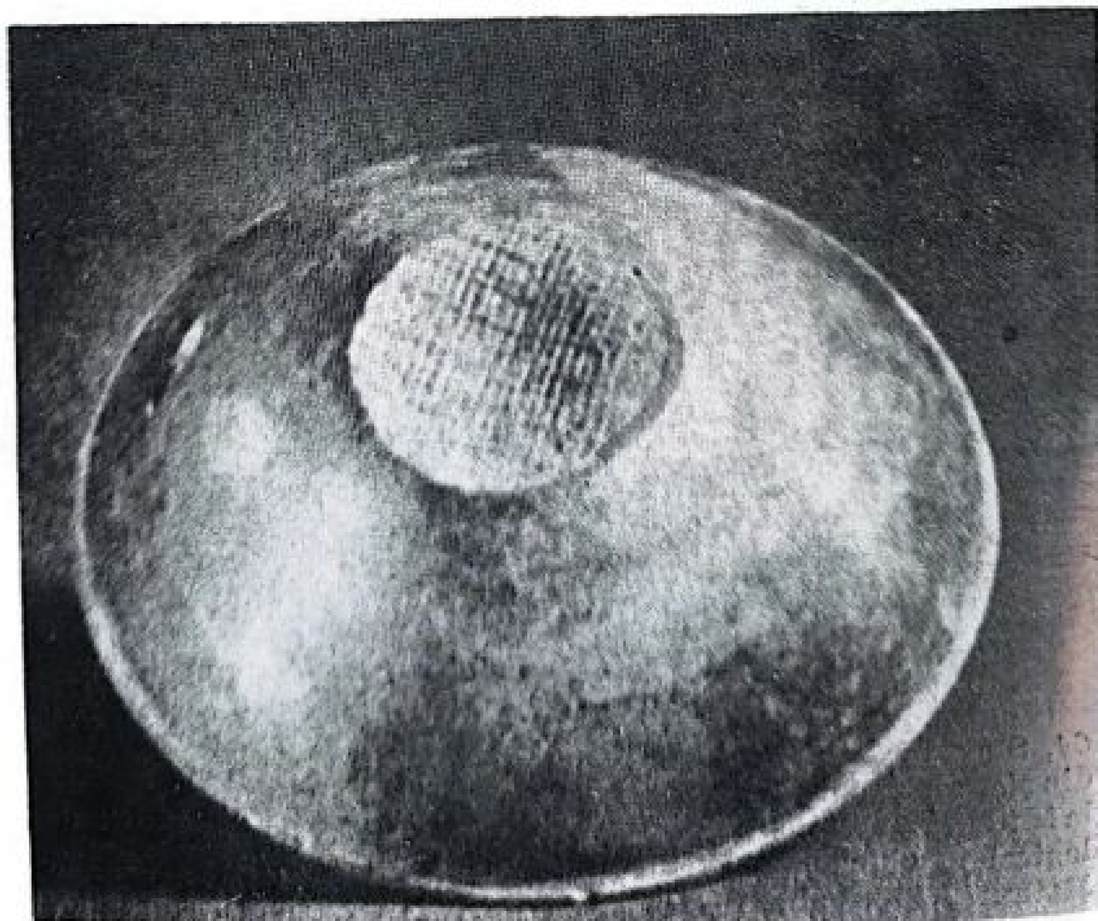
Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

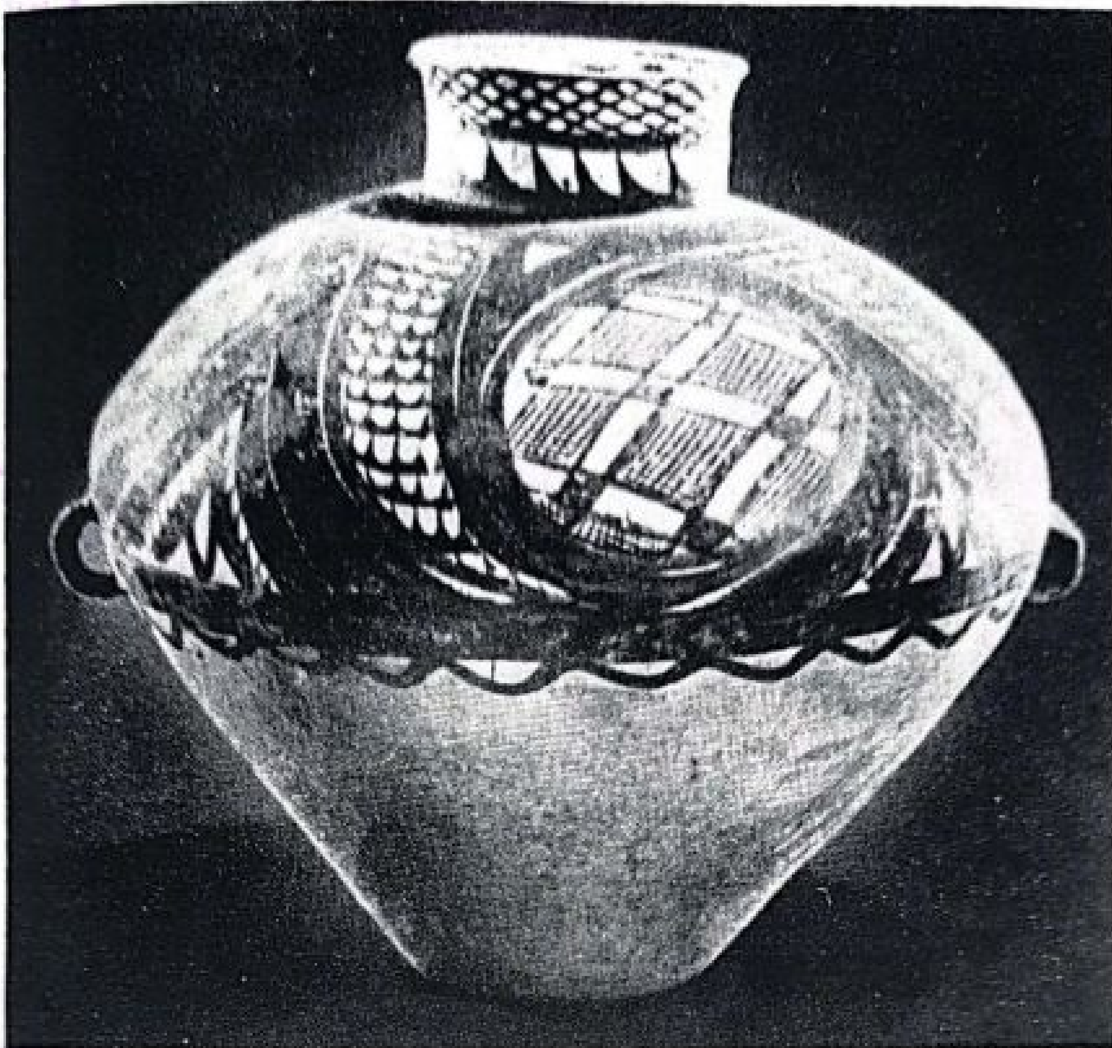
65. Harpoane de os neolitice de la Sian, Șensi și Fance, Șan-si.

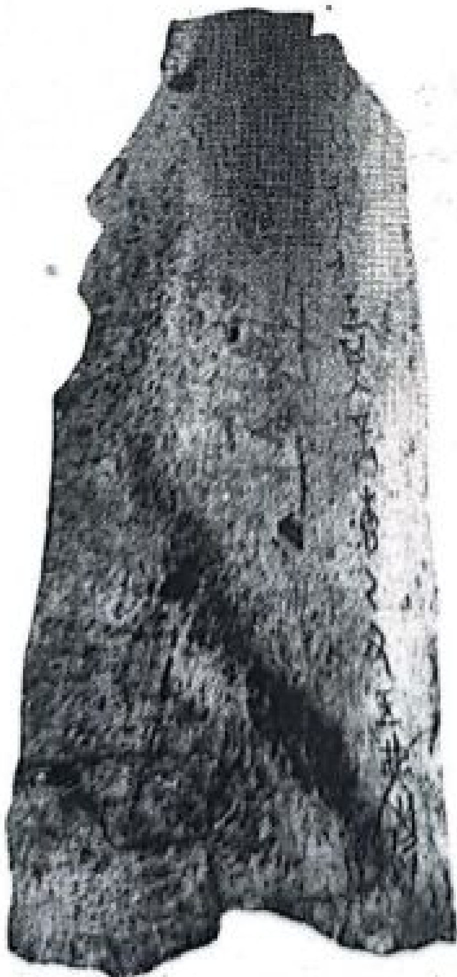
66. Strachină neolitică cu impresiune de țesătură pe fund, de la Panpo, Șensi.

Scanned with CamScanner

67. Vas ceramic neolitic cu decor geometric pictat de la Yanţin, Kansu

68. Inscripţie oraculară pe aşchie de os din dinastia Şan (sec. XVI—XI î.e.n.) de la Anyan, Honan.

Scanned with CamScanner

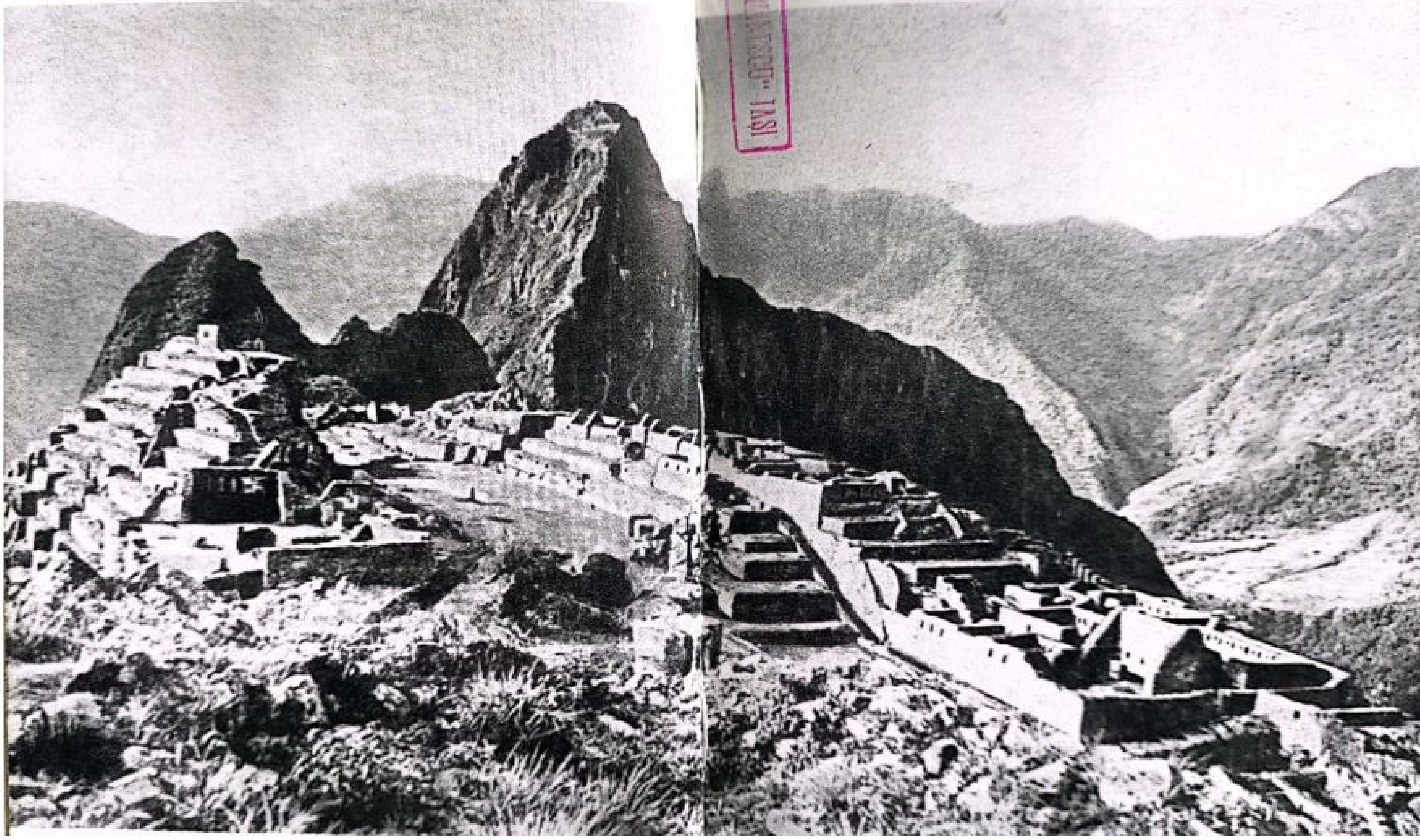
69. Ulcică neolitică *kouei* de la Weifan, Șantung.

70. Vas de bronz *Kiu* din vremea dinastiei Șan de la Anyan, Honan.

Scanned with CamScanner

71. Orașul incas Machu Picchu, ansamblul ruinelor.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

72. Figurină de aur de la Ayabuca, lîngă Vicus, Muzeul Brunning, Chiclayo.

73. Vas ceramic cu incrustaţii de sidef, în formă de scară de şa, reprezentînd un jaguar mitic, stil Mochica I, Muzeul Rafael Larco Herrera, Lima.

75. Tikal, Guatemala, Templul I, cultura Maya, circa 700 e. n.

74. Piesă de aur cu stilizare antropo-ornitomorfă în stil Tolima, Muzeul aurului, Bogotá.

Scanned with CamScanner

la temperaturi joase (Soft Ware); stațiunile identificate se găsesc în aceeași regiune: Hotu pe țărmul de sud-est al Mării Caspice, „Belt Cave" și, în Luristan, Tepe Guran și Tepe Sarab. Depunerile de la Hotu prezintă un nivel unde ceramica este absentă, ceea ce-l face să fie calificat drept preceramic, datat din 6358±515, în timp ce cel mai vechi nivel ceramic de la Belt este datat din 6378±742; Tepe Sarab a fost datat din 6245±101. Nici utilajul și nici modul de viață nu par a fi evoluat din protoneolitic; importanța porcului în Luristan este marcată și prin figurinele de teracotă ale acestui animal, apărînd alături de statuete feminine. Numai datele obținute prin analize C 14 au permis să legăm aceste stațiuni de sfîrșitul perioadei preceramice de la Jarmo, sau, mai degrabă, de începutul perioadei sale ceramice, ceramica arhaică de la Jarmo prezentînd apropieri cu aceea din Iran; trebuie așadar să credem, fie că agricultorii de la Jarmo au luat tehnica producerii ceramicii din Iran, fie că aceleași procedee primitive inventate pe loc, au dat rezultate identice. Este adevărat că în a doua fază, în care apare o ceramică monocromă mai bine coaptă, numeroși autori văd un aport venit din nordul Irakului; această ceramică nu se găsește decît în Zagros și ea a fost răspîndită la Ali Kosh, în nord-estul Khuzistanului; totuși analogiile acestei ceramici cu ceramica gălbuie din perioada precedentă pot tot atît de bine să ne lase să presupunem o evoluție pe loc. O ceramică de tip „soft Ware" se găsește și la Tureng Tepe, sub formă de cioburi amestecate cu pămînt servind la confecționarea cărămizilor locuințelor dintr-o epocă ulterioară (Tureng Tepe II); cu toate că nivelul căruia îi aparține această ceramică, notat T.T.I n-a fost încă localizat, putem crede că stațiunea de la Tureng Tepe a fost ocupată încă din mileniul VI. O ceramică identică a fost găsită și la Tall-i-Bakun, aproape de Persepolis. Este curios că acest nivel notat B.I., pe care studiul tipologic al materialului ar fi autorizat să-l situeze în mi-

Scanned with CamScanner

leniul VI, a fost datat, prin C 14, 4220±83 î.e.n.

Se pare, în realitate, că ceramica moale, cu degresant de pleavă, a fost multă vreme folosită în aşezările iraniene. Această olărie este caracteristică şi nivelului (VII) cel mai adînc de la Goristică şi nivelului (VII) cel mai adînc de la Godin Tepe, datat de săpători între 5500 şi 5000. De altfel se pare că Mesopotamia n-a influenţat de loc dezvoltarea comunităţilor agricole din Iran înainte de mileniul V. Fără îndoială, la Hajji Firuz, în nord-estul munţilor Zagros, se întîlneşte, în nivelele datate între 5537±89 şi 5152±85, paralel cu ceramica moale şi o ceramică pictată apropiată de aceea de la Hassuna; a putut exista, în acest punct, o oarecare influenţă care nu implică cu nimic dezvoltarea neoliticului iranian.

Calcoliticul vechi

Începînd din mileniul V, relaţiile Iranului cu Mesopotamia încep să se afirme. Vechile locuiri neolitice îşi pierd importanţa lor în folosul aşezărilor noi. Trebuie de asemenea remarcat că începutul acestei perioade reprezintă mai degrabă un neolitic recent, metalul neapărînd decît la mijlocul mileniului, sub formă de obiecte mici, de aramă ciocănită.

Cele două staţiuni fundamentale din această perioadă sînt: Jaffarabad, în Susiana, unde influenţele el-Obeidului (Hadji Mohammed) şi Samarrei sînt sensibile, şi Tepe Sialk, pe platoul central, între Ispahan şi Teheran. Primul nivel de la Sialk este împărţit în cinci orizonturi, între care primele trei (Sialk I 1—3) sînt contemporane cu Hassuna IV—V, sau cu perioada Hassuna—Samarra, în timp ce Sialk 4—5 este contemporan cu halafianul. Cea mai veche locuire de la Sialk este un sat de colibe de crengi, înlocuit repede prin locuinţe de pămînt. Creşterea boului şi a oii, precum şi agricultura sînt baza economiei, iar uneltele sînt realizate din silex (rîcîitoare, cuţite, securi şlefuite); osul este de asemenea sculptat pentru a constitui mînere de unelte — una din

Scanned with CamScanner

aceste sculpturi reprezintă un om îmbrăcat cu un șorț, cu capul acoperit cu o calotă, ceea ce ne poate da o imagine despre veșmintele acestor agricultori.

Ceramica moale, amestecată cu pleavă, roșie sau cărămizie, lustruită, se reîntîlnește la Sialk, la fel ca în nivelele contemporane de la Hotu și Hajji Firuz; dar apariția motivelor pictate în aceste stațiuni și la Jaffarabad, dovedesc influența ceramicii de la Eridu și Hadji-Mohammed, pe de o parte, și a celei de la Samarra și Halaf, pe de alta, motivele geometrice fundamentale ale Mesopotamiei fiind scrupulos imitate. Arama apare în Sialk I 3 și este difuzată și mai larg în orizonturile superioare sub formă de ace și de vîrfuri de proiectile. Morții erau înhumați în poziție chircită sub podeaua locuințelor, unși cu ocru roșu și întovărășiți de un inventar rudimentar.

În mijlocul acestei perioade, adică spre 4700 î.e.n., o comunitate agricolă s-a instalat la Tepe Giyan; nivelul V A, situat între 19 m și 18 m adîncime, pe solul viu, a dat obiecte de silex și de os, și de obsidiană și os și, într-un orizont superior, cioburi cu angobă gălbuie cu decor în grilă, în cruce de Malta, și în aripi de păsări stilizate. Se pare că această ceramică pictată poate fi pusă în raport cu motivele halafiene de la Arpacia (T.T. 6—9) și de la Gawra XIX, și permite astfel datarea acestui nivel din 4700—4400.

În clasificarea sa sistematică a culturilor iraniene, Mac Cown a constatat diferențe între zona de nord a platoului iranian (Sialk, Rey, Tepe Hissar, Anau), unde este sensibilă influența Mesopotamiei septentrionale (Hassuna-Samarra-Halaf) și cea meridională (Giyan, Susa, Mussian, Bakun), unde se dezvoltă o cultură indigenă cu vase gălbui (Buff-ware culture). Această divizare care rămîne în parte valabilă, trebuie să fie acum revizuită; Giyan se găsește pe drumul spre Sialk și a avut de suferit influența culturii Halaf, în timp ce o stațiune din grupul meridional, ca Jaffarabad, este în relații cu Hadji-Mohammed și Sa-

Scanned with CamScanner

marra. Această primă perioadă a grupei septentrionale a fost numită de către Mac Cown cultura Sialk în timp ce faza următoare, pusă în relație cu Obeid I, este numită de el cultura Chashma Ali (stațiune arheologică de la Rey); așezările asociate acestei culturi sînt Rey I A și Sialk II. Prin Sialk, ceramica pictată din această perioadă ajunge pe țărmul Mării Caspice, la Hotu, unde aceste nivele sînt datate 4756±438 și 4623±438; aceste date, obținute prin analiza radiocarbon, par prea ridicate, prin comparație cu obeidianul I; această perioadă trebuie să se întindă aproximativ între 4300—3900 î.e.n. Trecerea de la Sialk I la Sialk II se face prin evoluție naturală cu noi aporturi exterioare. Locuințele erau, pe atunci, construite în cărămidă crudă, grosolan modelată, pereții interiori sînt în întregime pictați cu roșu; morții erau înhumați tot în poziție chircită, în subsolul locuințelor, fără inventar funerar. Economia se bazează tot pe agricultură și creșterea vitelor și pentru prima oară în această regiune apare calul, sub forma tipului primitiv de Przjevalsky, încă apropiat de catîr. Ceramica, făcută tot cu mîna, este mai evoluată: formele se înmulțesc, iar decorul, pictat cu negru pe fond roșu, prezintă motive geometrice mai variate, în timp ce apar reprezentările animaliere schematizate. Este curios că se găsesc în ceramica de tip Sialk II motive proprii perioadei mult anterioare, de tip Samarra (romburi), sau de tip Halaf (triunghiuri); poate există o influență pe calea verigilor intermediare dispărute, afară numai dacă banalitatea motivelor ar fi cauza acestei reîntîlniri; prezența motivelor proprii ceramicii obeidiene contemporane este mai ușor explicabilă.

Influența culturii Obeid I este mai sensibilă în regiunile mai occidentale, la Jaffarabad II în Susiana, în Zagrosul septentrional, la Dalma Tepe, unde se dezvoltă o cultură calcolitică originală (nivelul datat 4216±90), la Tepe Siabid (4039±85) și Giyan V.B. Influența culturii Samarra, despre care s-a crezut că poate fi deosebită la Sialk II, este, de asemenea, admisă de către

Scanned with CamScanner

Mac Cown la Bakun B II care este, fără îndoială, contemporan cu Sialk II. Influențele mesopotamiene apar de asemenea în așezarea, pe atunci recent întemeiată în aceeași regiune, de la Tall-i-Gap, datată cu C 14 la 4096±175. Se pare că civilizația obeidiană care domina atunci în toată Mesopotamia ar fi pătruns adînc pe platoul iranian; la Tall-i-Iblis, lîngă Kirman, prima așezare datată între 4400 și 4200, prezintă o ceramică gălbuie, amintind pe aceea de tip Obeid I; cantitatea acestui tip de ceramică merge crescînd spre sfîrșitul acestei perioade, în timp ce culoarea sa tinde spre roșu. Caracterul calcolitic al acestei așezări agricole este marcat prin prezența aramei turnate și nu ciocănite. Din acest nivel, s-a adus la lumina zilei un ansamblu arhitectural reprezentînd fără îndoială o locuință mare, cu lungi galerii, care serveau probabil drept depozite, întrepătrunse de mari încăperi de locuit.

Calcoliticul recent

Noua fază, numită calcolitic recent, este marcată la Sialk III, unde locuirea a abandonat tepe-ul din nordul stațiunii, pentru a se instala pe tepe-ul de la sud. Noutățile atestă adevărate răsturnări: cărămizi făcute în forme și arse, precum și piatra, sînt folosite în arhitectură, morții sînt înhumați tot în subsolul locuințelor, dar așezați pe partea stîngă și nu se mai folosește ocrul roșu; ceramica este făcută pe roata cu turație înceată, apoi rapidă (Sialk III 4—5); arama este turnată. Apar sigiliile în formă de ștampilă, cu decor geometric. Ceramica, cu fond gălbui, pe urmă roșu sau verzui, este cu decor pictat geometric, iar în urmă, apar și motive naturaliste stilizate: plante cu volute, șerpi, capridee și reprezentări ale oamenilor în diverse activități. Cultura de tip Sialk III se desfășoară în mai multe faze, între 3800 și 3000, adică este contemporană cu perioadele Obeid II și Uruk, a căror influență este sensibilă.

Această perioadă, în partea de nord a Iranului, este numită cultura Hissar de către Mac

Scanned with CamScanner

Cown, pentru faptul că această așezare a fost întemeiată tocmai atunci; dar ea coboară din civilizația obeidiană și prezintă mai puțină originalitate decît Sialk, cu toate că prelucrarea metalului este aici foarte dezvoltată. Rey I B, situat între Sialk și Hissar, le este apropiat.

În zona intermediară, Giyan dezvoltă nivelele sale V, C și D. Se întîlnesc acum în ceramica de la Giyan motive animaliere și, în special, țapul și leopardul, pe care-i cunoaștem de la Sialk și Hissar. Cum a remarcat R. Ghirshman în publicația sa asupra stațiunii Tepe Giyan (p. 66), dacă, la începuturile sale, Giyan prezintă afinități cu cultura stepelor de tip Anau, se desparte de aceasta, atunci cînd apar motivele animaliere rămase necunoscute la Anau. Sîntem, așadar, conduși să admitem că, dacă la început, popoarele care s-au stabilit în aceste regiuni ale Iranului sînt venite din stepele turcmene, Mesopotamia este în schimb aceea de la care au primit elementele evolutive ale culturii lor; astfel motivul panterei, care se reîntîlnește în Susiana, la Mussian, este cunoscut la Arpacia, chiar dacă este de concepție diferită. Tot în regiunile caspice, se dezvoltă paralel cultura calcolitică de la Yarim-Tepe.

În Susiana (Susiana D), Jaffarabad (III) nu mai rămîne împreună cu Mussan, stațiunea fundamentală: Susa, care va ocupa un loc atît de mare în istoria orientală, intră în scenă cu primul său nivel (Susa I, sau mai degrabă I bis, după vechea nomenclatură, devenită acum Susa A). Ceramica din nivelul Susa A ne este cunoscută, în special, din săpătura necropolei arhaice, efectuată de Morgan și de Mecquenem. Frumusețea și perfecțiunea vaselor pictate cu negru sau cu brun-roșu pe fond crem, sînt remarcabile, comparate cu ceramica celorlalte stațiuni iraniene; relațiile cu Mesopotamia culturii Obeid II sînt sigure, și explică, în parte, acest fenomen. Totuși, deși un număr mare de savanți situează în această epocă întemeierea Susei, s-ar părea că profesorul Parrot are dreptate să plaseze începutul așezării în obeidian I, ceea ce ar justifica mai bine vasele

Scanned with CamScanner

conice de lut grosolan, găsite tot în necropolă, ca și abundența uneltelor de silex, obsidiană și serpentin: topoare șlefuite, dăltițe, cuțite cu spate tăiat, vîrfuri foliacee, denticulate, triunghiulare, romburi, pedunculare de tradiție neolitică, strînse de către Morgan din toate nivelele tranșeei de pe acropolă, fără îndoială, în urma refolosirii pămîntului cu prilejul construcțiilor noi.

Încă de la întemeierea cetății, destinul Susei apare ca strîns legat de acel al Mesopotamiei; atunci cînd cultura Obeid dispare, înflorirea vaselor pictate din Susa A se stinge brusc și Susa B, contemporan cu Sialk III 4—5 și cu Hissar I b, marchează o decadență, în timp ce influența culturii Uruk se manifestă în ceramica dominantă, roșie cu cioc tubular; Susa C a este marcată prin stilul Uruk recent, în timp ce în perioada Susa C b apar cilindrii-sigilii, vase de alabastru și primele tablete cu scriere caracteristică perioadei Djemdet-Nasr.

În regiunea Persepolisului, influența mesopotamiană este mai difuză, dar sensibilă în rarele reprezentări umane și animaliere de la Tall-i-Gap I și Bakun B II. Tall-i-Gap I, datat la 4096±175, este contemporan cu Obeid I a cărui influență va continua prin tradiție, în Tall-i-Gap II b, datat la 3653±124 și Bakun A III, contemporan cu Susa A.

În estul platoului iranian, Tall-i-Iblis II începe spre 4200—4000 și este contemporan cu Sialk III 1—3. Metalurgia se dezvoltă aici remarcabil, fără îndoială după metode particulare, după concluziile care se pot trage din lipsa furnalelor, după forma specifică a zgurii și abundența reziduurilor de carbon; se pare că prelucrarea aramei, pe larg practicată în așezare, era principala sa sursă de venit. Ceramica roșiatică continuă tradiția obeidiană a perioadei precedente. Iblis III pare să fie contemporan cu Obeid II, în timp ce Iblis IV arată influențe exterioare: a culturii Uruk în vasele sale cu margini și a culturii Mundigak I, din Afganistan, în olăria sa policromă. Iblis V este contemporan Urukului recent, în timp ce în-

depărtata influență a culturii Djemdet-Nasr este sensibilă încă în Iblis VI.

În zona munților Zagros, care se întinde peste Khuzistan, Luristan și Kurdistan, așezările agricole se înmulțesc. La nord-vest, la Tepe-Siabid (4039±85), Pisdeli II (3857±88) și Pisdeli I (3666±165), unde influența obeidiană este mai sensibilă, precum și la Geoy M, contemporan cu Urukul recent. Mai la sud, în cîmpia Deh Luran sînt Ali-Kosh și Tepe Sabz, a cărei perioadă de viață corespunzînd fazei susiana D, este numită de săpători „Bayat" și este datată la 4100—3700. Sate agricole, influențate de Mesopotamia, s-au găsit în ele numeroase pietre de praștie, dopuri de argilă pentru ulcioare și sigilii de piatră în formă de mărgea cilindrică; carul cu roți pline era larg folosit. Mai la sud încă, este Choga Mish care, după o perioadă arhaică cu ceramică amestecată cu pleavă, prezintă o ceramică lustruită cu desene liniare negre, de calitate superioară.

Perioada elamită

Încă de la începutul mileniului III, Iranul occidental intră în istorie în același timp cu Mesopotamia, iar Elamul apare ca un stat unificat sub dinastia Awan. Perioada care se deschide acum, corespunde începutului bronzului din Anatolia-Siria. Susa C b—c, contemporană cu epoca Djemdet-Nasr, și Susa D, contemporană cu dinasticul vechi, atinge stadiul urban. Scrierea originală, apărută în Susa C b—c și numită protoelamită, diferită de scrierea mesopotamică, a cărei influență a suferit-o totuși, se răspîndește în Iran, atestînd originalitatea și prestigiul Susei; atracția înaltei culturi a Sumerului este atît de mare, că sumeriana este vorbită la Susa alături de elamită, dar, în schimb, poate de la Susa s-a răspîndit tipul de rege preot (?), purtător de coarne, pe care îl regăsim pe cilindrii-sigilii de la Uruk și pe cuțitul de la Jebel el-Arac, în Egipt. Elamiții intră adesea în luptă împotriva sumerienilor, iar în perioada Akkad, cînd se termină perioada Susa D și se intră în plină eră istorică, odată cu perioada

numită elamită veche, Susa a fost ocupată de trupele lui Sargon; în timpul domniei celei de a treia dinastii din Ur, Şulgi va încerca să se alieze cu dinastia elamită Anşan, iar la începutul mileniului II Indottu-in-Şuşinak întinde imperiul elamit, ia titlul de „rege al Simaşului şi Elamului" şi înfrumuseţează Susa, după ce a înconjurat-o cu întărituri puternice.

Sialk II a suferit influenţa culturii Susa C şi D, dar legăturile care au fost sugerate cu Gawra XII par înşelătoare sau, în orice caz, nu puteau să rezide decît în prelungirea unei tradiţii, fie şi numai pentru că Sialk IV a început mai devreme decît Djemdet-Nasr. Cetăţuia Sialk III a fost distrusă de către un incendiu şi noua aşezare prezintă caractere care se întîlnesc şi la Susa sau în Mesopotamia epocii Djemdet-Nasr: dispariţia ceramicii pictate, lăsînd loc unei ceramici monocrome, roşie sau cenuşie, înlocuirea sigiliilor în formă de ştampilă cu cilindri, apariţia tabletelor purtînd scrierea protoelamită: aceste noutăţi par a fi aduse de cuceritorii veniţi din Elam, care au distrus Sialk III. Această nouă civilizaţie este mai rafinată, cu bijuteriile sale de aur, argint, lapislazuli, oglinzile sale de aramă, fiolele de parfum din alabastru. Nu ştim cînd se termină această cultură, Sialk IV, probabil în timpul dinasticului vechi sau în jurul anului 2700, deşi analogiile cu inventarele mormintelor regale din Ur, ale obiectelor din cultura Sialk IV ar putea situa părăsirea cetăţii spre 2500, în cursul acestei perioade de tulburări accentuate în Orientul Apropiat. Staţiunea rămîne părăsită pînă în a doua jumătate a mileniului II.

În nord, Hissar II prezintă două nivele, A şi B. Hissar II A este caracterizat prin apariţia unei ceramici lustruite cenuşii cu motive animaliere foarte schematizate, alături de vechea ceramică pictată care dispare în perioada B, ceramica cenuşie rămînînd singură. Hissar II A se dezvoltă în timpul dinasticului vechi mesopotamian, iar Hissar II B a putut fi pus în paralel cu staţiunea vecină de la Shah Tepe III şi II B, în timp ce

ceramica lustruită cenușie este analoagă aceleia de la Alișar I A, în Anatolia. Hissar II B a fost distrus violent spre 2300. Perioada intermediară, numită Hissar III A, este o epocă în care stațiunea este aproape părăsită, înainte de a fi din nou ocupată (Hissar III B); orașul se acoperă acum de monumente de cărămidă și cunoaște perioada sa cea mai înfloritoare. Se găsește tot ceramică cenușie lustruită, cu motive geometrice incizate, dar formele se diversifică; obiectele de aramă și de bronz abundă și lamele cu limbă la mîner încovoiată sînt caracteristice bronzului vechi III. Cetatea este din nou distrusă violent, spre 2000. Se pune întrebarea dacă Hissar III C, nivel cunoscut printr-o necropolă, a fost un nou oraș, ocupat în timpul primelor două secole ale mileniului II, sau dacă nu cumva, așa cum sugerează C. Schaeffer n-a fost, mai degrabă, doar necropola locuirii din nivelul Hissar III B. În orice caz, fie după 2000, fie după 1800 așezarea este definitiv părăsită.

Stratigrafia din stațiunea Tureng Tepe o confirmă pe aceea de la Hissar. La Tureng II, care începe spre 3000 î.e.n., săpătorul a distins două perioade care formează un ansamblu: Tureng II A prezintă ca și Hissar II A o ceramică pictată negru pe fond roșu și o ceramică sclivisită cu decor incizat, această ceramică rămînînd singură în perioada II B, care începe către 2600 și se termină spre 2375 ± 250. Trebuie totuși notat că, spre deosebire de Hissar, trecerea la III A se face fără hiatus. Un regres poate apărea în faptul că locuințele nu mai sînt făcute din cărămidă crudă, ca în epoca precedentă, ci din paiantă cu schelet de lemn. Ceramica cu decor sclivisit se regăsește în tot timpul acestei perioade. Nivelul III A este bogat în bijuterii de aramă, argint, cornalină și lapislazuli din Afganistan. În perioada III B, datată la 1900 ± 200 bijuteriile devin rare și sînt înlocuite cu arme de aramă și de bronz: săbii, pumnale cu lama încovoiată, securi cu ciot. Nivelul III C 1 ar fi contemporan fazei finale de la Shah Tepe și de la Tepe Hissar, în timp ce Tureng III C 2 ar constitui o ultimă fază

de ocupare, pînă în jurul anului 1700 atunci cînd celelalte stațiuni ar fi fost părăsite. Ceramica este făcută acum pe roată și prezintă un decor de linii lustruite închis pe fond deschis: aceste forme finale se vor regăsi, două secole mai tîrziu, la Sialk (a cărui preocupare, în Sialk V, ar trebui așadar, să fie datată spre 1400, cum propune C. Schaeffer, mai degrabă decît spre 1200, după cronologia lui R. Ghirshman), Giyan, Corbin, Hassanlu, Marlik: se cuvine să reținem aici ipoteza seducătoare a cercetătorului J. Deshayes, după care o proastă irigare a regiunii, provocînd formarea de sărături, a constrîns pe locuitori să emigreze spre sud-est, între Sialk și Hassanlu, ceea ce ar fi dovedit de continuitatea ceramicii: aceștia erau protomezii, a căror origine ar trebui, așadar, căutată în regiunea Tureng Tepe (cîmpia Gorgan).

Stațiunea Giyan pune și ea o problemă cronologică. Giyan IV este caracterizată mai ales printr-o ceramică pictată pe partea superioară cu un decor în dinți de șarpe sau cu păsări stilizate, numită „ceramică cu păsări piepteni", de săpătorii care au datat acest nivel la 3000—2500, în timp ce Giyan III, cu vasele sale cilindrice cu picior, numite „vase tripod", a fost datat de ei de la 2500 la 1800. Dacă nivelul V, gros de 10,5 m durează un mileniu, este greu să acorzi o dezvoltare de 1200 de ani celor două nivele următoare, groase de 2 m și respectiv de 1,5 m. În urma unui studiu al materialelor, C. Schaeffer a unit cele două straturi IV și III într-o singură perioadă pe care a datat-o 2100—1700. Restrîngerea pare excesivă dar nivelul IV dezvăluie în partea sa superioară (IV A), raporturi cu Susa D, care permit să se stabilească data lui Giyan IV A la 2500 î.e.n., ceea ce implică o părăsire a cetății între așezările IV și V; în schimb formele și motivele ceramicii din nivelul Giyan IV C pot fi puse în legătură cu vasele cu pictură portocalie de la Hassanlu VIII, datat, cu C 14, între 2280 ± 140 și 2121 ± 138 î.e.n. Giyan III, care începe spre sfîrșitul mileniului II, se termină așadar, spre 1800—1700 în mod violent, după profesorul Schaeffer; acesta vede un

hiatus între nivelele Giyan III și II, care ar începe spre 1550 și ar forma, împreună cu Giyan I, o singură perioadă al cărei sfîrșit ar fi de așezat spre 1200. Săpătorii situează Giyan II, caracterizat de ceramică cu decor geometric, împodobit cu sori și păsări, și de ceramică cu linii orizontale, între 1800 și 1400. Giyan I, în care domină o ceramică cenușie-neagră și roșie, dar în care se întîlnesc și vase caliciforme, cu desene geometrice pictate, s-ar termina spre 1100, odată cu apariția fierului.

În Iranul occidental, stațiunea de la Godin Tepe rămîne caracteristică. Godin Tepe V este marcat de influența perioadei finale a culturii Uruk și de cultura Djemdet-Nasr, ceea ce confirmă data de 2932±103 pentru perioada terminală. Faza IV, caracterizată de o ceramică cenușie-neagră și gălbuie și de locuințe dreptunghiulare și nu circulare, este analoagă culturii bronzului vechi de la Yanik Tepe, în Azerbaidjan și reprezintă, după săpători, pătrunderea masivă a unei culturi venite din Anatolia orientală și din sudul Caucazului. Ceramica din faza III, cu desene geometrice și naturaliste stilizate, pictate în culori închise pe fond deschis, marchează o ruptură cu aceea din perioada precedentă, fără ca aceasta să însemne, în mod obligatoriu, lipsă de continuitate, chiar dacă am putea vedea aici consecințele tulburărilor care au transformat Orientul Apropiat, în bronzul vechi III. Nivelul inferior de la Godin Tepe, în adevăr, a fost datat 2217±127. Ceramica este analoagă aceleia din nivelele Giyan IV și III și s-au putut stabili apropieri cu Hassanlu VII, în timp ce perioada finală de la Godin Tepe III ar fi contemporană cu Giyan II, Hassanlu VI și Dinkha Tepe. Această continuitate trebuie subliniată, față de hiatusul care pare că a existat între Giyan III și II și de părăsirea stațiunilor din regiunea orientală a Caspicei.

Perioada protomedă și medă

Am văzut că ceramica cenușie, care reprezintă fără îndoială sosirea protomezilor indo-europeni, se răspîndește în zona nord-vestică spre secolul

Scanned with CamScanner

XV î.e.n. Săpăturile de la Dinkha Tepe, în regiunea Hassanlu, au permis să se dateze, cu radiocarbon, apariția acestei ceramici între 1612±61 și 1555±52. Epoca fierului I din această stațiune începe spre 1100 și este contemporană lui Hassanlu V. Mai la est, Sialkul a fost din nou ocupat (nivelul V) și această locuire rămîne cunoscută printr-o necropolă (necropola A), în care predomină o ceramică neagră, făcută la roată; data de 1400—1200, propusă de către R. Ghirshman, în raportul său preliminar și reținută de către C. Schaeffer, în urma studiului său stratigrafic, pare a fi de preferat aceleia de 1200—1100, propusă de către săpător în publicația definitivă. Necropola B reprezintă așezarea din nivelul Sialk VI și se situează în epoca fierului; ea este datată 1250—1000 de către C. Schaeffer și 1000—800 de către R. Ghirshman. Mormintele sînt acoperite cu dale de piatră sau de teracotă, așezate frontal sau „în spinare de măgar", iar ceramica caracteristică, cu vasele sale cu cioc lung, este pictată cu motive geometrice sau animaliere, armele din morminte indică o civilizație de războinici care sînt fără îndoială strămoșii mezilor istorici. După R. Ghirshman, ocupanții așezărilor Hassanlu și Hurvin, la începutul primului mileniu, nu erau iranieni, arta lor, deatfel elegantă și rafinată, prezentînd „supraviețuiri din vremuri trecute"; argumentul nu este decisiv și dealtfel, acest mare cunoscător al civilizațiilor iraniene reunește culturile Sialk, Hurvin, Hassanlu și Amlash, în ciuda diferențelor lor, ansamblului de culturi care vor crea civilizația iraniană, complex căreia el i-a dat numele de „protomedă".

La sfîrșitul secolului VIII, Deioces întemeiază Ecbatana care devine capitala Imperiului med. Acesta, la sfîrșitul secolului următor, se va întinde de la Caspica pînă la Halys, în Asia Mică. În mai puțin de un secol mai tîrziu, perșii instalați, din secolul IX, în vechiul Anshan vor urma mezilor și vor întemeia acel imperiu care se va întinde de la Nil la Indus, și în care se naște arta sincretică și puternică a Persiei ahemenide.

Scanned with CamScanner

XIII. ORIENTUL MIJLOCIU: AFGANISTAN, PAKISTAN

Epoca pietrei

Pakistanul a fost locuit începînd din paleoliticul inferior. În capitolul relativ la paleolitic, am vorbit de utilaj, unde domină uneltele de tip chopping-tools, cunoscute sub numele de cultura soaniană. Acest utilaj se regăsește în valea rîului Soan, afluent al Indusului — zăcămintele de la Adial, Balawal, Chauntra, Gilakalan de unde au fost dezgropate utilajele clasificate drept presoanian, soanianul vechi și soanianul recent — a rîului Jhelun (stațiunea de la Chaomuk) și a Indusului (așezarea Gariala). Aceste culturi au fost puse în evidență de către R. și J. Hawkes, H. de Terra, T. T. Paterson și P. Teilhard de Chardin, înaintea ultimului război mondial. Uneltele bifaciale de tip abbevillian și utilajul de tip acheuleean vechi se reîntîlnesc în soanianul vechi. Acheuleeanul evoluat este caracteristic soanianului recent. Existența unui acheuleean este mai puțin asigurată în Afganistan, unde paleoliticul este reprezentat la Hazar Sum (Samanyan), săpat de italieni (S. M. Puglisi) și la Kara Kamar, la nord de Hairback, unde C. Coon a identificat un zăcămînt prezentînd un utilaj cu afinități „aurignacoide", datat cu C 14 la 32000±3000 î.e.n.

Recent săpată de către A. H. Dani, peștera Sanghao, în nord-vestul Pakistanului, reprezintă, geografic, un intermediar între culturile paleoli-

tice ale Asiei centrale și cele ale Indusului și, arheologic, asigură continuitatea între paleoliticul mijlociu indian (Middle Stone Age) și sfîrșitul paleoliticului recent (Late Stone Age). Depozitul este bogat în cărbune de lemn (dar nici o analiză n-a fost efectuată), în oseminte și în unelte, toate cioplite din cuarț, un filon din această rocă ieșind la suprafața pămîntului în împrejurimi. Utilajul a fost clasat în patru (IV) faze, primele trei evoluînd natural. În perioada I s-a întîlnit un utilaj pe așchii, rîcîitoare concave și alte rîcîitoare, remarcabile prin absența retușelor, un bifacial, dăltițe, așchii triunghiulare și ascuțite, lame; aspectul general al acestui utilaj îl apropie de paleoliticul mijlociu din India și de soanianul recent, dar oferă și afinități cu utilajul de la Teshik Tash din Tadjikistan. În perioadele II și III se asistă la diminuarea continuă a numărului de unelte ca și la subțierea lor: în perioada III, lamele pe așchii dispar, dar se găsesc în locul lor lame pe nucleu și lame microlitice, care amintesc utilajul microlitic din India centrală. Cu toate că nu putem da datarea absolută, tipurile de utilaje din fazele finale din zăcămînt îl situează în „Late Stone Age" a Indiei, care este în realitate un mezolitic.

În Afganistan, mezoliticul este reprezentat în peștera Șarpelui (Snake Cave), la Ghar-i-Mar, lîngă Agkupruk, pe linia colinelor care domină valea rîului Oxus (Amu-Daria). Nivelul mezolitic este datat din 6700 î.e.n. și el este urmat de un neolitic preceramic. Ne găsim, în această regiune, în marginea zonelor privilegiate, semnalate în capitolul II, unde se găsesc reunite condițiile favorabile a două mari cuceriri ale neoliticului: domesticirea animalelor și agricultura. Aceasta se pare că a fost cunoscută în această regiune a Orientului mijlociu mai degrabă prin aculturație, dar prezența animalelor, în stare sălbatică, a principalelor animale care pot fi domesticite (bovine, cai, oi, porci), a putut permite invenția creșterii vitelor.

Nivelele neoliticului ceramic de la Ghar-i-Mar sînt datate la 5270 și 5080. Actualmente, acestea

Scanned with CamScanner

sînt datele cele mai ridicate obţinute pentru neolitic în aceste regiuni ale Asiei mijlocii şi se poate vedea că acesta are aproape o mie de ani întîrziere faţă de neoliticul ceramic din Irak, sau din Orientul Apropiat şi Grecia. Două tipuri de ceramică au fost strînse: una este grosolană, dintr-o pastă moale, cealaltă este lustruită, cu pastă fină, gălbuie, decorată pe partea superioară a vaselor cu benzi incizate. Aceste tipuri ceramice sînt asociate cu cochilii de melci şi cu grăunţe carbonizate, lame de secere şi vîrfuri de os lustruit. Acest neolitic pare original, căci diferă de cel din Orientul Apropiat, cu toate că prezintă apropieri cu neoliticul contemporan din Turkmenistan, în care ar trebui poate să i se caute originea. Cronologic, acest neolitic este contemporan cu nivelele cu unelte microlitice din epoca pietrei recente din India, datată la Adamgarh 5500± 130 î.e.n.

Neoliticul n-a pătruns decît tîrziu în zona Pakistan-Belucistan. Cea mai veche locuire cunoscută este aceea de la Kili Ghul Mohammed, la nord de Quetta. Nivelul cel mai adînc, atins de săpătură (K.G.M.I.), este datat între 3712±515 şi 3468±83. Locuitorii trăiau în locuinţe de pămînt sau din cărămidă crudă, creşteau boul, capra şi oaia; utilajul lor cunoaşte lame de iaspis şi de calcedoniu şi vîrfuri de os, dar nici un fel de ceramică nefiind descoperită, ne găsim poate tot în faţa unui protoneolitic. Fazele II (K.G.M.II) şi perioada următoare (K.G.M.III) de la Kili Ghul Mohammed prezintă un aspect evoluat al culturii din prima epocă, ceramica rămînînd indiciul caracteristic al acestor nivele; în K.G.M.II apare o ceramică de pastă crudă, imprimată cu un motiv obţinut cu ajutorul unui paner din fibre vegetale împletite, dar ceramica dominantă este o olărie monocromă roşie sau galben-roşiatică. K.G.M.II se situează cronologic circa între 3400 şi 3200, în timp ce K.G.M.III continuă pînă la începutul mileniului III. În K.G.M.III apar primele manifestări de prelucrarea aramei, în timp ce se dezvoltă o ceramică făcută pe roată sau cu mîna, pictată cu

Scanned with CamScanner

negru sau roşu pe partea superioară a vaselor, cu motive geometrice elementare: feston, linii paralele verticale, linii orizontale, triunghiuri cu grile etc.

În timpul acestei perioade, vetre şi urme de locuire ale populaţiilor nomade se pot observa în trei staţiuni care vor lua o mare importanţă în perioadele ulterioare. La Rana Ghundai, în valea Loralai, la est de Kili Ghul Mohammed, vetrele se succed pe o grosime de mai mult de 5 m, indicînd o ocupare de către păstori nomazi pe durata unei destul de lungi perioade; aceasta este perioada I a staţiunii. Nu s-au găsit locuinţe fixe, dar nomazii, care trăiau fără îndoială în corturi, creşteau capra, oaia, boul şi boul zebu (*bos indicus*), foloseau măgarul pentru transportul campamentului, fabricau o ceramică grosolană, se foloseau de unelte pe lame şi de vîrfuri de os; cioburi de ceramică pictată, provenind fără îndoială din domeniul influenţei culturii K.G.M.III, au permis să se situeze cronologic acest nivel.

Al doilea zăcămînt, situat în Belucistan, este cel de la Anjira, săpat de către B. de Cardi, în ultimii ani. Nivelul I reprezintă aşezările temporare, în care vetrele se amestecă cu un utilaj litic, în cadrul căruia se întîlnesc în special lame cu spate şi în semilună; utilajul de os este reprezentat prin sule, spatule, o mică mărgea; ceramica, cîteodată făcută pe roată, are adesea angobă roşie lustruită; decorul pictat este analog aceluia din K.G.M. III.

Cea de a treia staţiune este aceea de la Mundigak în sudul Afganistanului. Ca şi în zăcămintele precedente, nivelele I1 şi I2 nu arată resturi de arhitectură, iar ceramica pictată prezintă motive reîntîlnite anterior în alte aşezări; dealtfel, prezenţa mărgelelor de frită[85] (sau faianţă), steatită şi lapislazuli, vasele de alabastru (de comparat cu cele de la Sialk III 5—7) par să dovedească legăturile cu Iranul şi Orientul Apropiat: încă de la originea sa Mundigak îşi afirmă vocaţia de cetate de etapă pe unul dintre drumurile care unesc Orientul Apropiat cu India; apropierile pe care le distingem între ceramica pictată de la Mundigak

şi cea de la Tall-i-Iblis IV şi V îngăduie să urmărim unul dintre drumurile acestor schimburi comerciale.

Calcoliticul

S-ar putea situa cele dintîi nivele de la Mundigak în calcolitic, prin faptul că s-a cules acolo o mică lamă curbă şi un ac de aramă, dar îmi pare că s-ar abuza de acest termen: acelaşi lucru se poate constata pentru K.G.M. III.

Nivelului I3 de la Mundigak, contemporan cu K.G.M. III, îi aparţin primele elemente de arhitectură, sub formă de locuinţe de paiantă, cu o încăpere; în această epocă, figurinele de pămînt ars (boi zebu şi torsuri feminine), confirmă aspectul pastoral al acestei civilizaţii şi existenţa unui cult al zeiţei mame.

Mundigak II reprezintă, pe un anumit plan, o perioadă de lîncezeală, sensibilă în ceramica grosolană şi fără decor, deşi casele sînt bine construite, din cărămidă crudă, iar prezenţa boabelor de grîu carbonizat atestă cunoaşterea unei agriculturi încă elementare. Mundigak III, cu cele şase orizonturi ale sale de construcţii, care dovedesc o creştere constantă a populaţiei, este o perioadă de expansiune a aşezării. Ceramica este făcută pe roată; motivele animaliere apar paralel cu decorul geometric destul de complex; două serii domină, una cu desene negre pe fond roşu numită Amri, cealaltă cu motive policrome, numită Nal. Influenţele culturilor Hissar III şi Sialk IV au fost deosebite în materialele de la Mundigak II, dovedind contacte iraniene şi confirmînd data terminală de 2360 ± 155 î.e.n., pentru orizontul III 6. Alături de utilajul de lame, se dezvoltă prelucrarea aramei, iar prezenţa topoarelor şi a bardelor cu dulie de bronz situează Mundigak III la articulaţia dintre calcolitic şi epoca bronzului.

În zona colinelor Belucistanului, unde domină ceramica policromă numită Nal — numită, în această regiune, şi Kechi Beg, după aşezarea tip —, Kil Ghul Mohammed IV este părăsită probabil în

favoarea stațiunii vecine, Damb Sadaat. Viața în această din urmă așezare se dezvoltă în trei faze, în timpul cărora se constată o mare omogenitate de cultură, perioadele I (faza finală datată 2510±73) și II (datată 2555±202 și 2200±76 î.e.n.) fiind contemporane cu Mundigak III. În cadrul inventarului, semnalăm, pentru faza II, un sigiliu — buton cu motiv geometric în cruce și un pumnal de aramă; alături de ceramica policromă apare ceramica numită de tip Quetta, cu desene geometrice negre pe fond cărămiziu și o ceramică numită de tip Faiz Mohamed. În valea rîului Loralai, Rana Ghundai II devine o așezare permanentă, caracterizată de o ceramică pictată cu frize de boi zebu, în negru pe fond brun—roșu.

Aproape de pasul Bolan pe drumul de la Mundigak la Indus, stațiunea Pirak, lîngă Sibi, a dat o ceramică pictată bicrom, cu motive geometrice, grosolană și greoaie, care pare că este, în această regiune, un prototip al ceramicii bicrome, diferită de cea de tip Amri și care, poate, a suferit o îndepărtată influență mesopotamiană. La sud-vest de Pirak, între Quetta și Kalat, așezarea de la Togau, studiată din 1949 de către B. de Cardi, a dat o secvență stratigrafică de ceramică, în care, în patru faze, A, B, C, D, se dezvoltă o serie de motive naturaliste pictate, de reprezentări umane și animale. Faza A este contemparonă cu Anjira II și cu Mundigak I 3, iar celelalte trei faze sînt contemporane cu Mundigak II și III și cu Anjira III—IV.

În aceeași epocă începe ocuparea stațiunii Nal, în Belucistanul central, a cărei ceramică policromă este cunoscută din necropola cetății, săpăturile din aceasta din urmă nedezvăluind decît nivelele unei epoci ulterioare. Trebuie să ne întoarcem, fără îndoială, către vest și către Iran pentru a găsi izvorul comun al acestei culturi inițiale de la Nal și al aceleia de la Amri, pe malul drept al Indusului pe jos, săpată de J. M. Casal; aici domină o ceramică bicromă, poate mai veche decît cea de la Nal, și care are comun cu aceasta din urmă, faptul că decorul naturalist îi este necu-

noscut. Această perioadă I de la Amri, împărțită în patru faze, A,B,C,D, este adesea numită amrian pentru a marca originalitatea sa. În faza finală, în care locuințele sînt clădite din cărămidă și din piatră, apar motivele pictate naturalist, sub formă de boi cu cocoașă (zebu) și hore de capride și feline (sau de cîini). O serie de vase cenușii, monocrome sau pictate, poate originare din cultura Hissar II A, se întîlnesc tot atît de curent, în special la Nal, Anjira III, Mundigak III, și constituie seria D a vaselor de la Togau.

Bronzul vechi sau preharappean

Perioada care urmează și care prepară strălucitoarea civilizație Harappa și Mohenjo-Daro cunoaște o anumită dezvoltare a metalurgiei și poate fi considerată drept un bronz vechi.

Pe malul stîng al Indusului, stațiunea tipică este Kot-Diji. Prima așezare este construită direct pe stîncă și încă din a doua fază găsim locuințe construite din cărămidă, pe temelii din piatră de calcar, cetatea însăși fiind închisă într-o incintă. Olăria, pictată cu motive brune, prezintă cel mai mare interes prin faptul că se găsesc aici desene naturaliste ca un cap de caprideu, văzut din față, cu coarne mari servind drept temă ornamentală și, mai ales, motivul solzilor de pește acoperind pîntecul vasului, decor caracteristic perioadei Harappa. Acest tip de ceramică se întîlnește, dealtfel, sub fortificațiile Harappei. Această perioadă a preharappeanului rămîne mai puțin cunoscută în cele două mari cetăți din perioada clasică. Kot-Diji dă un etalon cronologic pentru această a doua jumătate a mileniului III. Începutul așezării este datat 2605±145. Se observă, apoi, un nivel de distrugere care, după analiza radiocarbon, poate fi datat înainte de 2255±140, sau chiar 2335±156, după altă analiză din același nivel. Un nou orizont de distrugere se situează spre 2090±138 î.e.n. Studiul ceramicii îngăduie paralelizarea primei faze de la Kot-Diji cu Amri I D și II A și cu Mundigak III 5 la IV 2; trebuie să remarcăm că sfîrși-

Scanned with CamScanner

tul nivelului Mundigak III (cca 2360) corespunde aproximativ cu sfîrşitul primei faze de la Kot-Diji (2335 după cea mai înaltă datare) şi că această cronologie poate fi pusă în paralel cu cronologia bronzului vechi din Orientul Apropiat şi Grecia.

Mundigak IV ajunge acum la o perioadă de urbanizare. Cetatea, care depăşeşte vechiul *tell*, se înconjoară de întărituri constituite din două ziduri paralele, în interiorul cărora sînt amenajate locuinţele gărzilor; o vastă clădire, identificată de către săpători cu un palat, este ridicată din cărămidă crudă, pe partea cea mai înaltă, cu o frumoasă faţadă de 35 m, ornată cu demicoloane, în timp ce în partea mai joasă a staţiunii fusese construit un monument cu destinaţie, fără îndoială, de cult. Oraşul a fost parţial distrus cu forţa în urma unui asediu, acest nivel de distrugere (IV 1) fiind poate contemporan cu a doua distrugere a cetăţii Kot-Diji, dar el s-a ridicat imediat din ruinele sale. Cîtva timp mai tîrziu, un seism violent a distrus din nou cetatea; zidurile de incintă au fost reparate dar palatul nu a fost reconstruit şi oraşul greu încercat cunoaşte o perioadă de declin.

Primele faze ale nivelului Mundigak IV aparţin perioadei preharappeene, dar se pare că Mundigak IV 3 este contemporan perioadei Harappa; acestui nivel îi este atribuit un cap masculin de calcar, cu părul strîns într-o plasă, care evocă pe regele preot de la Mohenjo-Daro şi care trebuie să-i fie contemporan; din valea Indusului provine şi decorul în formă de frunze ascuţite ale arborelui *pippal* (smochin indian), cunoscut la Harappa, în schimb de la Hissar II B provine forma de vas „sticlă-balon", pe care acest decor este pictat. Dealtfel, un decor animalier de cervidee cu corpuri alungite evocă motivul din nivelul Susa D şi din dinasticul vechi III. Tot în acest nivel apar acele de cap metalice cu dublă volută, care în aceeaşi epocă se reîntîlnesc în Grecia (heladic vechi III), în Anatolia (Troia III, bronzul vechi III), în Iran (Hissar II D, Sialk IV), în Caucaz şi în Balcani şi marchează poate sosirea indo-europenilor în această regiune.

Această perioadă de la Mundigak este contemporană, în primele sale faze, cu nivelul Damb-Sadaat II care reprezintă cultura din valea Quetta și continuă cultura din faza precedentă, dar în care apare ceramica cu motive curbiliniare și cu flori stilizate, cunoscută sub numele de stil „Sadaat". În valea Loralai, găsim epoca Rana Ghundai III, împărțită în trei faze, la începutul cărora se întîlnește o ceramică caracteristică, pictată cu roșu, pe fond roșu. Tot în nordul Belucistanului, în valea rîului Zhob, stațiunea Periano Ghundai este ocupată în cursul fazei C a nivelului Rana Ghundai III; se găsește aici, în special, o figurină foarte grosolană și schematică a zeiței mame, numită „zeița din Zhob" care este difuzată pe o arie destul de largă, pînă la Mundigak (IV, 1, 2). În Belucistanul central se dezvoltă cultura Anjira IV, în care domină ceramica fină pictată roșu, de tip Togau, cu frize de capridee. În sud, începe înflorirea civilizației Kulli, în care se reîntîlnește o zeiță mamă din argilă, de tipul celei de la Zhob, și o ceramică care dezvăluie legăturile sale cu cele de la Amri și de la Nal. În așezarea Nal apare o ceramică cu motive florale și cu bucranii, foarte diferită de aceea din perioada precedentă, caracterizată în necropolă. Amri II urmează lui Amri I și se împarte în două faze A și B; orașul, care capătă importanță, este reconstituit, dar îngrămădirile de cioburi de tip de Harappa indică o fază intermediară care duce din perioada Amri pînă în Harappa; se pare că această perioadă s-ar fi terminat printr-un incendiu.

Cu toate că este situată actualmente în Iran, se cuvine să semnalăm stațiunea Kalibangan, la est de Harappa, pe cursul secat al rîului Ghaggar, săpată din 1959. Sub cetățuia din epoca Harappa, au fost identificate cinci faze de construcții din cărămidă, ale unei așezări închise într-o masivă întăritură de cărămidă; prelucrarea pietrei este dezvoltată aici, iar arama și bronzul sînt încă rare. Ceramica, variată ca forme și motive pictate, geometrice sau naturaliste, a fost împărțită în cinci serii (fabrics); seria A, roșu sau roz cu motive pic-

tate în negru sau negru și alb, fiind cea originală, iar seriile B, C, D, E, putînd să fie apropiate de tipurile cunoscute la Amri și la Kot-Diji. Analiza C 14 îngăduie să datăm această perioadă preharappeană de la Kalibangan între 2371 ± 118 și 2098 ± 103 sau 1964 ± 103 î.e.n.

Perioada Harappa

Anasmblul cultural pe care în mod convențional îl numim civilizația Indusului începe în jurul anului 2500 î.e.n., adică la începutul perioadei preharappa, epoca Harappa reprezentînd faza de maturitate a acestei civilizații. În timpul acestei perioade, o mare unitate culturală domină toată valea Indusului ale cărei două cetăți capitale sînt Harappa și Mohenjo-Daro și așezări secundare, dar, de asemenea, importante, sînt Amri, Tchanhu-Daro, Kot-Diji, Judeirjo-Daro. Influența sa se întinde și asupra Belucistanului și coastelor Mekranului pînă la Sutkagen Dor și în India; spre sud la Desalpar în districtul Cutch, Rodji în Saurashtra, Lothal, în golful Cambay; spre nord la Kalibangan, Rupar în Punjab, Alamgirpur în Uttar Pradesh între Jamuna și Gange.

Mohenjo-Daro și Harappa constituie așezările tipice ale acestei culturi, cu o citadelă închisă într-o întăritură de cărămidă arsă, apărată de turnuri puternice (Harappa), dominînd orașul construit după un plan octogonal. Străzile paralele, sau care se taie în unghiuri drepte, sînt adesea largi; locuințele bogate sînt prevăzute cu etaje și cu acoperișuri în terasă; ele sînt articulate în jurul unei curți centrale, prevăzute cu polate și colonade; în general casele și monumentele publice sînt înălțate pe platforme de cărămidă crudă pentru a fi apărate de inundații. Nevoia de apă în aceste orașe, unde se găsește o mare piscină fără îndoială lustrală, precum și instalații de baie în casele particulare, este satisfăcută printr-un mare număr de puțuri cu paramenți de cărămidă, în timp ce un sistem de scurgere și de canalizare atestă o concepție urbanistică foarte evoluată.

Sculptura este reprezentată de torsuri (torsul omului de la Harappa şi torsul zeului dansînd, care nu ar fi altul, după B. Hřozny, decît prototipul lui Natesa — domnul dansului — al cărui nume, savantul ceh credea că l-a citit sub formă de Nasya), şi de capete de piatră (cel mai celebru fiind acela al „regelui preot" cu veşmintele ornate cu trefle, de la Mohenjo-Daro); de bronzuri, dansatoare cu braţele înconjurate de brăţări, bivoli, care cu roţi pline; de numeroase figurine de teracotă reprezentînd bovine, sau femei purtînd pieptănături înalte în formă de paner. Sigiliile, care serveau fără îndoială la ştampilarea mărfurilor, rar cilindrice sau circulare, sînt în general pătrate, de steatită şi gravate în intaliu cu motive geometrice (trefle, cruci concentrice) şi mai ales cu motive naturaliste: bou-zebu, elefant, tigru, antilopă, rinocer, crocodil, animale hibride sau fantastice, figuri umane schematizate. Sigiliile poartă adesea inscripţii într-o scriere ideografică încă nedescifrată, în care nu putem identifica scrierea mult posterioară din Insula Paştelui, cum a crezut cercetătorul maghiar W. von Havesy. Ceramica, bine coaptă cu forme elegante şi variate, prezintă motive geometrice sau naturaliste printre care se notează păunul, peştele, frunzele de pippal (*ficus religiosa*). Un utilaj pe lame, adesea neretuşate, continuă paralel cu dezvoltarea metalurgiei aramei şi bronzului (brice, foarfeci, cîrlige de undiţă, securi, vîrfuri de săgeţi, cuţite, vîrfuri de lance, tesle, oglinzi etc.).

Legăturile cetăţilor de pe valea Indusului cu cele din Mesopotamia nu lasă nici o îndoială şi materialul dezgropat aduce preţioase elemente cronologice, confirmate prin datarea cu C 14. Nu vom semnala toate analogiile, adesea discutabile, puse în evidenţă de către diverşii specialişti, între materialele din valea Indusului şi cele strînse din cuprinsul Orientului Apropiat. Ca să ne mărginim la faptele incontestabile, semnalăm un sigiliu plat da factură indiană, gravat cu un elefant, un rinocer şi un gavial, găsite de Frankfort la Tell Asmar, în nivelul akkadian (2400—2200); alte sigilii indiene au fost găsite în nivelele din epoca pre-

Scanned with CamScanner

sargonică; cea mai mare parte se situează între perioada akkadiană și casită, adică între 2400 și 1600, această din urmă dată dînd un *terminus ante quem*, care trebuie înălțat, așa după cum vom vedea mai tîrziu, după datările cu radiocarbon din valea Indusului.

Nu ne putem îndoi că acest comerț se făcea pe mare, vasele urmînd coastele Iranului sau ale Arabiei. Am văzut, vorbind de săpăturile daneze din insula Bahrein, că insulele serveau de antrepozite negustorilor ducîndu-se spre Mesopotamia sau venind din această regiune, fără îndoială în direcția Indiei; așa cum am remarcat, de asemenea, cultura Indusului se întinde spre porturile Mekranului care au fost fortificate. Dealtfel, insulele din Golful Persic cunoșteau un sigiliu original circular pe care se regăsește, cu variante, motivul capului de bou văzut din față între două personaje așezate, ținînd o tijă lungă scufundată într-un vas; expediția daneză din golful Persic a strîns 169 de sigilii de acest tip, din insula Failaka, lîngă Shatt el-Arab și cîteva din insula Bahrein; Wooley a găsit și la Ur și, dealtfel, un sigiliu de acest tip a fost cules la Lothal, aproape de golful Cambay; ori, amprenta unui sigiliu din această serie a fost relevată de către B. Buchanam pe o tabletă „babiloniană" datată în al zecelea an al lui Gungunum, rege la Larsa, adică aproximativ în 1923 î.e.n. Pe de altă parte, oamenii de la Kulli, în sudul Belucistanului, au putut servi ca intermediari în acest trafic, căci obiecte tipice de la Kulli au fost găsite în insula Umm an-Nar (Abu Dhabi), de către misiunea daneză din Golful Persic.

S-a încercat, de asemenea, să se găsească, în textele sumero-babiloneene, mențiunea acestor regiuni orientale, și specialiștii sînt de acord, în general, să vadă în Tilmun (Dilmun) din textele mesopotamiene insula Bahrein, în Meluhha valea Indusului, în Magan fie Arabia de sud, fie coasta Mekranului, chiar dacă, după profesorul Kramer, Dilmun nu ar fi altceva decît valea Indusului, sau încă, după Buchanam, Tilmun poate fi insula Failaka, iar Magan Bahreinul. S-a subliniat și fap-

tul că menționarea acestei regiuni se găsește curent în textele perioadelor Akkad, Ur III și Larsa. Trebuie totuși să acceptăm aceste identificări cu rezervă, și să admitem că la început aceste locuri, mai mult sau mai puțin mitice, au fost apoi localizate în locuri destul de diferite. Este evident că, atunci cînd, în poemul sumerian de la Nippur numit „despre paradis, despre potop și despre cădere" (tableta en-e-ba-am), vedem un om trăind veșnic sub domnia lui Enki, zeul apelor și al Ninellei, soția sa, „în muntele Dilumun, care este pur" iar Ninella spune soțului său „Dilumun să fie locuința care să adune țara Sumerului", apare aici că Dilmun este un loc mitic ca și Edenul biblic și care nu are nimic de a face cu insula Bahrein. Atunci cînd pe cilindrul lui Gudea, coloana XV, se citește: „elamitul vine din Elam; susianul vine de la Susa; Magan și Meluhha, în munți au adunat lemn pentru a construi templul lui Nin-Gir-Su" (F. Thoureau-Dangin, *Cilindrii lui Gudea*[86], pag. 13), Magan și Meluhha trebuie situate într-o regiune muntoasă din Iran. Și cînd în cilindrul B al lui Gudea, coloana XIV, se vorbește de porfirul din Meluhha este încă și mai dificil să vedem aici valea Indusului. Un text al lui Manishtusu (cca 2300), al doilea fiu și al treilea succesor al lui Sargon, ne informează că suveranul opera în Elam, pînă în țara lui Șeribum, care într-o variantă este identificată cu Meluhha; acest text ar confirma o localizare iraniană; tot așa pentru Magan, unde fiul lui Manishtusu (2291 — 2255) a făcut mai multe campanii, în același timp ca și la elamiți și la lulubiți.

Arienii și sfîrșitul civilizației Indusului

Tocmai am văzut că studiul sigiliilor permite să datăm civilizația Indusului prin comparație cu Mesopotamia, între 2400 și 1600 î.e.n., date confirmate prin analiza C 14; am văzut, de asemenea, că prin aceste metode fizice se poate data, în jurul anului 2100, sfîrșitul perioadei preharappa. Este remarcabil că la Kalibangan se poate lua ca

dată a sfîrşitului preharappeanului 2098, iar pentru perioada Harappa data de 2097±103. În aceeaşi staţiune pentru maturitatea acestei culturi se obţin datele de 1773 ± 88 şi 1665 ± 113. În sud, la Lothal, se poate reţine data de 2080 ± 135, pentru nivelul harappean I A şi datele de 1895±113 şi 1555 ±130, pentru nivelul II A, confirmate de datele de 1970 ± 115 şi 1745 ± 105 pentru harappeanul I B de la Rodji, în Saurashtra; la Mohenjo-Daro, începutul epoci Harappa este datat 2083 ± 66, maturitatea 1869 ± 64 şi sfîrşitul (late Harappan), 1760 ± 115; în sfîrşit mobilierul de tip Kulli a putut fi dat de Niai Buthi, în Belucistan, la 1900 ± 65 î.e.n. Concordanţa datelor obţinute aici este remarcabilă, aşadar între 2100 şi 1750/1700 putem situa înflorirea culturii Harappa.

Se pare că, în ultimele sale faze, civilizaţia Harappa dădea semne de decadenţă; frumoasa unitate a marii perioade tinde să se fărîmiţeze, în timp ce un oraş ca Mohenjo-Daro sărăceşte, fără îndoială ca urmare a revărsărilor violente ale Indusului, care îi punea în pericol economia. Dealtfel, legăturile cu Mesopotamia scădeau, această încetinire a comerţului fiind poate în legătură cu dominaţia amoriţilor de la Babilon în Mesopotamia şi cu mişcările de populaţie din Asia anterioară care au fost cauza părăsirii sau distrugerii cetăţilor Hissar III C, Giyan III, Tureng Tepe III C 2 în Iran, şi a apariţiei hixoşilor în Mediterana orientală.

În această perioadă de decadenţă, Mohenjo-Daro a fost jefuit şi populaţia sa masacrată; banditii abandonaseră cadavrele care zăceau pe străzi iar locuinţele şi oraşul au fost lăsate pradă animalelor sălbatice, pînă ce călugări budişti au venit să-şi instaleze mănăstirea peste aceste ruine îngroşate, cu două mii de ani mai tîrziu. Urmînd ipoteza lui Mackay, s-a admis că această distrugere este datorată locuitorilor de la munte, jefuitori coborîţi din colinele Belucistanului. Dar şi alte aşezări, situate la est de Indus, Dabar Kot, Rana Ghundai, prezintă nivele de distrugere contemporane, în timp ce în alte staţiuni apare un material

de origine occidentală: chiar la Mohenjo-Daro, în nivelul superior, s-a găsit o bardă cu dulie și pumnale cu nervuri centrale și nituri, de origine iraniană sau caucaziană; aceeași origine poate fi atribuită urnelor, vaselor carenate sau cu picior și decor cu motive stelare și mici cercuri tangente, caracteristice culturii numită a cimitirului H de la Harappa, unde putem vedea cum aceste forme se dezvoltă paralel cu motivele vechi decadente, ca și cum o populație nouă s-ar fi instalat alături de vechii locuitori. La Shahi-Tump, în sudul Belucistanului, nivelului din perioada Kulli îi urmează un nivel unde s-au găsit securi și bărzi cu dulie și vase cu picior de tip caucazian, precum și sigilii de aramă, amintind pe cele de la Hissar III și de la Anau III. Această cultură, unde domină armele și obiectele cu dulie de înmănușare și o ceramică cu decor negru sau roșu, pe fond roșu sau crem este numită de tip Djhukar. Mackay plasează originea sa în Belucistan, dar pare mai probabil că apariția sa să fie legată de arienii veniți din Caucaz și din Iran, precum tot lor trebuie să li se atribuie Mundigak V, ai cărui locuitori construiseră un soi de piramidă masivă peste ruinele palatului, în timp ce modelau cu mîna o ceramică cu decor geometric, pictat cu violet puternic pe un fond roșu violaceu; este adevărat că Mundigak IV era în plin declin, de pe urma distrugerii sale de un cutremur de pămînt și a îndreptării comerțului pe calea maritimă; Mundigak V vede continuarea declinului și stațiunea, slab ocupată din nou, va fi curînd părăsită.

Pe de altă parte, atunci cînd cel mai vechi text sanscrit, Rig Veda, arată pe arienii nomazi revărsîndu-se peste cîmpiile celor Șapte Indusuri (sau ale celor Șapte Fluvii, Sapta-Sindhava), unde ei dau asalt cetăților sub conducerea lui Indra „sfărîmătorul de fortărețe" (Puraindra), nu ne putem gîndi decît la cetățile fortificate de pe Indus, locuite după texte de către *Dasas* —, deveniți demoni în textele religioase, iar acești locuitori fugeau din cetățile ruinate, cărora li s-au păstrat numele: Vailasthanaka, Mahavailastha (Marea Vai-

lastha, poate Mohenjo-Daro), Hariyupiya (pe malurile lui Ravi, al cărei nume este destul de apropiat de Harappa), Narmini, Nairtandhava, Vyarna, nume care păstrează fără îndoială vechile denumiri preariene. Locuitorii sînt, de asemenea, descrişi cu pielea de culoare închisă ceea ce face să fie atribuită fie strămoşilor populaţiei munda fie, mai general, dravidienilor, formarea civilizaţiei Indusului. Se pare că în acest caz, este vorba, mai degrabă, de o confuzie a redactorilor vedici, în urma contactelor ulterioare cu populaţiile din Dekkan; sculptura şi osteologia arată că indusienii aveau pielea de culoare deschisă, şi că tipul lor se apropie de cel al populaţiilor asianice din Asia anterioară. Amintesc că B. Hřozny a crezut că vede în limba acoperită de scrierea Indus o protosanscrită adică o limbă indo-europeană şi ipoteza unei pătrunderi indo-europene încă de la sfîrşitul mileniului III, care ar fi la izvorul culturii Harappa, a fost avansată în special de către B. şi R. Allchin.

În epocile următoare civilizaţiile subcontinentului indian se deplasează spre Gange şi vom reveni la ele în capitolul următor.

Scanned with CamScanner

XIV. ASIA MUSONILOR: INDIA, INDOCHINA, INSULINDA

Prima epocă a fierului în India

Stațiunile din paleoliticul vechi și mijlociu (Early și Middle Stone Age), actualmente cunoscute în India, au putut fi repartizate în patru regiuni: nord, Narbada, Bombay, Madras. Nordul este caracterizat de soanian despre care a mai fost vorba și ale cărui principale zăcăminte se găsesc în Pakistan; putem să-i adăugăm stațiunile de pe Beas, afluent al rîului Sutlej, acesta, la rîndul său, tributar Indusului. Zăcămintele din regiunea Bombay, dintre care cel mai important este acela de la Khandivli, au fost cercetate de către K.R.V. Todd, în 1938 și după război (publicații în 1939 și în 1950, în care nu s-a studiat decît utilajul microlitic). Interesul descoperirilor de la Khandivli constă în faptul că s-a găsit o secvență stratigrafică a utilajului litic, începînd din paleoliticul inferior pînă la microlitele din paleoliticul recent (Late Stone Age). Stațiunilor din regiunea Bombay li se pot adăoga cele de pe rîul Godavari superior, studiate de către H. D. Sankalia și R. V. Joshi, dintre care cea mai marcantă este aceea de la Nevasa. A treia arie este bazinul Narbadei, din nordul Dekkanului; principalele stațiuni sînt, urcînd pe fluviu, cea de la Maheshwar, de pe colina Adamgarh, cercetată de Joshi, în 1964, din regiunea Jabalpur (Behra Ghat, Barasimla). Să adăugăm că în sudul bazinului superior al Narbadei,

Scanned with CamScanner

în pieptișurile inferioare ale cursului superior al rîului Wainganga, afluent al lui Godavari, s-au strîns unelte tipologic apropiate de fazele finale ale paleoliticului inferior și prezentînd trăsături ale acheuleeanului final. A patra zonă este aceea a orașului Madras, în sudul Dekkanului, care a făcut să fie dată denumirea de madrasian utilajului paleolitic inferior din această regiune. Stațiunea cea mai importantă este cea de la Attirampakkan, cunoscută din 1863; o săpătură stratigrafică a dat, începînd de la suprafață, microlite, utilaj de așchii, de unelte bifaciale și toporașe acheuleene; o secvență a celor trei epoci de piatră a fost de asemenea observată în cursul unei explorări restrînse în peștera de la Guadiyam, în aceeași regiune.

Dacă am unit aici vîrstele veche și mijlocie ale pietrei, am făcut-o pentru că cele două tipuri de utilaje se reîntîlnesc în aceeași regiune. Este de ajuns să mai adăugăm două stațiuni din Dekkanul central, Kondapur și Krishna Bridge, a căror ocupare nu începe decît în paleoliticul mijlociu, pentru a avea o privire de ansamblu asupra stațiunilor din aceste două lungi perioade în India.

În timpul paleoliticului inferior, uneltele sînt, în general, cioplite din cuarțit. Formele dominante sînt bifacialul, toporașele, rîcîitoarele discoidale de tip acheuleean, în timp ce, de exemplu, în aluviunile Narbadei s-au strîns bifaciale și așchii de tip abbevillian și clactonian. Trebuie remarcată slaba proporție a cioplitoarelor (*chopping tools*), spre deosebire de soanianul din nord, unde acestea domină. Paleoliticul mijlociu este caracterizat printr-un utilaj pe așchii, de cuarțit și, mai ales, din silexuri cristaline, calcedonii, agate, iaspis; uneltele sînt rîcîitoarele cu forme variate, vîrfuri, rare dăltițe; se găsesc, de asemenea, unelte bifaciale, adesea mici, și nuclee circulare cu așchii mari numite „broaște țestoase"; se recunosc de asemenea cîteva cioplitoare.

În epoca pietrei recente, stațiunile se înmulțesc și la regiunile enumerate cu privire la perioadele precedente, se cuvine să adăugăm ocuparea

văii Gangelui și a afluenților săi (adăpostul sub stîncă de la Modi, Sidhpur, Morhana Pahar, Barkaccha, Lekhania, Birbhanpur), a extremității de sud a Dekkanului (Teri) și a Ceylonului, Bandarawela. Trebuie remarcat că această a treia fază a paleoliticului este caracterizată de apariția unui utilaj microlitic, paralel cu un utilaj pe lamă. Una din stațiunile cele mai interesante este cea de la Langhnaj, studiată în 1964 de către H. D. Sankalia, situată pe rîul Sabarmati, în Gujerat; au fost descoperite morminte prezentînd corpuri în poziție chircită și este interesant de remarcat că scheletele oferă trăsături mediteraneene și veddoide; un studiu statistic al utilajului litic a dat cifre interesante: s-au strîns astfel 86% așchii, urmînd tehnicile vechi, ceva mai mult de 5% lame și lame cu spate, mai puțin de 2% microlite, printre care domină lunulele, astfel apare că vîrsta recentă a pietrei este un mezolitic și se continuă tîrziu în așezarea de la Langhnaj pentru că în fazele finale se găsește ceramică de tip Rangpur III și pentru că avem mărturii ale contactului cu culturile contemporane din epoca fierului; microlitele sînt, dimpotrivă, dominante la Adamgarh, unde s-au strîns în jur de 25 000. În adăpostul de la Lekhania, în Mirzapur, o analiză radiocarbon a permis să se stabilească data de 1710±110 î.e.n., pentru faza finală, iar la Adamgarh s-a obținut data medie de 5500±130.

Neoliticul și calcoliticul

Neoliticul este împărțit în două arii, septentrională și meridională; grupul de nord este dominat de zăcămîntul de la Burzahom în Cașmir, lîngă Srinagar săpat în 1959, de către Archaeological Survey; locuințele erau făcute din materiale vegetale, căci nu s-au găsit decît gropile în care erau înfipți parii de susținere ai pereților și acoperișului. Inventarul consistă din andrele, ace, vîrfuri și harpoane de os, din securi șlefuite de secțiune ovală sau oblongă și dintr-o ceramică grosolană cenușie sau neagră, lustruită. Cea mai veche dată

Scanned with CamScanner

obţinută prin radiocarbon este 2375±120 î.e.n. În faza II, al cărui început rămîne nedatat, se găsesc urme de construcţii din pămînt; un caracter original rezidă în mormintele de cîini, de lupi şi de capre ibex; sfîrşitul acestei perioade este datat 1542±108. A treia fază, la sfîrşitul căreia apare fierul, dar în care se continuă tehnicile neolitice, este caracterizată de construirea unui cerc de pietre de tip megalitic; s-a obţinut o dată mijlocie de 707±103 î.e.n. Originea acestei culturi rămîne problematică, dar au fost puse în evidenţă numeroase analogii cu neoliticul din nordul Chinei şi cu cultura de la Ang Ang Hsi, în Manciuria (morminte de cîini).

Aşezările din grupul meridional sînt situate în Dekkanul central (Andhra-Karnataka), pe malurile fluviului Krishna şi ale afluenţilor săi. Staţiunile principale sînt cele de la Brahmagiri (săpăturile lui sir M. Wheeler, 1947), Sangankallu (B. Subbarao, 1948 şi 1964—1965), Piklihal (F. R. Allchin, 1951), Maski (B. K. Thapar, 1954), Utnur (F. R. Allchin, 1957), Tekkalakota (M. S. Nagaraja Rao, 1963—1965), Hallur (M. S. Nagaraja Rao, 1965). Perioadele corespunzînd neoliticului sau calcoliticului din aceste aşezări au fost împărţite în trei faze.

Primei faze îi aparţin cele (IV) nivele de locuire de la Utnur, neoliticul inferior din Piklihal, nivelul I A de la Brahmagiri şi nivelul I de la Maski. Această perioadă este datată prin C 14 la Utnur, unde avem, pentru nivelul I B, 2295±155 şi pentru nivelul III A 2040±110 î.e.n. Locuitorii sînt crescători de bovine, de oi şi de capre, stabiliţi, în general, pe înălţimi şi care cunosc o agricultură rudimentară. Ei folosesc securi şlefuite şi unelte pe aşchii şi pe lame; olăria lor este făcută cu mîna, cenuşie sau brună, ori cu angobă neagră sau roşie lustruită; ei modelează şi figurine de animale în teracotă.

Celei de a doua faze îi corespunde neoliticul superior de la Piklihal, sfîrşitul perioadei I A şi nivelul I B de la Brahmagiri, Sanganakallu I 1, Tekkalakota I, Hallut I şi II A, nivelul I de la

Hallur continuînd tradiția fazei precedente. Maski este părăsit pentru a nu fi reocupat decît în epoca fierului. Începutul acestei faze poate fi datat aproximativ la 1780±105, cifre date de o analiză relativă la perioada I de la Tekkalakota; în aceeași stațiune, pentru sfîrșitul perioadei, avem data de 1540±105, iar la Sanganakallu, 1550±105. Prezența colibelor circulare, cu podele de pămînt bătut și cu pereți de frunzar lipiți cu ceamur, este atestată; utilajul litic apare ca o dezvoltare a fazei precedente, ca și olăria, dar ceramica cu angobă roșie sau neagră dispare; anumite elemente dezvăluie relații cu nordul dar, curios, acestea sînt elemente proprii preharappeanului, în timp ce, în această epocă, civilizația Harappa este pe cale de dispariție.

A treia fază este reprezentată numai de orizonturile 8-9 de la Hallur (II B), Tekkalakota II, Sanganakallu I-II; fie că celelalte stațiuni au fost părăsite temporar, fie că această perioadă este slab reprezentată în ele. Ceea se caracterizează această fază este marea dezvoltare a uneltelor și obiectelor de aramă și bronz, care începuseră să se manifeste la sfîrșitul perioadei precedente, aceasta paralel cu utilajul de piatră care păstrează tehnicile sale tradiționale. Ceramica făcută pe roată, apare alături de ceramica comună mai bine coaptă decît în trecut. La Hallur, sfîrșitul acestei perioade este datat 1030±103.

Perioada postharappeană și epoca fierului

Am văzut la capitolul relativ la civilizația Indusului că cultura Harappa ia sfîrșit în jurul anului 1700 î.e.n. la Mohenjo-Daro care este distrus, ca și în cîteva alte stațiuni, în timp ce alte cetăți care participaseră la cultura harappeană își continuă existența, prezentînd caractere noi, unite cu aspecte care coboară clar din vechea tradiție a culturii indusiene. Această perioadă, în stațiunile de influență indusiană, este numită postharappeană, și ea continuă pînă în epoca fierului, în timp ce, paralel, se dezvoltă civilizația Gangelui.

Astfel, noi vom studia două mari arii, una la sud-est de Indus şi cealaltă în valea Gangelui.

Aria situată în sud-estul Sindhului[87] cuprinde provinciile Saurashtra şi Cutch, cu staţiunile de la Lothal, Rangpur, Rodji, Somnath şi Desalpar, provincia Malwa cu Kayatha, Navdatoli, Nagda şi Eran şi în sfîrşit Ahar, în sudul provinciei Rajputana.

În Saurashtra se disting patru epoci, înainte de epoca fierului, determinate în staţiunea Rangpur. Prima fază este cea a culturii Harappa, localizată la Lothal I, Rangpur II A, Rodji I A şi Desalpar I A; se întîlnesc aici caractere locale alături de trăsături harappeene; trebuie remarcat că orezul era cultivat la Rangpur încă din această epocă. A doua fază postharappeană corespunde nivelelor Rangpur II B, Lothal II, Somnath II şi Rodji I B care, tipologic, se leagă de această epocă, dar unde datele obţinute prin analiza radiocarbon le fac contemporane în parte cu perioada Harappa; aceeaşi remarcă se poate face pentru nivelul II A de la Lothal (vezi cap. XIII). Începutul acestei perioade poate fi, aşadar, datat între 1800—1700 î.e.n. Se produce încă ceramică de tip harappean, dar se disting semne de decadenţă, de exemplu dispariţia sistemelor de canale de scurgere şi a planurilor regulate de aşezări caracteristice. Evoluţia, sau mai degrabă, decadenţa culturii harappeene se continuă în faza III, fără să se constate încă o întrerupere; staţiunile sînt Rangpur II C, Rodji I C şi Somnath I B; caracteristica acestei perioade este apariţia unei ceramici numită „roşu strălucitor" (lustrous red) după aspectul său exterior. În faza 4, care se termină în jurul anului 1000 î.e.n., ceramica roşie strălucitoare domină, împreună cu o ceramică roşie cu motive de tauri şi de antilope; notăm, de asemenea, apariţia unei ceramici negre şi roşii, cîteodată pictată cu motive geometrice albe.

Staţiunile martor sînt Rangpur III, Rodji II şi Somnath II A şi B. În această zonă, fierul apare în staţiunea Somnath, în perioada III. Aşezarea de la Ahar, caracterizată de absenţa utilajului de

piatră, prezintă trei faze I A, B, și C, contemporane cu Rangpur II B, II C și III; alături de ceramica originală, se găsesc vase negre și roșii, și cele roșii strălucitor care au apărut în faza C.

În Malwa, influențele harappeene rămîn slabe. S-a dezvoltat aici, într-o primă perioadă, un frumos utilaj pe lame și o ceramică cu angobă roșie, cu decor pictat în negru, ale cărei produse sînt cunoscute sub numele de „vase de Malwa". Din timpul ultimelor faze s-a strîns o ceramică de tip „roșu-strălucitor".

Începînd din această epocă, valea Gangelui și în special provincia Doab (țara celor Două Rîuri), situată între Gange și Jumna, va deveni un centru dominant al culturii indiene. Stațiunile fundamentale sînt, în Doab, Alamgirpur, care pare să fi fost ocupată cel mai de mult (Alamgirpur I este datat între 1800 și 1600), Hastinapura, Ahicchatra, Atranjikhera și Noh, locuirea ultimelor patru începînd spre 1400 î.e.n.; Kausambi, poate puțin mai recentă decît stațiunile din Doab, reprezintă zona intermediară între Doab și Gangele mijlociu, ale cărui stațiuni, ocupate între 1200 și 1000, sînt Rajghat, Prahladpur, Chirand și Sonpur.

În Doab, nu se cunosc locuințe din primele perioade, în care, fără îndoială nu fusese atins stadiul de urbanizare. S-au găsit numeroase depozite de obiecte din aramă, uneori de bronz, ceea ce a dat acestei perioade numele de „cultura tezaurelor de aramă"; acestor depozite pare să le fie asociată o ceramică grosolană, de culoare ocru („ochre coloured pottery"); la sfîrșitul acestei prime perioade, apare o ceramică neagră și roșie, care se întinde peste stațiunile din zona Gangelui mijlociu, în perioada următoare. Abia în faza II apare timid fierul, asociat unei ceramici cu motive liniare negre pe fond cenușiu, numită ceramică cenușie pictată (painted grey ware). Culturile din Doab ating atunci un stadiu urban; locuințele sînt construite din cărămidă crudă, pe un plan dreptunghiular, nu se mai găsește utilaj litic, uneltele fiind făcute din aramă. În același timp se dezvoltă prima fază a culturii Gangelui mijlociu, cu ceramica sa neagră

și roșie, cîteodată decorată cu motive albe, utilajul său de piatră și de aramă, colibele sale din materiale de origine vegetală, faza II fiind caracterizată de apariția fierului. Vasele pictate cenușii din regiunea Doab nu depășesc Kausambi, și rămîn necunoscute culturii Gangelui mijlociu. În Doab, această perioadă, pentru care avem datele de 1025±110 î.e.n. la Atranjikhera, 573±123 la Hastinapura și 821±226 la Noh, se întinde deci între 1000 și 500 î.e.n. Pentru Gangele mijlociu, avem data de 846±123 pentru nivelul I de la Chirand, care pare a fi o dată terminală în timp ce nivelul II, datat 769±98 la Chirand, se termină aproape în același timp ca și cultura vaselor pictate din Doab.

Începînd de la 500 î.e.n., unitatea culturală a Gangelui este marcată prin generalizarea de-a lungul țărmurilor marelui fluviu, în Doab și pe Gangele mijlociu, a unei olării negre, lustruite. Își face apariția moneda, introdusă de perși în valea Indusului. Fierul se răspîndește peste cea mai mare parte a Indiei. Primele regate istorice sînt acum atestate de texte, regate de pe Indus, care vor fi cunoscute de Alexandru cel Mare, cu prilejul cuceririi sale, în a doua jumătate a sec. IV î.e.n., și regatele de pe Gangele unificat sub primul imperiu pe care l-a cunoscut India, imperiul Maurya, întemeiat de Ciandragupta, și al cărui cel mai nobil reprezentant rămîne Așoka (268—237 sau 274—232 î.e.n.).

Epoca pietrei în Asia de sud-est

Cea mai veche manifestare a prezenței omenești în Asia de sud-est este calota Pitecantropului despre care a și fost vorba în această lucrare. Totuși, nici un fel de utilaj nu îi este asociat, iar utilajul care pare a fi cel mai vechi, și care G. Koenigswald propune să fie atribuit pitecantropienilor, a fost adunat din pietrișurile rîului Baksoka, în aceeași insulă Djawa. Acest utilaj de *choppers*, de *chopping-tools*, de așchii grosolane și de bifaciale neterminate amintind abbevillianul, a primit numele de padjitanian și, pe baze tipologice, a fost situat în a doua interglaciație himalaiană care corespunde cu aproxima-

ție interglaciarului Mindel-Riss din Europa, dar, în realitate, o dată atît de ridicată nu poate fi acceptată decît cu mari rezerve. Paleoliticului inferior îi sînt de asemenea atribuite stațiunile de la Gombong și Soekaboemi în Djawa, de la Sembiran în Bali, de la Kikim în Sumatra. În Malaezia, zăcămîntul de la Kota Tampan, în valea Perakului, a dat faciesul numit tampanian, caracterizat de un utilaj din cuarțit, de cioplitoare și de răzuitoare amenajate, și de cîteva unelte bifaciale care au dus la compararea acestei culturi cu padjitanianul. Tampanianul ar fi mai vechi decît cultura presoan din Birmania, despre care a fost vorba în capitolul I.

Pitecantropul, reprezentativ pentru paleoliticul inferior, a trecut în Djawa peste punțile continentale, care, în cuaternar, uneau continentul asiatic cu ceea ce avea să devină arhipelagul indonezian, în cuaternarul superior. Același drum l-a urmat paleantropul din Djawa, reprezentat de omul de la Solo (*Homo soloensis*) sau de la Ngandong; el este meșterul unui utilaj din os și al uneltelor de piatră pe așchii groase, rîcîitoare, vîrfuri, răzuitoare. La sfîrșitul acestei perioade care corespunde Paleoliticului mijlociu din Europa, începe ocuparea peșterii de la Niah, în Sarawak (din nord-vestul insulei Kalimantan), ale cărei așchii de tip soanian, din nivelul cel mai adînc, sînt datate cu C 14 din 40 000 î.e.n. Următoarele două nivele aparțin paleoliticului superior, primul urcă pînă la 30 000 î.e.n. și prezintă un utilaj de așchii mari și de cioplitoare care, după T. Harrisson, au fost opera unui *Homo Sapiens;* al doilea situat între 25 000—17 000 î.e.n. păstrează un utilaj pe așchii de mici dimensiuni. O tendință spre mezolitic, sau, mai degrabă, epipaleoliticul, apare încă din acest nivel, și ea se manifestă în utilajul din cele două nivele superioare, datate la 10 000 și 7 000 î.e.n.; în acest ultim nivel apare securea cu tăișul șlefuit, cu toate că ne găsim într-o perioadă pre-agricolă și de predomesticire; pe astfel de elemente există tendința să se admită, din ce în ce mai mult, că în unele zone (Asia de sud-est, America), apariția șlefuirii pie-

trei nu este legată de descoperirea agriculturii. Pentru a termina cu paleoliticul indonezian, să citām peştera de la Paganreang Tudea, în sudul insulei Sulawesi, în zona ocupată de populaţia Toala, de unde şi numele de toalian dat culturii care s-a descoperit acolo: în faza veche se întîlnesc aşchii, vîrfuri de săgeţi, utilaj de os şi cioburi de ceramică: începutul acestei culturi este plasat în mileniul III î.e.n.

În Indochina, cel mai vechi paleolitic este reprezentat de depunerile din muntele Do, în nordul Vietnamului, săpate de P. I. Boriskovski; săpătorul compară utilajul de bolovani şi de aşchii, pe care le-a cules aici, cu tampanianul şi patjitanianul. De la acest paleolitic vechi, s-a trecut la un epipaleolitic, odată cu bacsonianul şi hoabinhianul, contemporane toalianului. Bacsonianul, recunoscut în peşteri şi în grămezile de scoici, este caracterizat de un utilaj din unelte cu retuşe bifaciale şi din securi cu tăiş şlefuit, de împunsători, de dălţi şi de spatule din os. Hoabinhianul vechi este identic bacsonianului şi, în cadrul unei faze mijlocii, au apărut rîcîitoare şi străpungătoare; ceramica nu este prezentă decît în fazele finale ale celor două culturi, spre începutul mileniului II î.e.n.; ea este, cu siguranţă, născută din influenţele exercitate de populaţia neolitică, proaspăt stabilită în regiunile vecine: este o ceramică grosolană, imprimată cu plasa sau cu panerul, a cărei origine este, poate, chineză. În Thailanda, paleoliticul se manifestă sub forma unui utilaj de cioplitoare, care evocă unele aspecte ale anyathianului din Birmania. Aşezarea principală se găseşte la Bhankao, în valea rîului Fingnoi, care a dat numele său, de fingnoian, acestui paleolitic inferior. La Chiengmai şi la Rajburi, F. Sarasin a dezgropat un utilaj (în 1933) pe care l-a comparat aceluia hoabinhian şi pe care, deci, trebuie să-l situăm la sfîrşitul mezoliticului, în mileniul III sau II î.e.n.; ceramica imprimată cu panerul sau cu rogojina se reîntîlneşte pînă în Malaezia.

Neoliticul indo-chinez îşi găseşte originea spre China; el se manifestă sub forma a trei curente

caracterizate fiecare printr-o formă de secure sau de săpăligă: secure ovală, secure cu secțiune dreptunghiulară, secure cu cep.

Securea ovală cu secțiune lenticulară, sau cu dublă convexitate este în general șlefuită; cultura de care se leagă, ai cărei purtători cunoșteau folosirea ceramicii și a agriculturii, reprezintă un neolitic vechi și o găsim răspîndită mai ales spre est, în Noua-Guinee, Sulawesi, Timor, Filipine; este excepțional de rară în restul domeniului insular, dar se întîlnește în Taiwan, în China, în Birmania, în Thailanda. Se pare că acest prim val de invadatori a fost împins spre est de cel de al doilea val de purtători ai securii cu secțiune dreptunghiulară; acest tip de unealtă este foarte răspîndit în Sumatra și Djawa, dar se găsește în toată Asia de sud-est și Indonezia. Această cultură, care se răspîndește la începutul mileniului I î.e.n., este purtată de un popor de navigatori, europoizi și mongoloizi, care sînt strămoșii malaezilor.

Securea cu cep este caracteristică neoliticului indo-chinez și ea imită în piatră modelele metalice din China de nord. Acest tip de secure este răspîndit din Birmania pînă în Japonia, dar în Indonezia nu se întîlnește decît în regiunile septentrionale: Kalimantan, Sulawesi, Filipine. S-a emis ipoteza că populația Mon a difuzat această armă în Indochina.

Introducerea metalului

Introducerea metalului în sud-estul Asiei sub formă de bronz, iar puțin timp după aceea și sub formă de fier, urmează îndeaproape apariția inovațiilor neolitice.

Bronzul apare în a doua jumătate a mileniului I î.e.n. și răspîndirea sa acoperă aria securilor cu cep, iar dacă a fost adus de populațiile de limbă malaeză, originea sa se găsește în China; de altfel, este natural ca în această arie geografică, unde metalul a fost introdus atît de tîrziu, să apară sub formă de bronz, fără perioada de trecere a aramei, Asia de sud-est fiind o regiune bogată în sta-

niu, ceea ce explică amestecul de staniu care atinge pînă la 25% în bronzul indo-chinez. Cultura tipică a bronzului este aceea numită Dong-son, a cărei stațiune eponimă se găsește în Tonkin, dar care a fost răspîndită în Indonezia pînă în insula Flores. Această civilizație, încă de la nașterea sa, se dovedește a fi foarte evoluată și obiectele chineze din epoca Han au îngăduit să se dateze începutul acestei culturi în sec. II î.e.n. Metalurgiști iscusiți, meșteșugarii culturii Dong-son au făurit securi cu dulie, de forme elegante, pumnale, vîrfuri de săgeată; ignorau sabia. Alături de aceste obiecte folositoare, ei făureau statuete, arme de pradă cu forme stranii și îndrăznețe, și mai ales vestitele tobe rituale, dintre care cele mai mici, puse în morminte, măsurau cîțiva centimetri, iar cele mai mari, mai mult de un metru diametru. Ele erau turnate în tipare sau, poate, cîteodată, și după procedeul cerii pierdute, și pe cea mai mare parte a suprafeței lor, latură și planul de lovire, erau decorate cu desene geometrice și cu scene în care intră șiruri de persoane și de animale, de case, de bărci, persoanele îndeplinind acțiuni de caracter religios. Acest gust al fantasticului, de un oarecare baroc specific în special artei yawaneze și care se reîntîlnește în teatrul umbrelor (Wogang), se descoperă din epoca Dong-son, care se pare că a creat tradiția acestei arte care răspunde sufletului malaezo-indonezian.

În mileniul I a fost de asemenea introdusă cultura megalitică a sud-estului asiatic, a cărei origine se cunoaște și care se crede că este asociată culturii securilor cu secțiunea dreptunghiulară. În Megaliticul vechi se întîlnesc dolmeni și menhiri, aceștia din urmă erau dispuși în cercuri delimitînd adesea suprafețe de dans. Megaliticul recent continuă tehnica primei perioade, dar ei îi sînt specifice sarcofagii de piatră și statui, fără îndoială reprezentări ale strămoșilor. Cultele megalitice erau asociate cu vulcanii, și credincioșii acestor culte, care se continuă pînă în sec. XIII și XIV e.n., ridică temple cum sînt cele de la Jeto și de la Chandi Sukuh, în Djawa, sub influența brahmanismului și

budismului, introdus din India, în primele secole ale erei noastre.

Deși uneori asociat culturilor megalitice, paralel cu acestea se dezvoltă obiceiul înmormîntării în urne funerare, corpul sau craniul și oseminte ale defunctului fiind introduse în urne de piatră sau din pămînt ars. Urnele constituiau cimitire (cîmpuri de urne), cum este acela de la Melolo, în insula Sumba, sau mai erau puse în monumente megalitice. Această tradiție, răspîndită în Birmania, în Indochina și în Indonezia, se continuă în acest ultim arhipeleag pînă în sec. XVIII, data introducerii islamismului.

Spre mijlocul mileniului I, religiile Indiei dominînd în Asia de sud-est, intrăm în perioada istorică, odată cu crearea marilor state: regatul Çirividjaya, cuprinzînd atît teritorii din Malaezia cît și din Indonezia, Ciampa în Vietnamul de sud, Founau și Cen-la în Cambodgia și în Laos, nucleu al viitorului imperiu al khmerilor, Dvaravati în Thailanda, Pegu în Birmania.

XV. STEPELE EURASIATICE

Paleoliticul în Eurasia

Cel mai vechi paleolitic din URSS, contemporan abbevillianului, este acela de la Satani-Dar, în Armenia, aşa cum am şi văzut. În alte teritorii ale Uniunii Sovietice utilajul de tip abbevillian (chellean) este mai puţin clar atestat; P. Boriskovski a strîns unele piese de acest fel aproape de satul Luka-Vrublevetkaia (Ucraina, malul Nistrului); cîteva unelte de caracter acheuleean au fost adunate în Ucraina, în Oseţia, în Turkmenia. În Turkestan, peştera Aman Kutan a dat un utilaj de facies amintind tayacianul.

Cel mai adînc nivel de la Kiik-Koba, în Crimeea, aparţine acheuleeanului final, dar staţiunea este în special reprezentativă pentru mousterian. A fost descoperită acolo o groapă, mormînt cu un adult şi un copil de tip neanderthalian. Alte morminte de paleantropi au fost dezgropate în peştera Staroselie, tot în Crimeea, la Amir-Temir şi la Teşik-Taş, în Uzbekistan. Interesul scheletului de la Staroselie — care este, e drept, acela al unui copil de 1 la 2 ani, ale cărui caractere osteologice sînt încă puţin afirmate — constă în faptul că se pare a fi aparţinut unei etape intermediare între neanderthalieni şi *Homo Sapiens*, de un tip întîlnit şi în Palestina. Staţiuni mousteriene au fost, de asemenea, descoperite pe malurile Volgăi.

Pare folositor să semnalăm că unii cercetători sovietici (Zameatnin, Gromov, Hohlovkina, Voevodski) cred că au descoperit unelte mousteriene sub morenele glaciațiunii Riss (aproape de Novgorod-Severski, în regiunea lacului Orel și pe malurile Volgăi mijlocii), ceea ce ar situa mousterianul la mai mult de două sute de mii de ani înaintea erei noastre; nu cunosc circumstanțele exacte ale acestor descoperiri, pe care întemeindu-se, Gorodțov și Voevodski au contestat cronologia clasică, după care s-a situat începutul mousterianului în Würm II, în jur de o sută de mii de ani; în orice caz, asemenea descoperiri ciudate nu s-au produs în nici o regiune a lumii, unde săpăturile s-au înmulțit și unde s-au sprijinit pe o stratigrafie de necontestat[88].

În paleoliticul recent, care începe de la 40 000 la 35 000 ani, ca și în Europa occidentală, depunerile se înmulțesc. Aceea de la Molodova, situată pe terasele malului drept al Nistrului, aproape de Cernăuți, prezintă cinci (V) stațiuni, din care una dintre ele, mai veche, Molodova I, a dat în stratul său inferior, resturile unei colibe constituită dintr-un inel oval de oase de mamut, în interiorul căruia s-au descoperit cincisprezece vetre; utilajul de răzuitoare, vîrfuri și nuclee discoidale reprezintă un mousterian de sfîrșit; Molodova V este remarcabilă prin stratigrafia sa de douăsprezece nivele, întinzîndu-se din mousterian pînă în epipaleolitic. Nivelul 7, datat 21 740±320 î.e.n., prezintă vîrfuri cu crestătură și un utilaj din os, asemănător cu perigordianul. Stratul 3, care a dat o figurină omenească și un utilaj de aspect magdalenian, este datat 11 740±540; stratul 2 datează din 9 950± 230, prezintă rîcîitoare unghiforme avînd asemănări cu magdalenianul superior; stratul 1 a, datat 8 640± 230, este asimilat cronologic azilianului, dar posedă caractere originale cum ar fi numeroasele sale dălțițe.

Numeroase podele de colibe, constituind uneori adevărate mici sătulețe, și depuneri de suprafață au fost explorate la Gagarino pe Donul superior, la Rimoșevska (regiunea Briansk), la Babin I și Vono-

Scanned with CamScanner

rovița I, în vecinătatea Molodovei, la Mezin și la Pușcari, în regiunea Novgorod-Severski, Kamennaia Balka I și II, care ar fi fost o așezare sezonieră de vînători pe Donul inferior, Suzghir, la nord-est de Moscova. În Crimeea, cele două adăposturi sub stîncă de la Siuren I și II dezvăluie, pentru primul, o locuire îndelungată, care se împarte în trei faze, pînă la sfîrșitul paleoliticului superior, în timp ce cel de al doilea a fost ocupat de o fază epipaleolitică contemporană culturii numită Șan Koba, după un adăpost sub stîncă situat în sud-estul Crimeei; nivelele inferioare, datînd din mileniile IX și VIII, care justifică numele acestei culturi, conțin un utilaj de lame cu spate curbat, de lamele cu marginile desprinse și de sfredele. Nivelul superior, cu microlite, este situat în neoliticul vechi, prin prezența olăriei.

Totuși, cel mai important ansamblu rămîne, poate, acela de la Kostienki-Borșevo, pe Don, la sud de Voronej; studiul numeroaselor depuneri, dintre care mai multe prezintă o excelentă stratigrafie (Kostienki I la XVIII, Streletkaia I și II, Borșevo I și Telmanskaia), au permis lui A. N. Rogacev să stabilească o succesiune de culturi în această regiune, începînd din paleoliticul superior vechi, în care s-au descoperit unelte din așchii, vîrfuri bifaciale foliacee, care au făcut ca această perioadă să fie comparată cu solutreeanul, bifaciale groase, unelte pe lame, pînă în paleoliticul superior evoluat unde dominau lamele retușate, lamele cu trunchierea inversă și retușul lateral numite „cuțite de Kostienki" etc.; vîrfurile aziliene de la Borșevo II îl situează în epipaleolitic.

Trebuie să semnalăm și așezarea de la Eliseevici la vest de Briansk, unde a fost adusă la lumina zilei o incintă de cranii de mamuți, în care se ajungea printr-un fel de galerie semisubterană, cu pereții acoperiți de oase de mamut; din interior s-au strîns plachete de fildeș gravate cu pești și o statuetă feminină de fildeș; după cum au sugerat arheologii ruși, nu este imposibil să fi fost aici un sanctuar, care s-ar justifica prin absența peșterilor care erau folosite în acest scop în Occident.

Scanned with CamScanner

Aceasta este epoca în care se pare că Siberia a fost ocupată; numeroase depuneri și podele de colibe au fost explorate în regiunea Irkuțk, la Bureti și la Malta, unde colibele rotunde și uneltele masive sînt caracteristice acestei culturi numite a Angarei (fluviu care se varsă în lacul Baikal); Fontova Gora, aproape de Krasnoiarsk, a dat numele său unei culturi răspîndită din Munții Altai pînă pe terasele Lenei, ale Selengăi și ale Ieniseiului, contemporană cu sfîrșitul paleoliticului superior, în ciuda uneltelor de aspect mousterian; este o cultură de vînători de mamuți, animalele fiind hărțuite pînă ce se prăvăleau în rîpe.

Neoliticul și civilizația Tripolie

Nu trebuie pierdut din vedere faptul că atunci cînd este vorba de Uniunea Sovietică, se are în vedere un ansamblu de teritorii de patru, cinci ori mai întins decît restul Europei, mai vast decît jumătate din continentul american: astfel că nu putem avea în vedere decît culturile marcante ale unei perioade subliniind, totodată, absența sincronismului.

Tehnicile neoliticului au ajuns în stepele eurasiatice prin Balcani și prin marea cîmpie ucrainiană. Acolo s-a dezvoltat civilizația numită Tripolie, după stațiunea eponimă. Caracteristica cea mai remarcabilă a acestei culturi este olăria sa pictată, cu forme elegante și motive în spirală; se modelau și statuete feminine de teracotă, care reprezentau fără îndoială pe zeița mamă a agricultorilor, precum și modele de case, locuințe dreptunghiulare cu pereții de chirpici și cu acoperișuri cu șarpantă de lemn; erau cultivate grîul, împreună cu orzul și meiul și se creșteau animale domestice obișnuite, bovine, ovine, capride și porci. Agricultorii trăiau în sate, în general instalate pe înălțimi, și care puteau să atingă pînă la două sute de locuințe.

Cultura Tripolie, care s-a dezvoltat în bazinele Nistrului și Bugului meridional (numit de asemenea Boh), este aspectul ucrainean al unui complex cultural care, în Basarabia și România, este nu-

Scanned with CamScanner

mit Cucuteni, după stațiunea română de pe Prutul mijlociu, ansamblul cultural primind adesea numele de Cucuteni-Tripolie. După autori, cultura Cucuteni, și prin consecință Tripolie, își găsește originea fie în cea denumită Boian, așa cum am raportat-o mai sus, fie în cea numită Vinča, fie încă în ceramica cu decor de benzi, în aspectul său evoluat numită cu decor cu note muzicale; în realitate, influențele sînt complexe: filiația purtătorilor ceramicii în benzi cu grupele de țărani din cultura Tripolie pare să fie demonstrată, cu toate că influența curentelor venite din Anatolia, în evoluția uneia dintre culturi către cealaltă, nu poate fi neglijată. Avem dealtfel două date obținute prin C 14 pentru Cucuteni A și B, date evident prea ridicate; două alte date 3130±60 î.e.n. pentru nivelul A 3 la Hăbășești și 2750±60 la Valea Lupului, sînt de asemenea respinse de Dumitrescu, ca fiind și ele prea ridicate. Să precizăm că cultura Cucuteni este precedată de trei (III) faze de precucuteni și că ea însăși se divide în trei faze, A, A—B și B, divizată fiecare în subperioade. Paralel, civilizația Tripolie care evoluează de o manieră divergentă, este divizată în patru faze; după M. Gimbutas, Tripolie A ar corespunde la precucuteni II—III, B I la Cucuteni A, Tripolie B II la Cucuteni A—B și Tripolie C la Cucuteni B. Cultura Tripolie începe în prima jumătate a mileniului IV, pentru a atinge maturitatea sa în mileniul următor, metalul fiind introdus încă din perioada precucuteni. Către ultima fază, la sfîrșitul mileniului III, păstoritul începe să predomine și necesitatea de a reînnoi pășunile constrînge la o formă de nomadism, care este fără îndoială una din cauzele sfîrșitului acestei culturi.

Cea de a doua mare civilizație neolitică din partea europeană a U.R.S.S. este cultura nord-pontică, care s-a dezvoltat între Nipru și Doneț, dar a cărei arie de difuziune a cuprins Crimeea la sud, pînă la Bug, la vest și pînă la Don, spre nord-est. Se pare că această cultură care prezintă apropieri cu culturile baltice și care, la începuturile sale, nu oferă nici un caracter din care i s-ar putea găsi

Scanned with CamScanner

originea în Balcani sau în Orientul Apropiat, s-ar fi dezvoltat de o manieră autonomă, poate prin aportul populațiilor venite din nord-vest, cum ar părea să indice scheletele din morminte, aparținînd unei rase de tip Cro-Magnon. Sînt cunoscute două sute de stațiuni, aparținînd neoliticului pontic, printre care două au dat o secvență stratigrafică completă: sînt situate în două insule ale Niprului: Surski și Igren (sau Ihrin). La Igren, primul nivel este stabilit peste o locuire mezolitică cu utilaj de silex. Orizontul neolitic vechi este caracterizat de o olărie incizată; așezările aparțin unui popor de vînători și pescari. Această perioadă este datată în mileniul V, de unii autori. Olăria din neoliticul mijlociu este decorată cu impresiuni cu pieptenele, sau în formă de dinți și cu incizii paralele de striuri oblice. Porcul este domesticit și asistăm la începuturile creșterii animalelor. Numeroase gunoaie de bucătărie, cuprinzînd scoici, sînt raportate la această perioadă, datată din mileniul IV, și dintre care unele amintesc de kjökkenmöddings din erteböllian.

În neoliticul recent, climatul umed al perioadelor precedente devine mai uscat. Prima stațiune săpată, reprezentativă pentru această perioadă, este necropola de la Mariupol (actual Jdanov), lîngă Marea Azov. O sută douăzeci și două morminte au fost dezgropate; scheletele, întinse pe spate, erau acoperite cu ocru roșu; inventarul se compunea din arme, din instrumente de piatră (lame, măciuci și securi de silex) și de os, din podoabe de scoică, din dinți, din porfir și din cristal de stîncă, exportate din Caucaz sau din Ural; figurinele de porci și de boi dovedesc importanța creșterii vitelor în economie. Descoperirea de piulițe și de pilugi în cimitirile contemporane de la Nicolski, aduc dovada folosirii plantelor sălbatice, adică a unui început de agricultură. Acest neolitic recent se termină în jurul anului 2300 î.e.n.

În același timp, se întîlnesc în Siberia mai multe culturi care se dezvoltă pe o vastă arie, în jurul lacului Baikal. Cea mai veche dintre aceste culturi este Hin, datată în mileniul V, care marchează apariția arcului în Siberia Orientală. În mileniul ur-

Scanned with CamScanner

mător, domină cultura Isakovo, în care apare șlefuirea pietrei. Civilizația Serovo, numită astfel după o stațiune de pe Angara, se întinde pe prima jumătate a mileniului II; prelucrarea pietrei ajunge la o mare desăvîrșire și apare olăria, sub formă de vase cu incizii și cu impresiuni de plase. Acestei perioade îi aparțin peștii sculptați în piatră, despre care se crede că au putut servi drept momeală pentru pescuit. În adevăr, aceste societăți siberiene din neolitic rămîn societăți de vînători și de pescari și, în timp ce vînătoarea ocupă primul loc în culturile precedente, în cultura Serovo pescuitul devine unul dintre temeiurile economiei și domină, ca atare, pînă în timpul culturii următoare, numită Kitoi, care se dezvoltă între 2500 și 1700 î.e.n. Își face apariția cîrligul de undiță ca și prelucrarea jadului; carierele de nefrită, pe atunci larg exploatate, apar ca un alt izvor de bogăție al acestei societăți.

Calcoliticul și civilizația curganelor

Curganele sînt morminte cu tumul (cuvîntul *curgan* în rusește înseamnă tumul) care sînt risipite în stepa eurasiatică. În adevăr, curganele reprezintă mai multe culturi care se succed în timp, o anumită unitate fiind asigurată de folosirea tumulului și de ocrul roșu cu care se presăra cadavrul.

Încă de la începutul secolului nostru, V. Gorodtov, în urma săpăturilor sale, efectua o clasificare a mormintelor cu curgan, bazată pe structura interioară a mormintelor. Într-un prim grup sînt plasate mormintele cu puț, adică constituite din o groapă scobită în sol. Aceste înmormîntări reprezintă o cultură particulară, numită aceea a mormintelor cu groapă sau, încă și mai bine, Iamnaia, după numele său rusesc. Această perioadă Iamnia corespunde culturii curganelor a Mariei Gimbutas, divizată în patru (IV) perioade de N. Ia. Merpert, și în Curgan vechi, mijlociu și recent de M. Gimbutas. Legături cu cultura Curgan I sînt atestate în stațiunea Strelka, caracteristică pentru

 cultura neolitică din Uralul mijlociu; acest nivel,

care reprezintă o fază inițială, este datat 2994 ± 200 î.e.n. Se pare că populația culturii Curgan apare la mijlocul mileniului IV, într-o epocă în care cultura Tripolie A ajunsese la apogeu. Aria de răspîndire a culturii Iamnaia se întinde pe Volga de jos și se dezvoltă către Nipru. Purtătorul acestei civilizații este un popor de vînători și de păstori, cunoscînd bovinele, oaia și calul, și s-ar părea că lui i se datorește introducerea în Europa a calului, originar din Asia Centrală. Pe lîngă materialul litic și osos, de caracter neolitic, se găsesc cuțite și ace de cap de aramă, și olărie cu pîntecele globular și gît strîmt, în argilă necoaptă, din lut moale amestecat cu un degresant de scoici pisate; este foarte diferită de olăria contemporană din cultura vecină, nordpontică, în timp ce apropieri au fost propuse cu olăria de la Djambas, în sudul Mării Aral. S-ar părea deci că regiunea Caspicei (nord și est) ar fi la originea popoarelor curganelor, în care unii autori au vrut să vadă, nu fără îndreptățire, pe protoindoeuropeni. Diferențele etnice între neoliticii nordpontici, cro-magnoizi cu schelet masiv și poporul curganelor, cu fața strîmtă și corpul mai fin, sînt de asemenea caracteristice pentru sosirea unei rase diferite.

Celelalte trei faze se dezvoltă de-a lungul întregului mileniu III. Curgan II și III ocupă perioada mijlocie. Curgan II este contemporan cu Cucuteni A 3 și cu Tripolie B 1, olărie proprie acestor culturi fiind găsită în locuințele din cultura Curgan II. Această cultură, întinzîndu-se către vest, întîlnește cultura nordpontică a cărei influență o suferă. În această epocă, ca și în cea următoare (Curgan III), locuințele sînt adesea stabilite pe înălțimi, cum este acropola de la Skelia-Kamenolomna, la sud de Dniepropetrovsk, unde s-au adunat securi de luptă, din piatră îngrijit șlefuită. Faza III este marea perioadă de expansiune a poporului curganelor în Balcani, Europa centrală și septentrională pe de o parte, Caucaz și Orientul Apropiat pe de alta. În adevăr, se pare că expansiunea unui popor din perioada mijlocie a curganelor este la originea răspîndirii ceramicii cu șnurul și a securii de luptă,

Scanned with CamScanner

ceramica cu impresiuni de şnur apărînd încă de la începutul perioadei Curgan II. Răspîndindu-se, poporul curganelor a pierdut anumite caractere ale civilizaţiei lui, adoptînd în acelaşi timp mode proprii populaţiilor indigene cu care se amesteca. Perioada finală IV, care începe către 2100, nu este decît continuarea fazei mijlocii.

Apariţia culturii numite Usatovo se datorește influenţei civilizaţiei curganelor asupra ţăranilor tripolieni, în cursul fazei B II a culturii Tripolie, care, dealtfel, continuă să existe. Această cultură se dezvoltă pe ţărmurile septentrionale ale Mării Negre, de o parte şi de alta a staţiunii sale eponime, vecină cu Odesa. Folosirea aramei este generalizată şi, în mormintele cu tumul, securea de luptă şi olăria cu şnurul se întîlnesc, asociate cu o olărie pictată de stil bastardizat Tripolie.

În Rusia de sud, între Moscova şi Volga, asistăm la dezvoltarea şi la avansarea către est a civilizaţiei Fatianovo, ale cărei trei centre de gravitate sînt regiunile Moscovei, a Iaroslavului şi a Ciuvaşiei. Înaintarea către est este marcată prin faptul că, în regiunea Moscovei, metalul este necunoscut în timp ce el apare la Iaroslavl iar în Ciuvaşia ne găsim în bronzul vechi, la începutul mileniului II. Această cultură se leagă de grupul cu securi de luptă şi cu olărie cu şnurul; totuşi înmormîntările în groapă nu cunosc tumulul, ceea ce o deosebeşte de cultura curganelor. Originea fatianovienilor este adesea localizată pe cursul mijlociu al Niprului.

În Asia Centrală, cultura calcolitică a mileniului III este reprezentată de Anau şi Namazgatepe. Această cultură, localizată încă de la început în staţiunea stabilită pe cele două coline de la Anau, serveşte de legătură între civilizaţiile Iranului de nord, de care este apropiată şi cele ale Asiei centrale; civilizaţia Anau este împărţită în trei faze, dintre care prima cunoaşte arama şi olăria pictată cu motive geometrice; ea începe în mileniul IV, în timp ce Anau II pare să fi fost distrus către 2750 şi, după o perioadă de părăsire, a fost reconstruită de o nouă populaţie, către sfîrşitul mileniului III; această aşezare Anau III, care se dez-

Scanned with CamScanner

voltă la începutul mileniului II, cunoaşte bronzul; oamenii de la Anau erau agricultori şi crescători de vite şi poate, de asemenea, intermediari în comerţul dintre lumea iraniană şi cea din stepe. Înrudită cu cultura Anau este cea dezgropată la Namazga-tepe, unde a fost în parte dezvelită o vastă locuinţă colectivă de chirpici, de mai mult de 27 de încăperi; în podea şi sub zidurile locuinţei au fost descoperite şase schelete de copii de vîrstă fragedă.

Mai la nord, între Marea Aral şi Caspică, s-a dezvoltat paralel civilizaţia de caracter neolitic numită Kelteminar. Oamenii din această regiune sînt vînători şi pescari care trăiesc în mari colibe ovale, folosesc unelte microlitice şi arcuri şi cunosc, într-o primă perioadă, o olărie pictată şi, într-o a doua fază, o olărie cu incizii ponsonate.

Cultura dominantă în Siberia centrală este aceea denumită Afanasiev, astfel numită după staţiunea de la Afanasievska Gora. Această cultură se întinde pe Ieniseiul superior şi în Altai şi începe în zorile mileniului III, pentru a se sfîrşi către 1700 î.e.n. Purtătorii săi sînt păstori care folosesc unelte neolitice, dar cunosc apoi arama, introdusă din zonele meridionale. Mormintele colective sau individuale sînt constituite din gropi în care scheletele, înhumate în poziţie flectată, erau presărate cu ocru roşu; un tumul înconjurat de un cerc de pietre suprapune înmormîntarea. Ceramica este decorată cu motive imprimate în formă de şira spinării de peşte. Populaţia este compusă din dolicocefali înalţi sau din brachicefali cro-magnoizi, în Altai, diferiţi de mongoloizii din nord-est. Ne găsim fără îndoială aici în faţa păstorilor veniţi din Rusia, care au suferit poate influenţa mormintelor cu ocru din cultura curganelor.

Epocile bronzului şi fierului

La începutul mileniului II, cultura Curgan IV se continuă în Crimeea, Volga de jos şi Caucaz, deşi în Ucraina apare o nouă formă de înmormîntare numită cu catacombă, fiind scobite nişe în peretele gropii, pentru a primi cadavrele în poziţie

Scanned with CamScanner

flectată pe partea dreaptă. Am vorbit despre aceasta în legătură cu arheologia Caucazului și trebuie să remarcăm că aceste modificări, survenite poate ca urmare a influențelor exterioare, nu implică sosirea unei populații noi, deși ar fi comunități etnice diferite cele care au fost purtătoarele acestor culturi relativ omogene; în adevăr nu există ruptură adevărată între curganele cu groapă și curganele cu catacombă, deși se disting șase variante ale acestei culturi, după regiunile unde se efectuează observația. În cursul mileniului II această cultură înaintează către Volga și Caucaz și va fi distrusă de către purtătorii formei de înmormîntare denumită cu șarpantă (srubnaia). Popoarele mormintelor cu catacombă sînt păstori care încep să exploateze solul și făurari iscusiți care prelucrează bronzul.

Civilizația mormintelor cu șarpantă, care sînt de asemenea așezate sub curgane, coboară din cultura Poltava, în Rusia de sud, care a urmat culturii Curgan IV. Această cultură din bronzul mijlociu și recent se dezvoltă la est de Volga, între 1800 și 1100 î.e.n. Am văzut, vorbind de Caucaz, că anumiți autori atribuie aceste morminte cu șarpantă cimmerienilor; totuși, cea mai mare parte a arheologilor sovietici preferă să identifice pe cimmerieni în purtătorii mormintelor cu catacombă, în timp ce purtătorii mormintelor cu șarpantă ar fi protosciții. Sînt aici ipoteze interesante, dar rămîn numeroase dificultăți: de la început, sciții apar la autorii vechi ca fiind păstori nomazi, în timp ce A. Kruglov și Podgaețki au subliniat că mormintele cu șarpantă corespund unei economii întemeiată pe agricultură; dealtfel, dacă în textele asiriene și biblice sciții sînt arătați ca un popor bine cunoscut care a dat foc unei părți din Orientul Apropiat, la autorii greci ei apar ca un nume generic desemnînd toți păstorii care nomadizau peste stepe, de la Dunăre la Oxus, din Carpați pînă la Urali și Altai! Ceea ce pare atestat arheologic este faptul că, spre sfîrșitul mileniului II, poporul mormintelor cu șarpantă duce cultura sa către toate

 țărmurile europene ale Mării Negre, către Dunăre

şi spre Caucaz, unde urmează culturii mormintelor cu catacombă.

În zona de pădure, către mijlocul mileniului II, regiunile situate la sud de Ural cunosc o cultură de păstori şi agricultori, numită Abaşevo; în Ciuvaşia ea succede culturii Fatianovo dar, fără îndoială, sub influenţa curganelor, mormintele sînt acoperite cu un tumul.

În Siberia, către 1700 civilizaţiei Afanasiev îi urmează cultura numită Andronovo, după o staţiune de pe Ienisei; aria sa de răspîndire depăşeşte larg pe aceea a culturii Afanasiev, pentru că se întinde pînă în Ural şi se regăsesc martori ai acestei culturi pînă în Kirghizia şi în Pamir. Satele andronoviene sînt situate lîngă rîuri, sau în pajişti favorabile crescutului vitelor; această formă de economie capătă o importanţă capitală, calul şi cămila fiind larg reprezentaţi, iar agricultura fiind, de asemenea, practicată acolo; locuinţele sînt vaste, făcute din grinzi dispuse vertical, iar mormintele sînt identice cu cele din cultura precedentă. Scheletele sînt încă europoide, dar se constată uneori în amestec cu populaţiile mongoloide, cu capul rotund, din regiunea Pamir. Olăria este cu fundul plat, brună, lustruită, cu decor geometric imprimat cu rotiţa. Arama, staniul şi aurul sînt exploatate cu ajutorul unor puţuri adînci şi obiectele de metal sînt în mare număr: bucle în dublă spirală, cercei, inele, pumnale cu nervură, securi şi vîrfuri de lance cu dulie.

Asemănările dintre această cultură pe de o parte şi acelea numite Abaşevo şi cultura Tazalagiab, de pe Amu-Daria, pe de alta, se explică prin legăturile comerciale care existau pe atunci între aceste regiuni.

Către 1200 î.e.n., în timp ce cultura Andronovo continuă în regiunile Occidentale, o nouă cultură numită Karasuk îi urmează, în regiunea Minusinskului. Asistăm la o creştere a populaţiei şi fără îndoială aceasta se amestecă cu noii veniţi din Orient, căci scheletele prezintă o mongolizare clară a tipurilor somatice; dealtfel, influenţa culturilor din epoca bronzului, din China de nord, este sensibilă, de exemplu în cuţitele de bronz asemănătoare ce-

Scanned with CamScanner

lor de la Nanian. Spre deosebire de agricultorii sedentari ai epocii precedente, purtătorii culturii Karasuk sînt înainte de toate păstori care nomadizează, ceea ce se constată prin dispariția așezărilor fixe, în folosul locuirilor temporare. Necropolele sînt vaste și întîlnim adesea mormîntul cu cistă.

La mijlocul sec. XVIII î.e.n. apar în stepă nomazi călăreți, sarmații, care vor pune capăt prin incursiunile lor culturilor pastorale și agricole din stepa siberiană.

Încă din sec. XIV î.e.n., o stelă hurită de la Tell Halaf, reprezentînd un cavaler înarmat, mărturisește folosirea calului ca animal de șea; în timpul celor trei secole următoare, un ciob de la Ras Shamra-Ugarit reprezentînd cavaleri, un sigiliu casit, un text a lui Nabucodonosor I (sec. XI) confirmă nașterea cavaleriei pe care o vor utiliza din plin, la începutul mileniului următor, popoarele de jefuitori din stepă. Astfel, între 750 și 700 dispar ultimele civilizații ale bronzului, din sudul Rusiei și din Siberia.

Către această epocă, un popor, venit din nordul Caucazului, și care pare constituit din un ansamblu de triburi, cunoscut din texte sub numele de cimmerieni, se stabilește pe de o parte pe țărmurile septentrionale ale Mării Negre, și, pe de altă parte, se revarsă peste Orientul Apropiat, prin sudul Caucazului. Lor li se atribuie taberele întărite, săpate pe malul drept al Niprului, dintre care una dintre cele mai remarcabile este aceea de la Cernoleska, protejată de trei rînduri de valuri.

Cimmerienii cunoșteau fierul dar nu-l foloseau decît foarte puțin. Abia în sec. VII începe să fie răspîndit, sub formă de pumnale și de paloșe, odată cu sosirea sciților în Pontida[89]. Prin civilizație scitică trebuie să înțelegem civilizația purtată de un ansamblu de triburi, vorbind aceeași limbă, din grupul nord iranian și care s-a întins peste Crimeea, bazinele inferioare ale Bugului și Niprului și nordul Mării Azov (regiunea meotică). Popoare pastorale, sciții i-au gonit pe cimmerieni din aceste regiuni, dar ca și ei, s-au stabilit în vaste tabere fortificate. Arcași călare, au pus să fie înmormîntați

Scanned with CamScanner

în morminte cu puț adînc în care este amenajată o catacombă, ansamblul fiind acoperit de un tumul; inventarul consistă în vîrfuri de săgeată de bronz și de fier, în lungi lăncii cu fierul lat și într-un scurt pumnal de fier, *akinakes*. Această cultură scitică va suferi amprenta orașelor grecești stabilite în aceeași epocă pe țărmurile septentrionale ale Pontului Euxin.

Sarmații, stabiliți pe teritoriul dintre Don și Ural în sec. VI, urmează, în sec. II î.e.n., sciților pe țărmurile Mării Negre. Am văzut că lor li se datorește, fără îndoială, sfîrșitul culturii Karasuk. Civilizația care succede acesteia din urmă, în sec. VI, este numită tagareană după stațiunea Tagarski, dintr-o insulă a Ieniseiului, lîngă Minusinsk. Populația trăia în locuințe din materiale ușoare și se refugia în tabere cu prilejul pericolelor; casele din lemn sau din chirpici și cu acoperiș de paie ne sînt cunoscute din grafitele din munții Boiarî. Înmormîntările sînt familiale, constituite din gropi sub tumuli. Bogăția minelor de staniu și de aramă din Siberia a făcut ca bronzul să fie folosit multă vreme de către tagareeni care nu încep să folosească fierul decît către sec. III î.e.n. Această cultură, pe care textele chinezești o atribuie Ting-linilor, dispare către sec. II e.n. și lasă loc culturii numite Taștîc, născută din amestecul europoizilor Ting-lin, al turcilor și al Juan-Juanilor mongoloizi; din aceștia descind Kirghizii, strămoșii actualilor hacași.

Celelalte culturi ale fierului siberian ne sînt cunoscute prin celebrele morminte, numite scitice, de la Pazîrîk care, împreună cu cele de la Bașadar, sînt mărturiile bogăției culturilor altaice care se întindeau către Mongolia exterioară, așa cum dovedesc tumulii de la Noin Ula, aparținînd nobilimii hunice.

Pentru a încheia această privire de ansamblu asupra civilizațiilor care stau la baza civilizației ruso-ucrainene, stabilită de slavi în primele secole ale erei noastre, să mai cităm încă, spre Ural, în bazinul Camei, cultura Ananino, civilizație de agricultori și de crescători de vite care trăiau ca și sciții în tabere; ea a durat din sec. VIII pînă în

sec. III î.e.n., epocă la care îi urmează civilizaţia Pianîi Bor. Dealtfel, de-a lungul Volgăi superioare, de la Oka şi pînă în Estonia, întîlnim în mijlocul mileniului I î.e.n. sate fortificate numite „diakoviene" — după staţiunea de la Diakovo lîngă Moscova — construite pe înălţimi; diacovienii sînt păstori ale căror locuinţe sînt în parte subterane[90]; ceramica lor caracteristică este decorată prin imprimarea unei plase sau unei rogojini, de unde numele său de olărie cu rogojina. Deşi cunoşteau fierul, foloseau mai ales instrumente de os: harpoane, ace de cap, ace, vîrfuri de săgeţi.

Diakovienii sînt fino-ugrieni, foarte deosebiţi de sciţi, şi din care descind eştii, muromii, meriei şi vesii.

XVI. ASIA ORIENTALĂ: CHINA ŞI JAPONIA

China preistorică

Nu vom mai vorbi aici despre paleoliticul superior şi mijlociu, ilustrate prin depunerile de la Cioucou-tien şi cultura mousteriană din valea Fenului, despre care a fost vorba în primul capitol.

Paleoliticul superior este reprezentat într-una din peşterile de la Cioucou-tien, unde se găsesc aşchii, răzuitoare de silex, de gresie şi de cuarţ, un ac cu ureche, asociate cu trei cioplitoare; este interesant să notăm că, fără îndoială, avem aici o grotă sepulcrală de unde s-au dezgropat schelete de europoizi, de mongoloizi şi de melanesieni. Altă arie culturală este aceea a Ordosului, în bucla fluviului Huanhă. Cele două depuneri martor sînt cele de la Şuei-ton-keu şi de la Siara-oso-gol. Depunerea cuprinde un inventar eteroclit, în care se găsesc vîrfuri şi răzuitoare mousteroide şi unelte cu desprindere de tip Levallois, asociate cu străpungătoare, rîcîitoare, dălţiţe şi cuţite cu marginea tăiată, instrumente fasonate pe lamă. În canionul Siara-oso-gol, afluent al fluviului Huanhă, Teilhard de Chardin şi Licent au explorat, în 1923, un zăcămînt care a dat utilaj analog celui de la Şuei-ton-keu, cu diferenţa că era cioplit din mici bolovani de cuarţit; această cultură este datată din glaciaţia Würm şi o precede pe aceea din paleoliticul superior de la Cioucou-tien, Mezoliticul este slab reprezentat de una sau două depuneri, în nordul

Scanned with CamScanner

Chinei, din care s-au cules cîteva microlite negeometrice.

În actuala stare a cercetărilor, dacă există deci o aparență de continuitate între lamele microlitice din mezolitic și utilajul paleolitic, pare că există un hiatus între acest mezolitic și apariția neoliticului.

Originea, cronologia și stratigrafia neoliticului Chinei rămîn obiectul unor numeroase discuții, în care pasiunile fac adesea să se întunece obiectivitatea științifică. Cea mai mare parte a arheologilor sînt de acord să vadă începutul neoliticului în cultura Ian-șao, care ar fi un neolitic vechi, căreia i-ar succeda cultura Lonșan. Totuși încă din 1954, L. Ward, întemeindu-se pe numeroasele descoperiri de olărie cu decor de împletitură de coșuri sau de plasă, asociată cu un utilaj microlitic și cu securi șlefuite, a propus să se recunoască cea mai veche manifestare a neoliticului chinez în aceasta, culturile Ian-șao fiind clasate de el în neoliticul recent; în 1959, K. C. Șan a propus să se numească acest nivel cultural orizontul „Șen-Wen" (olărie cu șnurul, sau „cu impresiuni de șnur") și a făcut astfel, din aceasta, prima manifestare a neoliticului chinez, în timp ce în 1938, această ceramică, numită pe atunci Pu-ciao-ciai, era așezată de G. D. Wu, la sfîrșitul seriilor neolitice, fără să i se precizeze situația stratigrafică. În realitate, stratigrafia seriilor ceramice neolitice chineze rămîne discutată și n-a fost săpată pînă acum nici o stațiune care să dea o secvență clară a celor trei mari tipuri de olărie, cu impresiuni (Șen-Wen), policromă (Ian-șao), neagră (Lonșan). Totuși, se pare că putem să-i urmăm pe arheologii care dau prioritate ceramicei Șen-Wen, căci se cuvine să remarcăm că pe numeroase vase pictate din cultura Ian-șao se mai găsește încă motivul impresiunilor cu șnurul: acest fenomen se explică cu ușurință dacă admitem că olarii din cultura Ian-șao au primit o modă nouă, conservînd în același timp o tradiție veche, în timp ce propoziția contrară ar părea absurdă. Se pare, dealtfel, că olarii chinezi au continuat încă multă vreme să ardă olăria lor cu motive imprimate, modelînd și

Scanned with CamScanner

ceramică pictată, ceea ce justifică impreciziunile stratigrafice și divergențele de păreri. Această ceramică cu șnurul — și materialul litic care îi este asociat — constituie un aspect pe care îl regăsim în Siberia (cultura Serovo), în Indochina (bacsonian și hoabinhian), în Malaezia și, de asemenea, așa cum vom vedea mai departe, în Japonia unde numele acestei olării: *Jomon,* corespunde chinezescului *Șen-Wen.* Am văzut că în Indochina, ca și în Siberia, această ceramică este datată din mileniul III și chiar din mileniul II î.e.n.; dar, nu ne putem îndoi că ne găsim în fața unei culturi difuzate peste toată Asia orientală și, chiar dacă originea trebuie căutată în China sau în Japonia, se poate cu greutate admite o distanță de mai bine de un mileniu între nașterea acestui tip de olărie și difuziunea sa în ariile adiacente. Data de 9000 î.e.n. pentru acest orizont în China de nord, acceptată de K. C. Șan, care se bazează pe datări obținute în Japonia prin analiza radiocarbon, nu poate fi luată în considerare în mod serios și se pare că nu se poate reține o dată mai înaltă decît mijlocul mileniului IV.

Acceptarea unui prim orizont neolitic cu olărie cu impresiuni umple, într-o oarecare măsură, hiatusul care apare între paleoliticul chinez și neoliticul cu olărie pictată de tip Ian-șao care, după anumiți autori, ar apărea pe neașteptate și în întregime constituită, într-un mediu mezolitic. În necropola Pan Șan, în Kansu și la Macean, Anderson a cules cele mai frumoase vase din această civilizație: sînt vase făcute cu mîna și poate terminate pe roată lentă; doar partea superioară a pîntecelui era pictată în negru (cu manganez), sau în roșu (hematită), pe un fond roșu sau pe o angobă albă; motivele sînt geometrice, benzi paralele, cruci, romburi, patrate concentrice și mai ales lungi bande torsadate, cu curbe elegant împletite. Paralel cu această ceramică, găsim de asemenea și olăria cu impresiuni și o olărie comună roșie sau cenușie. Încă din această epocă apare prototipul arhaic al vasului tripod „ting". Săparea în 1953, a satului Panpo, la est de Singan, a îngăduit să se cunoască mai bine

Scanned with CamScanner

această civilizaţie de agricultori; economia era întemeiată pe creşterea porcului şi pe cultura meiului; bovinele şi caprideele erau de asemenea domesticite, precum şi cîinele, în timp ce vînătoarea, pescuitul şi culesul jucau încă un rol important. Orezul, a cărui cultură cere o exploatare colectivă, pare să nu fi fost introdus decît în perioada următoare. Utilajul este de piatră cioplită, dar găsim, de asemenea, vîrfuri de săgeată, securi şi cuţite de recoltat în întregime şlefuite, care dezvăluie o tehnică evoluată pe care niciodată n-am întîlnit-o, decît într-o fază tîrzie a neoliticului. Satele, deschise, sînt construite pe ţărmul rîurilor, cum este acela de la Panpo. Acesta din urmă a arătat patru straturi de locuire. Cele mai vechi locuinţe sînt rotunde, cu pereţii din împletituri lipite cu lut şi cu acoperişul din trestie; în continuare, locuinţele devin dreptunghiulare sau pătrate; podeaua este de lemn, uşor înălţată, în aşa fel încît trebuia să te sui în încăpere pe cîteva trepte; materialul de construcţie rămîne acelaşi, dar coloane de lemn sînt folosite pentru a susţine tavanul.

Studiul tipologic şi stratigrafic a permis să se discearnă variante locale care constituie, într-o oarecare măsură, şi faze evolutive. Pare că perioada cea mai veche este aceea de la Panpo, a cărei cultură se întinde în Şensi, în Honanul occidental şi Kansu oriental; faza numită Miao-ti-cou I se întinde peste vestul provinciei Hunan şi se răspîndeşte peste sudul provinciei Şansi şi în estul provinciei Şensi; fazele cele mai recente, proprii Kansuului oriental, sînt cele numite Ma-şa-iao şi Pan-şan-Macean.

Originea culturii Ian-şao este discutată, dar dacă ea provine în parte din evoluţia culturii Şen-Wen, numeroase caractere nu se pot explica decît printr-o puternică influenţă exterioară. Pe drept cuvînt au fost apropiate motivele torsadate ale vaselor policrome de cele de pe olăria pictată de tip Tripolie B şi Cucuteni A şi A—B; Anau, unde se reîntîlnesc motive similare, ar fi una dintre verigi, şi tocmai viitorul drum al mătăsii, prin oaza Tarim, este acela pe care l-ar fi urmat

curentul civilizator de care vorbim, ceea ce explică difuzarea culturii Ian-şao la punctul de sfîrşit al acestui drum. K. C. Şan, partizan al originalităţii funciare a acestei culturi şi al cronologiei ridicate, a încercat să combată această ipoteză care rămîne cea mai satisfăcătoare şi care dă o concordanţă cronologică, căci data mileniului III pentru această cultură rămîne cea mai acceptabilă, cronologia lui O. Janse care o situează către 1700, sau cea a lui V. Eliseev care, pe baza analogiilor tipologice, o face contemporana culturii Glaskovo, pe lacul Baikal, datată între 1700 şi 1200 î.e.n., fiind prea joase, cea a lui Şan care o ridică pînă în mileniul VII, chiar VIII, fiind mult prea ridicată. Reamintesc, dealtfel, că Anderson şi G.O. Wu au situat această cultură între 2200 şi 1700 î. e. n. şi că profesorul Schaeffer a propus datele de 2100—1800.

China arhaică

Cultura Lon-şan aparţine încă neoliticului: dacă vorbesc de ea în legătură cu China arhaică, o fac pentru că această cultură, sau mai degrabă acest curent cultural, a cărei „fosilă directoare" este o ceramică fină, făcută cu roata, neagră, lustruită, cu aspect metalic, cu forme adesea unghiulare, cu decor în benzi în relief şi în brazde, dacă apare, fără îndoială, în a doua jumătate a mileniului III, se regăseşte, în anumite regiuni, pe întreaga durată aproape a celor două prime dinastii, pînă în sec. V î.e.n.; dealtfel, aceasta este prima cultură tipic chinezească, prin anumite aspecte şi care prezintă, încă de pe acum, în creaţiile sale artistice forme originale care vor servi drept modele artiştilor chinezi din perioadele ulterioare. Au putut fi fără îndoială apropiate anumite forme de olărie, tripodul ting, paharul, bolul pe piedestal perforat (teu), de cele ale vaselor cunoscute la Tepe Hissar şi Anau, aşa încît R. von Heine-Geldern a propus să se situeze către Caspica orientală originea culturii Lon-şan. Analogiile sînt fără îndoială turburătoare, dar anumite forme se observă încă din cul-

tura Ian-șao și altele pot să nu fie decît simple coincidențe. În adevăr, cultura Lon-șan își găsește originea în estul Chinei, în Șanton, și se răspîndește rapid, în sud în Kian, și în nord pînă în Manciuria, în provincia Leao-nin, și către vest pînă în Șensi. La Ți-kia-pin, lîngă Pan-Șan în Kansu, arheologii japonezi au datat această ceramică între 1500 și 500 și la Hu-șu, lîngă Nankin, în Ciokiang, este datată în 500 î.e.n.: asistăm aici la o expansiune lentă a primii culturi propriu-zis chinezești, a cărei origine se găsește cu siguranță în cultura Ian-șao, în faza sa Miao-ti-kou II.

Satele sînt de preferință înălțate pe înălțimi sau pe coline, la piciorul munților, dar locuințele rămîn identice celor din perioada Ian-șao; bazele economiei rămîn aceleași; securile șlefuite abundă și recoltele se fac cu ajutorul unor seceri în formă de semilună. Apar mărci de olar pe ceramică, care prefigurează poate invenția scrierii, și se găsesc primele oase de ghicit: viitorul era interpretat după rupturile osului care se spărgea atunci cînd era încălzit (scapulomanție).

Încă din această epocă apar cîteva forme caracteristice ale civilizației chinezești arhaice, cum am și semnalat-o; iată cîteva din aceste trăsături; în olărie, vasele pe picior perforat (*teu*), tripodul *ting* și tripodul *li;* acesta din urmă, construit din trei vase ovoide, este imitat în bronz, în epoca Șan în care se va plasa deasupra un vas cu fundul perforat, ceea ce va da vasul *hien;* printre obiectele în piatră șlefuită adesea de jad: securea dreptunghiulară perforată pentru a primi curele de fixare, securea pumnal (*ko*), inelul de jad (*huan*), discul plat (*pi*).

În acest mediu apare prima dinastie istoric atestată, aceea numită Șan. Ne este cunoscută din textele cu caracter semiistoric din epocile ulterioare și din textele oraculare contemporane, găsite cu prilejul săpăturilor de la Nanian. Aceste oase continuă tradiția celor din epoca Lon-șan, dar sînt marcate cu caractere arhaice, reprezentînd cea mai veche scriere chineză: aproape 5000 de ideograme au fost relevate, între care se recunosc adesea fără

dificultate desenele schematizate ale obiectelor reprezentate; dintre aceste ideograme, 1500 au fost identificate și legate de caracterele chinezești moderne: astfel s-a putut obține o traducere satisfăcătoare a inscripțiilor de pe aceste oase, inscripții care acoperă o limbă chineză arhaică și care raportează întrebările puse, întrebări legate de vînătoare, de călătorii și de campaniile militare ale suveranului, de recolte și de mersul vremii.

După Țeu-ce Ton-kien Kan-mu, redactat la sfîrșitul sec. XII e.n., dinastia Șan ar fi domnit între 1765 și 1122 î.e.n. și ar fi fost precedată de dinastia Șia, care ar fi domnit între 2205 și 1766; Ciu-șu kinien (analele scrise pe bambus), datate din sec. IV, dau datele de 1989 la 1558 pentru Șia și 1558—1102 pentru Șan. Această ultimă cronologie pare plauzabilă. Dacă dinastia Șia a existat realmente — s-a crezut că ar putea să fie o invenție tardivă, dar aceeași certitudine exista și pentru dinastia Șan, pînă ce arheologia să ateste realitatea tradiției — aceasta, fără îndoială, în timpul epocii neolitice Lon-șan, trebuie să fi domnit, dar mai degrabă decît un regat centralizat, poate să reprezintă un clan, care a dominat cîteva sate.

Încă de la începutul dinastiei Șan, a cărei origine rămîne necunoscută, intrăm în epoca bronzului și putem încă vedea acolo adaptarea tehnicilor evoluate, împrumutate din regiunile occidentale; în realitate nu există calcolitic, ci doar o timidă apariție de mici obiecte de bronz: imediat apar vasele de bronz, evident inspirate din ceramică, vîrfuri de halebarde (*ko*), securi cu dulie care le reamintesc pe cele din Siberia. Că Șanii constituie o dinastie care, în fruntea unei caste războinice, a stabilit dominația ei asupra țăranilor din valea fluviului Huanhă, bazată pe eficacitatea armelor lor de bronz, împrumutate dintr-o tradiție venită din Orientul Apropiat și din stepele eurasiatice, o astfel de ipoteză pare sprijinită și de faptul că întreaga economie și tehnică a țăranilor din epoca Șan rămîne neolitică.

Orașele din vremea dinastiei Șan sînt fortărețe dominînd cîmpia, în care oligarhia dirigui-

Scanned with CamScanner

toare își păstra monopolul metalurgiei bronzului. Alt element originar din stepe este arma carelor; regii Șan introduc în China carul cu roți cu spițe, tras de doi cai: în mormintele regale, cai și slujitori vor fi sacrificați în număr mare.

Săpătura de la Cen-ceu, care a dat un orizont neolitic de tip Lon-șan și trei nivele din bronzul Șan, a făcut să se cunoască și arhitectura urbană în care, ca și în neolitic, se folosea mereu lemnul, pămîntul bătut, paiele și stîlpii de lemn; noutățile consistau în apariția edificiilor de dimensiuni mari, decorate cu capete de animale sculptate în piatră. La Nanian s-au descoperit de asemenea sculpturi în marmoră reprezentînd tigri, bivoli, broaște, păsări, ființe omenești. Ceramica cea mai remarcabilă este o olărie cenușie vernisată, cuverta fiind de o asemenea finețe că nu a putut să fie analizată, și o ceramică albă, făcută pe bază de caolin; nu este totuși încă porțelan; decorul cu impresiuni este asemănător celui al bronzurilor și pare să derive din ceramica cenușie neolitică.

În general toți specialiștii sînt de acord să așeze la 1027 î.e.n. data cuceririi Nanianului de U, care a adus la putere imperială clanul[91] Ciou, pînă atunci vasal al Șanilor. Epoca Ciou, care durează pînă în 221 î.e.n., data întemeierii unui veritabil imperiu chinez de către Cin Si Huan Di, nu face decît să continue și să întărească caracterele originale care se dezvoltă în timpul duratei domniei Șanilor. Dinastia Ciou, cunoscută destul de bine din texte, are mai ales o importanță istorică, căci sub domnia lor China își dă instituții, se constituie într-adevăr un regim politic, cultul strămoșilor se afirmă cu toate caracterele sale istorice, ritualul curții a fost fixat; sub domnia lor, de asemenea, au fost redactate cîteva documente esențiale ale istoriei Chinei, și au trăit maeștrii gîndirii chineze, Confucius, Mencius, Lao-țeu și poetul mistic Sun Țzî, chiar dacă, în această epocă, puterea dinastiei Ciou, în mijlocul regatelor combatante, nu mai era decît nominală și onorifică.

Prelucrarea jadului și a bronzului ajung în această vreme la o mare desăvîrșire, iar formele și

stilurile se multiplică, dînd cîteva capodopere ale artei chineze arhaice. Fierul începe să fie folosit la mijlocul acestei perioade. Dacă, după texte, urbanismul era stabilit după reguli fixe, după care străzile trebuiau să se întretaie în unghi drept, iar armonia ansamblului era întemeiată pe cifra nouă, săpăturile nu au găsit nimic din această arhitectură care, tot după texte, era complexă şi evoluată, dar ale cărei materiale, lemn, pămînt, paie, au dispărut, cu excepţia uneori a acoperişului, cînd era făcut din ţigle. Fortificaţiile de pămînt care ocroteau oraşele n-au fost păstrate decît într-o foarte slabă măsură. Astfel, prima mare mărturie arhitecturală a Chinei rămîne celebrul mare zid, ale cărui cele mai vechi elemente au fost înălţate de Cin Si Huan Di la sfîrşitul sec. III î.e.n., pentru a apăra frontierele imperiului împotriva incursiunilor barbarilor din stepe.

Regiunile marginale ale Chinei

Sudul Chinei este calea prin care culturile neolitice pătrund în Indochina. Se găsesc aici pe larg reprezentate un mezolitic analog hoabinhianului vechi. Ceramica cu amprente de paner, care îşi găseşte fără îndoială originea în olăria similară din China de nord (Şen-Wen), se răspîndeşte în mileniul III şi se leagă de bacsonian şi de hoabinhianul recent. Din China vine fără îndoială, de asemenea, o olărie pictată în cenuşiu-negru pe care o întîlnim în mică cantitate; influenţele epocilor Şan şi Ciou sînt marcate prin cîteva rare descoperiri, dar fără îndoială, un curent venit din nord este la originea dezvoltării culturii bronzului Dong-son, a cărei arie depăşeşte Yunnan şi Kuan-si.

Partea sud orientală a Chinei nu a fost ocupată decît tîrziu. În Kuanton şi în Taiwan se găsesc mărturii tîrzii ale unui utilaj din piatră cioplită şi şlefuită, asociat cu o olărie în paner, martori ai grupelor venite prin provincia Kuan-si. Prima mare cultură neolitică care este atestată aici este cultura Lon-şan, urmată de o cultură a bronzului şi o olărie cu motive geometrice imprimate, născută sub

influența dinastiilor Șan și Ciou; la sfîrșitul sec. III și începutul sec. II î.e.n., dinastia Cin și apoi dinastia Han, cuprind această regiune în imperiul lor. Se pare, dealtfel, că neoliticul de tip Lon-șan a fost importat în aceste regiuni de mongoloizi care sînt fără îndoială strămoșii protomalaezilor.

În nord este Mongolia, care a dat fără îndoială fondul etnic care a populat valea fluviului Huanhă în epoca neolitică; zăcămintele mezolitice, cu microlite, sînt legate de culturile din jurul lacului Baikal. Mongolia orientală, prin urmare, a suferit cîteva influențe ale epocii Ian-șao și Lon-șan, în cursul cărora au fost introduse creșterea vitelor și o agricultură elementară; sinizarea relativă a acestei regiuni a început sub dinastia Ciou.

În Manciuria, mezoliticul cu microlite este urmat de un neolitic reprezentat, la Ngan-ngan-ki, de o olărie grosolană decorată cu pieptenele cu motive geometrice; această olărie se găsește, de asemenea, în Mongolia, în Siberia și în Coreea și trebuie să fie legată de complexul de olării cu impresiuni din Extremul Orient. Într-o epocă ulterioară, contemporană fără îndoială cu perioadele Ian-șao și Lon-șan, găsim o olărie pictată cu decor geometric cenușiu și roșu pe fond alb-gălbui reprezentată la Ling-si, în Jehol. Altă olărie pictată cu negru pe fond roșu a fost dezgropată la Hon-șan-heu, tot în Jehol. Olăria curentă cenușie, pe care o găsim în China este de asemenea pe larg reprezentată.

Nu cunoaștem paleolitic nici în Manciuria nici în Coreea, dar faptul că s-a descoperit paleolitic în Japonia și că Siberia a fost ocupată încă din paleoliticul superior, permite să se presupună că se poate descoperi un utilaj paleolitic în aceste regiuni ale Asiei orientale. Desigur, către mileniul IV s-au instalat în Coreea grupurile de prădători care trăiau din vînătoare, din culesul fructelor și al rădăcinilor, dar mai ales din pescuit și din culesul scoicilor. Acestea din urmă constituie grămezi dese de scoici, așa cum întîlnim în Brazilia, în Indochina sau în Australia; prezența harpoanelor și a greutăților de plasă dezvăluie dealtfel importanța

acestui pescuit. Ca și în Manciuria, găsim o ceramică roșcată decorată cu pieptenele, cu hașuri sau cu puncte adîncite; această olărie este asociată cu securi de piatră șlefuită și se găsește mai ales în regiunile de coastă. În nordul peninsulei se găsește o olărie monocromă roșie, netezită, a cărei origine trebuie căutată în China de nord, în olăria monocromă de tip Ian-șao. O olărie mai dificil de situat este constituită din vase cu fund plat, roșcate sau brune, de factură grosolană; o olărie de acest tip a fost culeasă în Manciuria și în Mongolia. O reîntîlnim în părțile îndepărtate de coaste și asociată cu un utilaj cu retușe care este poate martorul unui prim val de ocupanți, reprezentînd un neolitic vechi. În neoliticul recent, care datează fără îndoială din mileniul II, chiar din mileniul I î.e.n., cunoașterea agriculturii este atestată de prezența cuțitelor în semilună cu tăișul retușat în tăiș de daltă; am văzut că lame în formă de semilună sînt tipice pentru perioada Lon-șan în China.

Coreea cunoaște, de asemenea, o cultură megalitică reprezentată de aliniamente, orientate după o axă nord-sud, și de dolmeni de mari dimensiuni, în nord și mai mici, în sudul peninsulei: acești dolmeni au folosit ca morminte, dar au fost goliți de inventarul lor, ceea ce împiedică să fie clasați cronologic. Totuși, nu pot să fie anteriori decît cu puține secole celor din Japonia, legați de perioada Kofun care începe către sec. III e.n.

Influența chineză nu se manifestă decît în mileniul I deși, după Țien-Han șou (istoria primei dinastii Han) scrisă de Pan Kou și Pan Ciao, în sec. I, la sfîrșitul dinastiei Yin (nume dat dinastiei Șan de către dinastia Ciou) Ki-țeu s-ar fi dus în țara Ceao-sien (în coreeană Djo-Sŏn pe care o traducem prin „dimineață liniștită") și a adus din China țesutul, cultura orezului, creșterea viermelui de mătase și cunoașterea riturilor: acest stat Djo-Sŏn, întemeiat deci către sfîrșitul mileniului II î.e.n., a fost distrus la începutul secolului II î.e.n. de un oarecare Weiman a cărui capitală a devenit Wang-gŏm (în regiunea Fenian), oraș închis într-o

incintă. La sfîrşitul aceluiaşi secol împăraţii chinezi Han au cucerit Coreea şi au împărţit-o în patru kiun (comandamente militare).

Japonia

Descoperirea paleoliticului japonez este cu totul recentă. Japonezii numesc această perioadă Sen Doki (fără ceramică). După C. Serizawa (comunicare făcută în 1967, cu prilejul întîlnirii Asociaţiei Far Eastern Prehistory Association)[92], acest paleolitic superior din Japonia ar merge pînă la 40 000 î.e.n. Această dată pare destul de ridicată; trebuie, totuşi, să ţinem socoteală de faptul că popularea Japoniei în paleolitic este legată de existenţa unei punţi continentale care lega arhipelagul japonez pe de o parte cu Coreea, de altă parte cu insula Sahalin şi cu Siberia, punte continentală care s-a prăbuşit în cursul pleistocenului superior. Cel mai vechi utilaj ar fi acela de cioplitoare (toporaşe), descoperit pe platoul Nyu (prefectura Oita, insula Kiu Shu) şi la Gogenyama (insula Honshû, fostă Hondo). În Honshû s-a încercat, în staţiunile de la Takei şi Iwajuku, stabilirea unei secvenţe de utilaje: bifaciale, cuţite pe lamă, vîrfuri cu retuşe bifaciale şi microlitice; dacă microlitele par într-adevăr să fie cele mai recente, nu este deloc sigur că instrumentele bifaciale ar fi cele mai vechi. Se crede că Japonia a fost populată în această vreme din nord, dar rămîne să se explice absenţa mamutului în Honshû, căci dacă strîmtoarea Tsugaru, care separă Hokaido de Honshû, exista încă din această vreme, împiedicînd accesul mamutului în Japonia centrală, ar fi reprezentat de asemenea un obstacol pentru vînătorii paleolitici. Dealtfel, existenţa unei rase fosile mici, comparabilă cu pigmeii este atestată în Japonia.

Neoliticul japonez este clasat în ansamblul său sub numele de Jomon, după olăria sa, a cărei evoluţie a permis să se distingă cinci faze: protojomon, Jomon vechi, mijlociu, recent şi final. Cronologia epocii Jomon, obţinută prin analiza C 14, este totuşi prea ridicată pentru a putea fi reţi-

nută: la Natsoshima (prefectura Kanagawa) prima fază a protojomonului este datată 7491 ± 400 î.e.n. și faza sa mijlocie este datată la Kijima (prefectura Okayiama), 6443 ± 350. Așa cum am avut prilejul s-o remarcăm, olăria Jomon, în fazele sale vechi este o olărie „cu panerul", motive cu șnurul fiind caracteristice pentru ceramica evoluată din Jomon mijlociu; olăria cu șnurul este datată în mileniul III, în aria extrem orientală, și ar trebui, în acest caz, să ridicăm această dată cu mai multe milenii și să admitem că olăria a fost inventată în Japonia, ipoteză în contradicție cu toate faptele arheologice pe care le-am expus în cursul acestei lucrări. Data pentru Jomon vechi, fixată la 3145 ± 400 la Kamo (prefectura Chiba), trebuie coborîtă cu un mileniu ca și aceea a Jomonului mijlociu pentru care s-a găsit data de 2563 ± 300, la Ubayama (prefectura Chiba); doar data de 1122 ± 180, obținută la Kemigawa (prefectura Chiba), pentru Jomon recent, ar putea fi reținută.

Dacă o olărie asemănătoare se găsește răspîndită peste întreaga Japonie, culturile diferă după regiuni; o economie întemeiată pe pescuit și pe culesul scoicilor predomină pe coaste și mai ales pe țărmurile Mării interioare, unde grămezile de scoici se înmulțesc, începînd din protojomon pînă în Jomon final; dimpotrivă, în zonele păduroase din interior, grupele sînt înainte de toate vînători. Unitatea ceramicii placată pe diversitatea culturilor apare ca o dovadă că este un produs căpătat prin aculturație. În timpul întregii perioade Jomon predomină săgeata.

Prezența figurinelor de teracotă, care sînt rare în protojomon și în Jomon vechi, dar se înmulțesc în Jomon mijlociu, a lăsat să se presupună că ar reprezenta un cult al fertilității, legat de nașterea agriculturii, ceea ce ar fi atestat prin prezența săpăligilor. Totuși abia în Jomon recent, accesul la un stadiu agricol este dovedit prin prezența rîșnițelor, a frecătoarelor, și a secerilor de șist șlefuit; dar abia în Jomon final au fost gă-

site grăunţe de mei, de susan, şi păstăi de fasole, în staţiunea Kantô, în timp ce în grămezile de scoici contemporane s-au găsit oasele unei specii de bou cu coarne scurte, primul martor al domesticirii. Cîinele fusese cunoscut mai de mult şi poate şi pisica, deşi nimic nu dovedeşte că fusese domesticită, pisica sălbatică, de talie mare întîlnindu-se încă în Asia de sud-est. Uneltele şlefuite apar, de asemenea, în număr mic, în aceste epoci tîrzii. Locuinţele, stabilite pe funduri semisubterane[93], erau rotunde sau pătrate, din materiale perisabile; în Jomon mijlociu apar aglomeraţii de treizeci de locuinţe, ceea ce dovedeşte prezenţa în această epocă a unor aşezări stabile. Ca şi în Vietnamul de nord, morţii sînt înmormîntaţi în grămezi de scoici şi studiul scheletelor a permis să se pună ipoteza, care pare întemeiată, după care purtătorii neoliticului japonez ar fi strămoşii actualilor Ainu, legaţi de rasele albe paleosiberiene.

Perioada Yayoi, care începe la limita sec. III î.e.n., şi durează o jumătate de mileniu, reprezintă epoca bronzului. Această nouă cultură este adusă din Coreea de un popor mongoloid, strămoş al japonezilor actuali. Caracteristicile acestei culturi sînt: olărie făcută pe roată, cu forme simple, contrastînd cu barocul formelor ceramicii Jomon recent şi final, cu decor incizat cu motive simple (trăsături paralele, oblice sau sinuoase, dinţi de fierestrău, şiruri de puncte .....), asemănătoare celor din olăria decorată cu pieptenele din Coreea; rare figurine modelate grosolan, de dimensiuni mici; obiecte de bronz (săbii, vîrfuri de lance cu limbă de înmănuşare şi cu tub, halebarde, oglinzi rotunde, clopote); morminte în chiupuri, în care mortul era întovărăşit de obiectele sale personale de bronz, de inele de jad, de mărgele de sticlă. Locuinţele, din lemn şi din paie, sînt construite la suprafaţa pămîntului şi nu adîncite în sol. Ore-
 zul a fost de asemenea introdus de aceşti cuceri-

tori care au împins încetul cu încetul către nord pe vechii ocupanți, purtători ai culturii Jomon. Acești invadatori constituie grupuri tribale dirijate de un șaman, adesea de sex feminin, stare socială prin care s-a încercat să fie explicată importanța pe care a căpătat-o în panteonul japonez, Amaterasu, zeița Soare. Fără îndoială unul din aceste clanuri este acela la care se raportează legenda (păstrată în Kojiki și în Nihongi sau Nihon Shoki) a lui Jimnu Tenno, coborîtor din Amaterasu, care a întemeiat în Yamato imperiul japonez, al cărui prim împărat uman a fost. Data tradițională a întemeierii imperiului este dusă pînă la 660 î.e.n., dar abia în primele secole din era noastră și, mai ales, începînd din sec. III, începe într-adevăr istoria clanurilor japoneze, reprezentate, în primul mileniu, de perioada numită Kofun (marile morminte). Numele îi vine de la mormintele cu tumul care, în cursul acestei epoci, acoperă o mare parte a Japoniei; tumulii au forma de „coquilles saint-Jacques" sau de „gaură de cheie" și acoperă un mormînt de tip dolmenic, închizînd un sarcofag de piatră sau de teracotă afectînd forma unei case pe piloți; inventarul consistă din săbii de fier cu un singur tăiș, din armuri, din harnașamente de cal, din oglinzi de bronz inspirate din oglinzile chinezești, din mici bastoane de piatră interpretate ca un simbol al rangului social, din mici vase de piatră cu caneluri, din lămpi de teracotă și o ceramică din pastă dură și cu forme elegante numită *iwaibeshiki*. Într-unul din cele mai vechi dintre aceste morminte, la Chausuyama, lîngă Osaka, a fost găsită o oglindă de bronz purtînd una din cele mai vechi inscripții (chinezească) din Japonia și care a permis să se dateze oglinda în anul 240 e.n.; mormîntul însuși este fără îndoială mai recent.

Pe creasta unui tumul erau plasate serii de cilindri de teracotă numite *haniwa* („cercuri de lut"), cilindri adesea încoronați de o sculptură (cap de om), dar care, în continuare, vor fi înlo-

cuiţi de figurine goale în interior: animale (păsări, maimuţe, cîini, cai, mistreţi ...), personaje, arme şi armuri, case etc. Semnificaţia, fără îndoială foarte complexă, a *haniwa* rămîne încă discutată, dar sînt pentru arheolog un izvor preţios de cunoaştere a vieţii din Japonia, în zorii istoriei sale.

Scanned with CamScanner

XVII. CIVILIZAȚIILE MARGINALE: CULTURILE ARCTICE ȘI AUSTRALO-OCEANIENE

Europa boreală

Acum o jumătate de secol, numeroși preistoricieni credeau într-o topire bruscă a ghețurilor la sfîrșitul magdalenianului, care ar fi provocat un imens diluviu și ar fi distrus în mare parte rasele paleolitice, constituind un hiatus între sfîrșitul paleoliticului și neolitic. Descoperirea utilajelor intermediare, cărora li s-a dat numele de mezolitic după de Morgan, care propunea această numire în *Primele civilizații*[94], a obligat să se revizuiască această viziune apocaliptică, de care, totuși, se agățase același de Morgan în a sa *Preistorie orientală*[95] (t. 1, p. 146 și urm.) și în a sa *Omenire preistorică*[96] (p. 78), lucrări publicate în 1925 și 1924. Se lua în considerare de asemenea posibilitatea unei plecări în masă a magdalenienilor, în urmărirea turmelor de reni care ar fi emigrat către zonele arctice și care ar fi fost, îndeosebi, strămoșii eschimoșilor, ipoteză pusă de E. Lartet și Boyd Dawkins, în timp ce Hamy, încă de la 1870, stabilise că eschimoșii continuau vîrsta renului european. Cu un deosebit bun simț, încă din 1908, Déchelette (*Manual de arheologie preistorică*[97], I, p. 310) s-a ridicat împotriva unor asemenea viziuni după care magdalenienii ar fi preferat frigul regiunilor boreale unei temperaturi mai blînde care i-ar fi făcut să piară. Nu vom încerca deci, în paginile care vor urma, să dăm

Scanned with CamScanner

o soluție, încă foarte ipotetică, problemei originei culturilor arctice și a raporturilor lor cu popoarele paleolitice din Europa; în realitate, regiunile arctice ale Eurasiei, populate de laponi, ziriani, samoiezi, voguli, ostiaci, iacuți, tunguzi, iukaghiri, ciucci, coriaci, ghiliaci, cărora li se pot adăuga camceadalii, astăzi dispăruți, au cunoscut un trecut lung care urcă pînă în paleoliticul nostru superior și, fără îndoială, magdalenienii noștri nu au nimic de a face cu camceadalii, cu care de Morgan i-a comparat îndelung; fără să putem deci reține ipoteza migrațiilor masive ale magdalenienilor, pare totuși că, în parte, din Europa au fost populate cu vînători nomazi regiunile arctice și anumite regiuni ale Siberiei.

Lucrările lui J. Böe și A. Nummedal, îndeosebi, au făcut cunoscute culturile arctice ale Scandinaviei cărora li s-a dat numele de finmarkian (Finmark este regiunea cea mai septentrională a Norvegiei). Cele două culturi care compun finmarkianul sînt numite Komsa și Fosna. Stațiunile sînt în întregime deschise, cele de la Komsa fiind cele mai apropiate de Oceanul glacial arctic; unealta caracteristică este un vîrf masiv cu peduncul; stațiunile din cultura Fosna se întîlnesc mai la sud, către fiordul Trondheim; pe lîngă un vîrf pedunculat, trunchiat oblic, tîrnacoape și rîcîitoare, găsim de asemenea și microlite, ansamblul putînd fi legat cu arhensburgianul german. După G. Clark, piroghieri mezolitici ar fi adus pe mare aceste culturi și le-ar fi răspîndit. Sînt deci, aici, culturi epipaleolitice, din mileniile IX și VIII.

Poate contemporane, dar fără îndoială mai recente în cea mai mare parte, sînt gravurile rupestre scandinave aparținînd ciclului artei arctice; aceste gravuri sînt făcute în general cu trăsături incizate pe stînci: se văd reprezentări de animale între care domină renul, elanul și ursul, dar întîlnim și cetacee pe care pescarii tocmai le harponează, în mare, pe bărci de piele asemănătoare umiacului eschimoșilor.

Totuşi în Rusia, în Carelia, pe ţărmurile lacului Onega (Besov Nos şi Peri Nos) şi pe ţărmurile Mării Albe, în împrejurimile vărsării Vîgului, întîlnim cele mai frumoase exemplare ale acestei arte arctice, aparţinînd neoliticului şi reprezentînd reni, elani, urşi, lebede, gîşte, raţe, reptile, peşti şi figuri omeneşti, într-un stil realist şi viu care evocă adesea arta paleolitică; cea mai mare parte a figurinelor sînt izolate, dar se disting de asemenea scene de vînătoarea elanului cu arcuri, sau scene de cult. V. Ravdonicas, căruia i se datoresc cele mai bune lucrări despre aceste petroglife, a săpat, în 1936—1938, necropola neolitică din Insula Cerbilor (Olenii-Ostrov), în nordul lacului Onega; morţii, acoperiţi cu ocru roşu, erau înhumaţi în gropi, cu arme, unelte, podoabe: vîrfuri de piatră, cuţite şi securi de şist, harpoane şi pumnale de os, coliere şi podoabe din dinţi de animale; copii erau inhumaţi lîngă mamele lor sau între picioarele acestora.

Neoliticul s-a continuat pînă tîrziu în aceste regiuni ale lacului Onega, martori satele de la Sunskaia, cătun cu trei locuinţe de vînători şi de pescari, de la Voi-Navolok, cu ale sale gropi de bordeie circulare, de la Nijnee-Veretie şi de la Verhnee Veretie, staţiuni ocupate între mijlocul mileniului III şi sfîrşitul mileniului I î.e.n., unde utilajul de os şi de silex este acela al pescarilor şi vînătorilor; olăria nu apare decît în mileniul II în depunerile de la Verhnee Veretie. La Modlona, aproape de Vologda, a fost de asemenea adus la lumina zilei un sat de palafite de la începutul mileniului II î.e.n.

Eschimoşii

Eschimoşii sînt răspîndiţi în partea de nord a Peninsulei Alaska, a Canadei şi pe coastele Grönlandei; un grup este înşirat, pînă la extremitatea Siberiei şi în Insula Saint-Laurent, în Marea Behring, iar locuitorii insulelor Aleutine se leagă de aceştia. Sînt împărţiţi în grupe după repartiţia lor geografică, adică de la vest la est: aleuţi, eschi-

Scanned with CamScanner

moşi din Asia, din Marea Behring, din Pacific, Colville, de la Point Barow, Mackenzie, ai aramei, Caribu, Iglulik, din Baffin, din Labrador şi, Grönlanda, eschimoşii polari, grönlandezii occidentali şi eschimoşii de la Angamagssalik. Rasa eschimoşilor se leagă de grupul arcto-mongoloid, căruia îi aparţin şi paleosiberienii (koriaci, camciadali, ciucci, iucaghiri), diferiţi de paleoindienii aparţinînd unui stoc protomongoloid. Reamintesc că, în general, eschimoşii se numesc ei înşişi inuit (singulari inuk), cuvîntul eschimoşi avînd rădăcina sa într-un dialect algochin (indian). Cît despre originea grupului iniţial, Murdoch şi Boas o situează spre golful Hudson, în Canada — acest leagăn nefiind dealtfel decît o etapă —, numeroşi etnologi între care Kroeber şi Hrdlička îi fac să vină direct din Siberia, dar adevărul se găseşte poate în poziţia intermediară, susţinută în deosebi de Birket Smith şi Collins, după care ar fi existat o mişcare sud-nord (golful Hudson — Oceanul glaciar arctic) şi vest-est (Alaska—Grönlanda).

Înainte de a zugrăvi, în cîteva pagini mult prea succinte, cîteva din aspectele arheologiei eschimoşilor, care rămîne în general ignorată de lucrările de sinteză şi de popularizare şi, în consecinţă, de publicul larg, vreau să semnalez cît de vast este acest domeniu, încă de pe acum pe larg explorat, aşa încît profesorul Leroi-Gourhan putea să scrie, încă din 1946, că savanţii danezi şi americani „au făcut, în cîţiva ani, arheologia eschimoşilor la fel de adîncă şi abia cu puţin mai obscură decît aceea a galilor, mai profundă şi mai clară decît aceea privind pe toţi «primitivii actuali»" (*Arheologia Pacificului de nord*[98], p. 120).

Arheologia eschimoşilor începe cu cercetările lui A. Pinart şi ale lui W. H. Dall, între 1870 şi 1875, în insulele Aleutine; lui Dall îi datorăm descoperirea caracterelor originale ale acestei culturi care se manifestă în riturile funerare (mumificare) şi în hrană (grămezi de cochilii). Începînd din această epocă, săpăturile s-au înmulţit în re-

Scanned with CamScanner

giunile boreale. Printre cele mai importante cităm cercetările lui C. Wissler, de acum o jumătate de secol; în 1917—1919, Van Valin a săpat, pentru Universitatea din Philadelphia, o necropolă lîngă Barrow, unde mormintele colective constituite din construcții de piatră și lemn au dat optzeci și trei de corpuri pe jumătate conservate prin frig, culcate pe blănuri cu armele și cu utilajul lor; aceste morminte sînt caracteristice culturii denumite Birnik. În 1925, D. Jenness a descoperit cultura de la Cap Dorset, în Țara lui Baffin, iar, în 1926, același arheolog și H. B. Collins în 1933, în insula Diomedes și insula Saint-Laurent (strîmtoarea lui Behring), au descoperit cultura numită Behring vechi; săpăturile lui Collins în insula Punuk, vecină insulei Saint-Laurent au dat o frumoasă secvență de faze mijlocii și recente ale culturii Behring care au determinat denumirea de Punuk pentru aceste perioade. Lui Th. Mathiassen, care a săpat, între 1921 și 1924, așezările din Grönlanda îi datorăm descoperirea culturilor Thule și Inugsuk.

Am spus că paleoeschimoșii se leagă de un grup arcto-mongoloid de paleosiberieni. Arheologic, se pare că cultura eschimoșilor își găsește originea în grupuri de epigravettieni, venite în Siberia din Rusia meridională, după ipoteza seducătoare a doctorului Banti. Fosila directoare este un nucleu carenat, din care s-au desprins lame de caracter microlitic; înrudit cu rîcîitorul carenat din aurignacianul din Europa occidentală, îl găsim răspîndit în Siberia pînă în Kamciatka. Vînătorii arcto-mongoloizi, purtători ai acestui epigravettian microlitic, au sosit pe malurile Mării Behring în mileniul IX și au trecut în insulele Aleutine o mie sau două mii de ani mai tîrziu; epigravettianul din insula Anangula, în Aleutinele orientale, a fost datat cu C 14 la 6470 ± 275 î.e.n. Recent, J. S. Aigner a avansat data — întemeiat pe o analiză C 14 — de 8400 î.e.n. pentru utilajul pe lame și nuclee unifaciale din insulă. Abia peste două milenii acești epigravettieni au sosit în nord-vestul peninsulei Alaska; ei au întîlnit aici

o cultură în care se păstrau tradiţiile paleoliticului superior: la Onion Portage, pe Kobuk, J. L. Giddings şi D. Anderson în urma sa, au studiat stratigrafia unei staţiuni a cărei ocupare urcă pînă la 1300 î.e.n.; industria epigravettiană ar apărea, în această stratigrafie, spre 4000 î.e.n. Ar părea, aşadar, contemporană cu prima aşezare de la Oceany Bay, în insula Kodiak (insulele Aleutine).

Din acest stoc primitiv de epigravettieni au coborît culturile arctice din mileniile III—I î.e.n.: Oceany Bay II şi Kiavak vechi din insulele Kodiak, Denbigh şi Trail Creek, în stîmtoarea Behring, Kachemak I în Alaska meridională, Insula Uniak unde o analiză a dat data de 1068+230 î.e.n.; apariţia predorsetului în nordul golfului Hudson, între 3000 şi 2000 î.e.n., corespunde cu prima aşezare de la Independence, în nordul Grönlandei, care marchează apariţia omului în Marea insulă din Atlanticul septentrional; în nordul Alaskăi s-a putut urmări o secvenţă protoeschimosă şi paleoeschimosă în succesiunile culturilor Palisade I şi II, Denbigh, Old Whaling (a Balenei) datată la 1800 î.e.n., căreia îi va succede aceea de la Ipiutak, în jurul începutului erei noastre, purtată poate de grupuri din Siberia (Rainey şi Larsen). Tot de această epocă şi de această cultură paleoeschimosă poate fi legată aşezarea săpată aproape de Uelen, în extremitatea orientală a Siberiei, de către Rudenko, în 1945; este un sat de vînători — de reni, de urşi, de păsări — şi de pescari care foloseau harponul de os şi săgeata cu vîrf din piatră cioplită cu percutorul. Nu este aici cazul să descriem fiecare din aceste culturi, cu atît mai mult cu cît diferenţele în inventarul mobil, destul de redus, sînt adesea puţin sesizabile; precizăm în acelaşi timp că piatra este rară, osul şi fildeşul sînt materialele cele mai curent folosite, harponul cu diferitele lui aspecte rămîne fosila directoare a acestei culturi de pescari.

Începînd din primele secole ale erei noastre, trunchiurile primitive s-au diversificat, iar culturile protoeschimose se dezvoltă pe tot domeniul geografic al actualilor descendenţi.

La Uelen, locuitorii au bordeie de lemn dreptunghiulare, îngropate în pămînt; ei se luminează cu lămpi cu ulei, din pămînt ars, iar vasele erau făcute din pămînt ars sau din os şi din lemn; bărcile, din piele de focă, serveau la pescuitul cetaceelor în largul mării. În insulele Aleutine, ocupate începînd din mileniul II de către paleoaleutini, către 1000 era noastră apar neoaleutinii, cu capul mare şi plat; trebuie remarcat că prin limba lor aleutinii diferă de grupul eschimos, de care se apropie prin caracterele culturale: folosirea caiacului, a omiacului, a harponului, a cuţitului cu lama scurtă, a cuţitului de femeie, a lămpii de piatră, a bordeielor semisubterane; sosirea neoaleutinilor este legată de apariţia populaţiei Koniag în insula Kodiak. În strîmtoarea lui Behring, civilizaţia preeschimosă Choris precede culturile Northon şi Okvik care încep cu un secol sau două înaintea erei noastre şi din care s-au născut, pe de o parte, poate, cultura Nukleet, de la sfîrşitul mileniului I e.n. şi, pe de altă parte, Behring vechi de la începutul erei noastre. Punuk succede, spre 600, Behringului vechi, în timp ce în nord-estul şi nordul peninsulei Alaska se dezvoltă Birnik. Spre golful Hudson, Dorset poate fi pus în legătură cu Behringul vechi; amîndouă fiind caracterizate prin două tipuri vecine de harpoane femele — crestate la bază pentru a permite înmănuşarea. În timpul primelor secole ale erei noastre, cultura Dorset se răspîndeşte în Grönlanda, unde suprapune culturile de tip Sarqaq.

În o ultimă fază, contemporană sosirii normanzilor în Grönlanda (în sec. X—XI), cultura Thule se va dezvolta începînd din Grönlanda septentrională, pe coastele insulei şi se va răspîndi în spre Canada şi Alaska unde se va suprapune peste şi se va amesteca cu vechile culturi (Dorset, Birnik, Punuk). Locuinţa tipică este semisubterană, pavată, cu dale, cu un culoar de acces şi o laviţă de-a lungul pereţilor; obiectele caracteristice sînt după nomenclatura lui A. Leroi-Gourhan: harponul cu cămăruţă deschisă, barda cu capul dis-

Scanned with CamScanner

tinct, cuțitul de femeie cu mînerul fixat direct în lama de ardezie, teaca de ace cu aripioare, lampa largă cu creastă transversală. Cultura Thule este ultima mare cultură arheologică arctică. Semnalăm în același timp că se stinge, de la stațiune la stațiune, între sec. XIV și XVI, iar în Grönlanda îi succede cultura Inugsuk și, în Alaska septentrională, cultura Tigara.

Australia

Se știe că australienii — cei pe care-i numim aborigeni și nu ocupanții anglo-saxoni instalați în marea insulă începînd numai din 1780 — sînt unul din popoarele cele mai „primitive" din lume, pentru că trăiesc încă în stadiul de vînători-culegători nomazi, necunoscînd arhitectura și metalul, doar indigenii din nordul țării Arnhem cunoscînd fierul, introdus în sec. XVII de către navigatorii indonezieni din Macassar. Grupurile tribale — erau mai mult de cinci sute cînd s-au stabilit europenii — sînt strînse sub denumirea de australoizi, de care se leagă și Veddas din Ceylon și Sakai din Malaezia. Vestigii osteologice dovedesc prezența lor în preistorie în Sulawesi, în Noua Guinee și Djawa. Este adevărat că printre australieni se recunosc diverse tipuri și s-a emis ipoteza că triburile din sud-est, din regiunea Murray, sînt un amestec de tasmanoizi-caucazoizi arhaici, în timp ce riveranii din golful Carpentaria, din nordul insulei, sînt adevărați australoizi constituiți dintr-un amestec de predravidieni și de caucazoizi arhaici. Ceea ce se pare definitiv stabilit este că primul val de populații a fost format de tasmanieni, sau, mai degrabă, din tasmanoizi, oameni de talie mică, cu pielea neagră și cu părul stufos și creț, înrudiți cu papuașii din Noua Guinee sau din Melanesia, care s-au instalat în sudul Australiei, de unde au trecut în insula Tasmania, unde rasa lor s-a stins de curînd, australoizii constituind un nou val de imigranți care nu au trecut în Tasmania. Indonezia apare deci, dacă nu drept leagănul, cel puțin ca un centru de răspîndire a

australoizilor și a negrilor tasmanieni, Noua Guinee servind drept drum de trecere spre Australia. Nu trebuie lăsat la o parte faptul că, spre sfîrșitul pleistocenului, în epoca care corespunde începutului stadialului Würm IV din Europa occidentală, adică acum circa 18 000 de ani, strîmtoarea Torres, care separă Noua Guinee de Australia, nu exista, marea găsindu-se la un nivel mai jos cu 83 de m față de nivelul actual, așa încît cele două insule erau reunite printr-un istm larg, la nord de peninsula Cook: astfel, tasmanoizii și australoizii puteau să treacă dintr-o insulă în alta pe această punte numită Sahulf Shelk. Fără îndoială, Djawa a rămas separată de Noua Guinee printr-un larg braț de mare — linia Weber — care a putut fi travresată pe plute; în rest, dacă actualii australieni din interiorul țării nu sînt deloc navigatori — și aceasta se înțelege de la sine — riveranii de pe coastele septentrionale traversează în mod curent King Sound, unde marea este foarte primejdioasă, pe bărci făcute din bile de lemn de manglier.

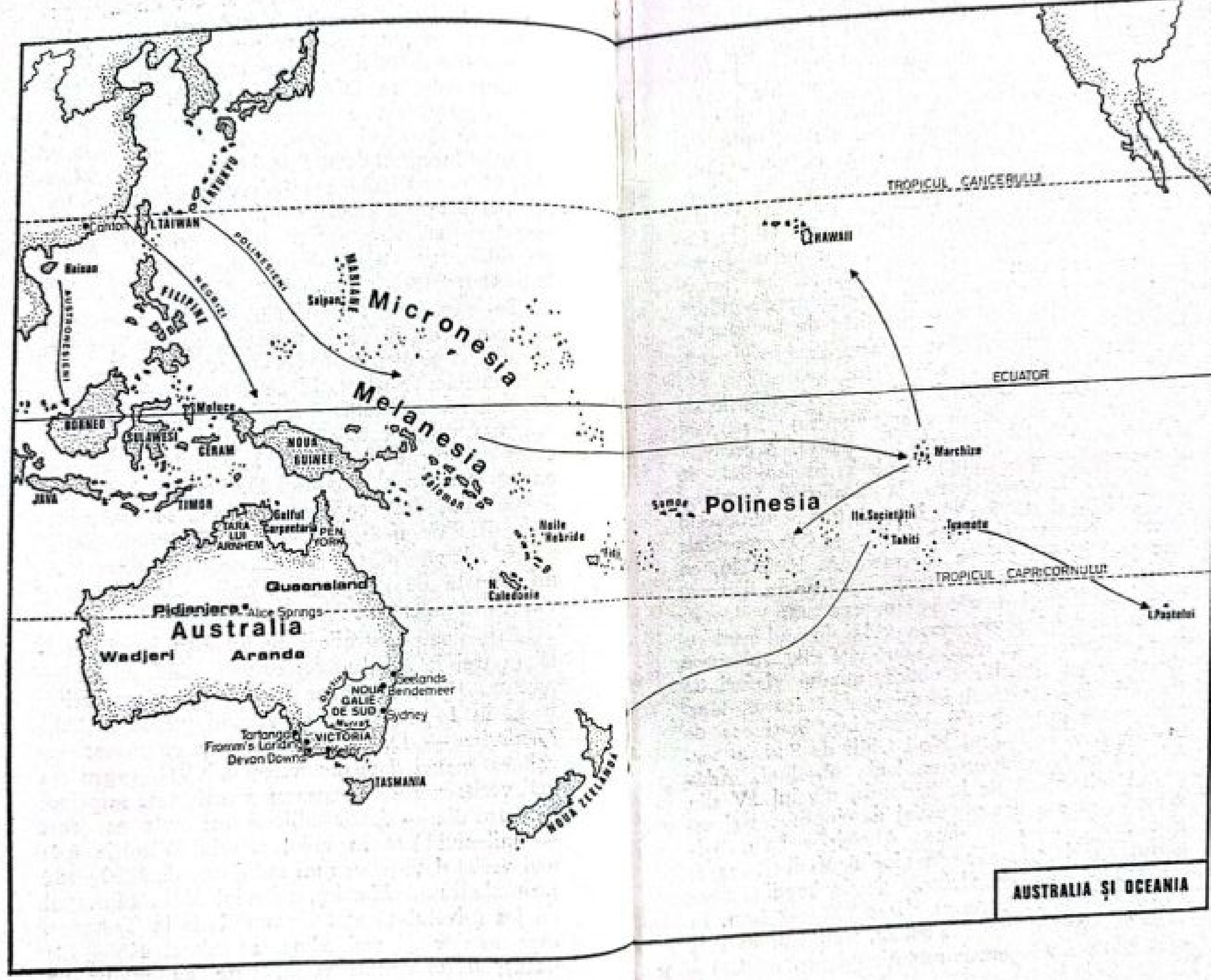
Doar arheologia ar putea confirma diversele ipoteze asupra populării primitive a Australiei. Fosilele rămîn puțin numeroase. Cea mai celebră este craniul unui bărbat tînăr, descoperit în East Talgai, în Queensland, în 1887; foarte tare mineralizat, el prezintă caractere arhaice, dar nu are nimic tasmanian; acest craniu ar data de vreo zece mii de ani, dar se pare că aceasta este o cronologie mult prea joasă. În 1926 a fost găsit, întîmplător, un craniu aproape de Cohuna, în statul Victoria; prognatismul său, proeminența arcadelor supracilare, fruntea turtită, au făcut să fie comparat cu pitecantropul din Djawa. În 1930, fosile umane mai recente au fost găsite la Tartanga și la Devon Downs, pe cursul inferior al fluviului Murray, datate în jurul anului 300 î.e.n.; mai interesant este craniul de la Keilor, lîngă Melbourne, descoperit într-o nisipărie, în 1940, și asemănător cu craniul de la Wadjak, în Djawa; noi săpături în această depunere au permis situarea între 28050 ± 500 și 13 000 ± 500 î.e.n., date ale

Scanned with CamScanner

straturilor din care el a fost extras; se pare că aparţine unui strămoş direct al australienilor actuali. În sfîrşit, în 1960, la Mossgiel, în Noua Galie de Sud, a fost descoperit un schelet într-o poziţie şezînd, care oferă similitudini cu omul de pe rîul Solo, în Djawa. N. W. G. Mac-Intosh, deşi a constatat o permanenţă în forma cutiei craniene, începînd din 100 000 î.e.n., admite o evoluţie începînd de la Talgai şi trecînd prin Mossgiel, Cohuna Tartanga şi Keilor. Totuşi, nici un utilaj n-a fost găsit asociat craniilor mai recente şi mai caracteristice. Este dificil să te pronunţi asupra relaţiilor lor cu utilajele litice dezvăluite prin explorarea arheologică.

Se cuvine să constatăm, de la început, că depozitele de fosile se situează toate în regiunea de sud-est şi est; explorarea nordului şi, mai ales, a peninsulei York, atît de importantă ca drum de trecere, este abia la primele încercări. Data cea mai veche care s-a obţinut este 16 800 î.e.n. pentru resturile unei vetre la Lake Menindie, pe cursul inferior al fluviului Darling, în Noua Galie de Sud, dată care ar confirma sosirea proto-australienilor în timpul existenţei punţii Sahulf Shelf. Alt zăcămînt din Queensland, peştera Kennif, săpată de D. J. Mulavaney, oferă un nivel datat din mileniul XV î.e.n.

Arheologii australieni au împărţit istoria insulei în trei faze culturale: culturi vechi, mijlocii şi recente. Dacă se poate face începutul culturilor vechi în 16 800 î.e.n.; cu zăcămîntul de la Lake Menindie — D. J. Mulavaney a confirmat vechimea acestei date din mileniul XVII pentru cea mai veche cultură omenească actualmente surprinsă în Australia — datele mijlocii sînt mult mai joase — mileniul VII în sudul statului Victoria (cea mai veche dată pentru un utilaj este de 6750 ± 180 î.e.n., la capul Martin), mileniul V în Murrayul de jos (nivelul C al adăpostului de la Tartanga, care nu este cel mai adînc, este datat 4080 ± 120 î.e.n.); aceste culturi vechi, care au primit un nume după aspectele locale (gambirian, kartian,

AUSTRALIA ȘI OCEANIA
TROPICUL CANCERULUI
ECUATOR
TROPICUL CAPRICORNULUI
Canton
I. TAIWAN
RYUKYU
Hainan
AUSTRONEZIENI
NEGRITI
POLINEZIENI
FILIPINE
MARIANE
Saipan
Micronesia
Melanesia
Polinesia
BORNEO
SULAWESI
Molucca
CERAM
NOUA GUINEE
JAVA
TIMOR
Golful Carpentaria
ȚARA LUI ARNHEM
PEN. YORK
Queensland
Pidjanjera
Alice Springs
Australia
Wadjeri
Aranda
Seelands
Bendemeer
NOUA GALIE DE SUD
Sydney
VICTORIA
Tartanga
Fromm's Landing
Devon Downs
TASMANIA
NOUA ZEELANDĂ
Solomon
Noile Hebride
N. Caledonie
Fiji
Samoa
HAWAII
Marchize
Ile Societății
Tahiti
Tuamotu
I. Paștelui

tartangian), sînt în general caracterizate printr-un uitlaj de cioplitoare şi de aşchii mari.

Totuşi, se găsesc variante locale; capertianul din Noua Galie de Sud prezintă de asemenea lame mari, iar tartangianul din Murrayul de jos cunoaşte o mare aşchie bombată, cu muchie tăioasă, servind de cuţit sau de daltă, numită *tula*, pe care o regăsim în cele trei faze ale utilajului din această regiune. Trebuie remarcat că unele tipuri ale acestor unelte (pisălogi şi piuliţe, răzuitoare, cuţite) găsite în insula Tartanga, pe Murrayul inferior, la Kennif Cave, în Queensland sau la Capertee, în Noua Galie de Sud, sînt asemănătoare acelora care s-au strîns la suprafaţă, în Tasmania; se pare deci că putem atribui aceste culturi din faza veche unui stoc primitiv de tasmanoizi.

Culturile mijlocii sînt caracterizate prin apariţia formelor noi care nu sînt generalizate în toate staţiunile. Unealta tipică din depunerile de pe Murrayul inferior este aşa numitul *pirri*, vîrf de lance unifacial, simetric şi foliaceu. Acest vîrf a dat numele pirrianului, datat în zăcămintele de la Devon Downs şi de la Fromm's Landing, 2887 ± 100 şi 1793 ± 85 î.e.n. Altă noutate este microlitul geometric triunghiular sau trapezoidal; este posibil, aşa cum a sugerat-o A. P. Elkin, ca aceste microlite să fi fost fixate într-un baston, constituind dinţi de fierăstrău, aşa cum vedem în unealta numită *tabba*, descoperită în sud-estul insulei. Din această fază apar vîrfurile cu spate tăiat sau cu trunchiere oblică, numite vîrfuri de tip Bondi — vîrfuri identice, mai scurte, erau numite vîrfurile de tip Weakwine. Staţiunea de la Clarence, în nordul Noii Galii de Sud, a permis să se precizeze cronologia absolută. Adăpostul sub stîncă de la Seelands, nivelul IV din zona C, care a dat un utilaj de cioplitoare şi aşchii mari, a fost datat 4497 ± 74 î.e.n. Microlitele şi lamele apar în nivelul V din zona f, datat 2092 ± 66, iar vîrfurile de tip bondian apar în nivelul III A (zona e), datat 902 ± 47 î.e.n. În staţiunea vecină de la Wonbah, s-au obţinut cele mai înalte date pentru apariţia vîrfurilor de tip

Bondi: 1280± 100 (nivelul VIII) şi 1090± 120; totuşi este remarcabil că nu s-au găsit microlite în această staţiune care a fost locuită pînă în sec. V e.n. (nivelul II A este datat 420± 90). Dimpotrivă, se cuvine să notăm că la Seelands microlitele sînt folosite pînă în secolul XVI (1599± 60 e.n. data nivelului II) ca şi cioplitoarele. Acestea, dealtfel, au fost găsite în un nivel datat 1810±100 e.n. la Shelharbour şi există mărturii cu privire la folosirea lor în ultimul secol, pe coastele Queenslandului.

Începutul fazei recente variază după regiuni şi, în nord, ea poate fi datată graţie contactelor cu China perioadei Ming (1368—1644). Pe Murrayul inferior, vîrfurile *pirri* şi microlitele dispar şi tehnica cioplirii decade; la fel se constată dispariţia pirrianului şi a microlitelor în estul Noii Galii de Sud, unde uneltele dominante sînt *eluera,* aşchie mare cu spatele întors, servind de dălţiţă sau de bardă, şi securea cu tăişul şlefuit.

Aceste transformări sînt mai puţin sensibile în nordul Noii Galii de Sud; *eluera* apare la Seelands, în 902 î.e.n., împreună cu vîrfurile de tip Bondi şi se regăsesc pînă la părăsirea aşezării. În adăpostul sub stîncă de la Curracurrang, lîngă Sidney *eluera* este asociată unui nivel bondian datat 370± 130 e.n. Am văzut că la Seelands microlitele sînt folosite pînă în sec. XVI; la fel se întîmplă şi cu *eluera,* în timp ce vîrful *pirri* dispare în nivelul III (zona C), datat din 1083± 80 e.n.; dimpotrivă, în adăpostul sub stîncă de la Bendemeer, lîngă Hall's Creek, ansamblul microlitic, vîrf de tip Bondi şi *eluera* este folosit pînă în nivelul cel mai recent, datat 1540± 40 şi 1630± 80 e.n., în timp ce cioplitoarele lipsesc.

Oceania

Cercetările arheologice în Oceania n-au început realmente decît după cel de al doilea război mondial, dar, de atunci, au făcut mari progrese, mărturie Congresul al XI-lea de ştiinţe ale Pacificului,
 ţinut la Tokio în August—Septembrie 1966, în

cursul căruia, în Secțiunea de antropologie, au fost ținute în jur de 120 de comunicări, dintre care o mare parte priveau arheologia Oceaniei.

Geografic, Oceania este împărțită în trei mari arii: Micronezia, la est de Filipine și la nord de Noua Guinee, ale cărei arhipelaguri cele mai cunoscute sînt Carolinele și Marianele; Melanezia, constituind un arc de insule între Noua Guinee și Noua Caledonie, cu arhipelagurile insulelor Salomon, al Noilor Hebride și Fidji; Polinezia, puzderie de insule, în triunghiul Pacificului ale cărui unghiuri sînt Noua Zeelandă, Hawai și Insula Paștelui.

Primul val de oameni care s-au aventurat din Insulinda spre răsărit este, așa cum am văzut vorbind de Australia, o rasă neagră, negroido-tasmanoidă, care s-a instalat în Noua Guinee și ai cărei descendenți sînt papuașii. Ei aveau un utilaj de cioplitoare și de mari așchii, analog utilajului primitiv din Australia. O dată mijlocie de 8400 î.e.n. a fost avansată, dar cum această ocupație trebuie să fie contemporană, sau chiar anterioară, ocupației Australiei de către tasmanoizi, care ar fi trecut prin Noua Guinee, trebuie să admitem data mileniului XVII î.e.n. ca *terminus post quem.*

Al doila val este acela de purtători ai securilor cu secțiunea ovală, pe care i-am întîlnit în Asia de sud-est. Acești navigatori de rasă negroidă (melanezieni) se pare că au venit, mai degrabă decît din Indonezia, din China, prin Taiwan, Filipine și Sulawesi. Ei s-au răspîndit în Noua Guinee, în Melanezia și în Micronezia; începutul acestei migrații este datat în mileniul IV, dată plauzibilă pentru Noua Guinee, dar care pare puțin prea ridicată pentru Melanezia. În adevăr, în Noile Hebride data cea mai veche obținută, pînă acum, pentru o așezare umană este începutul mileniului I î.e.n., iar în Micronezia, la Saipan, în Arhipelagul Marianelor, s-a obținut data de 1527 î.e.n. Popoarele cu secure de secțiune ovală sînt purtătorii unui neolitic vechi reprezentat de ceramică, de creșterea porcului și de cultura tuberculilor. Semnalez că și cîinele (dingo)

Scanned with CamScanner

era domesticit încă de la venirea valurilor australoide care l-au luat cu ei spre continentul australian. Uniunea melanesienilor cu securi ovale cu papuașii au dat o rasă numită preaustronesiană, care a răspîndit securea ovală în Micronezia, în insulele Louisiade, în insulele Salomon și poate au atins și Polinezia; totuși, caracterele negroide observate în Polinezia s-ar putea datora unor migrații mai tîrzii de austronezi metisați cu melanezieni din Noua Guinee și din Malaezia.

Austronezii sau polinezienii s-au constituit din un amestec de europoizi și de mongoloizi. Agricultori și vînători, ei sînt purtătorii securilor cu secțiune dreptunghiulară și reprezintă o cultură din neoliticul recent. Specialiștii sînt de acord să deosebească două grupe, plecate amîndouă din Asia orientală, prima, în a doua jumătate a mileniului I î.e.n., ar fi atins Noua Guinee și Melanezia trecînd prin Indochina, Malaezia și Indonezia. Al doilea val a venit din China prin Taiwan, Filipine și Molluce de unde au ocupat Micronezia și Polinezia. După T. Obayashi, aceste migrații au loc între 1500 î.e.n. și 500 e.n. și bărcile cu balanțier, a căror existență pare atestată în China, în primul mileniu î.e.n., sînt cele care au permis navigații transoceanice atît de lungi. Stațiunile din arhipelagul Ryu-Kyu, între Taiwan și Kyu-Shu, care au fost fără îndoială un loc de trecere, de unde s-a strîns un utilaj din os de cerb, au fost datate cu C 14 între 760 î.e.n. și 1010 e.n.

Anumite grupe austroneziene se pare că au fost purtătoarele unei ceramici zise de tip Lapita, după stațiunea neocaledoniană unde au fost mai întîi dezgropate; această ceramică se reîntîlnește de asemenea în insulele Sulawesi, Tonga, Fidji, Salomon, în insula Pinilor și în Noua Caledonie, unde este datată din 846 ± 350 și 481 ± 400 î.e.n.

Primul arhipeleag polinezian ocupat de către austronezieni se pare că a fost acela a Marchizelor. Faza inițială a fost plasată spre 125 î.e.n.; Y. H. Sinoto, în urma săpăturilor sale la Ua-
5 Huka, a vrut să apropie această dată pînă în

jumătatea primului mileniu era noastră, ceea ce pare greu de acceptat. Marchizele ar fi fost centrul de difuzare al polinezienilor; de aici ei ar fi atins insulele Haway spre 125 (124±60 e.n. dată ridicată la 400 de către K. P. Emory) şi Insulele Societăţii spre anul 1000 sau 1200. Se pare, dealtfel, că din Tahiti au navigat spre Noua Zeelandă: tradiţiile neozeelandeze o afirmă, iar pe de altă parte, săpăturile se pare că o confirmă: în insuliţa Maupiti, lîngă Bora-Bora, T. Emory şi Y. H. Sinoto au dezgropat un mormînt care a dat un material identic acelui al vînătorilor de moa; dar moa este o specie stinsă de struţ din Noua Zeelandă, care a fost vînat de către primii ocupanţi ai dublei insule, către 1000 e.n., această cultură a vînătorilor de moa fiind descoperită în 1950 de către R. Duff. Moa dispărînd, găsim, către 1500, în Noua Zeelandă, o a doua cultură de agricultori, care nu se ştie dacă este născută din evoluţia pe loc, din cultura vînătorilor de moa, sau dacă este adusă de o nouă invazie. Pentru insulele Samoa, care trebuie să fi fost ocupate din primul mileniu î.e.n. arheologia n-a dat decît culturi cu ceramică mult mai recente; să semnalăm, totuşi, în aceste insule, fortificaţiile şi tumulii studiaţi de către Stuart Scott.

Printre problemele puse de către arheologia polineziană se cuvine să spunem un cuvînt despre barda „cu umăr" (constituind un fel de gradem pe o faţă); se găseşte în Birmania şi pe coastele orientale ale Asiei pe de o parte, iar pe de alta în Polinezia orientală, în timp ce este necunoscută în zonele intermediare, în Insulinda şi în Pacificul occidental; această repartiţie tinde să dovedească, că de pe coastele orientale ale Asiei au plecat valurile de polinezieni purtători ai acestei unelte şi că ei au ajuns direct în insulele din estul Pacificului. O problemă analoagă se pune şi pentru harponul marquisian, originar fără îndoială de pe coastele Pacificului de nord şi care ar marca legăturile dintre aceste regiuni, foarte îndepărtate unele de altele.

Scanned with CamScanner

Altă problemă este aceea a raporturilor cu America. Relațiile dintre Insulele Galapagos cu coastele Perului și Ecuadorului au fost demonstrate prin săpăturile echipei lui Thor Heyerdahl, în 1955, care a dezgropat 2000 de cioburi precolumbiene. Originea culturii din insula Paștelui este mai discutată. Totuși putem reține, pînă la proba contrarie, ipoteza lui Thor Heyerdahl, a unei colonizări cu navigatori veniți din regiunea andină, către 400 (386± 100) e.n. care singură poate explica arhitectura teraselor înălțate în fața mării, de care monumente ciclopice peruviene sînt atît de aproape în ceea ce privește tehnica de construcții; dealtfel prezența, în săpăturile care au fost efectuate în insulă de arheologii americani ai misiunii norvegiene, a polenului de ferigă sud-americană (*Polygonum acumiantum*) și resturile de trestie de aceeași origină (*Scripus totora*) este un nou argument în favoarea acestei ipoteze. Acești primi ocupanți sculptaseră, de asemenea, statui de talie omenească și fortificaseră peninsula Poike, cu un mare șanț. Unui al doilea val de invadatori, fără îndoială veniți tot din America de Sud la o dată imprecisă, pe cînd insula pare să fi fost depopulată, le datorăm construcția platformelor numite *Ahus*, adesea construite pe terasele din prima epocă, puțin reparate, ca și înălțarea pe aceste platforme a celebrelor statui colosale care, pe atunci, erau coafate cu o pălărie cilindrică din piatră roșie. În unii din acești *Ahus* s-au găsit ciste care trebuiau să conțină un mort, fără îndoială, eroizat. Într-o a treia epocă, situată în sec. XVIII, ar fi sosit polinezienii care intră în conflict cu constructorii din cel de al doilea val, îi extermină și răstoarnă statuile. Descendenții lor constituie populația actuală a insulei, dar ei sînt fără îndoială amestecați cu vechii ocupanți, care erau numiți „urechi lungi", datorită faptului că își alungeau artificial lobul urechilor, caracter care apare și pe statui.

Poate nu este inutil să remarcăm aici că Thor Heyerdahl și colaboratorii săi au demonstrat temeinic că nu există nici un fel de mister „în fan-

tastica insulă a Paştelui" decît în imaginaţia amatorilor de minunăţii pseudo-ştiinţifice, chiar dacă subzistă diverse probleme care se pun la toate nivelurile arheologiei.

Prezenţa megaliţilor în Oceania pune de asemenea una din acele probleme care par actualmente rezolvate printr-o ipoteză foarte acceptabilă. Arheologii sînt de acord, în general, să-i atribuie la două faze culturale: în prima fază austronezienii, purtătorii securilor dreptunghiulare, au răspîndit, peste toată Oceania, o primă serie de megaliţi. Un al doilea curent îşi găseşte originea în cultura bronzului Dong-son şi aria sa de difuzare ar fi limitată la Melanezia. Raporturile culturii Dong-son cu Noua Guinee sînt dovedite prin descoperirea unei tobe de bronz[99] în regiunea Capului de Pasăre, din marea insulă. Se crede, de asemenea, că ornamentele curbilinii au fost răspîndite în Melanezia plecînd de la motivele culturii Dong-son.

XVIII. AMERICA DE NORD

Civilizațiile paleoindiene

America de nord a cunoscut, ca și Europa, diverse perioade glaciale, dintre care ultima, singura care ne interesează pe noi aici, numită Wisconsin, corespunde în parte Würmului. Există totuși un decalaj care face ca Würm I, între 80.000 și 50.000, să corespundă aproximativ interglaciației Illinois-Wisconsin. Prima fază friguroasă din Wisconsin, numită altonian, începînd între 50.000 și 45.000 î.e.n. corespunde interstadiului numit Brörup-Lopstedt, care separă Würm I de Würm II. Astfel diversele faze friguroase din Wisconsin, schematizate în tabloul relativ la acest capitol, corespund interstadiilor din Würm reprezentînd o oarecare încălzire. Glaciațiile din Wisconsin pot fi sesizate în partea de nord-est a Americii și faza finală numită Cochrane, la sud de Saint-James Bay, sau în Canada, datată între 6000 și 3000 î.e.n., corespunde în parte borealului și atlanticului european, care reprezintă faze calde, acestea primind în America numele de Altithermal.

Am văzut, vorbind de protoeschimoși, că valuri de mongoloizi purtători ai unui utilaj de tip epigravettian, au trecut în America prin strîmtoarea Behring și insulele Aleutine. Același drum l-au urmat primii migratori, chiar la începutul paleoliticului superior. După H. Müller-Beck, puntea continentală Behring ar fi existat între

Scanned with CamScanner

70.000 şi 35.000 şi între 28.000 şi 10.000 î.e.n. Cum n-a fost găsită nici un fel de fosilă de paleantrop în America, există motive temeinice de a crede că populaţiile din noul continent se datorează unor „Sapiens" care au urmat coastele Pacifice ale Alaskăi, Canadei şi Statelor Unite, în jurul anului 35.000 î.e.n.

Această dată pare dealtfel confirmată de arheologie: la Lewisville, în Texas, a fost găsită o vatră, asociată cu o faună fosilă de camelide, bizoni şi elefanţi, datată cu C 14, 35.000 î.e.n. Este adevărat că relaţiile între cărbunele de lemn datat şi utilaj rămîn discutabile, cu atît mai mult cu cît aici s-a cules un vîrf de tip Clovis, mult mai recent; aproape contemporană ar fi staţiunea din Texas Street, la San Diego, California; lîngă acelaşi oraş a fost dezgropată o cultură similară, dar mult mai recentă, numită La Jolla, situată spre 19500 ± 700 î.e.n.; tot în sudul Californiei, o staţiune din insula Santa Rosa a dat data de 27650 ± 2500 î.e.n.; vetrele de la Tule Spring, în Nevada, sînt datate 21800. Utilajul din aceste aşezări prezintă o oarecare unitate; el constă în *choppers* grosolane, amestecate cu nuclee de aşchii şi cu unelte din os cioplit în formă de vîrfuri; cioplitoarele sînt analoage acelora care se întîlnesc în culturile din Asia orientală (padjitanian, tampanian, anyathian, soanian, cioukoutienian), dar ele sînt de o producţie mult mai recentă. Am văzut că aceste tradiţii continuă foarte tîrziu, în sud-estul Asiei şi, în acelaşi timp, în Australia, şi că în Japonia utilajul de *choppers* de la Nyu şi de la Gogenyama este datat circa 40.000 î.e.n.: triburile care au purtat această cultură întîrziată de *choppers*, pe de o parte în America de Nord, pe de altă parte în Japonia, s-au născut poate din aceeaşi vatră siberiană.

Această cultură, care progresează lent pe continentul american, pînă în Patagonia, aşa cum vom vedea în capitolele următoare, se continuă în America de Nord pînă la circa 5.000 î.e.n. A fost numită protolitic de către O. Menghin, civilizaţie de aşchii şi nuclee de către P. Bosch-Gimpera, dar

Scanned with CamScanner

noi vom adopta aici clasificarea recentă a lui G. Willey (1966) care a numit-o liticul inferior (Lower Lithic), această perioadă corespunzînd cronologic paleoliticului nostru inferior și tipologic așa numitei Old Stone Age din Africa și Asia. Perioada următoare a fost numită de către Willey liticul superior (Upper Lithic), aceste două perioade reprezentînd culturile vînătorilor primitivi, reunite de către H. M. Wormington sub numele de paleoindian.

Liticul superior, care începe între 12.000 și 10.000 î.e.n., este caracterizat prin vîrfuri bifaciale cu retușe care evocă tehnica solutreeană. Cele mai vechi din acest tip sînt vîrfurile de tip Sandia, astfel numite după o peșteră din Las Huertas Canyon, în Noul Mexic, săpată în 1939 de către F. G. Hibben. Sînt vîrfuri bifaciale, cu retușe fine dar neregulate, prevăzute cu un umăr asimetric. Aceste vîrfuri sînt răspîndite în Canada occidentală și în statele mijlocii ale Statelor Unite, Iowa, Colorado, New-Mexico, Texas, Oklahoma și Missuri. O datare cu radiocarbon la 9200 î.e.n., arată că dacă vîrful de tip Sandia apare înaintea vîrfului de tip Clovis, pe urmă aceste două fosile directoare se dezvoltă paralel. Acest din urmă vîrf, lanceolat cu baza concavă, la care retușele constituie caneluri transversale, își datorează numele stațiunii Blackwater, lîngă Clovis, în New-Mexico; o întîlnim în nivelul cel mai adînc (IV), împreună cu vîrfuri de os. În America de Nord, aria culturii Clovis este mai întinsă decît cea a culturii Sandia; ea se întinde în regiunea Marilor Lacuri, de unde este, poate, originară, în centrul, sudul și estul Statelor Unite, în California, o regăsim în America centrală și în America de Sud, în Ecuador. La Lehner Site, o tabără a fost datată 9340±250 î.e.n., ceea ce face să urce începutul acestei culturi cel puțin la începutul mileniului X, în timp ce continuă pînă în mileniul VII paralel cu o a treia cultură caracterizată de un vîrf canelat mai ușor și mai alungit decît cel de tip Clovis; acest vîrf este numit de tip Folsom, după o sta-

Scanned with CamScanner

țiune din New-Mexico, unde au fost strînse nouăsprezece vîrfuri de acest tip. Se pare că vîrful de tip Folsom rezultă din evoluția celui de tip Clovis; anterioritatea vîrfurilor de tip Clovis și de tip Sandia pare dovedită prin faptul că la Sandia Cave, (New-Mexico) un strat de vîrfuri de tip Folsom este situat deasupra unui strat de vîrfuri de tip Sandia, în timp ce la Blackwater utilajul de tip Clovis zăcea dedesubtul aceluia de tip Folsom. Totuși, la Lucy (New-Mexico), vîrfurile de aceste trei tipuri se regăsesc în același nivel, asociate cu oase de bizon și de mamut ceea ce permite să credem că, dacă vîrful de tip Folsom reprezintă o evoluție a celui de tip Clovis, ele au fost, mai apoi, folosite concomitent. Toate aceste vîrfuri sînt asociate unui utilaj pe lame de cuțite, rîcîitoare, dălțițe, cu lustruitoare, cu frecătoare, acestea din urmă arătînd că acești vînători de mamuți și de bizoni începuseră să culeagă vegetalele. Ei cunoșteau de asemenea împletirea coșurilor și foloseau sagaie de lemn, așa cum arată materialul din nivelul inferior (III) de la Gypseum Cave din Nevada, datată prin analiza excrementelor de leñeși uriași, 8505 ± 340 î.e.n.; industria tipică din acest nivel consistă dintr-un vîrf triunghiular, prevăzut cu o limbă de înmănușare îndesată. Dacă nu știm cum se îmbrăcau vînătorii din această epocă, se pare că foloseau sandale din scoarță de copac după mărturia unui eșantion de la Fort Rock Cave, în Oregon, datat 7103 ± 350 î.e.n. În timpul aceluiași mileniu VIII, au apărut noi tipuri de vîrfuri cu caneluri, născute, fără îndoială, din formele precedente: vîrfuri de tip Plainview (New-Mexico), cu baza concavă, datate, în această stațiune, 7850 î.e.n., pe care le reîntîlnim în America de Sud, vîrful triunghiular cu peduncul de tip Scottsbluff (Nebraska), datat la Lime Creek (Nebraska) 7574 ± 450 î.e.n.; vîrful de tip Eden (Wyoming), mai alungit decît cel de tip Scottsbluff și poate mai recent, aceste două tipuri de vîrfuri fiind reunite în grupa numită de tip Cody; vîrful de tip Lindenmeier (Colorado), fără caneluri, cu mici așchieri paralele, pare să fie rezulta-

tul final al evoluției vîrfurilor cu caneluri de tip Folsom, găsite în nivele inferioare ale aceluiași zăcămînt.

Originea acestor vînători rămîne nesigură, dar se pare că se poate reține ipoteza lui Ch. Chard, după care au venit în America la sfîrșitul paleoliticului prin Mongolia, Manciuria, coasta siberiană, Alaska și culoarul liber de ghețuri de la picioarele Munților Stîncoși (Rocky). Totuși, în Yukon (Canada), unde cultura de vînători își face mai întîi apariția, spre 12.000 î.e.n. Mac Neish propune apropieri cu complexul siberian de tip Malta-Bureti.

Perioada arhaică

Paleoindianului sau liticului îi urmează o fază zisă arhaică pe care Willey o împarte în protoarhaic și arhaic (Full arhaic). Aceste faze sînt caracterizate prin dispariția mamutului și bizonului fosil — care continuă să existe încă, în 4926±250 în statul Washington, și în 2333±250 în New Mexico — motiv pentru care domină o cultură de vînători de animale mici (coioți, vulpea deșertului, bobocat, șoarece, gopher) care practicau pescuitul și culesul. Dacă vîrfurile de aruncat, în special acelea de tip Scottsbluff și Plainview, par că evoluează spre vîrful cu peduncul și cu aripi, se asistă la dezvoltarea unui utilaj cioplit sumar, amintind *chopperele și chopping-tools*-urile care reprezintă poate o supraviețuire a tehnicii vînătorilor din liticul inferior. Aceste aspecte tehnice sînt mai ales sesizabile în culturile numite de tip Cochise (Arizona), care se întind peste centrul și sudul Statelor Unite și peste nordul Mexicului; se pot distinge patru (IV) faze în evoluția acestei culturi; I, Sulphur Springs, care începe spre 7350 î.e.n. și în care continuă vînarea mamutului și calului, care va dispărea în perioadele următoare și nu va fi reintrodus decît în secolul XVI, de către europeni; II, Cazador, datat 6190 î.e.n.; III, Chiricahua care se întinde între 4000 și 1000 î.e.n.; IV, San Pedro care vede introducerea agriculturii și a ceramicii.

Scanned with CamScanner

Prima fază corespunde protoarhaicului, răspîndit în sud-estul Statelor Unite și în întreg nordul Mexicului. Este reprezentată în stratul II de la Gypseum Cave, a cărui suprafață este datată 6500 î.e.n., și care închide, asociate unui utilaj litic, oase de leneși, de cal și de cămilă, precum și unelte de lemn. La Ventana Cave (Arizona), această fază ocupă nivelul III, cel mai adînc, unde s-au găsit asociate *choppers*, rîcîitoare, rindele de bazalt, un vîrf foliaceu și un vîrf de tip Folsom.

Din punct de vedere climatic, protoarhaicului îi corespunde perioada numită Anathermale de către anglo-saxoni, care începe spre 8000 î.e.n. și căreia îi urmează, spre 4000, perioada numită Altithermale, caldă și umedă în sud-estul Statelor Unite. Dacă situăm între 7000 și 5000 protoarhaicul, și între 5000 și 2000 arhaicul, această cronologie rămîne valabilă. Astfel, în statul New York, W. A. Ritchie datează paleoindianul 7000—3500, și arhaicul 3500—1300 î.e.n., căruia face să-i urmeze o fază de tranziție (transitional) între 1300 și 1000 î.e.n., care conducea la cultura Woodland, datată între 1000 î.e.n. și 1600 e.n. În Kentucky, trecerea de la paleoindian la arhaicul vechi (Early arhaic) se face lent, împreună cu o fuziune a diferitelor caractere, spre 6000 î.e.n.

Cultura Cochise, care domină această perioadă, participă la ansamblul cultural numit civilizația deșertului, pe motivul răspîndirii sale geografice în regiunile actualmente deșertice din Statele Unite și Mexic; una dintre variantele acestui complex este cultura „des Balcones", care se întinde peste o parte din Texas și în Coahuila din Mexic, unde este datată 6870 și 5300. Inventarul mobil al acestor vînători din deșert consistă din coșuri, plase, rogojini, veșminte din piele, sulițe cu propulsor, bastoane de cules și rîșnițe. Acestei perioade îi aparțin grămezile de scoici care se întîlnesc în special pe malurile rîurilor, în Kentucky și în Tenenssee, și care corespund sambaquis-urilor din Brazilia.

Încă din fazele mijlocii ale culturii Cochise, din perioada Chiricahua, influența culturilor agri-

cole mezoamericane este sesizată, în aşezarea de la Bat Cave New-Mexico; săpătorul, H. W. Dick, a descoperit în nivelul de resturi de bucătărie, datat cu C 14, 1690±290 î.e.n., cele mai vechi resturi de porumb şi de dovleac, anunţînd introducerea agriculturii în faza următoare.

Epoca agricolă

Faza, numită recent „agricultural" de Willey, era numită „formativă" de acelaşi autor şi de Phillips, şi ea este urmată de perioadele clasică şi postclasică care reprezintă în America centrală începutul civilizaţiilor urbane şi formarea marilor imperii. Începutul acestei faze spre sfîrşitul mileniului II î.e.n. şi care reprezintă un neolitic preceramic, corespunde unui climat blînd şi umed numit Medithermal.

Două dintre staţiunile cele mai instructive sînt cele de la Salts Cave şi Mammoth Cave, în Kentucky. Pentru aceasta din urmă, s-au obţinut două date de ocupare, 420±60 şi 28±40 î.e.n., iar ocuparea peşterii Salts Cave se situează între 1190±150 şi 290±200 î.e.n. Intrările acestor peşteri constituiau locuinţe temporare, unde vînătorii nomazi îşi petreceau iarna, în timp ce vara mergeau să vîneze căprioare şi animale mici, să pescuiască şi să culeagă scoici; se pare că mai întîi au cultivat floarea soarelui şi bostanul. În timpul iernii ei lucrau în peşteri, de unde extrăgeau gipsul şi mirabilita cu care trebuie să fi făcut comerţ, aceste produse fiind folosite în farmacie sau în magie.

La Bat Cave, fazei Chiricahua îi urmează faza San Pedro între 1000 şi 500 î.e.n. în timpul căreia este introdusă agricultura reprezentată prin porumb, dovleac şi fasole; faza Mogollon îi urmează, aceasta din urmă fiind născută prin evoluţia naturală a culturii Cochise. Cultura Mogollon, localizată în New-Mexico şi estul Arizonei, reprezintă un aspect local al complexului născut din culturile deşertului, şi este numită civilizaţia producătorilor de panere (Basket Makers). Două alte vetre principale ale sale se situează în Utah şi
 Colorado (Anasazi) şi în sud-vestul Arizonei (Ho-

bokam). Cultura Anasazi (nume împrumutat de la indienii Navajos) este împărțită în trei faze care marchează etapele civilizației producătorilor de panere: Anasazi I, care începe spre 300 î.e.n., în timpul căruia populația practică un seminomadism; Anasazi II, în cursul căreia nomazii se fixează și practică pe larg agricultura, începe la începutul erei noastre; Anasazi III, sau perioada „civilizațiilor modificate" care începe între 400 și 500 și vede introducerea ceramicii. Alte culturi ale producătorilor de panere urmează o evoluție asemănătoare, în timp ce olăria este introdusă spre 350 în aria culturii Mogollon.

Ceramica, absentă în timpul primelor două faze, este înlocuită printr-un mare număr de panere împletite și răsucite, care adesea puteau reține lichid; agricultori, producătorii de panere cultivau porumbul, dovleacul, fasolea, culegeau nuci, ghindă, semințe de floarea soarelui; cîinele și, fără îndoială, găina de India erau domesticiți. Tutunul era, de asemenea, cultivat și fumat în pipe, care sînt adunate în număr mare, în ultima fază. Vînarea caprelor și a animalelor mici păstrează o mare importanță în economia acestor agricultori care se grupau în cătune, constituite din cîteva colibe rotunde. Morții, înfășurați în mantale și pături erau îngropați în peșteri, întovărășiti de sandale împletite și diverse obiecte.

Cultura producătorilor de panere dă naștere, spre 700, civilizației Pueblos, astfel numită de la indienii Pueblos: etapele evolutive sînt astfel datate: Pueblos I, 700—900; II, 900—1100; III, 1100—1300; IV, 1300—1700. Satele, ale căror locuințe sînt construite din cărămidă, încep din faza II, se dezvoltă și sînt adesea construite pe flancul unei faleze, în vaste scobituri, casele putînd să aibă pînă la patru etaje. Altă caracteristică consistă în așa numitele *quivas*, vaste construcții semisubterane, prevăzute cu mai multe săli, cu pereții adesea pictați, servind drept loc de întîlnire pentru bărbați și ca edificiu de cult. Ceramica pictată în culori vii, proprie acestei culturi, reprezintă o lungă tradiție, păstrată încă de către descendenții actuali

Scanned with CamScanner

ai acestor popoare de agricultori. Diverse elemente: incineraţia, deformarea craniilor, cultul curcanilor, casele comune, folosirea turcoazelor... au permis lui P. Radin să susţină originea toltecă a culturii Pueblos. În realitate, mai degrabă decît o emigrare a toltecilor decadenţi, civilizaţia producătorilor de panere a evoluat în cultura Pueblos, fără îndoială, sub influenţa marilor civilizaţii mexicane.

Dacă Pueblos din sud-vestul Statelor Unite au suferit influenţa toltecă, civilizaţia din est, numită Woodland, urmată de cea a movilelor funerare („Mounds"), s-ar fi născut dintr-o adevărată colonizare a Mayaşilor, tot după P. Radin. Aceasta este poate o părere excesivă, dar influenţa culturilor mezoamericane pare sigură în vastele construcţii în piramidă tronconică, prevăzute cu mari scări exterioare, care serveau drept edificii de cult în satele civilizaţiei Mounds, de pe Mississippi mijlociu.

Prima fază a civilizaţiei Woodland, care urmează culturilor arhaice, este numită cultura Adena. Am văzut că începe spre 1000 î.e.n. în statul New York după Ritchie, deşi, în acelaşi stat, unii savanţi reţin data de 2200 pentru aşezarea de la Hunter; altă dată de 650 î.e.n., a fost relevată în Kentucky, şi se pare că s-ar putea admite data mijlocie de sfîrşitul mileniului II, pentru începutul culturii Adena.

Aceşti agricultori, ca şi cei din est, cultivau cerealele, dovleacul şi tutunul, foloseau obiecte de piatră şlefuită, de tip neolitic; ei cunoşteau totuşi arama, pe care o ciocăneau pentru a-i da formele voite. Trăiau în sate, iar mormintele lor sub tumul sînt de incineraţie, ceea ce reprezintă o noutate. Dealtfel, ceramica lor cu fundul ovoidal şi cu decor cu impresiuni (de şnur sau plasă) ne face să ne gîndim la originea asiatică a acestei culturi, analoagă prin unele aspecte cu Jomon, sau cu civilizaţiile siberiene Isakovo şi Serovo; deşi contestată şi problematică o invazie a unui nou val de paleosiberieni nu este imposibilă.

A doua fază este cea numită Hopewell, datată

 între 300 şi 1300 e.n. Morţii sînt acum înhumaţi

Scanned with CamScanner

în colectiv, sub mari tumuli de formă piramidală; riturile funerare sînt dezvoltate și se practică sacrificiul servitorilor în mormintele principilor; influența mezoamericană pare sigură atît în concepțiile arhitecturale cît și în cele funerare. Numeroasele obiecte de aramă se reîntîlnesc printre abundentul utilaj litic, iar aurul și argintul își fac apariția.

Încă de la începutul mileniului II e.n. se dezvoltă, pe Mississippiul de mijloc, o cultură care coboară din aceea a regiunilor de pădure (Woodland) și care este caracterizată printr-o dezvoltare a urbanismului și de aspectul ceremonial al vieții sociale; sanctuarele piramidale dominau marile sate, amintind edificiile Americii centrale, cu toate că de construcție mai puțin îngrijită. De aici se dezvoltă civilizația movilelor funerare care, între sec. XIII și sec. XVII, se întinde peste statele Louisiana, Mississippi, Alabama, Kentucky, Illinois, Missouri, Tenessee și Georgia, în timp ce tradițiile culturii Woodland, se perpetuează în estul Statelor Unite, unde europenii vor intra în contact cu această cultură decadentă.

Poate întemeiată de mayașii veniți prin golful Mexic, civilizația movilelor funerare, a cărei cea mai importantă stațiune este cea de la Etowah, în Georgia, cu cele șapte movile ale sale închise într-o vastă incintă, reprezintă o mare mișcare civilizatorie, pe care o vor moșteni, în oarecare măsură, populațiile de pădure (Woodland) care au distrus această cultură în secolul XVI sau XVII. În timpul celor două secole următoare, europenii s-au făcut stăpîni pe toate teritoriile pe care am văzut că s-au dezvoltat culturile amerindienilor, aducînd o civilizație funciar diferită și, în realitate, inasimilabilă de către purtătorii vechilor culturi.

XIX. AMERICA CENTRALĂ

Perioada paleo și mezo-indiană

Purtătorii civilizației de așchii și nuclee din liticul inferior au venit în America centrală la o dată nedeterminată, dar fără îndoială, aproape contemporană cu instalarea lor în Statele Unite. S-au strîns exemplare din acest utilaj, ca și unelte bifaciale și vîrfuri clasate de către Menghin ca mousteriene, în Mexic, în peșterile din Sierra Tamaulipas și în California de jos, în Jalisco, Hidalgo, în valea Mexicului; zăcămîntul de la Palatul Sporturilor din Ciudad de Mexico a fost datat 9003, și Mac Neish situează către 10000 î.e.n., utilajul de la Foco Diablo. Este, dealtfel, posibil să legăm de aceste culturi primitive așchiile adunate în nivelele cele mai vechi de la Copan, în Honduras.

Cultura liticului superior este reprezentată de vîrfurile de tip Clovis, găsite în Costa Rica și în Panama, de vîrfuri de tip Scottsbluff, de tip Lerma (datate în Statele Unite ale Americii 7320 î.e.n.) și de tip Angostura (datate, de asemenea în U.S.A., 7430) provenind de la Santa Isabel Ixtapan, în statul Mexico; aceste vîrfuri erau asociate cu osemintе de elefanți, zăcămîntul fiind datat 7000 î.e.n. Poate de această cultură de vînători de mamuți trebuie legat celebrul „om fosil" de la Tepexpan, în statul Mexico; aceste oseminte, care aparțineau unei femei, au fost datate 11000 sau 7000 î.e.n., deși o analiză radiocarbon a coborît

această cronologie pînă la 2168±300 î.e.n., dată care pare puțin prea coborîtă; această fosilă este asociată cu o varietate de mamut *Archidiscodon Imperator*, care ar fi unul din ultimii reprezentanți ai faunei cuaternare.

În timp ce se continuă paralel tehnicile liticului inferior și superior, cultura arhaică de tip Cochise se răspîndește peste Mexic; în Coahuila, la Cueva Espantosa, sub aspectul său de cultură „des Balcones", este datată 6870 î.e.n. Acest nou val reacoperă valea Mexicului, unde un aspect din această civilizație numită, de către de Terra, cultura din Chalco, se dezvoltă între 5000 și 4000 î.e.n.; ea se întinde apoi, sub aspectul unei economii de grămezi de scoici[96], spre coastele Atlanticului (Vera Cruz și Tampico), și coasta Pacificului (Acapulco); ajunge apoi în Yucatan și Honduras, în special la Copan.

Perioada litică a vînătorilor este etichetată sub numele de paleoindian (M.D. Coe), denumire folosită și în zona intermediară a Columbiei de către C. Reichel-Dolmatoff, care a marcat aici, de asemenea, două faze stabilite pe diviziunea în unelte obținute prin percuție, care corespund aproximativ liticului inferior nord american, și unelte lucrate prin presiune, experiențele lui D. Crabtree părînd că au demonstrat că canelurile vîrfurilor de aruncat au fost fasonate prin presiune pectorală. Putem, dealtfel, să reținem denumirea de mezoindian, atunci cînd, odată cu introducerea culturii nordice de tip Cochise, economia de vînători a paleoindienilor se diversifică, mulțumită culegerii de scoici. Tot această perioadă va fi martora nașterii agriculturii în Lumea nouă.

Fără îndoială, agricultura s-a născut în America printr-o evoluție internă, fără a suferi influențe tehnice din Lumea veche, în ciuda relațiilor sporadice constatate între riveranii coastelor asiatice și americane ale Pacificului de nord. Această evoluție, care conduce de la o economie de prădători la un stadiu de producători, ne este mai deosebit cunoscută, mulțumită remarcabilelor lucrări ale lui Richard Mac Neish și ale colaboratorilor

săi, la sud de Sierra Tamaulipas şi în peşterile din valea Tehuacan, în Mexicul central (statul Puebla).

Faza cea mai veche este cea de la Ajuereado, în valea rîului Tehuacan, care urcă probabil pînă la 9000 î.e.n. Această perioadă este caracterizată de un utilaj pe lame neregulate (cu marginile neparalele) şi de vîrfuri bifaciale foliacee fără caneluri; ea reprezintă produsul unei populaţii de vînători nomazi de animale mici, între care domină iepurele, marele vînat (caprele şi antilopele) reprezentînd mai puţin de 10% din hrana pe bază de carne în perioada primitivă (Early Ajuereado, 9000—7000 î.e.n.). Plantele sălbatice sînt de asemenea culese în mică cantitate.

Faza următoare este numită El Riego şi începe către 6500, pentru a se termina către 5000 î.e.n. Alături de un utilaj în cadrul căruia se reîntîlnesc vîrfuri de aruncat şi satîre, apar rîşniţe şi pisăloage care arată locul pe care-l ocupă acum hrana vegetală în detrimentul vînătorii. Primele plante cultivate apar în timpul perioadei mijlocii a acestei faze; acestea sînt dovleacul (*cucurbita mixta*) şi pere avocado; fasolea şi ştirul se găseau în stare sălbatică şi la analiza coprolitelor (excrementele fosilizate) omeneşti, E. O. Callen a găsit seminţe de chile (ardei american, *capsicum*), dar nu se ştie dacă el era sălbatec sau cultivat. Chile, fasole, tigvă (*lagenaria siceraria*) şi o varietate de dovleac (*cucurbita pepo*), erau de asemenea consumate şi, fără îndoială, pe cale de a fi cultivate, în peşterile din Tamaulipas, în timpul fazei Infiernillo, aproape contemporană cu faza El Riego.

În cursul fazei următoare, numită Coxcatlan şi datată între 5000 şi 3500, porumbul începe să fie cultivat într-o formă rudimentară, sub forma porumbului primitiv (*pod-pop-corn*) cu randament slab. Celelalte plante, care constituie baza alimentaţiei, dar dintre care doar unele erau folosite, sînt numeroase: diverse specii de fasole, dovleac, ştir, poghircul; tigva, folosită ca recipient, începe să fie cultivată. Dealtfel, din epoca precedentă, s-au găsit în peşteri resturi uscate de ţesături din scoarţă de copac şi se pare că aceasta este faza în

care apar țesăturile de bumbac. Culesul ocupă, de asemenea, un mare loc în economia acestor seminomazi care trăiau în peșteri sau în tabere temporare și care practicau în continuare vînătoarea, după cum atestă vîrfurile de aruncat de mici dimensiuni; agricultura rămîne încă într-un stadiu de grădinărit.

A patra fază numită Abejas, se situează între 3500 și 2300 î.e.n. Fără îndoială, în această epocă anume, nomazii încep să se fixeze în sate permanente, cu toate că agricultura care se perfecționează cu extremă încetineală, nu reprezenta încă baza economiei. Această epocă corespunde în parte fazei Nogales din Tamaulipas, situată între 4500 și 2500 î.e.n., în care s-au cultivat de asemenea porumbul, dovleacul (*cucurbita moschata*) și bumbacul.

În cursul fazei Purron (2300—1200) apare o ceramică prost arsă, imitînd formele vaselor de piatră din epoca precedentă; stîngăcia ceramicii, folosirea masivă a degresanților, îngăduie să credem că ne găsim în fața unei inițiative locale. Casele din pămînt și paie constituiau mici sate de agricultori sedentari, care practicau încă vînătoarea și culegerea. Această cultură corespunde fazei Perra în Tamaulipas, a cărei dată inițială ar fi 2495±280 î.e.n.; porumbul care se cultivă aici pare să provină din regiunile joase și calde ale Mexicului și din Yucatan.

În cursul fazei Coatepec (1900—1500 î.e.n.), continuare a perioadei precedente, ceramica devine mai fină și primește decor pictat. La începutul fazei Ajalpan (1500—900), apar statuetele de teracotă și sînt înălțate în sate construcții ceremoniale. În timpul fazei Santa Maria (900—300), piramidele se înmulțesc și o nouă plantă, roșia, este cultivată, în timp ce este obținut, în sfîrșit, porumbul modern, după lungi încercări de împerechere și de selecționare. Oamenii perioadei Paolo-Blanco (300 î.e.n. — 700 e.n.), sînt agricultori pricepuți, care practică irigația și înalță numeroase centre ceremoniale cu piramide și cu terenuri de joc cu mingea. Stadiul urban caracterizează faza finală numită Venta Salada (700—1500).

Scanned with CamScanner

Faza Coatepec, la începutul mileniului II î.e.n., este contemporană cu începutul epocii preclasice, sau „formativă", care urmează să fie tratată.

Perioada preclasică: olmecii

În cursul perioadei preclasice se nasc primele culturi superioare americane, care pregătesc, în America centrală, venirea marilor civilizații din epoca clasică și postclasică, dintre care cele mai cunoscute sînt cele ale mayașilor, toltecilor și aztecilor.

Nu trebuie totuși să considerăm evoluția civilizațiilor superioare mezoamericane ca pe aceea a civilizațiilor din Lumea veche. În adevăr, societățile mezoamericane sînt ca și rămase într-un stadiu neolitic, pînă la sfîrșitul existenței lor. Căci, deși unele metale au fost folosite încă de la sfîrșitul mileniului II î.e.n., n-a existat realmente o metalurgie. Minereul de aramă era ciocănit, după o tehnică care poate a fost împrumutată de la cultura „old copper" (aramă veche), din regiunea Marilor Lacuri, datată 3000—1000 î.e.n.; și dacă indienii din old copper fasonau arme de aramă, acest metal la fel ca și aurul și argintul, nu era folosit în America centrală decît pentru confecționarea bijuteriilor, a podoabelor: în acest sens bijutierii mezoamericani au cucerit repede o tehnică evoluată, cunoscînd sudura, nituirea și filiera. De asemenea, amerindienii n-au cunoscut roata olarului, ceea ce le-a permis o mare libertate în căutarea formelor vaselor, și nici plugul: ei foloseau bastonul de săpat primitiv, practicau un soi de policultură locală, plantau în același cîmp bostan, fasole, porumb. De fapt, animalul de tracțiune era necunoscut, singurele animale domestice erau cîinele, curcanul semnalat anterior, la care se adaogă albinele crescute pentru miere și, în America de Sud, lama, după 1000 î.e.n. Dacă vechii mexicani au cunoscut, fără îndoială, prin intermediul Chimei, forma roții, așa cum o arată reprezentările de animale puse pe roți unite printr-o osie, aceasta n-a fost folosită niciodată în practică și a rămas ca o curiozitate, adaptată la jucării.

Armele și obiectele vor fi, pînă la sfîrșitul epocii precolumbiene, cioplite în piatră, silex, obsidiană, bazalt, diorit, piatră care putea, cîteodată, să fie șlefuită. Totuși, acești agricultori neolitici, vor inventa, în America Centrală, o scriere sub formă de ideograme și ei vor ajunge la un stadiu urban foarte evoluat. Aceste elemente, care constituie originalitatea civilizației mezoamericane, dovedesc că au evoluat într-un mod independent, chiar dacă au putut să aibă și contacte sporadice cu civilizațiile evoluate din Extremul Orient.

Perioada de maturitate numită preclasică, sau „formativă" de către anglo-saxoni, a fost împărțită în trei faze: veche, mijlocie și recentă, sau tîrzie. Aceste faze sînt datate 2000—1200; 1200—600; 600—0, această datare și împărțire avînd un caracter general și neputînd să se aplice tuturor regiunilor mezoamericane.

Preclasicul vechi care începe, așadar, spre începutul mileniului II, vede înflorirea civilizației numită a olmecilor („oamenii din țara cauciucului"), care este prima dintre marile civilizații americane. Ipoteza lui M. Corrubias, după care această cultură își găsește originea pe coastele Pacificului, Guerrero și Oaxaca, pentru a se răspîndi spre regiunile atlantice, trecînd prin valea Mexicului, este în general admisă; nu este mai puțin adevărat că, în valea Mexicului, această cultură este mai bine reprezentată și că, în același timp, pe coasta atlantică a Tabascoului, la Venta, se găsesc așezările tipice olmece.

În jurul marilor lagune din valea Mexicului, aceste noi populații s-au instalat în sate ale căror locuințe erau făcute din trestii lipite cu argilă, la Tlatilco, El Arbolillo, Copilco, Cuicuilco, Zacatenco. Aceste triburi trăiau din vînătoare, din pescuitul peștelui și al broaștelor țestoase, din capturarea păsărilor cu ajutorul plaselor, din cules și cultura porumbului, a fasolei și a dovleacului. Foloseau o ceramică monocromă, cîteodată incizată, constituită din chiupuri, din cupe și din vase plate cu trei picioare. Veșmintele din fibre vegetale

Scanned with CamScanner

constau din fuste scurte și șorțuri, iar femeile foloseau podoabe și picturi corporale.

Totuși, abia în preclasicul mijlociu, sau olmec II, se dezvoltă civilizația olmecă cu caracterele sale originale, cele două centre de difuzare a acestei culturi fiind La Venta I și Tres Zapotes, în regiunea Vera Cruz, prima din aceste stațiuni fiind datată cu C 14, 800 î.e.n., în timp ce Tres Zapotes a trăit pînă în 175 î.e.n. Una dintre caracteristicile esențiale ale civilizației olmec II este că ajunge la stadiul monumental. Aria de cult de la La Venta este constituită de o imensă piramidă din pămînt bătut, cu baza rectangulară de 130 m lungime pe 65 m lățime, și 35 m înălțime, prelungită în lungimea sa prin două taluzuri paralele, lungi de 85 de m și înalte de 6 m, și prin două ziduri constituind limitele ansamblului sacru; nu încape îndoială că aceste două taluzuri formau locul jocului de pelotă care ar fi o invenție olmecă; acest joc, cu caracter de cult, care se juca cu o minge grea din latex, s-a răspîndit, în urmă, în toată America centrală, cu modificări de amănunt în reguli, pe care noi nu le cunoaștem. Alte caracteristici ale civilizației olmece sînt ceramica neagră lustruită, în formă de pește sau de rață, măștile de teracotă, de jaguar sau animale fantastice, folosite în ceremoniile de cult închinat jaguarului și în ceremoniile funerare care întovărășeau sacrificiile umane. Acestea, care vor deveni caracteristice civilizațiilor mezoamericane, pot fi surprinse în valea Tehuacan, din epoca El Riego. Să semnalăm, în sfîrșit, statuetele naturaliste de teracotă, reprezentînd copii, femei, preoți, un jucător de minge, care confirmă existența acestui joc și care au fost adunate la Tlatilco II, în valea Mexicului. Influența olmecă este de altfel foarte sensibilă în această regiune, unde, la Tlapacoya I apare primul templu în materiale ușoare, înălțat pe o bază de piramidă elementară. Această influență se face de asemenea simțită în regiunea unde se va dezvolta civilizația zapotecă, în faza inițială Monte Alban, în Oaxaca.

Preclasicul final, care începe spre 600 î.e.n., nu reprezintă decît dezvoltarea aspectelor culturale ale perioadei precedente. La Venta este distrusă în această epocă, după o perioadă de apogeu, în timpul căreia orașul s-a acoperit de noi construcții, s-au înălțat altare monolitice și s-au sculptat capete colosale de bazalt, aceste aspecte reprezentînd, împreună cu unele ziduri contemporane de la Monte Alban, singurele elemente de concepție ciclopică în America Centrală. Printre lucrările acestei faze, La Venta II, semnalăm pavajele în mozaic de piatră reprezentînd măști de jaguar, oglinzi îngrijit șlefuite din hematită, ilmenită și magnetită, care au putut servi în cult pentru producerea focului, prin concentrarea razelor soarelui.

În valea Mexicului, la Cuicuilco, s-a ridicat o piramidă circulară din pămînt bătut, cu diametrul de 137 m la bază și înaltă de 20 m purtînd un templu circular. Măsurători cu C 14 au dat datele de 440 ± 300 pentru Tlatilco și 472 ± 250 pentru cultura din valea Mexicului, numită San Angel. Spre sfîrșitul secolului III î.e.n., o erupție a vulcanului Xitle a înțepenit sub un strat de lavă de 5 pînă la 8 m grosime viața orașului Cuicuilco și cultura San Angel.

Perioadele clasice și postclasice: mayașii și toltecii

Perioada numită clasică începe în jurul începutului erei noastre și se împarte de asemenea în trei faze, veche: 0—300, mijlocie: 300—600, și finală: 600—1000. Această cronologie nu poate, totuși, să fie sistematizată. În adevăr, din 300 î.e.n. se poate începe perioada clasică la Teotihuacan, în nordul Mexicului. Această imensă metropolă, „Cetatea zeilor", va domina, începînd din această epocă, culturile mezoamericane. Între 300 și 150 î.e.n. este construită piramida Soarelui, monument gigantic, de 225 m × 222 m la bază și înălțîndu-se în cinci trepte, pînă la 62 m. Complexul monumental se îmbogățește cu fiecare

Scanned with CamScanner

epocă: pînă în Teotihuacan II (180—0) urcă citadela consacrată zeului Quetzalcoatl, piramida Lunii şi „aleea morţilor", legînd aceste două ansambluri arhitecturale; în timpul fazei Teotihuacan II A (0—150) este construit templul lui Quetzalcoatl, în citadelă, iar în epoca Teotihuacan III A (250—400) s-a construit palatul lui *Quetzalpapalotl* lîngă piaţa Lunii, locuinţă princiară cu ale sale patios, sălile sale hipostile, curţile şi porticurile sale, frizele sale, basoreliefurile sale, care dezvăluie înalta treaptă de desăvîrşire arhitecturală atinsă de amerindieni.

Este posibil ca cetatea să fi suferit o primă distrugere spre 450, dar între 650—700 a fost distrusă definitiv Teotihuacan IV, fie în urma luptelor interne, fie mai de grabă de toltecii care au fondat Tulla, puţin mai la nord, spre 850.

Influenţa Teotihuacanului s-a exersat pînă departe în sud, în Guatemala, leagănul civilizaţiei Maya, şi în special la Kaminaljuyu. Acest nume modern, însemnînd „colina morţilor", acoperă una dintre cele mai vechi cetăţi din ceea ce va fi aria culturii maya; începuturile sale, după autori, sînt situate între 2000 şi 1300 î.e.n., perioada preclasică a acestei cetăţi, durînd pînă la 200 e.n. Monumentele acestei perioade rămîn, totuşi, mai puţin cunoscute, căci piatra n-a fost folosită şi materialele uşoare pe care le conţineau n-au supravieţuit deloc. În epoca clasică, influenţa Teotihuacanului este atît de sensibilă în inventarul funerar şi în special în ceramică, cît şi în monumente, că ne putem gîndi la o adevărată migrare a populaţiei din Teotihuacan spre Kaminaljuyu, emigraţie care nu poate să se situeze decît după 450, şi care corespunde fazei Esperenza în care, în adevăr, influenţa Teotihuacanului este cea mai afirmată.

Una dintre staţiunile maya în care stratigrafia este mai bine stabilită, este cea de la Dzibilchaltun, lîngă Merida, în nordul peninsulei Yucatan. Data de 975$\pm$340 î.e.n., obţinută pentru nivelul cel mai adînc al staţiunii, este cea mai veche din regiunea pămînturilor joase. Perioada

preclasică (formativă), care se întinde între 1000 î.e.n. și 100 e.n., este împărțită în patru faze (I, II A, II B și III) de către săpători, care au folosit o secvență mai nuanțată decît diviziunile obișnuite. Între 100 și 200 se distinge o epocă de tranziție care corespunde perioadei Matzanel (clasicul vechi) a cetăților maya din Peten (Tical și Uaxactun); fazei Tzakol (clasic mijlociu), din aceeași regiune îi corespund primele faze ale perioadei vechi (Early period) de la Dzibilchaltun, datată între 200 și 500, a doua fază (500—800) corespunzînd fazei Tepeu 1 și 2 din Peten, Tepeu 3 reprezentînd la Dzibilchaltun o nouă fază de tranziție (800—900), în urma căreia civilizația cetății ajunge la apogeul său, în prima sa fază (*pure*) și în a doua fază (*modified*) și în perioada de înflorire (*florescent*), datată între 900 și 1500: urmează o scurtă fază de tranziție, caracterizată printr-o ceramică pictată, negru pe crem, înaintea perioadei decadente (postclasică), împărțită în două faze, desfășurîndu-se între 1200—1550. Am dat aici cronologia joasă, o cronologie lungă stabilită pe o diferență de interpretare a calendarului maya, face să înceapă două secole mai tîrziu perioada clasică (Matzanel).

Această perioadă clasică, care este cea a Vechiului imperiu maya, vede dezvoltîndu-se cetățile maya care ajung la apogeu; în adevăr, este posibil ca populațiile acestor cetăți, în epoca preclasică să nu fi fost maya, în timp ce toltecii sînt cei care au întemeiat Noul imperiu, în epoca postclasică: astfel, perioada clasică, sau Vechiul Imperiu, rămîne singurul propriu-zis maya. Vechiul Imperiu este acel al marilor metropole religioase în pămînturile joase: Seibal, Altar de Sacrificios, în Guatemala; Tical Uaxactun, Piedras Negras în Peten; Bonampak în Chiapas; în sfîrșit, în Yucatan, Uxmal, Dzibilchaltun, Chichen Itza, Coba, Yaxuna.

Elementele monumentale esențiale: observatoare, piramidele cu trepte, suportînd temple, marile esplanade, rampe de scări, culoare descoperite și inele de piatră servind jocului de pelotă, locu-

ințele preoților, demnitarilor, se reîntîlnesc în toate cetățile maya cît și în cetățile din Mexic: Monte Alban, în Oaxaca; Xochicalco, în sudul Mexicului; Tajin, cetate totonacă, la est de Mexic.

Cît despre origina acestor concepții arhitecturale și a artei mezoamericane, s-au propus numeroase apropieri cu unele caracteristici din civilizația Lumii vechi, fără să se țină seama de factorii cronologici, evocîndu-se templele khmere, locuințele malayo-indonesiene, sculpturile hinduse de la Amaravati, ceramica de tip Ian-șao, arta epocii Ciou în China, sau a perioadei Dong-son. De asemenea, s-a mers să se caute în *ziggurat*-ele mesopotamiene modelele teocaliilor mexicani; prea puține din aceste apropieri îndrăznețe și prea superficiale pot reține atenția și pare preferabil să admitem o evoluție autonomă a artei mezoamericane, vagile asemănări putînd foarte bine să se explice prin această observație elementară că structurile mentale și religioase sînt identice la toți oamenii care, puși în fața unor probleme similare, le-au rezolvat în mod mai mult sau mai puțin analog, în perioade și în arii geografice atît de îndepărtate unele de altele, încît orice influență a unei culturi asupra alteia pare foarte improbabilă.

Între sec. VII și XII asistăm la o perioadă de decadență, întretăiată de violențe și distrugeri, provocate de apariția popoarelor nou venite din nord: toltecii și chichimecii, zapotecii și mixtecii, în sfîrșit aztecii care apar în secolul XII.

Toltecii, care au jefuit probabil Teotihuacan, au întemeiat Tula, la mijlocul secolului IX, și și-au întins imperiul asupra văii Mexicului, în timp ce Teotihuacan, distrus, influențează încă noile fundații periferice de la Xochicalco și de la Cholula, în teritoriul olmecilor „istorici". Monte Alban IV, care datează din secolul IX, este poate un oraș zapotec. Cetatea, curînd părăsită, a trecut sub dominația mixtecilor, întemeietorii orașului Mitla și a servit de cimitir.

În secolul X, cetățile maya din Peten și din
 Chiapas sînt părăsite din cauza fie a revoluțiilor

populare, fie a secătuirii solului prea sărac pentru a hrăni o populație care s-a înmulțit prea mult. În același timp, spre 987, regele din Tula, acel Acatl Topilzin, învins de către preoții zeului războiului Tezcatlipoca, a emigrat spre Yucatan unde, cu toltecii care i-au rămas credincioși, a întemeiat Mayapan și a organizat o ligă împreună cu Itzaii stabiliți la Chichen Itza: sub această influență toltecă va începe noul imperiu maya care se dezvoltă în tot timpul epocii preclasice.

Pe platoul central, chichmecii au distrus Tula și s-au instalat în special la Cholula. Spre 1200, Tajin este părăsit, în timp ce au apărut (în 1163) mexicanii, popor Nahua, care a primit numele de azteci, după acela al țării lor de origină, Aztlan, a cărui situare în nordul Mexicului rămîne problematică. În 1345, după lungi lupte contra toltecilor și tecpanecilor, ei s-au instalat într-o insulă din lagunele Mexicului, unde șeful lor Tenoch a fondat Tenochtitlan care a devenit actualul Mexico. Aztecii, moștenitorii vechilor culturi mexicane, își vor întinde, de asemenea, hegemonia peste un mare teritoriu și imperiul pe care l-a distrus Cortez, între 1519 și 1522, este al lor.

Scanned with CamScanner

XX. AMERICA DE SUD

Vînătorii paleoindieni

Ca şi în nord şi în centrul Americii, primele valuri de populaţie care pătrund în America de Sud erau purtătorii uneltelor grosolan cioplite din aşchii şi nuclee. Cea mai veche staţiune cunoscută pare că este cea de la El Jobo, în statul Falcon, în Venezuela, unde uneltele de cuarţită, între care se găsesc piese bifaciale, ar putea să urce pînă la sfîrşitul mileniului XV î.e.n.; un material identic a fost strîns la Muaco, lîngă Vela de Coro (Falcon), asociat unor oseminte de mastodont şi gliptodont, care au servit de mîncare acestor triburi, datate 12.300±500 şi 10.350±500 î.e.n.

În Peru, această civilizaţie de vînători primitivi se reîntîlneşte în Pampa des Fossiles şi la Pampa de Parjan, la Pampa de San Pedro şi pe terasele vechiului lac Lauricocha, unde se dispune de o datare de 7565±250 î.e.n. Se regăsesc elementele acestui utilaj în Chile (El Chanar, El Sauce) şi în Pampa Argentină, unde diversele aspecte au primit o denumire particulară: tandilian din peşterile Ojo del Agua şi del Oro în Sierra de Tandil, olivian de la Caleta Olivia, în Patagonia de Sud, claromechian de la Claromeco, în regiunea Tres Arroyos, olivian de la grămezile de scoici din golful San Jorge. În Uruguay, zăcămîntul de la Catalan Chico a dat aşchii şi nuclee de tip tandilian. În extremitatea de sud, în Ţara

de Foc și în strîmtoarea lui Magellan se găsește astfel de utilaj în grota de la Milodon, lîngă Puerto Natales, unde nivelul este datat 8382±400, precum și în grămezile de scoici din insulele Englefield și Vivian, în Marea Ottway, datate 7248±1500. În Patagonia chiliană, în peșterile Pali Aike și Fell, s-au găsit vîrfuri analoage acelor din cultura vînătorilor din America de nord, cele de la Fell fiind canelate și cu baza în formă de coadă de pește, asociate unui utilaj de așchii și de rîcîitoare de bazalt: nivelul inferior de la Fell este datat 8650±300 î.e.n., iar acela de la Pali Aike, 6689±450; s-ar părea, așadar, că sosirea vînătorilor înarmați cu vîrfuri de aruncat ar fi fost contemporană cu aceea a purtătorilor utilajului pe așchii și nuclee.

Vîrfurile vînătorilor din a doua perioadă, corespunzînd liticului recent din Statele Unite, sînt relativ rare; în Patagonia și în Țara lui Magellan, ele caracterizează faciesurile solanian numit astfel după golful Solano (teritoriul Chubut) și toldenian (după Toldos, pe teritoriul Santa Cruz); toldenianului I îi aparține cultura din primul nivel din peștera Fell care datează ansamblul din mileniul IX, pentru faza sa inițială. Alte urme ale vînătorilor au fost identificate în nordul Argentinei, în Bolivia și mai ales în Ecuador, în stațiunea El Inga, lîngă Quito; din nivelul inferior, urcînd pînă la începutul mileniului VII, s-au strîns, asociate cu unelte de obsidiană sau bazalt, vîrfuri cu caneluri de tip Clovis.

Cu toate că nu putem proceda aici la o analiză a artei rupestre sudamericane, se cuvine să semnalăm importanța sa și amplorarea ariei sale de răspîndire. Începe din toldenian II și se dezvoltă pînă dincolo de începutul erei noastre, trecînd prin trei faze evolutive, mergînd de la naturalismul originar la un seminaturalism, pentru a termina printr-un schematism care ajunge pînă la geometrism. Mărturiile acestei arte rupestre abundă în America de Sud, se reîntîlnesc, de asemenea, în America centrală, în Statele Unite și pînă în Alaska.

Culegătorii mezoindieni.

Pe cînd cele două culturi de vînători mai înainte descrise şi care se întîlnesc în celelalte părţi ale continentului american într-o epocă contemporană, reprezintă complexe care se leagă de paleoliticul recent, perioada care se deschide corespunde unui mezolitic, şi îşi găseşte paralele în cultura arhaică din Statele Unite şi în dezvoltarea celei mezoamericane. Am văzut, în capitolul precedent, că G. Reichel-Dolmatoff numeşte mezoindiană această perioadă intermediară în Columbia.

Tipul de „civilizaţie" cel mai răspîndit de-a lungul tuturor coastelor americane este cel numit al „Grămezilor de scoici" sau „Concheros". Culesul scoicilor devenise una din activităţile economice esenţiale ale populaţiilor de pe coastă care, se pare, coborau din vînătorii anteriori, purtători ai culturilor liticului inferior (cultura de aşchii şi nuclee). Am putut constata că, în urma retragerii marilor gheţari cuaternari, numeroase triburi au trăit din culesul scoicilor ale căror resturi au constituit grămezi considerabile: aşa s-a întîmplat şi pe coastele Danemarcei şi în Japonia în epoca Jomon, sau în Indochina în timpul hoabinhianului. În Lumea veche, grămezile de scoici se situează, în general, între mileniile VI şi II î.e.n. În America durează şi mai mult, pentru că au continuat, în Brazilia, pînă la începutul erei noastre: noi nu vom lua aici în consideraţie decît perioadele iniţiale.

În Panama, *Concheros* de pe coastele Pacificului (Cerro Mangote) sînt datate 4850 î.e.n. şi ele continuă pînă în 1150 î.e.n., în perioada Monagrillo, în care este introdusă ceramica pictată. *Concheros* din Columbia se pare că sînt contemporani cu această din urmă fază din Panama (Monagrillo). În Venezuela *Concheros* din Cerro de las Iguanas, sînt dataţi 3600 î.e.n. şi faza finală a complexului Manicuare, la Punta Gorda, 1050. Această cultură se întinde spre est şi sud în Guyana şi în Brazilia unde a fost special studiată sub numele de *sambaquis*, termen din dialectul

tupi-guarani însemnînd „movilă de scoici". *Sambaquis* sînt numeroşi şi larg răspîndiţi în Brazilia, unde se disting patru faze de evoluţie. Prima fază (faza A a lui Hurt-Blasi), care urcă pînă într-o perioadă friguroasă, în care apele aveau un nivel mai scăzut decît actualmente, este datată, în insula Santo Amaro (statul São Paulo), 5327± 1300; A. Laming-Emperaire situează această fază între mileniul VII şi IV; unelte, cioplitoare, uneori şlefuite, se întîlnesc în staţiunile din interiorul ţării şi în special la Lagoa Santa. La sfîrşitul acestei perioade ne aflăm într-un climat optim (Atlithermal) care provoacă o ridicare a nivelului apelor şi constrînge pe locuitori să se stabilească mai departe de vechile ţărmuri. Această fază (B) este datată 2128 la Guaraguacu. S-au găsit în utilaj piese sumar cioplite, analoage acelor din perioadele precedente, asociate cu obiecte noi: cuţite de os, străpungătoare din colţi de pécari, pandantive făcute din scoici sau din vertebre de peşte. Spre mileniul I î.e.n., începe faza C, concomitent cu scăderea nivelului marin din Medithermal. Vechi *sambaquis* părăsite în perioada creşterii apelor, sînt reocupate, aşa cum s-a observat în Ilha das Rosas, în golful Paranagua. Faza finală D, care este martor al unei noi ridicări a nivelului maritim, a fost datată în insula de los Ratos (Parana), între 150 şi 450 e.n.

În interiorul Braziliei şi, în special, în bazinul fluviului Parana şi al afluenţilor săi, sînt instalate grupe de culegători cu utilaj grosolan, care descind, fără îndoială, din primii vînători din liticul inferior, cărora le aparţin craniile de la Lagoa Santa. Anumite triburi din interior cunoşteau vîrful cu peduncul, aşa cum se vede din descoperirea unui astfel de vîrf în depunerile de la Jose Vicira, în bazinul fluviului Ivai, într-un nivel de utilaj pe aşchii şi cioplitoare, datat în mileniul V. Culegătorii stabiliţi spre bazinul inferior a lui Rio Parana constituie o cultură care a primit numele de altoparanian (Menghin); ea a început în zorii mileniului VIII sub aspectul cul-

turii pe aşchii şi nuclee; în cursul unei a doua faze, situate între 6000 şi 3000, s-au găsit tîrnăcoape şi unelte cioplite bifaciale, care serveau pentru a săpa şi a planta; asistăm, fără îndoială, aici, la crearea autonomă a unei agriculturi, sub forma unui grădinărit primitiv. În cursul celor două etape următoare, între 3000 şi 1000, influenţa culturilor neolitice vecine permite dezvoltarea unei agriculturi adevărate şi apariţia ceramicii.

Ultima cultură primitivă din America de Sud este aceea denumită Ayampitin, după o staţiune eponimă din Pampa de la Olaen (provincia Cordoba), în Argentina. Ea este caracterizată prin vîrfuri foliacee alungite cu baza rotundă, numite vîrfuri de tip Ayampitin, asociate cu unelte de piatră (frecătoare „manos"), atestînd importanţa culesului în economia acestor vînători. Această cultură este datată 5970 la Ayampitin şi 6012 în peştera de la Intihuassi (Sierra de San Luis). Spre 3000, la Ayampitin şi în adăpostul sub stîncă de la Ongamira (Cordoba), apare un orizont cuprinzînd vîrfuri triunghiulare cu baza plată şi vîrfuri pedunculare care reprezintă un aspect nou al civilizaţiei acestei regiuni, căruia i s-a dat numele de ongamirenian; ceramica este prezentă în perioadele finale, datate din ultimele două secole înaintea erei noastre.

Începuturile culturilor agricole

Maniera în care stadiul agricol s-a statornicit în America de Sud rămîne încă problematică şi subiectul controversat. Se pare, în actualul stadiu de cercetare, că prioritatea aparţine populaţiilor de pe coastă, din Peru. Între începutul mileniului V şi mileniul III se dezvoltă o cultură de pescari şi de culegători. Ei foloseau cîrlige de os pentru pescuit, vîrfuri de aruncat pentru vînătoare, pietre pentru a sfărîma grînele obţinute, poate, prin metode specifice grădinăritului; fibrele vegetale sînt folosite pentru producerea rogojinilor şi plaselor; fasolea (*phaseolus limensis*) este

cunoscută şi, poate, cultivată. Cele trei centre ale grupului meridional sînt Chilca, Nazca şi Paracas; spre nord, unde acest tip de cultură pare mai recent, staţiunea cea mai importantă este Huaca Prieta, în valea rîului Chicama, ale cărei faze iniţiale sînt datate 2430±270 î.e.n. In primele faze, locuitorii staţiunii se hrăneau cu moluşte şi arici de mare, cu rădăcini şi fructe sălbatice; apoi apar primele plante cultivate, sub forma de chile, fasole, bumbac, dovleac; după vechile datări ale lui J. Bird, reluate de P. Rivet, acestea două din urmă apar cu prioritate la Huaca Prieta spre 1016±300 î.e.n., în timp ce alţi autori urcă pînă la 3000 prezenţa bumbacului pe coastele peruviene; originea sa rămîne încă enigmatică şi nu se ştie dacă este indigen sau dacă a fost importat din Asia. Bumbacul a fost folosit la producerea plaselor de peşte şi a ţesăturilor servind de cuverturi. Nu se găseşte porumb decît după 1400 î.e.n., în staţiunile de pe coasta centrală, în timp ce numai spre 1200 î.e.n. se întîlnesc primele vase ceramice, grosolane şi fără decor, venite fără îndoială din regiunile septentrionale. În aceeaşi epocă este cunoscut alunul american, în timp ce spre 1000 î.e.n., este domesticită lama, în regiunile andine.

Coastele Ecuadorului, la nord de Peru, sînt ocupate de către o populaţie de culegători de scoici şi de plante sălbatice, care trăiau în aşezări fixe. Interesul acestei culturi rezidă în vasele ceramice care îi sînt specifice. Prima serie este numită de tip Valdivia, pe care evoluţia ceramicii a îngăduit să fie împărţită în patru faze, A, B, C, D. Olăria din faza A, cu impresiuni de unghii şi de pieptene, este situată între 3000 şi 2500 î.e.n., prima dată, obţinută în afara vreunei stratigrafii, nu pare să poată fi reţinută căci ar însemna că olăria ar fi apărut în această parte a Americii în mileniul III, adică mai mult de un mileniu înainte de Peru. După săpătorii staţiunii, B. Meggers, C. Evans şi E. Estrada, ceramica de la Valdivia A ar fi derivat din Jomonul vechi sau mijlociu, din Japonia meridională: relaţiile

între Japonia și Ecuadorul neolitic sînt fără îndoială foarte puțin probabile, și ar fi mai simplu să se recunoască că acest tip de ceramică cu impresiuni, care rămîne foarte elementar, a putut fi folosit în diverse regiuni ale lumii fără să fi fost neapărat nevoie de influențe reciproce. Spre 2000 î.e.n., paralel cu faza Valdivia C, un al doilea curent cultural, foarte învecinat cu Valdivia, numit Machalilla începe să se dezvolte pe trei faze; se pare că această cultură derivă din cultura Valdivia, care dispare spre 1500, în timp ce se continuă faza Machalilla C, care, la sfîrșitul mileniului II î.e.n., sub influența elementelor mezoamericane care au introdus porumbul și agricultura, a constituit civilizația Chorrera.

Se pare că în Columbia, pe coasta Caraibelor, apare pentru prima oară ceramica pe continentul american. Este o ceramică foarte grosolană, datată cu radiocarbon 3000 î.e.n. Această ceramică înflorește în cadrul unor grupuri de culegători care constituiau grămezi de scoici, la sfîrșitul perioadei numite de către Reichel-Dolmatoff: „vechii locuitori ai grămezilor de scoici" (Arhaic Sheel-mound Dwellers); în mileniul II este introdusă cultura maniocului, începînd din Venezuela, cu o ceramică mai evoluată numită „barrancoidă", iar mai tîrziu porumbul este adus din Mexic, spre epoca în care apare și pe coastele peruviene.

Ascensiunea culturilor urbane

La începutul mileniului I î.e.n., unele popoare din America de sud sînt în posesia elementelor (ceramică, agricultură, sate fixe, etc.) care le permit apoi să ajungă la un stadiu înalt de civilizație. Totuși, culturile urbane și statele structurate nu vor exista decît în regiunile nord-occidentale ale continentului, aria marilor civilizații întinzîndu-se din Bolivia, în Columbia, Peru rămînînd centrul cel mai strălucitor al acestei înalte culturi care a iradiat pînă în bazinul Amazoanelor. Așa cum se vede în America Centrală, în special la mayași, mileniul I este o perioadă de maturizare, în tim-

pul căreia se nasc marile civilizații sudamericane. Împărțirea cronologică și denumirile rămîn nestabile, după autori: se acceptă în general un prim orizont, situat între 800/700 și 300/200 î.e.n. zis orizontul Chavin, sau perioada rituală (cultist); totuși R. Larco Hoyle, care contestă realitatea acestui orizont Chavin, plasează în Peru, între 1250 și primii ani ai erei noastre, o perioadă pe care o numește evolutivă sau formativă. În Columbia, Reichel-Dolmatoff numește, de asemenea, „formativă" perioada ce acoperă primul mileniu, în timpul căreia se dezvoltă satele agricole de pe coasta Caraibelor, născute, după el, din fuziunea curentului venezuelean, care a adus maniocul, și a curentului mexican care, odată cu porumbul, a făcut cunoscut indigenilor și tipul de ceramică pictată evoluată și figurinele de argilă. Cu toate că o denumire unificată de „formativă" pare, pînă la urmă, că ar trebui să fie reținută, voi expune aici părerile generalizate despre dezvoltarea culturilor preincașe.

Monumentul dominant al acestei perioade ar fi „Castillo" de la Chavin de Huntar, în nordul Perului; este un sanctuar monumental, prevăzut cu mari terase etajate străpunse de galerii, care reprezintă fără îndoială un centru de pelerinaj. Zidurile sînt decorate cu basoreliefuri cu subiecte mitice stilizate, în care domină felinele. Data construirii acestui sanctuar este situată la mijlocul mileniului I î.e.n. și specialiștii sînt de acord în credința că acest centru a difuzat în întreg Peru elementele caracteristice ale acestei perioade, difuziune care ar fi lăsat să se creadă că a existat un soi de imperiu, a cărui capitală era la Chavin. R. Larco Hoyle, bazîndu-se pe caracterul evoluat al arhitecturii și sculpturii monumentului, îl localizează în epoca de apogeu a culturii peruviene, adică un mileniu mai tîrziu, și neagă existența unui orizont Chavin, părere paradoxală și care trebuie primită cu rezervă. Oricare ar fi epoca de construcție a acestor sanctuare și locul ocupat de stațiunea Chavin în cursul perioadei formative, caracterul esențial al acestei perioade este naște-

Scanned with CamScanner

rea unei arhitecturi urbane. Se începe să se construiască mici platforme de piatră sau de adobe (ceamur servind la facerea cărămizilor sau a paiantei), pe care se înalţă templele, de exemplu la Las Aldas, pe coasta centrală. Curînd, sînt înălţate piramide cu trepte, de piatră sau de cărămidă crudă, pe care se construiesc temple. Cele mai vechi sanctuare se pare că au fost localizate la Cotosh, lîngă Huanuco, în regiunea centrală a Perului, de cercetătorii japonezi care l-au datat la sfîrşitul mileniului III; încă nu se ştie care sînt relaţiile lor reale cu sanctuarele din epoca „Chavin", care se pare că au suferit influenţa civilizaţiei olmece La Venta.

Alte caracteristici comune ale staţiunilor din această epocă sînt reprezentările de feline şi de şerpi, simboluri ale unui cult generalizat, a cărui origină trebuie poate căutată la olmeci şi, mai ales, seriile ceramice: brună-neagră cu decor geometric incizat sau cu angobă neagră. Formele acestor vase afirmă de asemenea o originalitate a lor, faţă de culturile arhaice precedente: ele reprezintă feline, sau capete de oameni şi sînt adesea prevăzute cu o toartă formînd un cioc în formă de scară de şa.

În ciuda acestor elemente comune, fiecare mare centru din această epocă prezintă caractere particulare şi fundamentale care dezvăluie diversitatea reală a complexelor culturale constituind ansamblul perioadei formative. Staţiunea cea mai veche a acestei culturi este cea de la Vicus, pe coasta de nord, unde, în prima fază, s-a găsit o ceramică făcută cu mîna, fără decor şi o ceramică cu linii incizate care, după Larco Hoyle, constituie o perioadă precupisnique. În perioada următoare, numită Cupisnique (o analiză a dat data iniţială de 715±200 î.e.n.), după o staţiune de pe coasta de nord, aproape de Trujillo, metalul rămîne în continuare necunoscut, iar piatra şi osul sînt folosite ca materiale de bază, dar piatra servea şi la sculptarea figurinelor de divinităţi: ceramica incizată, castanie şi neagră îşi face apariţia, cu formele sale antropomorfe şi zoomorfe. Locuinţele sînt făcute din

Scanned with CamScanner

cărămidă crudă, înălţate pe baze de piatră şi aceşti agricultori cunoşteau, în afară de vegetalele vechi, patatele dulci şi cartoful.

Pe coastele centrală şi meridională se dezvoltă paralel culturile Ancon şi Paracas (datate 307 ± 200 î.e.n.), ai căror purtători, care locuiau adesea în peşteri, trăiau mai ales din pescuit, prelucrau lemnul şi piatra şi deveniseră neîntrecuţi în împletituri. Ceramica aparţine grupului Chavin, dar erau folosite culori mai variate: brun, negru, alb, galben, roşu, albastru deschis.

În ultimele secole ale acestei perioade Paracas, la Changoyape, în valea rîului Viru, la Salinar, apare metalul, exclusiv sub forma lucrărilor de aur; aurarii de la Viru ştiau să sudeze, să lamineze, să ajureze şi să ciocănească „au repoussé" şi se pare că aşa s-a născut metalurgia americană, fie în aceste regiuni, fie în Columbia. Cultura din valea Viru, pe coasta de nord, din care cultura Mochica şi-a însuşit numeroase elemente, este destul de bine cunoscută. Locuinţele, reprezentate în ceramică, aveau etaje, acoperişuri cu dublă pantă, ferestre pătrate şi dreptunghiulare; oamenii din Viru formau un popor de războinici, care îşi tatuau faţa şi erau înarmaţi cu mici scuturi şi cu măciuci de piatră şi de aramă. Făceau muzică cu tobe, flaute şi naiuri şi ştim, din ceramica lor, că ei cunoşteau pluta de trestie.

Ultima perioadă este caracterizată printr-o ceramică modelată, pictată cu alb pe roşu, care se întîlneşte la Viru, la Nazca, la Salinar în valea rîului Chicama, la Santa. Această fază caracterizată dealtfel la Paracas, Chiripia (Anzii bolivieni), Gallinazo, este numită „a experimentatorilor"; ea se termină spre începutul secolului III e.n., dar data sa iniţială variază, după aprecierile autorilor, între secolul III î.e.n. şi secolul II e.n. Culturile locale, care scoboară din perioadele precedente, au între ele relaţii mai largi, deşi fiecare „experimentează" tehnici noi în ceramică, arhitectură, metalurgie, agricultură. Sînt săpate canale ca să se stabilească un sistem raţional de irigaţie. Urbanizarea este gîndită din nou: lo-

Scanned with CamScanner

cuirea se concentrează și se găsesc sate de plan circular, în timp ce sînt înălțate temple de piatră pe platforme și se construiesc fortărețe; este prelucrată arama și este aliată cu aurul. Aceste transformări permit dezvoltarea culturilor clasice în perioadele următoare.

În același timp, în Ecuador, către 500 î.e.n., începe faza numită Bahia, care va dura un secol și în cursul căreia, în regiunea Manebi și în insula La Plata se înalță sate în jurul marilor sanctuare.

În Columbia se dezvoltă cultura San Augustin, care începe spre 600 î.e.n. după Reichel-Dolmatoff; ea este caracterizată mai ales de sculpturi monolitice, care au fost comparate cu cele din perioada Chavin, din Peru. Această cultură ar fi continuat sub o formă evoluată, pînă în secolul IX e.n., sub numele de San Augustin Epignal. Aurăria columbiană, care se dezvoltă începînd din această epocă pînă la sosirea spaniolilor, ajunge la o înaltă treaptă de desăvîrșire, prin stilurile Colima, Tolima și Muisca, Quimbaya sau stilurile regionale din Darien și din Popayan. Jose Perez de Barradas, care a studiat amănunțit bijuteriile columbiene, este de acord cu Meggers, Evans și Estrada, în a găsi o origină asiatică temelor desfășurate în această artă.

Civilizațiile clasice

Perioada care corespunde clasicului și postclasicului mezo-american este împărțită de către Larco Hoyle în trei faze: apogeul 1—800, fuziunea 800—1300, imperială 1300—1533. După secvențe mai curent admise, prima perioadă este denumită a înfloririi sau a meșterilor (Masters craftsmen) și începe din 200 e.n. Este epoca statelor unificate, în care domină trei culturi: Mochica în nord, Nazca pe coasta de sud, Tiahuanaco în regiunea lacului Titicaca.

Spre coasta de nord și în special în văile rîurilor Chicama și Viru, se dezvoltă o civilizație numită Mochica, sau protochimu, pentru a marca legătura cu cultura Chimu care îi urmează. Aceas-

tă civilizație ne este cunoscută prin miile de vase ceramice modelate sau pictate dezgropate din morminte. Într-o primă perioadă, vasele globulare cu toartă în „scară de șa", redau pictate cu negru sau ocru pe un fond deschis, scene variate ilustrînd viața cotidiană sau mitologia, reprezentări de lupte între războinici sau între monștri. În fasolele, ce se află în mijlocul acestor scene, adesea dispuse în registre, Larco Hoyle a încercat să vadă o scriere ideografică, comparabilă cu ideogramele maya. În a doua perioadă, spre secolele V sau VI, apar vasele portrete, cu reprezentări realiste care dezvăluie un oarecare fond de cruzime în o civilizație, unde prizonierii de război erau sacrificați și condamnații de drept comun erau mutilați, jupuiți de piele de vii sau lapidați.

Dacă în ceramica lor, au dat dovadă de veritabile talente de sculptori, populația Mochica, n-au fost mai puțin arhitecți pricepuți: pentru irigarea cîmpurilor construiau canale lungi de mai bine de 100 de kilometri, mergînd să capteze izvoarele tocmai dincolo de munți; colibele populației erau grupate în jurul platformelor piramidale de cărămidă crudă, printre care domină „Huaca del Sol", aproape de Trujillo care, cu ai săi 700 000 de metri pătrați la bază, este cea mai mare piramidă sud-americană. Cu toate că piesele de aurărie sînt rare, se poate vedea că mochicas știau să aurească argintul, care-și face acum apariția, și cunoșteau plumbul, ca și tehnica cerii pierdute.

Cei mai pricepuți aurari din această epocă erau oamenii din Lambayeque, ale căror morminte au dat capodopere în care aurul și argintul sînt amestecate; știu să sudeze arama, să cizeleze și să ajureze metalul, să-l fileze, cunoșteau tehnica filigranului și încrustația pietrelor prețioase (turcoaze) în metal; din aur confecționau nu numai bijuterii și pandantive, dar și vase, cuțite, măști ale divinității feline.

Pe coastele sudice domina cultura numită Nazca de către A. Kroeber și împărțită în două

Scanned with CamScanner

faze, A şi B. Ceramica este pictată, mai degrabă decît modelată, cu reprezentări naturaliste (păsări, peşti) sau fantastice (himere, monştri hibrizi) şi cu scene de luptă sau de cult. Arta textilă era dezvoltată dar metalurgia rămîne mult mai puţin savantă decît în nord. În aceleaşi regiuni, altă cultură dominantă este cea de la Paracas-Necropolis, studiată de către Dr. Tello. Această cultură ne este cunoscută dintr-o vastă necropolă, unde, în camerele subterane, corpurile erau mumificate în poziţie ghemuită şi înfăşurate în pături cu frumoase desene geometrice; viscerele erau conservate în coşuri.

Principalele culturi din interior sînt cele de la Recquay şi de la Tiahuanaco. După Larco Hoyle, Santa ar fi fost centrul iniţial al culturii numite Recuay sau Callejon de Huaylas. Particularitatea ceramicii acestei culturi rezidă în faptul că este acoperită cu o angobă albă, pe bază de caolin; motivul pumei este dominant. Modelele de case din teracotă dezvăluie o arhitectură complexă, de locuinţe cu curţi interioare, terase şi scări.

Este epoca din care datează fundarea celebrei cetăţi în ruină, aflată la 4000 metri altitudine în *puna* boliviană, lîngă micul sat Tiahuanaco. Se pare că, la fel cu Chavin, ne găsim în faţa unui centru religios, unde monumentele, adesea din blocuri mari de gresie sau de bazalt, legate prin legături de aramă, au fost poate construite, aşa cum sugerează W. C. Bennet, de către pelerinii care se adunau în fiecare an în acest loc: aceasta ar explica izvorul enormei forţe de muncă necesare pentru o asemenea lucrare de titani şi raţiunea pentru care mai multe monumente asemănătoare au rămas neterminate. Vocaţia religioasă a cetăţii apare în legendele Incaşilor, după care tocmai la Tiahuanaco, zeul Viracocha a creat oamenii; celebra poartă monolitică cu imaginea zeului, numită „Poarta Soarelui", atestă importanţa acestui cult în metropola religioasă, pentru care una din caracteristici rezidă în înaltele statui masive, îngrijit şlefuite, în care personajele sînt

doar schițat modelate în piatră. De această primă fază a civilizației Tiahuanaco se leagă o ceramică roșie, în care domină formele de feline și de condori.

Civilizația Tiahuanaco asigură legătura între faza de înflorire și cea de expansiune sau cea a constructorilor de cetăți (City Builders), situată aproximativ între 600 și 1000; unii autori continuă această perioadă pînă la 1200, în timp ce Larco Hoyle plasează între 800 și 1300 o epocă pe care o caracterizează printr-o „fuziune" a vechilor culturi.

Oricum, una dintre culturile dominante ale acestei epoci de constructori de mari centre urbane, în jurul palatelor și ansamblelor religioase înconjurate de incinte, este cea de Huari (sau Wari) în valea rîului Mantari, pe înaltul platou peruvian. Se crede, în general, că Huari au suferit influențele culturii Tiahuanaco și că expansiunea populației de la Huari a răspîndit o formă provincială a culturii Tiahuanaco; totuși, considerînd relațiile existente între Huari și Tiahuanaco, începînd de la originea acestei cetăți, nu este imposibil, așa cum susține Larco Hoyle, ca Tiahuanaco să nu fie decît „un produs al culturii Huari pe platoul înalt" (p. 146, *Peru*).

La începutul perioadei care se deschide, în primele secole ale mileniului II e.n., perioadă numită de către unii autori „a noilor regate", cultura Huari, cu variantele sale locale, domină în cea mai mare parte din Peru; pe cînd se vedea în manifestările plastice ale acestei epoci o formă degenerată și schematizată a motivelor culturii Tiahuanaco, s-a dat acestei arte numele de stil „epigonal", denumire acum părăsită. Revoluția care se pare că are loc în această epocă este, mai întîi, socială. Guvernele teocratice au devenit militare și în orașele construite după un plan regulat, palatele și edificiile civile primează asupra monumentelor religioase. Este o epocă de confuzii urmată de o izbucnire, spre secolul XIII, în cursul căreia se constituie mai multe state, dintre care principalele sînt cel al populațiilor Chinchas, în

jurul orașului Ica, cel al populației Puquinas, în jurul orașului Arequipa, acel al populației Quechuas în jurul orașului Cuzco, nucleu al viitorului imperiu Inca; în regiunea Ancon se dezvoltă cultura Chancay, cu ceramica sa grosolană, albă, cu statuarul său primitiv care reprezintă un regres față de epoca precedentă.

Totuși, civilizația dominantă a acestei perioade este aceea a populației Chimu, care urmează în nord celei a populației Mochica; cultura lor este născută din cultura Mochica, dar influențele culturilor Huari și Lambayeque i-au modificat dezvoltarea. Chimu constituie un popor de războinici, al cărui imperiu se întinde în tot nordul Perului. Ceramica de tip Chimu, mai plastică decît cea de tip Mochica, este foarte numeroasă, olarii trebuind să facă față unei atît de mari cerințe încît în epoca incasă, vasele vor fi făcute în matriță; sînt vase globulare cu toartă în scară de șa, cu fundul plat, avînd formele cele mai diverse, animale, legume, personaje; ele sînt, în general, acoperite cu o cuvertă neagră plumburie și strălucitoare. Moștenitori ai aurarilor din Lambayeque, meșterii chimuși excelează în acest domeniu, în care au creat lucrări de cea mai mare finețe. Arhitecți, au lăsat în capitala lor, Chuan-Chan, un model de oraș din cărămidă crudă, constituit din patru cartiere dreptunghiulare independente, închise fiecare de un zid înalt de paiantă; edificii cu mai multe etaje se pare că erau palate, sau locuințe ale conducătorilor. Zidurile erau împodobite cu motive geometrice și naturaliste. Morții erau mumificați și înmormîntați, așezați în gropi, cu mobilierul lor funerar.

Chan-Chan va fi incendiat de către chimuși înșiși care nu voiau să cadă în mîinile incașilor. În timp ce Tiahuanaco era în declin și se răspîndea cultura Huari, în jurul fortărețelor de la Sacsahuaman și de la Killke, se năștea cultura incasă. În 1438, data începutului domniei lui Pachacuti Inca Yupanqui, începe pe neașteptate expansiunea incașilor care, după supunerea marelui Chimu, și-au întins imperiul lor din Ecuador

Scanned with CamScanner

pînă în Chile. Moștenitoare a culturilor trecute, civilizația incașilor reprezintă o strălucită epocă, de mare bogăție, în care agricultura era foarte dezvoltată, în timp ce o vastă rețea de drumuri permitea supravegherea militară a tuturor părților imperiului. Se construia încă din cărămidă, dar arhitecții incași știau să înalțe admirabile orașe de piatră între care Machu Pichu rămîne unul dintre modele. Ceramica, variată, continua tradițiile vechi și în special cele ale culturilor Tiahuanaco-Huari. Din această perioadă, folosirea bronzului se generalizează, fierul fiind cunoscut începînd din epoca Chimu.

Semnalăm apariția în această epocă a așa-numitului „Quipu", sistem de benzi de culoare ale căror noduri nu reprezentau, fără îndoială, o scriere așa cum susțineau cronicarii spanioli ci, fie un mijloc mnemotehnic pentru a reține cuvinte, fie un sistem care permitea calculele.

Strălucitorul imperiu Inca s-a năruit după 1532 în fața armelor de foc ale spaniolilor lui Francisco Pizarro. În 1572, Tupac Amaru, ultimul Inca ce mai domnea la Vilcabamba, a fost executat.

CRONOLOGIE

PALEOLITICUL INFERIOR ȘI MIJLOCIU

CRONOLOGIE			EUROPA		AFRICA		ASIA	
geologică	litică	absolută						
Würm II	Paleolitic mijlociu	40 000	Mousterian	Neanderthalieni		Fauresmithian	Mousterian	
		80 000	Așchii Levallois		Gamblian	Sangoian		Neanderthalieni
Würm I		100 000						Anyathian final
Riss/ Würm	Paleolitic		Acheulean final	Micoquian	post Kanjerian arid		Soanian recent	
				Premousterian				
		150 000		Oameni de la Swanscombe și Steinheim			Fenho	
			Acheulean superior					
Riss		200 000		Tayacian		Acheulean tipic	Ciukou-tien (loc. 15)	

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE			EUROPA	AFRICA	ASIA
geologică	litică	absolută			
Mindel/ Riss	vechi evoluat	Tire-nian II 250 000	Levalloisian Acheulean mijlociu	Oldoway IV Pluvial kanjerian sau kama-sian II	Soanian vechi
			Acheulean inferior		Anyatian vechi
		Tirenian I	Clactonian	Interstadiu	
				kamasian Acheulean vechi	
Mindel	Paleolitic	500 000	Abbevillian Vértesszöl-lös Maueran-throp	Oldoway III	Cioukou-tien (loc. 13)

Scanned with CamScanner

Günz / Mindel	vechi	Milazzian 800 000 Sicilian	Choppers Choppers de la Vallonet	Pluvial kamasian primele bifaciale	Atlantrop Ciadantrop Homo habilis	Presoanian	Sinantrop (foc) Pitecantrop copilul de la Modjokerto
Günz	primitiv	1 250 000		Oldoway II	(Chellean I sau chelleo-Acheulean)		
Villafranchian		1 800 000 Calabrian		Pebble culture Oldoway I Pluvial kaguerian	Zinjantrop şi Australopiteci	Ubeidiya	Megantrop

Scanned with CamScanner

ANATOLIA PREISTORICĂ
Paleolitic – Neolitic – Calcolitic

CRONOLOGIE			CULTURI			AMUQ	COMPARAȚII
3 000	Calcolitic	Recent	Tars: începutul Bronzului Întemeierea Troiei			G	Egiptul tinit
				Can Hassan I	Beycesultan XX (3200)	F (3500—3200)	Gawra-Uruk
3 500			Mersin XII A (oraș fortificat)			E (3900—3500)	Gerzeean
4 000			Mersin XVI Mersin XVII				Ghassulian
		Mijlociu				D (4300—3900)	Merimdian Obeidian Faium A
			Mersin XIX	Can Hassan 2 A			
4 500			Mersin XX	Can Hassan 2 B	Beycesultan XL (4600)	C (5000—4300)	Halafian
5 000		Vechi	Mersin XXIII	Can Hassan 3 apariția ceramicii pictate		B (5600—5000)	Samara
			Mersin XXIV		Hacilar V		
5 500		Recent				nivel de distrugere	Hassuna
			Çatal Hüyük I	*Neolitic vechi*	Hacilar VI Hacilar IX (5614)		
6 000			Mersin XXXIII			A	*Sebilian III*

Scanned with CamScanner

6 500	Neolitic	Vechi cu ceramică	Ç.H. IX (6350) apariţia metalelor Çatal Hüyük XII (6700)	*preceramic* (protoneolitic) Suberde III (6750) (6 200—5 600)	Jarmo Muallafat (Jericho) Neol. A.
7 000 9 000		Mezolitic:	peşterile de la Karain peşterile de la Beldibi peşterile de la Belbaşi	utilaj microlitic Adăpostul A de la Tekke-köy	Karimshahirian Zarzian (Irak) Natufian
10 000 superior 15 000		Aurignacian	Epipaleolitic din peştera Palanli Gravuri şi picturi de la Kumbacagi Picturi de la lacul Hayatli Gravuri de la Beldibi Sculpturi de la Karain Pietre gravate de la Oküzimi		Nahal Oren Sebilian II Peşterile pictate franco-cantabrice
50 000 mijlociu 100 000 inferior		Moustero-Levalloisian	Straturile IV şi III de la Karain Straturile V şi VI de la Samandagi Straturile E — F de la Beldibi Utilaj levalloisian de la Erghazi	dinte de neanderthalian	Shanidar Muntele Carmel Acheulean palestinian
		Bifaciale acheulene: Gaziantepe-Dülük			

Scanned with CamScanner

SIRIA ŞI PALESTINA PREISTORICE

CRONOLOGIE		CULTURI					COMPARAŢII
3 000				Ras Shamra IIIa		Bet Shan XVII—XVI Cultura Esdrelon	Amuq G
		Calcolitic recent					Uruk Gerzeean Obeidian
3 500		Ghassulian	cultură megalitică	Ras Shamra IIIb			
						Jericho VII	
4 000	Preceramic-ceramic	Calcolitic		Ras Shamra IIIc			Mersin XVII Amuq C Halaf
4 500		vechi	Hama L	Ras Shamra IVa Ras Shamra IVb	Byblos Neol. M.		
5 000				Ras Shamra IVc		Jericho VIII	Samarra
					Byblos Neol. A	(Yarmukian)	
5 500		Tahunian II		Ras Shamra Va			Amuq B Hassuna Hacilar IX Amuq A
					Ramad Neol. A.		
6 000				Ras Shamra Vb		Jericho IX (Jerichoian)	
		Tahunian I			Beidha I		Jarmo
6 500			Munhatta Mureybat		Ramad		
7 000			IV vîrf săgeată cu crestătură		Beidha VI	Jericho PPNB	Muallafat Çatal Hüyük
7 500 9 000		Natufian	III Microlitism accentuat (el-Khiam)			Jericho PPNA	Tardenosian
			II Microdălțiță „tardenosiană" (el-Wad)				
			I tradiție paleolitică			Jericho natou-fian	Zarzian Sebilian Capsian
11 000							

	Paleolitic superior	Faza VI lamele cu spate rabătut	Kebarian	
		Faza V dălțițe prismatice	Atlitian	
		Faza IV predominanță aurignaciană	Antelian superior	Magdalenian
		Faza III dezvoltarea aurignacianului	Antelian inferior	Badarostian
		Faza II forme aurignaciene		Solutrean
35 000 Würm II/III		Faza I utilaj de tranziție vîrf de tip Emireh	Emirian	
80 000 Würm II		Neanderthalianul din Palestina Levalloiso-mousterian superior } et-Tabun Levalloiso-mousterian inferior }	Amudian (—45 000) Mousterian	Cap Beyrouth Ksar Akil Yabrud Yabrudian
Riss/Würm				
		Acheulean superior/Micoquian = et-Tabun		
		Acheulean superior: Yabrud-et-Tabun — Umm Qatafa		
200 000				
Riss		Tayacian: Yabrud — Cap Beyrouth — et-Tabun — Umm Qatafa		
Mindel/Riss Günz/Mindel		Acheulean superior: Beqaa de la Ierusalim — Banat Yaqub Ubeidiya		Oldoway II

Scanned with CamScanner

EGIPTUL PREISTORIC

CRONOLOGIE		EGIPTUL DE JOS	EGIPTUL DE SUS			COMPARAȚII	
c. 3 100		Prima dinastie tinită: Egiptul unificat				Amuq G	Uruk recent
3 200		Protodinastic: regele scorpion					
3 300	Neolitic	Maadian	Gerzeean recent	Nagadian	Eneolitic (Predinastic)	Amuq F Mersin XII A	Uruk și Gawra vechi
3 400	Neolitic	el-Omari	Gerzeean vechi	Nagadian	Eneolitic (Predinastic)		
3 600	Neolitic	el-Omari	Amratian	Nagadian	Eneolitic (Predinastic)	Amuq E Ghassulian	Obeidian II
3 800	Neolitic	Merimdian	Badarian		Eneolitic (Predinastic)		
4 000	Neolitic	Merimdian					Obeidian I
4 200		Faium B	Tasian			Amuq D Beycesultan	Halafian
4 500		Faium A				Amuq C	

Scanned with CamScanner

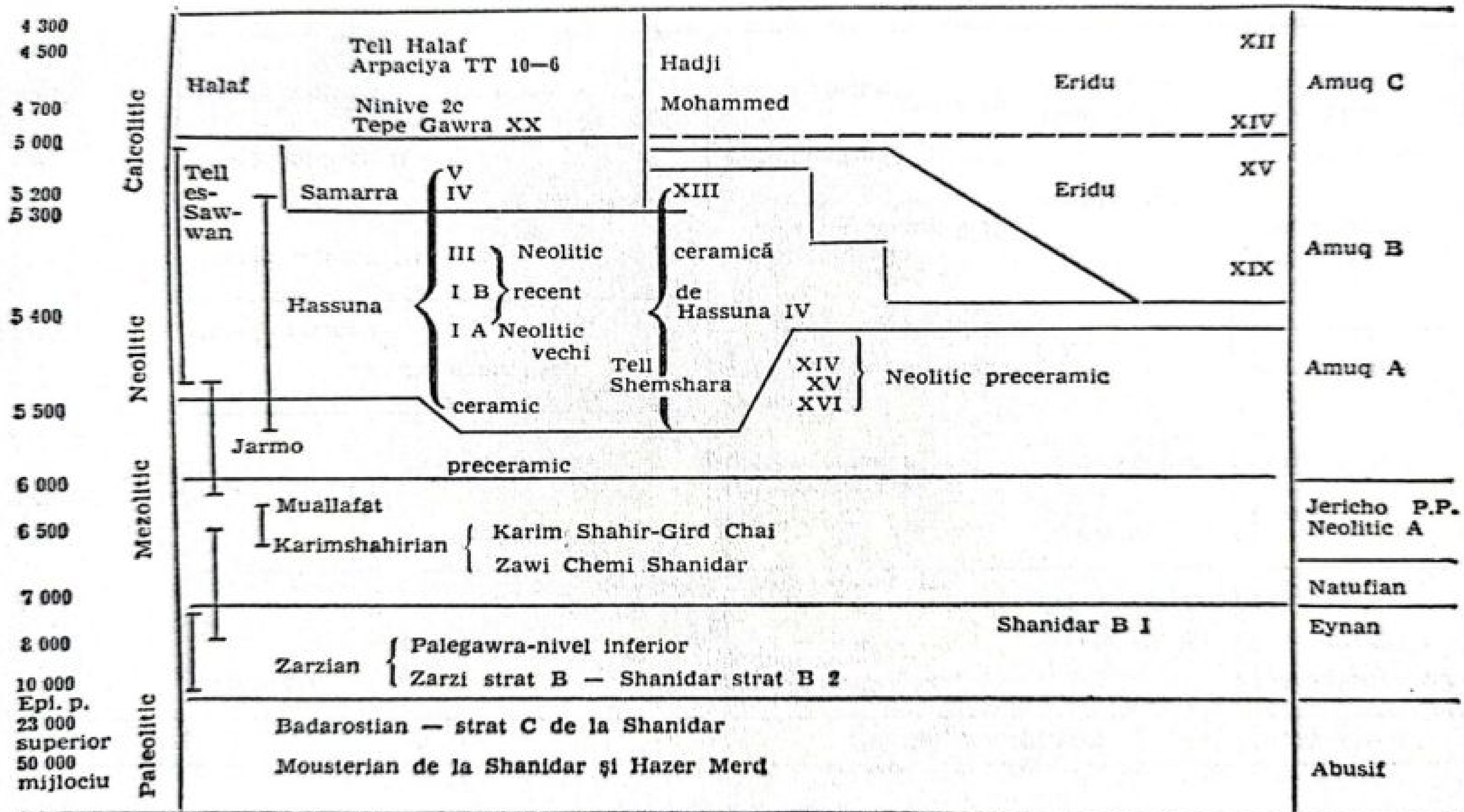
6 000		Hiatus		Jericho Çatal-Hüyük	Hasuna
Epipaleolitic 10 000	Heluan (Mezolitic?)	oaza Harghe Microlitic	Sebilian III		Natufian
superior		Epilevalloisian	Sebilian II (11 000) Sebekian (12 000) Silsilian (14 000)	Zarzian	peşteri decorate
20 000 (Paleolitic)		Harghian	Sebilian I		Aurignacian
50 000 mijlociu 50 000 (Paleolitic)		Levalloiso-harghian Levalloiso-mousterian	Musterian primitiv		Mousterian
100 000 inferior (Paleolitic)		Acheulean superior Acheulean Chelleo-Acheulean	Aşchii clactoniene		Acheulean
200 000	Prechellean de la Abbasieh (pseudo-chalossian)				Abbevilian

Scanned with CamScanner

MESOPOTAMIA PREISTORICĂ

CRONOLOGIE	NORD		SUD			COMPARAȚII
2 900 3 000	Gawra	Gawra X A VIII Ninive 4	Djemdet Nasr		Uruk IIIc—IIIa Nippur XIV—XII	Amuq G Susa C
3 100 3 200	recent	Tell Brak	Uruk recent		Uruk V—IVa Nippur XVI—XV	
3 300 3 400	Gawra mijlociu	Gawra XI A—XI Ninive { casa circu-lară	Uruk mijlociu	Eridu II—III Nippur XX—XVII	Uruk VIII—VI (templul Inanna)	Amuq F
	Gawra vechi	Gawra XII A—XII	Uruk vechi	Eridu V—IV Ur = Obeid III	Uruk XIV—IX	Susa B
3 500 3 600 3 700	Obeid recent	Gawra XIII Ninive	Obeid II	Eridu VII—VI Uruk XVIII—XV (templul Eanna) Ur: Obeid II potopul din Ur		Amuq E
3 900 4 100 4 300	Obeid vechi	Arpaciya Gawra XIX—XV Ninive 3	Obeid I	Eridu XI—VIII Ur = Obeid I Tell el Obeid		Amuq D Susa A

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

LUMEA EGEEANĂ

CRONOLOGIE	CRETA	GRECIA ŞI CICLADE	COMPARAŢII
1 100	Subminoic	Submicenian-Dorieni	Salamina
		Tirint-Teba	
1 200	Creta Acheeană	Pilos — Micene; palate cu Megaron	Troia VII B
1 300		ziduri ciclopiene	Kition
	Minoic recent III	Helladic recent III	Troia VII A
1 400	Stilul palatului	Kakovatos Dendra	Enkomi
1 450	Minoic recent II	Heladic recent II	
	Aheii la Cnossos	Heladic recent I; cești de la Vafio, primii tholoi	Ugarit recent
1 500			
	Stil naturalist	Micene: cercul mormintelor B, A	Imperiul Hitit
1 550	Minoic recent I		
1 700	Minoic mijlociu III	Heladic mijlociu	Kalopsidha
		Orhomenos III	Invazia hixosă
	vase de tip Camarès	Haghia Irini	
1 850	Minoic mijlociu II	olărie miniană	Imperiul mijlociu
	scris	Filacopi	Troia VI
2 000	Minoic mijlociu primele palate	sosirea aheilor?	

		Heladic vechi III	Orhomenos II Lerna IV	Cicladic vechi	Ur III Fillia
2 300	Minoic vechi III				
2 500	Minoic vechi II	vechi II	Lerna III	Pelos-Melos Syros	Troia III Ambeliku
2 700	Minoic vechi I	vechi I	Palea Kokkina		Troia II
			Protocicladic		
3 000	Subneolitic de la Cnossos și	Neolitic recent	Dimini Chios-Samos-Poliohni Saliagos		Tars B.A.I. Troia I Erimi
3 500	Faistos				
4 000					Obeid I
4 500		Neolitic din Argolida	Corint-Lerna-Nemeea „Koïné" neolitic		Beycesultan XL
5 000					

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE	CRETA	GRECIA ŞI CICLADE	COMPARAŢII
5 300		Franşthi-Sesklo clasic { Neolitic mijlociu	Samarra Trulli
5 500		Neolitic vechi = Elateea	Hasuna
			Haçilar IX
5 800		Presesklo Nea-Nikomedia II	Hirokitia
6 000	Neolitic vechi la Cnossos	Protosesklo	Ras Shamra Vb
6 300		Neolitic vechi I Nea-Nikomedia I	Mersin XXXIII
6 500		de la Sesklo-Argissa-Sufli	
7 000		Protoneolitic tesalian	Çatal Hüyük XII
8 000		Mezolitic recent de la Franşthi	
			Natufian
10 000 20 000		Paleolitic superior Asproşaliko III Asproşaliko II	Romanelli
40 000		Kokkinopilos şi Asproşaliko I	
50 000		Mousterian în Macedonia-Peloponez	

Scanned with CamScanner

ITALIA PREISTORICĂ

CRONOLOGIE	SICILIA	I. EOLIENE	ITALIA DE SUD	ITALIA DE NORD	ITALIA CENTRALĂ	COMPARAŢII
1 800 Recent 2 000 Calcolitic vechi	peştera de la Chiusazza Conca d'oro Sant'Ippolito Malpasso Serraferlicchio Conzo San Cono-Piano Notaro	Piano-Quartera (Polada) (Lagozza-Rinaldone) Piano-Conte	Cultură megalitică Gaudo (morminte cu cuptor) Piccioni IV	sosirea vaselor campaniforme culturi palafitice Polada Remedello	Rinaldone Asciano: 2425	Minoic mijlociu Alcalar-Palmella Unetice Campaniforme Minoic vechi Heladic vechi
Neolitic 2 600 recent	Diana Stentinello	olărie monocromă roşie Diana (3 faze)	Diana (Lagozza) Piccioni V	Lagozza (curentul Chassey-Cortaillod) Arena Candide 13—9	Lagozza (peştera „all onda") Diana (Norcia)	morminte megalitice ceramică cu şnurul Larissa
3 200 Neolitic 3 800 mijlociu	Stentinello ceramică pictată şi imprimată	Serra d'Alto Castello II (Felci-Ripoli) Castello I Castellaro	Serra d'Alto (meandru-spiral) Piccioni VI Felci Ripoli Matera	(Danubian II) Chiozza Arena Candide 20—17 Fiorano (Chassey-Matera) Arena Candide 24—21	Sasso (peştera Patrizzi)	Danubian II Danilo-Cortaillod Campignian Vinča c Dimini

Scanned with CamScanner

4 400 Neolitic vechi	(Ceramică imprimată) Stentinello		Peştera de la Piccioni VI Molfetta-Leopardi	Arena Candide VI nivelele 28—35		Danubian II Sesklo Halafian
5 000 Mezolitic	Corruggi Sperlinga			Arena Candide VII		Tardenosian Azilian
10 000 Paleolitic superior	Niscemi Cala dei Genovesi Fontana Nuova		I Romanelli II (Romanellian) III	Arena Candide VIII Broion Romanellian Gravettian	Gravettian Circeean	Asproşaliko Kostienki Molodova
40 000 Mousterian 80 000			Romanelli IV	Grimaldi Broion Quinzano	Pontinian de la Monte Circeo	
Acheulean Clacto-Abbevillian Abbevillian —500 000			Valle Giumentina Clactonian şi Levalloisian	Quinzano-Rio Correchio Quinzano	Torre in Pietra	

Scanned with CamScanner

IRANUL PREISTORIC

CRONOLOGIE	MESOPOTAMIA NORD ȘI ORIENTUL APROPIAT	IRAN: ZAGROS NORD ȘI CENTRAL	IRAN: NORD ȘI NORD-EST	IRAN: SUD ȘI SUD-EST	MESOPOTAMIA SUD ȘI ORIENTUL MIJLOCIU
3 000 3 100	Gawra recent	Godin Tepe V Giyan V D	Sialk III 6–7 Yarim Tepe	Susa Ca	Djemdet Nasr
3 200		Cioga Mish	Hissar I C Geoy M	Tall-i-Iblis V	Uruk recent Mundigak I
3 350 3 500	Gawra vechi		Sialk III 4–5 Hissar I B	Tall-i-Iblis IV Susa B	Uruk vechi
3 600	Obeid II	Pisdeli I			Obeid II
3 750			Rey I B	Iblis III	
		Pisdeli II Giyan V C	Hissar I A (cultura Hissar)	Bakun A III Jaffarabad III	Kili Ghul Mohammed
3 900 (Calcolitic recent: 3 000–3 900)			Sialk III 1–3	Mussian Tall-i-Gap II b Susa A Susiana d	
4 000		Giyan V B		Tall-i-Iblis II	
4 100	Obeid I	Tepe Siabid		Tall-i-Gap I	Obeid I
		Dalma Tepe		Susiana C Jaffarabad II	

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE		MESOPOTAMIA NORD ŞI ORIENTUL APROPIAT	IRAN			MESOPOTAMIA SUD ŞI ORIENTUL MIJLOCIU
			ZAGROS NORD ŞI CENTRAL	NORD ŞI NORD-EST	SUD ŞI SUD-EST	
4 200	Calcolitic vechi	Gawra XIX		cultura Chashma Ali	Tall-i-Iblis I	
4 400					Tall-i-Bakun B II	
4 600		Arpaciva TT 9—6 →	Tepe Giyan V A →	Sialk II; Rey I A Hotu	Tall-i-Bakun B I	
4 800						
5 000		Halaf (Samarra)		Sialk I 4—5		
					Jaffarabad ←	Hadji Mohammed
5 300	Neolitic	Hassuna V	Hadji-Firuz (ceramică pictată)	Sialk II — 3		
		Hassuna IV →				XV
5 500			Godin Tepe VII			
		Hassuna →				Eridu XIX
5 700						
6 000						
		Jarmo ceramic	olărie monocromă →	Tureng Tepe I →	Ali-Kosh	
6 300						

6 500	„Gazelle Mézolithic" Mezolitic	Jarmo preceramic	Tepe Sarab	Hotu		
			Tepe Gurān	Belt (soft ware)		
7 000						
7 500		Zawi Chemi Shanidar	Tepe Asiab			Sanghao Ghar-i-Mar
8 000			Ganj-i-Dareh II începutul olăriei			
		Palegawra				
8 500		Zarzian	Ganj-i-Dareh I (8450)			
				Ghar-i-Kamarband		
9 000		Natufian				
			Mousterian şi Aurignacian de la Ghar-i-Khar	(Belt cave)		

Scanned with CamScanner

AFGANISTAN – PAKISTAN

CRONOLOGIE	AFGANISTAN	BELUCISTAN	INDUS	INDIA	COMPARAȚII
1 000			cultura Djhoukar		Perși și Mezi în Iran
1 500	Mundigak		Cimitirul H de la Harappa		
1 600	V	Shahi-tump	Amri	Lothal	
1 700		Dabár Kot expansiunea Kulli	d Mohenjo-		Babilon:
1 800	3	R.G. IV Niaj Buthi	III c daro Chanhu-daro	Kalibangan 1665	Perioada kassită
1 900		porturile fortificate din Mekran	matur Kot Diji	II A Harappean	Anau III
			b 1869 i.e.n.		Hissar III
2 000				Rodji I—B	
2 100	IV 2	Damb Sadaat III Perlano Ghundai	a vechi. 2083 i.e.n.	I A 2080 i.e.n.	Gungunum din Larsa
2 200	1	c	b 2090 i.e.n. II	2093 i.e.n. 5	Naramsin Ur III
2 350	6	II b	II	3	Hissar IIb
		R.G. III Kulli	Preharappa 2335 i.e.n.	preharappa 1	
	5	a	a	2371 i.e.n.	
2 500		Anjira			Akkadian
•	III 4	Nal IV D.	2605		
2 650			d		Dinastic vechi

Scanned with CamScanner

		3	I		c		
2 800		2	Pirak				
		1	K.G.M. IV	C I	Amrian		Hissar II a' sfîrşitul perioadei Uruk
2 950	II		R.G. II	III	b		
			Kili Ghul	Togau B			
3 100		6	Mohammed III	A II	a		
3 250	I	3	Rana Ghundai I				Sialk IV
		2				sfîrşitul paleoliticului	
				Anjira I	sfîrşitul paleoliticului		
3 400		1	II			(Late Stone age)	Tall-i-Iblis IV
3 600					(Late Stone age)		Sialk III 5—7
3 800							
4 000			I				
5 000	Ghar-i-Mar ceramic						
7 000	Ghar-i-Mar				IV		Jarmo
30 000	Hazar-Sum				Sanghao III II	Adamgarh (Late Stone age)	Natufian
300 000	Acheulean?				Soanian I		Abbevilian

Scanned with CamScanner

INDIA

CRONOLOGIE	NORD ŞI VEST	DEKKAN	GANGE	COMPARAŢII
250 300	Alexandru cel Mare		Imperiul Maurya	
500	Perşi ceramică neagră lustruită		cultura olăriei negre lustruite Hastinapura	cultura Dong-son
700		difuzarea fierului		Imperiul Med
800			Chirand II	Imperiul Asirian
900	Cultura Djhoukar		cultura vaselor cenuşii pictate (Doab) Atranjikhera	
1 000				
1 100	olărie neagră şi roşie Rangpur III	dezvoltarea aramei şi bronzului Sanganakallu I 2	culturile Gangelui mijlociu } Sonpur, Chirand, Rajghat	
1 200				
1 300	ceramica roşie strălucitoare	Hallur II B	Kausambi olărie de culoare ocru	Hoabinhian recent
	Somnath I Ahar	Tekkalakota II		

Scanned with CamScanner

1 400	Rodji I B	Sanganakallu I 1	Hastinapura-Noh { Doab	
1 500	Burzahom III Lothal II Rangpur II B	Hallur { II A I	Ahicchatra Alamgirpur I { cultura depozitelor de aramă	Mundigak V
1 700	Desalpar I A			
				Amri III
1 900	Rodji I A Rangpur II A Malwa	Tekkalakota I Brahmagiri IB Utnur	sfîrşitul vîrstei pietrei recente	
2 100	Lothal I	↓ IV Piklihal/Brahmagiri I A		Preharappa
2 300		III		
2 500		II		Damb-Sadaat II
	Burzahom I (Neolitic)	I Maski I		
5 500				Ghar-i-Mar
Epoca pietrei: recentă	Langhnaj (microlitic)	Adamgarh Kondapur-„ţestoase“	ocuparea văii Gangelui	Hazar Sum
Epoca pietrei: mijlocie	Soanian recent Staţiunile din Beas	Khandivli Madrasian		
Epoca pietrei: veche	cioplitoare Soanian vechi	Nevasa bifaciale de la Narbada		

Scanned with CamScanner

STEPELE EURASIATICE

CRONOLOGIE	PARTEA EUROPEANA	PARTEA ASIATICA	COMPARAȚII
200 + 0 −	Proto-slavi urne funerare	Pazirik Taștîk	
200 400	Pianibor Sarmați satele diakoviene	Bașadar (fier)	Noin Ula
600 800	Sciți Ananino Cimerieni	Tagarean Sarmați	comptuare grecești in Pontul Euxin
1 000 1 200 1 400	morminte cu șarpantă	Andronovo Karasuk	regatul Urartu Sialk VI
1 600	morminte cu catacombă Abașevo Poltava	Glaskovo Taza-Bagh-lab Andronovo Afanasievo	Godin Tepe

Scanned with CamScanner

		Nordul Pontic		
1 800		Curgan	(final)	Tureng Tepe III
		(Iamnaia)		
2 000	Tripolie	IV		Kuban vechi
		Usatovo	Anau III Bronz	Nalşik
2 200 2 400	Cucuteni B CI	Mariupol III	Namazga tepe Kitoi (undiţă)	
2 600	A—B B II	Fatianovo	Anau II Afanasievo Kelteminar (neolitic)	Helladic vechi
2 800		II		
3 000	A B I	I	Anau I (calcolitic) Serovo ceramică	Olărie cu sfoara Djemdet Nasr
				Hisar I
				Sialk III
3 200 3 400	Precucuteni III A		Issakovo (şlefuirea pietrei)	Gumelniţa
3 600 3 800 4 000	II I			
				ceramică în benzi Halafian
5 000 6 000		Şankoba	Hinskaia (apariţia arcului)	

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE	PARTEA EUROPEANĂ			PARTEA ASIATICĂ	COMPARAȚII
7 000 8 000	Molodova ↓ V i a	Kamennaia Balka	Siuren II		Natufian asiatic
10 000 15 000 20 000 25 000 30 000	V 2 V 3 V 7	Babin Mezin Puşkari Kostienki-	Siuren I Streleţkaia	Fontova Gora Bureti Malta ocuparea Siberiei centrale	Gravettian Magdalenian Solutreean Ksar Akil Perigordian
40 000 100 000	1- V (Molodova) Musterian		Starosselie Kiik-Koba	Amir-Temir Teşik Taş	
200 000 400 000	Acheulean = Ucraina-Oseţia Luka Vrubleveţkaia			Aman Tukan (Tayacian)	Soanian vechi Abbevilian

Scanned with CamScanner

EXTREMUL ORIENT

CRONOLOGIE	CHINA	REGIUNI MARGINALE	JAPONIA	COMPARAȚII
400	Cele trei regate	Comanderii chineze în Coreea	Epoca Kofun și Haniwa	Expansiunea Polinezienilor
200	Han anterior	Cucerirea Coreii		
+ 0 −	Dynastia Han			
200	Tiu Șe Huanti	Imperiul chinez Han	Sosirea Proto-Japonezilor	Pazirik
		cultura Dong-son în sudul Chinei	Perioada Yayoi-introducerea Bronzului	Austronesieni fierul siberian
400	Ciou: Regatele combatante			
	Introducerea fierului	Regatul corean Djösön Ki-țeu în Coreea		
600 800			Jômon final creșterea bovinelor	Tagarean ocuparea insulei Ryukyu
			înmormîntări	
1 000				
1 200	Șan: Wou cucerește Nanyan	agricultură în Coreea		Karasuk
1 400	Nanyan; Cen-ciou		Jômon recent	
1 600	Începutul bronzului	cultura Lonșan în sudul Chinei	rîșnițe, frecătoare, securi	Glaskovo

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE	CHINA	REGIUNI MARGINALE	JAPONIA	COMPARAȚII
1 800				
2 000 2 400	Lonşan Lonşan (inițial) { Macian Pan Şan Ma Şia-Yao	olărie pictată de tip Hon-şan heu olărie monocromă coreană olărie geometrică de la Lin Si	Jomon mijlociu-primele încercări de agricultură?	Curgane cu catacombe Kitoi Bacsonian Anau II
2 600 2 800	Yan-Şao { Miao-ti-ku I, II Panpo	olărie cu pieptenele din nord-est olărie cu panerul în China de sud-vest	Jomon vechi — economie de prădători (olărie cu şnurul — grămezi de scoici)	Cucuteni A—B Tripolie B Hoabinh vechi
3 000 3 500	Şen wen (ceramică cu şnurul) (Neolitic vechi)	grămezi de scoici în Coreea	Proto-Jomon	Isakovo
4 000 5 000	Mezolitic cu microlite	Mezolitic în Mongolia	Microlitic	Toalian vechi Hinskaia Niah
10 000	Cioukou-tien		Takei şi Iwajuku	
20 000 40 000	Ordos { Şuei-ton-Keu Siara-oso-gol		Pebble culture de la Nyu şi Gogenyama	Malta Aurignacian

Scanned with CamScanner

CULTURI NORD-AMERICANE

CRONOLOGIE	GLACIAȚIA WISCONSIN	CULTURI	COMPARAȚII
1 500		Pueblo III; movile funerare	aztecii
1 000		Pueblo II; Mississippi mijlociu	toltecii
		Pueblo I	
500			
0			
		Împletitori de panere: Mogollon, Hobokam, Anasazi; III; Hopewell	Maya clasic
500		II Forestieră	Teotihuacan
		I; Adena	La Venta
		Mammouth Cave	Tlapacoya I
1 000			Valdivia
	(Medithermal)	Bat cave: introducerea; San Pedro; Salts cave	
1 500		Bat cave: porumbului	Tlatilco I
2 000			Olmec I

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE	GLACIAȚIA WISCONSIN		CULTURI			COMPARAȚII
2 500					Ventana cave	Denbigh
3 000					Gypsum cave	La Perra Sambaquis Coxcatlan
4 000	(Altithermal) Cochrane		Arhaic	Chiricahua		
5 000	(Anathermal)		Cochise	Cazador	Lindenmeier	Oceany Bay I
6 000		III		Sulphur Springs	Eden	El Riego
7 000		II	Proto-arhaic		Scottbluff	Lauricocha
8 000		I	vîrfuri de tip Folsom		Fort rock cave	
8 500	Marea Retragere		Litic superior: utilaj pe lame		Plainview	
8 800	Mankato		Litic superior: culturi de vînători-pescari			
9 200	Valders				Lehner	Onion-portage Fell
						Epigravettian

Scanned with CamScanner

10 000	Retragerea Hannover	Litic inferior	virfuri de tip Clovis	Blackwater IV	Foco Diabolo
11 000	Cary III			Las Huertas Canyon	
12 000	Retragerea Brattelboro		virfuri de tip Sandia		El Jobo Malta-Bureti
13 000	Cary II			civilizaţia vînătorilor de mamuţi	
13 500 14 000	Retragerea Springfield Cary I		Choppers		
15 000 16 000	Retragerea New-Haven Tazewell II				
20 000	Tazewell I		La Jolla	Thulé Spring	
25 000	Iowa		vatra de la Lewisville (35 000 î.e.n.)	Santa Rosa	
40 000	Farmdale		sosirea lui Homo Sapiens în America		Nyu Gogenyama
50 000	Altonian				

Scanned with CamScanner

AMERICA CENTRALĂ

CRONOLOGIE	MEXIC CENTRAL	GOLFUL MEXIC	MEXIC MERIDIONAL	ȚARA MAYA	COMPARAȚII
1 500	Azteci întemeierea orașului Tenochtitlan	Imperiul Aztec		Mayapan/Chihen-Itza	movile funerare
1 200					Incas
1 000	Cholula Imperiul Toltec Tula	totonacii influență toltecă	Mitla Mixteci	influență toltecă Imperiul Nou	Chimus Pueblos
			Monte Alban IV		
500	Venta Salada sfîrșitul Teotihuacan-ului		Zapoteci	părăsirea așezărilor de la Peten Tepeu	Huari Tiahuanaco
	Xochicalco II				

Scanned with CamScanner

300	Teotihuacan III	Tajin	Dainzu II	Tzakol (clasic mijlociu)	Mochica
0	Palo Blanco San Angel	stadiul monumental Tres Zapotes	Yagul I Preclasic recent	Matzanel (clasic vechi)	Experimentatori
	Santa Maria				Vanniers
500	Tlapacoyo I	La Venta I	Monte Alban I	Tikal Dzibilchaltun I	Cupisnique Monagrillo
1 000	Ajalpan	Olmec II	Preclasic mijlociu	imperiul vechi Kaminaljuyu	
1 500					
	Tlatilco I Coatepec ceramică			Preclasic sau „formativ"	Ventana Cave Jomon vechi
2 000	Purrón	Olmec I La Perra	Preclasic vechi		
2 500					

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE	MEXIC CENTRAL		GOLFUL MEXIC	MEXIC MERIDIONAL	ȚARA MAYA	COMPARAȚII
3 000 3 500 4 000	Abejas cultura porumbului		cultura porumbului și a bumbacului Nogales			Huaca Prieta „old Copper" prima ceramică în Venezuela
4 500			(depuneri de cochilii)	depuneri de cochilii		Chiricahua Cazador Cerro Mangote
5 000 5 500	Coxcatlan primele culturi	TEHUACAN	cultura Chalco			Ayampitin
6 000 6 500	El Riego		Infiernello			Cochise Proto-Arhaic
7 000 8 000	„Balcones" vînători nomazi		Liticul superior		cultura de tip Cochise	Lauricocha Folsom
9 000 10 000	Ajuereado Foco Diabolo		Liticul vechi din Sierra Tamaulipas		așchii protolitice de la Copán	Clovis El Jobo

Scanned with CamScanner

AMERICA DE SUD

CRONOLOGIE	PERIOADE	CULTURI	COMPARAȚII
1 500		Expansiunea Imperiului Inca	Mississippi mijlociu aztecii
1 400 1 200 1 000	regatele noi	Chimus	Cholula Noul imperiu Maya
800	expansiune	Huari-Tiahuanaco Lambayeque Huari Recuay San Augustin Epigonal	toltecii Tepeu Tzakol
500 200	dezvoltare	Mochica Nazca Tiahuanaco San Augustin D	Tajín Teotihuacan
	experimentatori	Viru los Ratos	Preclasic maya
0 200 500 800	Chavin sau ritual	Changoyape Salinar Ancon Cupisnique Paracas Vicus Pre-cupisnic C Las Aldas Chorrera	La Venta I Monte Alban I Kaminaljuyu
1 000 1 500	Formativ: inceputurile agriculturii	Mongarillo C (Sambaquis) Manicuare B Machalilla C A Cotosh B	Olmec I Jomon mijlociu Şen-Wen
2 000 2 500		Huaca Prieta A Valdivia.	

Scanned with CamScanner

CRONOLOGIE	PERIOADE		CULTURI			COMPARAȚII
3 000	Meso-indian	Concheros și Sambaquis	Chilca	primele ceramici (Venezuela)	B Guaraguaçu	Proto-Jomon Abejas
3 500 4 000	Meso-indian	Concheros și Sambaquis	Cerro de las	Iguanas (Venezuela) Ongamirenian		Porumbul in Meso-America
4 500 5 000	Meso-indian		Cerro Mangote (Panama)		José Vicira	depuneri de cochilii Coxcatlan
	Meso-indian			Santo-Amaro		Chalco Cochise
5 500 6 000 7 000	Paleo-indian	Liticul recent	Ayampitim Intihuassi Altoparanian		A Sambaquis	El Riego
	Paleo-indian				Solanian	Proto-arhaic
8 000 9 000	Paleo-indian	vechi	Claromequian Olivian Tandilian	Lauricocha Peștera Fell	grota de la Milodon Toldenian	Plainview Ajuereado
10 000 12 000	Paleo-indian		El Jobo (Venezuela)	Muaco		Clovis Sandia

Scanned with CamScanner

NOTE

1) *Chronologies in Old World Archaeologie.*

2) *Stratigraphie et Chronologie comparées de l'Asie occidentale, Oxford, 1948.*

3) În literatura de specialitate această problemă este cunoscută sub numele de problema verigii de legătură pierdute. În adevăr, în lanțul evolutiv, etapa aceasta, așa cum arăta autorul, a unui primat care să facă trecerea între maimuțele antropoide și cel mai primitiv tip de om nu a fost încă găsită.

4) Față de cele patru glaciații numite cu numele afluenților Dunării, așa cum arată autorul, se disting perioadele intermediare de încălzire a climei și de retragere a calotei glaciare sau a ghețurilor, în general denumite faze interglaciare. Fiecare fază interglaciară este denumită cu un nume compus din denumirile fazelor glaciare care o încadrează.

5) În cadrul glaciației Würm se disting trei sau patru faze de accentuare a frigului și trei faze intermediare de relativă încălzire.

Fazele friguroase au fost numite stadiale, fazele de relativă încălzire au fost numite interstadiale și numerotate toate cu cifre romane.

Avem deci stadiul I, II, III și IV și interstadialul I, II, III.

6) Mișcările epirogenetice, care se pare că respectă o relativă periodicitate, dealtfel foarte amplă, dau naștere la ridicări ale nivelului mării și la ocuparea unei părți a uscatului de către aceasta, la coborîri ale nivelului mării, cu o corespunzătoare eliberare de uscat. Ridicările nivelului au fost numite transgresiuni, coborîrile regresiuni. Se pare că aceste transgresiuni și regresiuni nu sînt simultane, ci complementare, în diferite regiuni ale globului.

Transgresiunile și regresiunile se fac simțite în întregul sistem hidrologic al zonei afectate, generînd în egală măsură creșteri și coborîri ale nivelului apelor curgătoare. Pentru epocile mai îndepărtate ale preistoriei aceste mișcări ale scoarței globului și ale sistemelor hidrologice au o deosebită

Scanned with CamScanner

importanță, atît din punct de vedere al determinărilor cronologice, cît și din punct de vedere general ecologic.

7) Materialismul istoric stabilește clasificarea cronologică a societăților după modul de producție. În acest sens toată perioada discutată de autor se încadrează în comuna primitivă. În cadrul acesteia distingerea diverselor subtipuri de societăți istoric constituite și dezvoltate, ține seama în egală măsură de dezvoltarea tehnicii, respectiv a uneltelor și a organizării economice. Din acest punct de vedere, însuși autorului îi rămîn limpezi aceste concepții, deși în pasajul de față aparent le combate, în măsura în care folosește pentru distingerea neoliticului de paleolitic, chiar conceptele de societate de prădători și societate de producători. Problema rămîne încă în discuție, în măsura în care informația noastră cu privire la aceste societăți foarte îndepărtate este încă sumară. Practic, continuăm să folosim denumirile de paleolitic, mezolitic, neolitic, epoca bronzului, epoca fierului, caracterizînd în același timp formele de organizare economică și socială corespunzătoare prin termeni adecvați ca societate de prădători, societate de producători, societate tribală, comunități de obște ș.a.m.d.

8) Chopper și Chopping tool, unelte elementare de piatră cioplită, pentru care în românește se folosește denumirea de cioplitoare. Cf. *Dicționarul de istoria veche a României*.

8 bis) Cioplirea silexului care reprezintă, de fapt, prima încercare — reușită — de modelare a materiei, și prin aceasta o descoperire epocală, nu poate fi înțeleasă fără elementele de tehnică ale acestei ocupații productive.

Silexul se găsește sub formă de nuclee, bolovani rotunzi apropiați de forma ovoidă, în depuneri de calcar cretacic. Nucleul de silex este, înainte de a fi cioplit, amenajat. I se îndepărtează crusta de calcar de pe suprafață și apoi i se amenajează un plan de lovire, printr-o lovitură puternică, cu ajutorul altei pietre dure, numite de arheologi percutor. Cele mai vechi unelte nu cunoșteau această amenajare, ele fiind cioplite direct pe bolovanul de silex. De la sfîrșitul paleoliticului inferior însă a apărut amenajarea nucleului și ca urmare, cele două tehnici: de așchie și de nucleu, după cum unealta era amenajată pe o așchie sau prin subțierea repetată prin lovituri succesive a nucleului. Muchiile active ale uneltei erau ascuțite prin retușare, adică prin lovituri repetate care desprindeau așchii mici de pe marginea pietrei.

În acest fel se obțineau piese prezentînd o muchie ascuțită și relativ dreaptă cu care se putea tăia, șlefui, crăpa chiar, după nevoi.

În paleoliticul superior pentru obținerea unor unelte mai diferențiate, s-a pus la punct tehnica detașărilor de așchii din pietre.

Cu această tehnică s-au putut obține piese detaliat fațetate, diferențiate, care să poată fi folosite ca dălțițe, ca unelte specializate, chiar ca ferăstraie și ca rindele.

Tot în paleoliticul superior s-a pus la punct tehnica retușării prin presiune, adică prin intermediul unui baston

Scanned with CamScanner

dintr-un material mai elastic decît piatra care desprinde aşchii foarte fine şi care poate fi condus mai uşor obţinîndu-se în felul acesta adevărate şiruri de retuşuri care dau un aspect foarte regulat.

9) Monofiletismul şi polifiletismul sînt două concepţii biologice a căror problemă caracteristică şi centrală o constituie aceea a originii anumitor specii. Cu alte cuvinte, faptul dacă aceste specii s-au putut dezvolta simultan şi au mai mulţi strămoşi, sau dacă ele provin dintr-un singur strămoş comun. În aceşti termeni se pune problema şi pentru omul de Neanderthal, a cărui amplă răspîndire pe tot globul ridică întrebarea dacă au existat mai multe tipuri de arhantropian din care evoluţia a dus la rezultate similare de tip neoantropian, şi în care sînt cuprinse toate semnele de om de Neanderthal, sau dacă într-adevăr această trecere de la un tip la altul, de la o treaptă evolutivă la alta, s-a petrecut într-un singur loc, fiind urmată apoi de o largă difuziune pe toată suprafaţa globului. În termeni similari se pun problemele şi pentru culturi, în acest caz apărînd teoriile monogenezei şi migraţionismului şi poligenezei.

Monogeniştii susţin că toate formele culturale au fost inventate o singură dată într-un singur loc şi au migrat apoi fie singure, pe calea schimburilor şi circulaţiei, fie împreună cu suportul lor uman şi social, pe o arie foarte vastă.

Poligeniştii susţin că formele culturale au putut fi inventate în mai multe locuri de pe glob, simultan sau succesiv, fără însă a avea o legătură între ele, dar în condiţii naturale şi social-economice asemănătoare.

Controversa dintre monogenişti şi poligenişti a ajuns la culme, atunci cînd s-a pus problema explicării asemănării dintre formele de cultură dezvoltată din America Centrală şi de Sud şi cele din bazinul Mediteranei, în antichitate.

10) Se spune despre o cultură sau despre un tip arheologic, că sînt caracterizate într-un anumit loc, atunci cînd în acest loc au fost descoperite elemente sau exemplare reprezentative, care au permis identificarea şi denumirea culturii sau a tipului ca entităţi autonome, în comparaţie cu altele deja cunoscute.

11) Termen grecesc însemnînd neam sau ramură.

12) În anul 1935 a apărut cartea lui André Leroi-Gourhan: *Préhistoire de l'Art Occidental* care a modificat într-o măsură substanţială concluziile abatelui Breuil.

În primul rînd, din această lucrare se desprinde faptul că, în întregime, arta paleolitică este limitată numai la anumite zone ale globului şi la culturile gravettiană, solutreeană şi magdaleniană, cu variantele lor îndepărtate din stepele pontice şi din Orientul Apropiat.

În al doilea rînd, pe baza unui studiu detaliat, critic şi statistic, apare clar existenţa a două serii de imagini, unele figurale şi altele geometrice, cu caracter simbolic, care împreună constituie un ansamblu de semne cu valoare de reprezentare generală a universului oamenilor primitivi, în

 care diferenţierea pe sexe este fundamentală, şi are o valoare

Scanned with CamScanner

religioasă. Fără îndoială această reprezentare cu caracter religios avea şi o funcţie magică.

13) Traducerea a înţeles să păstreze terminologia de specialitate folosită de autor, pentru însemnata simplificare şi economie de text pe care o reprezintă. În această ordine de idei bronzul vechi înseamnă epoca bronzului, faza veche; fierul vechi înseamnă prima epocă a fierului ş.a.m.d.

14) Cf. vol. I p. 295.

15) Trebuie amintit că mormintele tumulare cu infrastructuri de piatră sau de lemn sînt cunoscute şi de tracii din Balcani (sec. V—III î.e.n.) şi că tradiţia acestor morminte tumulare urcă pînă la începutul epocii bronzului. Dar, pînă acum, pentru această epocă mult mai veche, nu ne sînt cunoscute infrastructuri propriu-zise, iar pe de altă parte, populaţiile care au construit aceste morminte, odată ajunse în aria carpato-balcanică, ne apar ca sedentare, agricultori şi meşteşugari.

16) Cf. mai sus nota 8 bis.

17) Distingem mai multe tipuri de înmănuşare — adică de prindere a elementului activ al unei unelte sau arme, din material dur, de o coadă sau mîner din material mai puţin dur, de obicei lemn — şi anume înmănuşarea cu limbă: tijă triunghiulară, îngustă, prelungă, care se înfige la partea superioară a mînerului de obicei strîns de o verigă, înmănuşarea cu dulie sau tub, adică înmănuşarea prin înfigerea cozii sau mînerului într-un tub sau dulie, care fac parte integrantă din partea activă; înmănuşarea cu limbă la mîner: de data aceasta este vorba de o limbă mai lată, uneori tot atît de lată ca şi faţa activă, pe care mînerul crăpat sau compus din două elemente se prinde cu nituri.

18) Torques este un colan rigid, din metal, cu capetele deschise de obicei de formă ovală sau circulară. El se purta la gît forţîndu-se deschiderea şi servea ca semn distinctiv pentru anumite categorii sociale: meşteşugari, metalurgi, războinici.

Portul torquesului apare, aşa cum arată autorul, încă din bronzul mijlociu şi se perpetuează pînă tîrziu în pragul epocii clasice, cînd popoarele periferice lumii elenistice din imperiul roman păstrează încă acest obicei.

19) Beni Israel, în ebraică şi în general în limbile semitice, fiii lui Israel.

20) Reamintim că purpura este o invenţie (şi unul dintre principalele produse) a comunităţilor feniciene.

21) Paletele de fard sînt plăci de piatră, cîteodată modelate sub formă de efigie animală, mai tîrziu căpătînd o formă caracteristică de inimă. La un moment dat în mijlocul uneia dintre acestea apare o cavitate circulară. Este locul în care se presupune că se prepara fardul. Ele serveau, aşa cum se crede, la prepararea fardului pentru ritualurile religioase.

22) Termen care indică ansamblul indiciilor pe baza cărora se pot diferenţia tipuri de vieţuitoare în cadrul aceleiaşi specii (sau aceluiaşi gen).

Scanned with CamScanner

23) *Sequence-dates* — sistem de referință cronologic caracteristic pentru pre- și protoistoria Egiptului.

Este un sistem de cronologie relativă bazat pe evoluția ceramicii, coroborată de observațiile stratigrafice. În general arheologia distinge două tipuri de cronologie: cronologiile absolute în care succesiunea faptelor de cultură materială este stabilită pe baza raportării la date astronomice — ani, decade și secole — și cronologiile relative, în care succesiunea faptelor de cultură materială este stabilită pe baza raportării la un sistem în care succesiunea tipurilor unei așa-zise fosile directoare constituie scheletul fundamental. În felul acesta se realizează o imagine a evoluției culturii materiale, chiar dacă nu se poate data precis în raport de cronologia astronomică.

24) Misoneism, sinonim pentru conservatism, trăsătură a comunităților primitive care constă în refuzul de a accepta acele forme culturale care se îndepărtează de tradiție.

25) În antropologia modernă, există un curent de opinii, care afirmă că asemănările culturale, oricît ar fi de mari, nu înseamnă în mod necesar o origine comună.

26) Celebru cuțit de silex cu mîner de fildeș sculptat cu scene istoriate, reprezentînd o bătălie pe apă, în bărci. De completat că aceste bărci, sînt adesea reprezentate pe ceramica gherzeeană, în timp ce acelea ale invadatorilor sînt de un tip pe care îl credem asiatic, pentru că îl regăsim pe cilindrii mesopotamieni.

S-ar putea deci ca acești invadatori, venind din deltă și care își vor instala dominația în sud, să fie originari din Asia.

Singura problemă care se pune este descoperirea de către Winkler a unor gravuri rupestre reprezentînd asemenea corăbii cu coadă, pe care le datează din amratian.

Ar trebui atunci să avizăm că acești invadatori „din Vest", cum îi numește Winkler, nu sînt purtătorii civilizației amratiene, ceea ce pare sigur; dar prezența lor la o epocă atît de timpurie pune asemenea probleme, că ne putem întreba dacă datările lui Winkler nu sînt cumva greșite — s-a și notat cît de fragile sînt argumentele sale și dacă nu trebuie să urcăm pînă la badarianul superior aceste figuri în care găsim înfruntîndu-se, ca și pe cuțitul de la Jebel-el-Arac, și ca și într-un mormînt protodinastic, bărcile cu cozi asiatice și bărcile curbate din nagadeanul mijlociu.

27) Paletele votive sînt tot palete de fard, dar în care partea utilă, adîncitura pentru preparat fardul, este extrem de restrînsă, în schimb se amplifică partea înconjurătoare pe care apar reliefuri cu subiecte simbolice și mitologice.

Se numesc votive, pentru că erau consacrate zeilor.

28) Cf. *Enciclopedia civilizației egiptene*, s.v. *mastaba*

29) Este vorba de piua de piatră în care se zdrobeau grăunțele. Forma lor este extrem de primitivă.

30) Este probabil exagerat să se vorbească despre comerț în această perioadă — dealtfel ca și în toate perioadele similare — dar cu siguranță că existau forme de schimb

încă de pe acum şi, acestora li se datorește difuzarea unor elemente de cultură materială în medii străine lor.

31) Este vorba de roata olarului, instalaţie cu ajutorul căreia olarul modelează vasele, folosind rotirea rapidă a suportului pe care stă blocul de argilă plastică frămîntată cu apă. Se disting două tipuri de roată: roata cu rotaţie lentă, constînd dintr-un platou circular, suportat de un ax vertical, înfipt în pămînt şi care este acţionat cu mîna; roata cu rotaţie rapidă, care constă dintr-un şasiu suportînd un mare disc inferior, unit printr-un ax cu un disc mai mic, superior. Discul inferior servește la acţionarea cu piciorul, putînd imprima o rotaţie mult mai rapidă discului superior pe care stă vasul în curs de modelare.

32) Pentru întregul Orient Apropiat antic sînt caracteristice sigiliile, care serveau mai ales pentru autentificarea documentelor scrise. Iniţial, aceste sigilii sînt în formă de ştampile circulare cu mîner proeminent. Pe suprafaţa plată circulară inferioară erau gravate elemente simbolice sau scene. Ulterior au apărut sigiliile cilindrice. Pe faţa verticală a cilindrului erau gravate în adîncime elemente simbolice sau scene care prin rostogolirea şi presarea cilindrului constituiau un motiv fără sfîrşit. În acest fel se sigilau tabletele cu inscripţii cuneiforme, şi motivele sigiliilor, care reflectă îndeaproape motivele plasticii mari, sînt caracteristice pentru diferitele perioade ale istoriei mesopotamiene.

33) Termenul vrea să semnifice perioada în care se formează scrisul.

34) Gliptica este acea disciplină artistică, în care sînt cuprinse toate produsele gravării pieselor, aşadar intalii şi camee, cilindri-sigilii, micile figurine din fildeş ş.a.

35) Stăpînul animalelor este o temă iconografică cunoscută mai întîi în Orient şi care constă din reprezentarea unui personaj divin, bărbat sau femeie, între două animale care se înalţă pe cele două picioare dinapoi şi pe care le stăpîneşte, punînd cîteodată mîna pe capetele lor.

36) *Temenos*, termen grec care desemnează aria sacră înconjurată de un peribol — zid de incintă — în cadrul căruia era înălţat sanctuarul unui zeu, precum şi alte clădiri anexe cu rost religios sau administrativ.

37) Ca urmare a jafului elamit, o serie de monumente babiloniene şi sumeriene între care Codul lui Hammurabi, au ajuns în templul din Susa.

38) Piese de bronz şi anume verigi prin care treceau hăţurile, oglinzi, plăci, aplice de harnaşament, cu reprezentări animaliere sau antropomorfe, mitice sau simbolice, realizate prin turnare şi cizelare într-un stil specific, cu stîngăcii tipic provinciale.

39) *Koine*, termen grecesc, folosit iniţial pentru a desemna limba comună, fără distincţie de dialect, vorbită de grecii din toate părţile Mediteranei, în epoca elenistică. Prin extensie, prin koine se înţelege orice comunitate culturală sau lingvistică.

40) Prin *megaron* se înţelege construcţia de plan dreptunghiular cu acoperiş cu două pante şi cu frontoane triunghiu-

lare pe laturile înguste, iar pe cea frontală cu două coloane încadrate între zidurile laterale formînd un vestibul — pronaosul templelor greceşti.

Megaronul este tipul arhitectural premergător templului grec.

41) *Tholos*, termen grec pentru a desemna monumentele circulare de obicei boltite, în general cu boltă falsă cu retrageri succesive.

42) *Bothros*, termen grecesc pentru puţ; în cazul citat în text este vorba de gropi de bucate.

43) Tauromahiile cretane erau jocuri acrobatice cu un taur, în cadrul cărora acrobaţii săreau în salturi mortale peste taur, sprijinindu-se de coarnele lui.

44) Poartă cu şicană, este o poartă dublă, situată nu frontal în raport cu zidul ci la capetele formate de un culoar rezultat din petrecerea a două segmente ale acestuia.

45) *Cistă*, cutie din lespezi de piatră în care se depunea cadavrul la înmormîntare.

46) În centrul citadelei au fost descoperite două grupuri de morminte de inhumaţie, înconjurate de cîte un zid circular. Acestea au fost numite cercurile de morminte A şi B.

47) *Niello*, este o tehnică decorativă constînd din incrustarea unui metal cu un alt metal.

48) *Hipogeu*, local subteran, în general executat cu mijloace de miner, uneori cu elemente construite intercalate.

49) Vas în formă de corn, uneori terminat la partea de jos cu un cap de animal.

50) Este vorba de variante de bordeie, aşa cum sînt cunoscute în tot neoliticul mediteranean şi balcanic.

51) Cu un termen de specialitate, acest tip de ceramică e desemnat ca *impresso* sau *cardială*.

52) Locuţiune latină însemnînd termen după care nu mai este întîlnit un fenomen. Aşadar toate fenomenele astfel desemnate trebuie să fie anterioare acestui termen.

53) Ceramică din pastă specifică, densă, neagră, lustruită.

54) În formă de clopot de la italienescul *campana* = clopot.

55) *Situla* este un vas de bronz în formă de căldăruşă.

56) În formă de suveică.

57) În limba italiană: mănăstire benedictină.

58) Etruscologia contemporană italiană — d. e. Massimo Palotino — prezintă pe etrusci ca pe un popor în curs de formare în care pe lîngă fondul străvechi italian au contribuit un factor oriental dar şi un factor indoeuropean mai tîrziu, iar limba etruscă ca pe o limbă mediteraneană în curs de indoeuropenizare.

59) Varvele sînt sedimentele sub formă de limbi lăsate în lacurile nordice de gheţuri. Topirea mai masivă în timpul verii cu sedimente mai diluate şi de culoare mai deschisă şi mai săracă în timpul rece, cu sedimente mai concentrate şi mai închise la culoare a dat o alternanţă caracteristică de sedimente care permite să se calculeze vîrsta acestora în

raport de anotimpuri. Cronologia bazată pe varve este unul dintre principalele mijloace de datare ale mezoliticului nordic.

60) În afara descoperirilor de la Băile Herculane, al căror caracter neprecis le supune încă discuţiei, săpăturile recente de la Cuina Turcului din Cazane a readus elemente similare celor de la Lepenski Vir, atestînd faza culturală de agricultori, anterioară culturii Criş, caracterizată de dezvoltarea incipientă a agriculturii cu procedee tehnice specifice grădinăritului.

61) Autorul foloseşte aceeaşi locuţiune latinească de *terminus post quem*, cu sensul de dată de la care încolo s-a dezvoltat un anumit fenomen cultural.

62) Cercetări recente au stabilit că o specie sălbatică de grîu trăieşte în tot bazinul carpatic.

63) Trebuie arătat că în Oltenia centrală, între cultura Vinča şi cultura Sălcuţa, se interpune cultura Vădastra II.

64)Succesiunea culturilor neolitice în Transilvania este următoarea: în colţul de sud-est al Transilvaniei după cultura Criş, urmează cultura Vinča-Turdaş, apoi cultura Cucuteni.

În Transilvania centrală, după cultura Vinča-Turdaş, urmează cultura Petreşti şi doar în Transilvania de Vest cultura Tisa II urmează culturii Tisa I. Pînă în prezent nu s-a întîlnit o suprapunere directă a culturii Tisa peste cultura Criş.

65) Respectiv culturii Cernavoda I îi corespunde teritoriul României cuprinzînd Dobrogea, partea de est a Munteniei şi partea de sud-est a Moldovei; cultura Cernavoda II se limitează doar la Dobrogea şi sud-estul Moldovei.

66) Cf. p. 126—128.

67) *Foliaceu* — în formă de frunză, tip de vîrf de lance sau suliţă, tipic pentru cultura solutreană din paleoliticul superior. Se cunosc două variante: frunza de salcie şi frunza de laur.

68) Specie tipic africană.

69) Galopul zburător este o reprezentare convenţională a galopului, în care caii sînt figuraţi cu ambele perechi de membre perfect întinse, fără să atingă pămîntul.

70) *Prognatism*, termen desemnînd proeminenţa maxilarelor.

71) Tehnica cerii pierdute — tehnică de turnare a bronzului comportînd următoarele faze caracteristice: în prima fază se modelează un miez de argilă, apoi argila este îmbrăcată cu un strat de ceară în care se modelează de asemenea şi detaliile figurii. Peste un timp, după întărire, se aşază al doilea strat de argilă în care se lasă şi orificii de turnare şi de evacuare. Prin aceste orificii, după întărirea argilei, prin unul se toarnă bronzul topit, incandescent care topeşte ceara ce iese tot sub formă de lichid prin orificiul opus. La sfîrşit se sparge miezul de argilă rămas în interiorul bronzului şi se extrage.

Scanned with CamScanner

72) *Dipylon* — numele unui cimitir antic al Atenei, situat pe lîngă poarta cu acelaşi nume. Vasele geometrice erau aşezate pe morminte în loc de stîlp de mormînt.

73) *Heraion* — templu al Herei.

74) *Kore* — gr. fecioară — statuie feminină drapată, tipică pentru plastica arhaică grecească.

75) *Kouros* — flăcău, tip atletic figurînd poate pe zeul Apollo, specific pentru epoca arhaică grecească.

76) Templul zeiţei Atena Afaia de la Egina.

77) De fapt este vorba de acoperişuri conice.

78) *Amfiteatru* — local de spectacole sportive şi dramatice, de formă eliptică, constînd dintr-o arenă înconjurată de tribune.

79) *Terme*, local de băi publice, caracterizat de sistemul subteran de încălzire (hipocaust).

80) *Bazilică* — local public, destinat întîlnirilor de afaceri şi justiţiei, de plan dreptunghiular, împărţit în mai multe nave, prin colonade care susţin şarpanta.

81) *Forul* — piaţa publică, destinată atît negoţului cît şi activităţii politice.

82) Este de fapt vorba de *paramente* funcţionale, şi nu de placaje, strict decorative.

83) Revenire asupra unei opinii exprimate anterior.

84) *Tepe* — turc = colină,

85) *Frită*, pastă compusă din nisip şi sodă, arsă la o temperatură înaltă, intermediară între ceramică şi sticlă.

86) *Les Cylindres de Gudéa.*

87) *Sindh* — este echivalent cu bazinul Indusului.

88) Discuţiile din cadrul arheologiei sovietice au omologat descoperirile lui Voevodski şi Gromov, aşa încît problema începuturilor musterianului rămîne deschisă.

89) *Pontida* = regiunea din nordul Mării Negre (Pontul Euxin).

90) Este vorba de bordeie.

91) *Scurtă istorie a Chinei* — Bucureşti, 1959, foloseşte termenul de populaţia Ciou şi arată că era împărţită în mai multe triburi.

92) *Asociaţia de preistorie a Extremului Orient.*

93) Din nou este vorba de bordeie.

94) *Les Premières Civilisations.*

95) *La Préhistoire Orientale.*

96) *L'Humanité Préhistorique.*

97) *Manuel d'archéologie préhistorique.*

98) *L'archéologie du Pacifique Nord.*

99) Obiect tipic pentru cultura Dong-son, cf. p. 257.

100) Este vorba mai degrabă de şefi tribali.

101) Este vorba de economia specifică pescuitorilor de scoici, caracterizată prin aşa-numitele resturi de bucătărie.

ORIENTARE BIBLIOGRAFICĂ

VOLUMUL I

Tehnica arheologiei

ALBRIGHT, W. F.: L'archéologie de la Palestine, pp. 7—23. Le Cerf, Paris, 1955.
ARCHAEO-PLYSIKA: Technisch- und naturwissenschafliche Beitraege zur Feld Archaeologie, Böhlau, Köln, 1965.
BASS, G.-F.: Archaeology under water, London, Thames and Hudson, 1966.
BINFORD, S. R. şi L. R.: New Perspectives in Archaeology, Aldine Publ. C., Chicago, 1968.
CALEY, E. R.: Analysis of Ancient Metals, Pergamon Press, Oxford, 1964. Centre d'Analyse documentaire pour l'Archéologie, publicată de C.N.R.S., Paris, s.d.
CHEVALLIER, R.: L'avion à la découverte du passé, Fayard, Paris, 1964.
CONTENAU, G.: Manuel d'archéologie orientale, IV, pp. 1693—1698.
COOK, S. F. şi HEIZER, R. F.: Studies on the Chemical Analysis of Archaeological Sites, Univ. of Calif. Press, Berkeley şi Los Angeles, 1966.
DAUX, G.: Les étapes de l'Archéologie, pp. 76—114. P.U.F., Paris, 1948.
DIMBLEBY, G. W.: Plants and Archaeology, Humanities Press, New York, 1967.
DUCROY, A.: La science à la conquête du passé, Plon, Paris, 1955.
DUMAS, F.: Epaves antiques, Paris, Maisonneuve, 1964.
FAURE D'ANVAL, B.: Pratique de l'Archéologie, Casterman, Paris, 1967.
FRÉDÉRIC, L.: Manuel pratique d'archéologie, B. Laffont, Paris, 1967.

Scanned with CamScanner

GRINSELL, L. RAHTZ, P. şi WARHUST, A.: The preparation of archaeological reports, Humanities Press, New York, 1966.
JOBARD, P.: L'Archéologie sur le terrain, Jobard, Dijon, 1903.
LAMING-EMPERAIRE, A.: L'archéologie préhistorique, pp. 67–150. Le Seuil, Paris, 1963.
LAMING, A. şi alţii: La découverte du passé, progrès récents et techniques nouvelles en archéologie. Picard, Paris, 1952 (excelentă carte, dar care nu priveşte decît preistoria).
LATIL, P. de şi RIVOIRE, J.: A la recherche du monde marin, Plon, 1954. Manuel de Recherche préhistorique, publicată de Société préhistorique française, A. Coste, Paris, 1929.
Manuel de la technique des fouilles archéologiques, Institut International de Coopération Intellectuelle, Paris, 1939.
MEIGHAN, C. W.: Archaeology, an Introduction, Chandler Publishing. San Francisco, 1966.
MESNIL du BUISSON, R. du: La technique des fouilles archéologiques, Geuthner, Paris, 1934.
PARROT, A.: Archéologie Mésopotamienne, II, pp. 13–103. A. Michel, Paris, 1946–1953.
PARROT, A.: Clés pour l'Archéologie, pp. 97–178. Seghers, Paris, 1967.
PLAT, T. J. du: Marine Archaeology: Developments during Sixty Years in the Mediterranean, Hutchinson, London, 1965.
PLATON, N.: Crète, pp. 77–120. Nagel, Paris, 1966.
RACHET, G.: Initiation à la technique des fouilles archéologiques, in Archeologia, I, nov.-dec. 1964, pp. 17 sq.
SCHWARTZ, G. T.: Archäologische Feldmethode: Anleitung für Heimatforscher, Sammler und Angehende Archäologen, Ott Verlag, Thun, 1967.
SHEPARD, A. O.: Ceramics for the Archaeologist, Carnegie Institute of Washington, Washington D.C., 1965.
WHEELER, Sir M.: Archaeology from the earth, Clarendon Press, Oxford, ed. 3. 1955.

Istoria arheologiei

După cîte ştiu, nu există nici o istorie a descoperirilor arheologice începînd din antichitate. Pentru capitolele relative la antichitate şi la evul mediu, la Renaştere şi la sec. XVII şi XVIII, a trebuit deci să mă refer la lucrările citate în cursul expunerii, plecînd de la indicaţii foarte sumare, consultarea unei lucrări vechi permiţînd adesea cunoaşterea unor predecesori ai autorului — astfel am semnalat cazul, de exemplu, al lui Volney. Pentru sec. XIX şi XX, se găsesc adesea scurte indicaţii în lucrările de ansamblu relative la o civilizaţie, lucrări ale căror referinţe complete le dau în bibliografia vol. II, dar adesea eşti constrîns să faci un istoric al problemei plecînd de la rapoartele de săpături,

Scanned with CamScanner

dintre care unele dau amănunte asupra istoricului săpăturii, şi de la revistele sau colecţiile specializate: astfel, pentru Egipt în sec. XIX, frumoasele volume din Biblioteca Egiptologică, condusă de G. Maspéro şi publicate de Ernest Leroux, sint mărturii preţioase în care se găsesc, de exemplu, scrisorile din Italia şi scrisorile şi jurnalele scrise de Champollion cu prilejul călătoriei sale în Egipt.

Archaeological Discoveries in the Holy Land, compiled by the Archaeological Institute of America, Th. Crowell, New York, 1966.

BACON, E: Digging for History, A survey of recent World Archaeological Discoveries 1945–1959, A. & C. Black, London, 1960.

BEULÉ, M.: Fouilles et Découvertes, 2 vol., Didier, Paris, 1873.

BLOCH, R. şi HUS, A.: Les conquêtes de l'Archéologie, Hachette, Paris, 1968.

BRION, M.: La résurrection des villes mortes, 2 vol., Payot, Paris, 1938.

COHEN, M.: La grande invention de l'écriture et son évolution, 3 vol. Klincksieck, Paris, 1958.

DANIEL, G. E.: A. Hundred Years of Archaeology, Londra, 1950.

DAUX, G.: Les Etapes de l'Archéologie, (Que sais-je?), P.U.F., Paris, 1948.

DEUEL, L.: Conquistadors without Swords: Archaeologists in the Americas, St. Martin'Press, New York, 1967.

DOBLHOFER, E.: Le déchiffrement des Ecritures, Arthaud, Paris, 1959.

EYDOUX, H. P.: Monuments et Trésors de la Gaule, Plon, Paris, 1958.

EYDOUX, H. P.: Lumières sur la Gaule, Plon, Paris, 1960 şi Hommes et Dieux de la Gaule, Plon, Paris, 1961.

FÉVRIER, J. G.: Histoire de l'écriture, Payot, Paris, 1948.

FOSSEY, C.: Manuel d'Assyriologie, t. I, E. Leroux, Paris, 1904.

GOOSSENS, G.: Les recherches historiques à l'époque néobabylonienne în Rev. d'Assyr, et d'Arch. Orientale, vol. XLII, 1948.

JOYCE, T. A.: Mexican Archaeology, P. Lee Warna, New York, 1914.

KENYON, K.: Digging up Jericho, E. Benn, Londra, 1957.

KENYON, K.: Archaeology in the Holy Land, E. Benn, Londra, 1965.

LAMING-EMPERAIRE, A.: Origine de l'Archéologie Préhistorique en France, Des superstitions médiévales à la découverte de l'homme fossile, Paris, 1964.

MALLOWAN, M. E. L.: Twenty-five Years of Mesopotamian Discovery, British School of Archaeology in Irak, Londra, 1957.

MONTET, P.: Tanis, Payot, Paris, 1942 (doisprezece ani de săpături într-o capitală uitată din delta egipteană).

MONTET, P.: Les nouvelles fouilles de Tanis (1929—1932), Belles Lettres, Paris, 1933.
MONTET, P.: Isis ou A la recherche de l'Egypte ensevelie, Hachette, Paris, 1956.
PARROT, A.: Mari, une ville perdue, Je sers, Paris, 1936.
PARROT, A.: Villes enfouies, trois campagnes de fouilles en Mésopotamie, Je Sers, Paris, 1938.
PARROT, A.: Archéologie Mésopotamienne, I. Les Etapes, A. Michel, Paris, 1946.
PARROT, A.: Clés pour l'Archéologie, Seghers, Paris, 1967.
PEDRALS, D. P. de: Archéologie de l'Afrique Noire, Payot, Paris, 1950.
PENDELBURY, J. D. S.: Les fouilles de Tell el Amarna, Payot, Paris, 1936.
PICARD, G. CH. (ed.): L'archéologie, Larousse, Paris, 1969.
RADET, G.: L'Histoire et l'Oeuvre de l'Ecole Française d'Athènes, A. Fontemoing, Paris, 1901.
RAHIR, E.: Vingt-Cinq années de Recherches, de Restaurations et de Reconstitutions (în Belgia), Musées Royaux du Cinquantenaire, Bruxelles, 1928.
SAINTE FARE GARNOT, J.: Etat Présent (1960) des études Egyptologiques, în Revue Historique, t. CCXXVI, iul.-sept. 1961, pp. 87—118.
SAINTYVES: Corpus du Folklore Préhistorique en France, 2 vol., E. Nourry, Paris, 1934.
SAUNERON, S.: L'Egyptologie, (Que sais-je?), P.U.F., Paris, 1969.
SPRAGUE de CAMP, L. şi C.: Les Enigmes de l'Archéologie, Planète, Paris, s.d.
WAUCHOPE, R.: They Found the buried cities: Exploration and Excavation in the American Tropics, University of Chicago Press, 1965.
WHEELER, Lady M.: Les grandes Aventures de l'Archéologie, Bibliothèque de Culture Historique, s.d.
WHITE, A. Terry: Les Grandes découvertes de l'Archéologie, Gérard (Marabout Université), Verviers, 1962.
WOOLLEY, L.: History Unearthed, E. Benn, Londra, 1963.

VOLUMUL II

Lucrări generale

ALBRIGHT, W. F.: De l'âge de la pierre à la Chrétieneté, Payot, Paris, 1951.
BOSCH-GIMPERA, P.: Les Indo-Européens, Payot, Paris, 1961.
BOTTÉRO, J., VERCOUTTER, J., CASSIN, E.: The Near East: the Early Civilizations, Delacorte Press, New York, 1967.
DESHAYES, J.: Les outils de bronze de l'Indus au Danube, 2 vol., Geuthner, Paris, 1960.

EHRICH, R. W. (edit.): Chronologies in old World Archaeology, University Press, Chicago, 1967.
HROZNY, B.: Histoire de l'Asie antérieure, de l'Inde et de la Crète, Payot, Paris, 1948.
MORGAN, J. de: La Préhistoire orientale, 3 vol., Geuthner, Paris, 1925–1927.
PIGOTT, S. (edit.): Aux portes de l'histoire. Les premiers âges de l'humanité, Hachette, Paris, 1962. Fiecare capitol este dezvoltat în fascicule separate editate în franceză de Séquoia, Bruxelles-Paris.
SCHAEFFER, C.F.A.: Stratigraphie et chronologie comparées de l'Asie Occidentale, Oxford University Press, 1948.
VILLE, G.: Dictionnaire d'Archéologie, Larousse, Paris, 1968.
Numeroase volume consacrate artei și arheologiei tuturor țărilor au fost publicate în colecția „L'art dans le Monde", ed. Albin Michel, Paris, și în colecția „Ancient Peoples and Places", Thames and Hudson, Londra, și Praeger, New York; citeva volume au fost traduse în franceză, la Arthaud.

Paleoliticul

ALIMEN, H.: Atlas de Préhistoire, Boubée, Paris, 1965.
BORDES, F.: Typologie du Paléolithique ancien et moyen, 2 vol., Delmas, Bordeaux, 1961, Le Paléolithique dans le monde, Hachette, Paris, 1968.
BOULE, M., și VALLOIS, H. V.: Les hommes fossiles, Masson, Paris, 1952.
BREUIL, H. și LANTIER, R.: Les hommes de la pierre ancienne, Payot, Paris, 1951.
BREUIL, H.: Quatre cents siècles d'art pariétal, Montignac, 1952.
BRÉZILLON, M.: Dictionnaire de la Préhistoire, Larousse, Paris, 1969.
BUTZER, K. W.: Environment and Archaeology: an introduction to Pleistocène Geography, Aldine, Chicago, 1964.
CLARK, G.: La préhistoire de l'humanité, Payot, Paris, 1962.
CLARK, J. G. D.: L'Europe préhistorique, vol. I, Payot, Paris, 1965.
GOURY, G.: Précis d'Archéologie préhistorique. Origine et évolution de l'homme, Picard, Paris, 1948.
DÉCHELETTE, J.: Manuel d'Archéologie préhistorique, vol. I., A. Picard, Paris, 1908.
LAMING-EMPERAIRE, A.: La signification de l'art rupestre paléolithique, Picard, Paris, 1962. L'Archéologie Préhistorique, Le Seuil, Paris, 1963.
LEROI-GOURHAN, A.: Préhistoire de l'art occidental, Mazenod, Paris, 1965.
MONTAGU, A.: Les premiers âges de l'homme, Gerard (Marabout Université), Verviers, 1964.

NARR, K. J.: A la recherche de la Préhistoire, Payot Paris, 1964.
NARR, K. J.: (édit.): Handbuch der Urgeschichte, I: Aeltere und Mittlere Steinzeit, Jäger und Sammlerkulturen, Francke Verlag, Berna, 1966.
NOUGIER, L.: La géographie humaine préhistorique, Gallimard, Paris, 1959.
PIVETEAU, J.: Traité de Paléontologie, t. VII: Primates, Paléontologie humaine, Masson, Paris, 1957.
SAUTER, M.: Préhistoire de la Méditerranée: Paléolithique et Mésolithique, Payot, Paris, 1948.

Orientul Apropiat

ALBRIGHT, W. F.: L'Archéologie de la Palestine, Le Cerf, Paris, 1955.
ALKIM, U. B.: Anatolie, I., (Achaeologia Mundi), Nagel, Paris, 1968.
ANATI, E.: Palestine before the Hebrews, Knopf, New York, 1963.
BARROIS, A. G.: Manuel d'archéologie biblique, 2 vol., Picard, Paris, 1939—1953.
CAPART, J., şi WERBROUCK, M.: Memphis. A l'ombre des Pyramides, Bruxelles, 1930.
CHILDE, V. G.: L'Orient préhistorique, Payot, Paris, 1953.
CONTENAU, G.: Manuel d'archéologie orientale, 4 vol. Picard, Paris, 1927—1947. La Civilisation des Hittites et des Mitaniens, Payot, Paris, 1934. La civilisation Phénicienne, Payot, Paris, 1939.
DELAPORTE, L.: Les Hittites, A. Michel, Paris, 1936. Le Proche-Orient Asiatique, P.U.F., (Clio), Paris, 1938.
DRIOTON, E., şi VANDIER, J.: L'Egypte, P.U.F., (Clio), Paris, 1964.
DUPONT-SOMMER, A.: Les Araméens, Maisonneuve, Paris, 1949. Les Ecrits Esséniens découverts près de la mer Morte, Payot, Paris, 1964.
EDWARDS, I. E. S.: Les pyramides d'Egypte, Librairie Générale Française, 1967.
ERMAN, A.: L'Egypte des Pharaons, Payot, Paris, 1952.
ERMAN, A., şi RANKE, H.: La civilisation égyptienne, Payot, Paris, 1963.
GARELLI, P.: Le Proche-Orient Asiatique, des origines aux invasions des Peuples de la mer, P.U.F., (Nouvelle Clio), Paris, 1969.
GENOUILLAC, H. de: Premières recherches archéologiques à Kish, 2 vol., Geuthner, Paris, 1924—1925.
JEQUIER, G.: Manuel d'Archéologie Egyptienne. Les éléments de l'architecture, Picard, Paris, 1924.
KAMMERER, A.: Pétra et la Nabatène, 2 vol., Geuthner, Paris, 1930.
KENYON, K.: Archaeology in the Holy Land, E. Benn, Londra, 1965.
LLYOD, S.: Early Anatolia, Penguin Books, Baltimore, 1956. Mounds of the Near East, Aldine, Chicago, 1964.

MARGUERON, H.: Mésopotamie, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1965.
MASSOULARD, E.: Préhistoire et Protohistoire d'Egypte, Institut d'Ethnologie, Paris, 1949.
METZGER, H.: Anatolie II, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1968.
MORET, A. şi Davis, H.: Des clans aux empires, A. Michel, Paris, 1923.
MORET, A.: Le Nil et la Civilisation Egyptienne. A. Michel, Paris, 1937. Histoire de l'Orient, 2 vol. in Histoire Générale a lui G. Glotz), P.U.F., Paris, 1936.
OPPENHEIM, A.L.: Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, University of Chicago Press, 1964.
PARROT, A.: Archéologie Mésopotamienne, 2 vol., A. Michel, Paris, 1946–1953; Tello, Vingt campagnes de fouilles (1877–1933), A. Michel, Paris, 1948; Assur, Gallimard, Paris, 1956; Sumer, Gallimard, Paris, 1958.
PERKINS, A. L.: The comparative Archaeology of Early Mesopotamia, University Press of Chicago, 1968.
PIRENNE, J.: Histoire de la civilisation de l'Egypte ancienne, 3 vol., Paris, 1961–1963.
RACHET, G., şi M.-F.; Dictionnaire de la Civilisation Egyptienne, Larousse, Paris, 1968.
RIEMSCHNEIDER, M.: Le Monde des Hittites, Corrêa, Paris, 1955.
SCHMÖKEL, H.: Sumer et la civilisation sumérienne, Payot, Paris, 1964.
SCHAEFFER, Cl. F. A.: Ugaritica, I, II, III, IV, V, Geuthner, Paris, 1939–1968.
WOOLLEY, C. L., şi LAWRENCE, T. E.: Le désert de Sin, Payot, Paris, 1937.

Europa şi Eurasia

BAILLOUD, G., şi MIEG DE BOOFZHEIM, P.: Les civilisations néolithiques de la France, Picard, Paris, 1955.
BREA, L. B.: La Sicilia prima dei greci. Il Saggiatore, Milano, 1961.
CHILDE, V. G.: The Danube in Prehistory, Clarendon Press, Oxford, 1929. Prehistoric Communities of the British Isle, Chambers, Londra, 1947; L'aube de la Civilisation européene, Payot, Paris, 1949.
DANIEL, G.; The Megalithic Builders of Western Europe. Praeger, New York, 1958.
DURAND, J. M.: La Préhistoire de l'Ariège, Sté Ariègeoise, Sciences, Lettres, Arts, I. XXIV, 1968.
Europe à la fin de l'âge de la pierre (L'), Edition de L'Académie Tchécoslovaque des Sciences, Praga, 1961.
FILOW, B. D.: Die Archaische necropole von Trebenischte am Ochridasee, W. de Gruyter, Berlin, 1927.
GAUDIO, A.: Les Etrusques, une civilisation retrouvée, Gérard (Marabout Université), Verviers, 1969.
GIEROW, G.: The Iron age Cultures of Latium, I: Classification and Analysis, Gleerup, Lund, 1966.

GIMBUTAS, M.: The Prehistory of Eastern Europe, American School of Prehistoric Research n° 20, Cambridge (Mass), 1956.
GROSJEAN, R.: La Corse avant l'histoire, Klincksieck, Paris, 1966.
HEURGON, J.: Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques, P.U.F. (Nouvelle Clio), Paris, 1969.
HUBERT, H.: Les Celtes, 2 vol., A. Michel, Paris, 1932.
KARAGEORGHIS, V.: Chypre, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1969.
KIMMIG, W.: Das Kirchberg von Reusten: Eine Höhensiedlung aus Vorgeschicht. Zeit, Silberburg V., Stuttgart, 1966.
MONGAIT, A.: Arheologia in U.R.S.S., Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1961.
NOUGIER, L. R.: Les civilisations campigniennes en Europe occidentale, Ch. Monnoyer, Le Mans, 1950.
PIGGOTT, S.: Ancient Europe, University Press, Edinburgh, 1967.
PIOTROVSKY, B. B.: Ourartou, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1969.
PLATON, N.: Crète, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1966.
OKLADNIKOV, A. P.: The Soviet Far East in Antiquity, University of Toronto Press, 1965.
RACHET, G.: Archéologie de la Grèce préhistorique, Gérard (Marabout Université), Verviers, 1969.
RACHET, G., şi M.-F.: Dictionnaire de la Civilisation grecque, Larousse, Paris, 1968.
RADMILI, A. M.: La preistoria d'Italia alla luce delle ultime scoperte, Florenţa, 1963.
RICE, D. T. (edit.): The Dark ages: The Making of European Civilization, Thames & Hudson, London, 1965.
SANDERS, N. K.: Bronze Age Cultures in Frances, Cambridge University Press, 1957.
SÄFLUND, G.: Le Terremare, Uppsala, 1939.
SMITH, I.: Windmill Hill and Avebury, Excavations by Alexander Keiller, 1925–1939, Clarendon Press, Oxford, 1965.
TRUMP, D.: Central and Southern Italy before Rome, Thames & Hudson, Londra, 1966.
VALÉRA, R. de şi ONUALLAIN, S.: Survey of the Megalithic Tombes of Ireland, 2 vol., Stationery office, Dublin, 1964.

Africa

ALIMEN., H.: Préhistoire de l'Afrique, Boubée, Paris, 1955.
BALOUT, L.: Préhistoire de l'Afrique du Nord, Arts et Métiers graphiques, Paris, 1955.
BREUIL, H.: Les roches peintes du Tassilin-Ajjer, Arts et Métiers Graphiques, Paris, 1954; The White Lady of the Brandberg, Trianon Press, Londra, 1955.

BREUIL şi alţii: The Rock painting of South Africa, 4 vol. Klincksieck, Paris, 1954.
CATON-THOMPSON, G.: The Zimbabwé Culture, University Press, Oxford, 1931.
CLARCK, J. D.: The Prehistory of Southern Africa, Penguin Books, Harmondsworth, 1959.
COLE, S.: The Prehistory of East Africa, Penguin Books, Harmondsworth, 1954.
DAVIES, D.: West Africa before the Europeans: Archaeology and Prehistory, Methuen, Londra, 1967.
DENIS, J.: Le Phénomène urbain en Afrique Centrale, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1958.
DESCHAMPS, H.: L'Afrique Noire Précoloniale, P.U.F., Paris, 1962.
FAGAN, B. M.: Iron Age Cultures in Zambia, Humanities Press, New York 1967. South Africa during the Iron Age, Praeger, New York, 1965.
FROBENIUS, L.: Histoire de la Civilisation africaine, Gallimard, Paris, 1952.
GAUDIO, A.: Les Civilisations du Sahara, Gérard (Marabout Université), Verviers, 1967.
GAUTIER, E. F.: Le passé de l'Afrique du Nord, Les siècles obscurs, Payot, Paris, 1964.
KAMMERER, A.: Essai sur l'histoire antique de l'Abyssinie. Le royaume d'Aksum et ses voisins d'Arabie et de Meroë, Geuthner, Paris, 1926.
LACLANT, J.: Le Fer dans l'Egypte ancienne, le Soudan et l'Afrique, Actes du Colloque internat.: Le Fer à travers les âges, Annales de l'Est, Mémoires, n° 16, Nancy, 1956.
LEBOEUF, J. P., şi MASSON-DETOURBET, A.: La Civilisation du Tchad, Payot, Paris, 1950.
LHOTE, H.: Peintures préhistoriques du Sahara, mission H. Lhote au Tassili, Mus. d'Arts Décor., Paris, 1958.
MARQUET, J.: Les Civilisations noires, Gérard (Marabout Université), Verviers, 1966.
OLIVIER, R.: The Dawn of African History, Oxford University Press, 1961.
PICARD, G. CHARLES: La Civilisation de l'Afrique Romaine, Plon, Paris, 1959.
TRIGGER, B. G.: History and Settlement in Lower Nubia, Yale University Press, New Haven, 1965.
VAUFREY, R.: L'art rupestre nord-africain, Archives de l'Inst. de Paléont. Humaine, Mém., nr. 20, Paris, 1939.
WENDORF, F.: The Prehistory of Nubia, 2 vol., Southern Methodist Univ. Press, Dallas (Texas), 1968.
WIESCHHOFF, H. A.: The Zimbabwé-Monomotapa Culture in South East Africa, Menasha (U.S.A.), 1941.

Orientul Mijlociu

ALLCHIN, F. R.: Neolithic Cattle-Keepers of South India, Cambridge University Press, 1963; Allchin, B. & R.: The birth of Indian Civilization, Penguin Book, Harmondsworth, 1968.

Scanned with CamScanner

BANERJEE, N. R.: The Iron Age in India, Munshiram Manoharlal, Delhi, 1965.
CASAL, J.: La Civilisation de l'Indus et ses Enigmes, Fayard, Paris, 1969.
CONTENAU, G. și GHIRSHMAN, R.: Fouilles de Tépé Giyan, Geuthner, Paris, 1935.
DANI, A. H.: Prehistory and Protohistory of Eastern India, K. L. Mukhopadhyay, Calcutta, 1960.
DELAPORTE, L. și HUART, C.: L'Iran Antique, Elam et Perse, A. Michel, Paris, 1943.
GHIRSHMAN, R.: Perse, Gallimard, Paris, 1963.
HUOT, J. L.: Iran I., Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1965.
KOSAMBI, D. D.: Ancient India, Pantheon Books, New York, 1966.
LUKONIN, V. G.: Iran II, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1967.
MAC GOWN, D. E.: The Comparative Stratigraphy of Early Iran, University of Chicago Press, 1942.
MARSHALL, Sir J.: Mohenjo-daro and the Indus Civilization, A. Probsthain, Londra, 1931.
MISRA, V. N. și MATE, M. S.: Indian Prehistory, Deccan College, Poona, 1965.
VANDEN BERGH, L.: Archéologie de l'Iran ancien, E. J. Brill, Leiden, 1959.

Extremul Orient

ANDERSON, J. G.: Children of the Yellow Earth, Routledge, Londra, 1934.
BEARDSLEY, R. K.: Japan before History: A survey of the Archaeological Record, The Far Eastern Quarterly, XIV/3, 1955.
BEYER, H. O.: Notes on the Archaeological work of H. R. van Heekeren in Celebes and elsewhere (1937), Journ. of East Asiatic Studies, I, n° 3, 15—31, 1952.
CHANG, K.: The Archaeology of Ancient China, Yale Univ. Press, New Haven, 1963.
CHENG TÊ-K'UN: Archaeology in China, vol. I: Prehistoric China, 1966; vol. II: The Shang dynasty, 1960; vol. III: The Chou dynasty, W. Heffer & Sons, Cambridge, 1963.
CHUNG-KOO: The Archaeology of New China, Wen-wu Press, Pekin, 1962.
COLANI, M.: Recherches sur le Préhistorique indochinois, Bull. de l'Ec. Fr. d'Extr. Or., XXX, 1930.
CREEL, H. G.: La naissance de la Chine, Payot, Paris, s.d.
DUPONT, P.: L'archéologie Mône de Dvaravati, Paris, 1959.
GROOT, G. J.: The Prehistory of Japan, B. S. Kraus, Londra, 1951.
GROSLIER, B. P.: Indochine, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1966.
HAGUENAUER, C.: Les origines de la Civilisation japonaise, Paris, 1956.

HEEKREN, H. R. van: The Stone Age of Indonesia, Haga, 1957.
HEIDER, K. G.: A Pebble-tool complex in Thailand, Asian Perspect., 2 vol. Tucson, 1958.
HEINE GELDERN, R.: Prehistoric Research in the Netherland Indies, New York, 1945.
JANSÉ, O. R.: Achaeological Researches in Indo-China, Harvard și Bruges, 1947—1958 (3 vol.).
KIDDER, Jr. J. E.: Japon, Naissance d'un art, Office du Livre, Fribourg, 1965.
KWANG CHIH CHANG: The Archaeology of Ancient China, Yale Univ. Press, New Haven și Londra, 1966.
LI OGG: Histoire de la Corée, P.U.F., Paris, 1969.
MALLERET, L.: L'Archéologie du delta du Mekong, Paris, 1959—1960.
SULLIVAN, M.: Introduction à l'art chinois, Livre de poche d'art, 1961.
TWEEDIE, M. W. F.: Prehistoric Malaya, Singapour, 1955.
WATSON, W.: Early Civilization in China, McGraw-Hill, New York, 1966.

Civilizații periferice

ALKIN, A. P.: Les aborigènes d'Australie, Gallimard, Paris, 1967.
BODROGI, Th.: Die Kunst Ozeaniens, Würzburg, Viena, 1960.
BUCK, P. H.: The comming of the Maori, Maori Purpose Fund Board, Wellington, 1949. Les migrations des Polynésiens, Payot, Paris, 1952.
BIRKET-SMITH, K.: Moeurs et coutumes des Esquimaux, Payot, Paris, 1937.
COLLINS, H. B.: Archaeology of the Bering sea Region, Annual Report of the Smithsonian Institution, 1933, Washington, 1935.
DUFF, R.: The Moa-Hunter Period of Maori Culture, Wellington, 1956.
GIDDINS, J. L.: The Archaeology of Cape Denbigh, Brown Univ. Press, Providence (Rhode-Island), 1964.
GILL, E. D.: Geological Evidence in Western Victoria Relative to the Antiquity of the Australian Aborigènes, Memoirs of the Nat. Mus., n° 19, 1953.
GUIART, J.: Océanie, Gallimard, Paris, 1962.
HANDY, E. S. C., et BUCK, P. H.: Ancient Hawaian Civilizations, Honolulu, 1932.
KUPKA, K.: Kunst der Ur australier, Führer durch d. Mus. für Völkerkunde, Basel, 1958.
LAGUNA, F. de: The Archaeology of Cook Inlet, Alaska Univ. Museum, Philadelphia, 1933.
LEROI-GOURHAN, A.: Archéologie du Pacifique Nord Trav. et Mém. de l'Instit. D'Ethnol. XLVII, Paris, 1946.

MAC CARTHY, F. D.: The Stone Implements of Australia, Mem. Austral. Mus. IX, 1946; The Archaeology of Capertree Valley, N.S.W. Rec. Austr. Mus., XXVI, 197, 1964.
MATHIASSEN, Th.: Archaeology of the Central Eskimos, Report of the 5th, Thule Exped. 1921—1924, t. IV, Copenhaga, 1927.
METRAUX, A.: L'île de Pâques, Gallimard, Paris, 1941.
MONTADON, G.: La Civilisation Aïnou et les Cultures arctiques, Payot, Paris, 1937.
MULVANEY, D. J.: The Stone Age of Australia, Proce. of the Prehist. Soc., XXVIII, 56, 1961.
OLIVIER, D. L.: Les îles du Pacifique, Payot, Paris, 1952.
SCHMITZ, C. A.: Historische Probleme in Nord-Ost Neuguinea. Huan-Halbinsel, Studien zur Kulturkunde, vol. XVI, Wiesbaden, 1960.
WISSLER, C.: Archaeology of the Polar Eskimo, Anthropological papers of the Am. Mus. of Nat. Hist., New York, vol. XXII, part. II, 1918.

America

BINGHAM, H.: Lost City of the Incas, Duell, New York, 1948.
BOSCH-GIMPERA, P.: L'Amérique avant C. Colomb, Payot, Paris, 1967 (importantă bibliografie).
BYERS, D. S.: The Prehistory of the Tehuacan Valley, 2 vol. Univ. of Texas Press, Austin, 1967.
COE, W. R.: Piedras Negras Archaeology: Artifacts, Caches and Burials, Univers. Museum, Philadelphia, 1959.
DICK, H. W.: Bat Cave, The School of Amer. Research, Santa Fé (New Mexico), 1965.
GALLENKAMP, Ch.: Les Mayas, Payot, Paris, 1960.
JENNINGS, J. D.: Prehistory of North America, McGraw-Hill, New York, 1968.
JONSON, E., RAUP. H. M., MACNEISH, R. S.: Investigations in Southwest Yukon, 2 vol., Philips Academy, Andover (Mass.), 1964.
KARSTEN, R.: La civilisation de l'empire Inca, Payot, Paris, 1957.
LARCO HOYLE, R.: Pérou, Nagel (Archaeologia Mundi), 1968.
PEREZ DE BARRADAS, J.: Orfebrería Prehispánica de Colombia, Banco del Oro del Banco de la República, Bogota, Colombia, 2 vol., Madrid, 1966.
PETERSON, F.: Le Méxique précolombien, Payot, Paris, 1961.
RADIN, P.: Histoire de la Civilisation indienne, Payot, Paris, 1935.
RITCHIE, W. A.: The Archaeology of New York state, Natural History Press, Garden City (New York), 1965.
RIVET, P.: Les origines de l'homme américain, Gallimard, Paris, 1957.

SILVERBERG, R.: Mound Builders of Ancient America, The Archaeology of a myth, New York Graphic Soc., Greenwich (Conn.), 1968.
SOUSTELLE, J.: Méxique, Nagel (Archaeologia Mundi), Paris, 1968.
SPENCER, F., et JENNINGS, J. D.: The Native Americans: Prehistory and Ethnology of the North American Indians, Harper & Row, New York, 1965.
TABIO, E. E.: Escavaciones en la Costa Central del Peru, 1955–1958, Academia de Ciencias, Havana (Cuba), 1965.
WALTER, H.: Beiträge zur Archäologie Boliviens, Dietrich Reimer, Berlin, 1966.
WILLEY, G. R.: An Introduction to American Archaeology, I, North and Middle America, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966; Archaeology of Southern Meso-America, 2 vol., Univ. of Texas Press, Austin, 1966.
WILLEY, G. R., BULLARD, W. R. Jr., GLASS, J. B., GIFFORT, J. C.: Prehistoric Maya settlements in the Belize Valley, Harvard Univ., Cambridge (Mass.), 1965.

Scanned with CamScanner

INDICE

I. TERMENI SPECIFICI DE ARHEOLOGIE

(A) Termeni generali şi de metodă

(B) Tipologie

(C) Termeni de cronologie și periodizare

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

(D) Populaţii

Scanned with CamScanner

(E) Izvoare literare

(F) Muzee

(G) Termeni de antropologie

(H) Instituții și asociații

(I) Monumente importante

II. NUMIRI GEOGRAFICE

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

III. NUME DE PERSOANE

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

CUPRINS

Partea a treia

BILANŢUL ARHEOLOGIEI

universul arheologiei

«Totul este clar expus, în termeni raționali, și primul lucru care dă măsură acestei cărți de știință este pasiunea luminoasă pentru cunoașterea adevărului, care transpare în toate filele cărții, atît acolo unde este vorba despre metodele și tehnicile investigației, cît și mai ales, în filele de istorie a arheologiei, precum și în discuțiile care, fără îndoială, poartă pecetea autorului, dar care sînt totdeauna însuflețite de cea mai riguroasă obiectivitate științifică.»

RADU FLORESCU

vol. I și II lei 30